

SİVAS CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü

İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı

VELÎD B. ABDÜLMELİK'İN HALİFELİĞİ VE ŞAHSİYETİ

Doktora Tezi

Erol ONGUNYURT

Sivas

Temmuz 2022

SİVAS CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü

İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı

VELÎD B. ABDÜLMELİK'İN HALİFELİĞİ VE ŞAHSİYETİ

Doktora Tezi

Erol ONGUNYURT

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Ünal KILIÇ

Sivas

Temmuz 2022

ÖN SÖZ

Hulefâ-yi Râşidîn döneminden sonra kurulan ve İslâm tarihinin ilk hanedanı olan Emevîler, yaklaşık bir asra yakın hüküm sürmüştür. İç siyasette yaşanan bazı sıkıntılara rağmen, fetihler ile İslâm'ın yayılması bakımından Emevî Devleti'nin en parlak dönemlerinden biri olmuştur. İslâm tarihi içerisinde, Emevî Halifelerinden bazıları gerçekleştirdikleri iyi icraatlar ile kendi dönemlerine damga vurdukları gibi kendisinden sonraki dönemler için de örnek olmuşlardır. Bunlardan biri de Emevî Devleti'nin altıncı halifesi Velîd b. Abdülmelik'tir. Bu halifenin zamanına kadar devlet sınırları içerisinde yaşanan çekişmelerden dolayı fetihler ile diğer konularda fazla bir gelişme yaşanmamıştır. Babası Abdülmelik b. Mervân, yaklaşık yirmi yıl süren hükümdarlığı süresince iç isyanları bastırmakla uğraşmıştır. Bunların en önemlileri Abdullah b. Zübeyr ile Muhtâr es-Sekaffî'nin isyanları olmuştur. Ayrıca merkezdeki bu kargaşadan yararlanmak isteyen Kuzey Afrika'daki Berberîler de ayaklanarak, bulundukları bölgede idareyi ele geçirmişlerdir. İçeride yaşanan isyanları bastıran Abdülmelik b. Mervân, Bizans'a karşı durdurmak zorunda kaldığı fetihleri tekrar başlatmıştır. Böylece Kuzey Afrika, Anadolu ve Mâverâünnehir bölgesinde başlatılan fetihler, daha sonra Velîd b. Abdülmelik döneminde gerçekleştirilecek fetihlerin önünü açacak bir gelişme olmuştur.

Abdülmelik b. Mervân, idarî alanda ciddi adımlar atarak devleti kurumsal yapıya kavuşturmuştur. Ayrıca devlet yönetiminde çok yetenekli idarecileri göreve getirerek onların başarılarından da istifade etmiştir. Tüm bu gelişmeler neticesinde Velîd b. Abdülmelik, babasından temelleri sağlam atılmış sistemli bir devlet ile idarî bakımdan son derece başarılı devlet adamları devralmıştır. Öyle ki hilâfet makamına geçer geçmez de fetihleri yeniden başlatmıştır. Velîd b. Abdülmelik döneminde fetihler, Irak valisi olarak görevde bulunan ve babasının da değer verdiği Haccâc b. Yûsuf'un gözetiminde, Mâverâünnehir bölgesinde Kuteybe b. Müslim, Sind bölgesinde ise Muhammed b. Kâsım tarafından başlatılmıştır. Kısa süre içerisinde bu iki komutan hem stratejik hem de ticarî ve ekonomik açıdan önemli yerlerin fethini gerçekleştirmiştir. Ayrıca bu iki bölgede yapılan çalışmalar neticesinde, İslâm dininin yayılması için mescid ve camiler inşa edilmiştir. İlk anda bu mekânlar, ibâdet maksatlı hizmet verirlerken, daha sonraları birer ilim ve irfan yuvası olma özelliğini

kazanmışlardır. Özellikle Mâverâünnehir bölgesi, medreselerin kurulması ve âlimlerin yetişmesinde öncü bir konuma sahip olmuştur. Böylece bu bölge, bir taraftan İslâm'ın yayılması açısından bir üs hâline gelmiş, diğer taraftan da İslâm dinine hizmet edecek Müslüman Türk devletlerinin doğmasına zemin hazırlamıştır.

Bizans ve Kafkas cephelerinde, Mesleme b. Abdülmelik komutasında düzenlenen seferler ile Emevî Devleti, Bizans'a karşı istediği zaman sefer düzenleyecek güce sahip olduğunu göstermiştir.

Halife Velîd'in müsaadesi ile Mûsâ b. Nusayr ve Târik b. Ziyâd tarafından gerçekleştirilen Endülüs'ün fethinin Müslümanlar açısından önemli sonuçları olmuştur. Endülüs'ün fethi ile bir taraftan Avrupa'nın kapıları Müslümanlara açılırken, diğer taraftan da nakledilen eğitim, kültür ve medeniyet değerleriyle Endülüs İslâm Medeniyeti inşa edilmiştir. Hatta bu medeniyet zamanla bütün Avrupa'yı da etkileyen bir konuma gelmiştir.

Böylece Velîd b. Abdülmelik dönemi, önemli bölgelerde İslâm fetihlerinin gerçekleştirildiği, Müslümanların hâkimiyet alanlarının hızla genişlediği, İslamiyet'in farklı kıtalara ulaştırılmasında ciddi anlamda katkıları olan bir dönem olmuştur. Ayrıca fetihler sadece devlet sınırlarının genişlemesine katkıda bulunmamış, elde edilen ganimetler sayesinde de devlet hazinesi zenginleşmiştir. Hazinesinin zenginleşmesi neticesinde Halife Velîd, bir taraftan imar çalışmalarını başlatırken, diğer taraftan da toplumun sosyo-kültürel seviyesini artıracak alanlarda faaliyetlere yönelmiştir.

Velîd b. Abdülmelik döneminde, imar faaliyetlerine paralel olarak dinî mimarî alanda da önemli gelişmeler yaşanmıştır. Çünkü Hz. Muhammed (sav)'in vefatından sonraki ilk yüzyıl içerisinde Müslümanlar, mimarî eserler vermeye başlamışlardır. Öyle ki, devlet merkezinin önce Medine'den Kûfe'ye akabinde de Kûfe'den Şam'a taşınmış olması bir bilgi ve kültür sirkülasyonunu sağlamış, diğer taraftan da farklı kültür ve medeniyet özelliğine sahip yerlerin fethedilmesi de zengin mühendislik tecrübesiyle inşa edilen mimarî eserlere varis olmayı gerektirmiştir. Müslümanlar bu yeni mimarî eserleri taklit etmekle yetinmemişler, bilakis mimarî açıdan daha üstün eserler ortaya koymaya çalışmışlardır. Bunun en güzel örneği de Şam Ümeyye Camii'nde görülmüştür. Bu cami gerek plan gerek kullanılan malzeme

ve süslemeler ile mimarî açıdan dikkatleri üzerine çekmiş ve daha sonra yapılacak camiler için örnek oluşturmıştır. Böylece Halife Velîd döneminde gerçekleştirilen imar faaliyetleri sadece kendi dönemine değil, daha sonraki dönemlere de damgasını vurmuştur.

Halife Velîd döneminde, tarım alanında da önemli adımlar atılmıştır. Halife Velîd, devlet politikası olarak kalkınmayı sağlamak, köylerden kentlere göçü önlemek, halkın refah seviyesini yükseltmek ve işsizliğin önüne geçmek için tarım alanında önemli projeleri hayata geçirmiştir.

Yapılan bu imar ve ziraî faaliyetler ile yetinmeyen Halife Velîd, sosyal alanlarda da bazı çalışmalar gerçekleştirmiştir. Toplumun temel ihtiyaçlarına çözüm bulmak için bir devletin atabileceği en kapsamlı adımları atmıştır. Bunların ilki, sosyal devletin görevlerinden biri olan sağlık hizmetini ön planda tutarak bir hastane açtırması olmuştur. Böylece Velîd b. Abdülmelik, kendi dönemine kadar sistemli bir şekilde gerçekleştirilemeyen sağlık hizmetini disipline etmiş ve İslâm tarihine, ilk hastane kuran kişi olarak adının geçmesini sağlamıştır.

Velîd b. Abdülmelik zamanı, gerçekleştirilen fetihler, yapılan imar çalışmaları, tarım alanındaki gelişmeler, sosyo-kültürel kazanımlar ve mimariye katkıları ile Emevî Devleti'nin en parlak dönemi olmuştur.

Emevî Devleti'nin önemli gelişmelerinin yaşandığı bir dönem olan Halife Velîd zamanı ile ilgili gerek ülkemizde gerek yurt dışında doktora seviyesinde bir akademik çalışmaya rastlanılmamıştır. Ancak Niyazi İslamoğlu'nun "*Emevî Halifelerinden Velîd b. Abdülmelik ve Dönemi*" adlı yüksek lisans tezi ile Mevlüt Koyuncu'nun "*Emevî Halifesi Velîd b. Abdülmelik ve Dönemi*" çalışmalarına ulaşılmıştır. Daha sonra da ifade edeceğimiz gibi, Emevî Devleti'nin en önemli halifelerinden biri olan ve gerçekleştirdiği icraatlar ile gerek kendi gerek sonraki dönemlere de damgasını vuran bir devlet adamı olarak hayatının tüm yönleriyle ele alınmamış olması, bizi böyle bir çalışma yapmaya sevk etmiştir.

Çalışmamızın her aşamasında, tez konusunun seçiminde, planının oluşturulmasında, yazım sürecinde yol gösterici katkıları için danışman hocam Prof. Dr. Ünal KILIÇ Bey'e şükranlarımı arz ederim. Çalışma aşamasında benden hiçbir zaman yardımlarını esirgemeyen, ziyaretlerine gittiğimde beni nezaketle karşılayan,

tezimi değerlendiren ve hakkında önemli bilgiler veren Prof. Dr. Cemal AĞIRMAN, Prof. Dr. Nurettin GEMİCİ, Doç. Dr. Osman AYDINLI ve Dr. Ömer AKTAŞ Hocalarıma da teşekkür ederim. Ayrıca manevî yardımını benden esirgemeyen, uzun ve yorucu çalışmalarıma tahammül eden ve katkıda bulunan Dr. Şennur ONGUNYURT'a da vermiş olduğu destekten dolayı minnettar olduğumu bildiririm.

Erol ONGUNYURT

Sivas 2022

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	i
KISALTMALAR	vii
ÖZET	ix
ABSTRACT	xi
GİRİŞ	1
1. ARAŞTIRMANIN AMACI, METODU VE KAYNAKLARI.....	1
1.1. ARAŞTIRMANIN AMACI VE METODU	1
1.2. KAYNAKLAR	4
2. VELÎD B. ABDÜLMELİK DÖNEMİNE KADAR EMEVÎLER.....	18
BİRİNCİ BÖLÜM	25
VELÎD B. ABDÜLMELİK'İN HAYATI, VEFATI VE ŞAHSİYETİ	25
1. DOĞUMU VE AİLESİ, EĞİTİMİ, İDARÎ VE ASKERÎ FAALİYETLERİ, VEFATI VE ŞAHSİYETİ.....	25
1.1. Doğumu ve Ailesi	25
1.2. Evlilikleri ve Çocukları	27
2. EĞİTİMİ	33
2.1. Dinî Eğitimi.....	33
2.2. Dil Eğitimi.....	34
3. İDARÎ VE ASKERÎ FAALİYETLERİ	38
4. VEFATI	38
5. ŞAHSİYETİ	39
5.1. Mûsâmahalı Olması	40
5.2. Dinî Yaşantısı.....	43

5.2.1. Kur'ân-ı Kerîm Okumaya Özen Göstermesi	43
5.2.2. Kur'ân-ı Kerîm'i Bilenlere Değer Vermesi	43
5.2.3. İçkiye Düşkün Olduğuna Dair Rivâyetin Değerlendirilmesi.....	45
5.3. Fizikî Özellikleri	45
6. VELÎD B. ABDÜLMELİK'İN VELİAHTLIĞI.....	46
6.1. Velîd'in Veliahtlığını Destekleyenler	46
6.2. Velîd'in Veliahtlığına Karşı Çıkanlar	48
İKİNCİ BÖLÜM	51
VELÎD B. ABDÜLMELİK'İN HİLÂFETE GEÇİŞİ VE İÇ SİYASETİ.....	51
1. HİLÂFETE GEÇİŞİ	51
1.1. Abdülmelik b. Mervân'ın Oğlu Velîd'e Tavsiyesi.....	51
1.2. Abdülmelik b. Mervân'ın Vefâtı ve Velîd'in Halife Olması	53
2. İÇ SİYASETİ	54
2.1. Halife Velîd'e Kadar Emevîler'de İdarî Gelişmeler	54
2.2. Halife Velîd Dönemi Devletin İdarî Yapısı	55
2.2.1. Hicaz Eyâleti.....	56
2.2.2. Irak Eyâleti.....	57
2.2.3. el-Cezîre Eyâleti.....	59
2.2.4. Mısır Eyâleti.....	59
2.2.5. İfrîkiye Eyâleti	60
2.3. Halife Velîd'in Vali Politikası.....	61
2.4. Bölgelere Valilerin Atanması.....	63
2.4.1. Haccâc b. Yûsuf'un Irak Valiliği Görevine Devam Etmesi	63
2.4.2. Kuteybe b. Müslim'in Horasan Valiliğine Atanması	64
2.4.3. Mûsâ b. Nusayr'ın İfrîkiye Valiliğine Atanması	66

2.4.4. Ömer b. Abdülazîz'in Medine Valiliğine Atanması	69
2.4.4.1. Ömer b. Abdülazîz'in Görevden Almasına Dair Rivâyetlerin	
Değerlendirilmesi.....	71
2.4.4.2. Ömer b. Abdülazîz'in Şam'a Dönmesi ve Halife Velîd'e	
Tavsiyesi.....	74
2.4.5. Mesleme b. Abdülmelik'in el-Cezîre Valiliğine Atanması	75
2.4.6. Muhammed b. Kâsım'ın Sind Valiliğine Atanması	76
3. VELÎD B. ABDÜLMELİK DÖNEMİNDE İÇ SİYASETTE DİĞER ÖNEMLİ	
GELİŞMELER.....	78
3.1. Kardeşi Süleyman'ı Veliahtlıktan Azletme Teşebbüsü	78
3.2. Yezîd b. Mühelleb ile İlişkisi	79
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	85
VELÎD B. ABDÜLMELİK'İN DIŞ SİYASETİ VE DÖNEMİNDEKİ FETİHLER	85
1. MÂVERÂÜNNEHİR CEPHESİ	86
1.1. Beykend, Nûmişkes ve Râmisen'in Fethi.....	86
1.2. Buhâra'nın Fethi	89
1.3. Tâlekân- Fâryâb, Cüzcân, Şûman, Kiş (Kes) ve Nesef'in Fethi.....	93
1.4. Sicistan Hükümdarı ile Yapılan Anlaşma.....	96
1.5. Hârezm, Semerkant, Şâş ve Fergana'nın Fethi.....	97
1.6. Kâşgar Seferi ve Çin Hükümdarı ile Yapılan Anlaşma.....	106
2. BİZANS VE KAFKAS CEPHESİ.....	109
2.1. Tuvâne ve Ammûriye'nin Fethi.....	110
2.2. Cerâcim Halkı ile Yapılan Anlaşma	113
2.3. Hazarlarla Yapılan Mücadele	115
2.4. İstanbul Muhasarası İçin Yapılan Hazırlık	117

2.5. Bizans Devleti İle Siyasî İlişkiler	122
3. KUZHEY AFRİKA VE ENDÜLÜS	124
3.1. Velîd b. Abdûlmelik Öncesi Kuzey Afrika'da Yaşanan Önemli Gelişmeler	124
3.2. Endülüs'ün Fethi.....	127
3.2.1. Fetih Öncesi Endülüs'te Siyasî ve Sosyal Durum	127
3.2.2. Endülüs Seferi Öncesi Halife Velîd'in Stratejik Planı.....	129
3.2.3. Endülüs Üzerine Sefer Düzenlenmesi ve Vâdiilekke Savaşı.....	132
3.2.4. Vâdiilekke Savaşından Sonra Gerçekleştirilen Fetihler	137
3.2.4.1. İsticce (Ecija)- Kurtuba (Cordoba) ve Tuleytula (Toledo)'nin Fethi	137
3.2.4.2. Şezûne, Karmûne (Carmona), İşbîliye (Sevilla) ve Mârîde (Merida)'nin Fethi.....	142
4. SİND CEPHESİ.....	152
4.1. Deybül'ün Fethi	156
4.2. Nîrûn ve Sehbân'ın Fethi	158
4.3. Brahmanâbâd, Arûr (Alûr-Rûr) ve Multân'ın Fethi	164
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	172
VELÎD B. ABDÜLMELİK DÖNEMİNDE İMAR FAALİYETLERİ VE SOSYO-KÜLTÜREL GELİŞMELER.....	172
1. İMAR FAALİYETLERİ	172
1.1. Mescid-i Harâm'ın Genişletilmesi	173
1.1.1. Velîd b. Abdûlmelik Öncesi Mescid-i Harâm'ın Genel Durumu	173
1.1.2. Velîd b. Abdûlmelik Döneminde Mescid-i Harâm'ın Genişletilmesi	174
1.2. Mescid-i Nebevî'nin Genişletilmesi.....	176
1.2.1. Velîd b. Abdûlmelik Öncesi Mescid-i Nebevî'nin Genel Durumu	176

1.2.2. Velîd b. Abdûlmelik Döneminde Mescid-i Nebevî İle İlgili Yapılan Çalışmalar	178
1.3. Şam Ümeyye Camii	187
1.3.1. Halife Velîd'in Cami Yerini İstimlak Etmesi ve Caminin İnşası	187
1.3.2. Halife Velîd'in Bizans İmparatorundan Malzeme ve Usta İstemesine Dair Rivâyetlerin Değerlendirilmesi.....	191
1.3.3. Cami İnşaatında Harcanan Miktarı Dair Rivâyetlerin Değerlendirilmesi	193
1.4. Mescid-i Aksâ/Kible Mescidi'nin İnşası.....	194
1.5. Kusayru Amra Sarayının İnşası ve Özellikleri.....	198
1.6. Şehirlerde Yapılan İmar Faaliyetleri	201
1.7. Tarımsal Faaliyetler	203
1.7.1. Tarım Arazilerine Su Kanallarının Yapılması	203
1.7.2. Çorak Arazilerin Verimli Hâle Getirilmesi	204
2. SOSYAL ve KÜLTÜREL FAALİYETLER	206
2.1. Sağlık Alanındaki İcraatlar	206
2.2. Sosyal Alandaki İcraatlar	208
2.3. Kültürel Alandaki İcraatlar	209
2.3.1. Velîd Döneminde Şairler ve Mûsikîşinaslar	209
2.3.1.1. İbn Süreyc	212
2.3.1.2. Ma'bed	213
2.3.1.3. Hakem b. Meymûn	213
2.3.1.4. Garîd	214
2.3.1.5. Ömer b. Rebîa	214
2.3.1.6. Cemîle	215

2.3.2. Dîvân Defterlerinin Arapçalaştırılması.....	217
SONUÇ	220
KAYNAKÇA	226
EKLER.....	257
ÖZGEÇMİŞ.....	277

KISALTMALAR

Age.	: Adı geçen eser
a.mlf.	: Aynı müellif / adı geçen müellif
AÜİFAD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
AÜSBE	: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
b.	: İbn, bin
bk.	: Bakınız
bnt.	: Binti
by.	: Basım Yeri Yok
c.	: Cilt
CÜSBE	: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ed.	: Editör
EÜSBE	: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
h.	: Hicrî
İA	: Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi
İSTEM	: İslâm, San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi
MÜSBE	: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
nşr.	: Neşreden
s.	: Sayfa
sad.	: Sadeleştiren
sav	: Sallallâhü Aleyhi ve Sellem
SÜSBE	: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
sy.	: Sayı
thk.	: Tahkik
tlk.	: Talik

trc. : Tercüme eden
ts. : Tarihsiz
tsh. : Tashih eden
vb. : ve benzeri
vd. : ve diğerleri
yay. haz.: Yayına hazırlayan
yrs. : Yazarı belli değil
yy. : Yayın yeri yok

ÖZET

Velîd b. Abdülmelik dönemi gerçekleştirilen fetihler, imar faaliyetleri ve sosyal amaçlı çalışmalar ile Emevî Devleti'nin en parlak dönemi olmuştur. Halife Velîd, farklı cephelerde komutanları vasıtasıyla önemli yerlerin fethini gerçekleştirmiştir. Böylece kısa sürede, İslâm devletinin sınırları genişletilmiş ve İslâm dininin bu bölgelerde yayılması sağlanmıştır.

Bu dönemde önemli icraatlardan biri de imar çalışmaları olmuştur. Mescid-i Nebevî dönemin şartlarına göre en güzel şekilde genişletilmiştir. Ayrıca İslâm tarihine damgasını vuran ve kendisinden sonraki dönemler için de mimarî açıdan örnek teşkil edecek Şam Ümeyye Camii inşa edilmiştir. İmar çalışmaları sadece bunlarla sınırlı kalmamış, ülkenin dört bir tarafında kendini göstermiştir. Aynı zamanda ziraî alanlarda yapılan çalışmalar ile tarım ürünlerinin üretimi artmış, bunun sonucunda çarşı-pazarda fiyatların düşmesi sağlanmıştır.

Gerçekleştirilen fetihler ile devlet hazinesinin zenginleşmesi sonucunda, imar çalışmalarının yapılmasına, sosyal ve kültürel alanda önemli faaliyetlerin gerçekleştirilmesine imkân sağlanmıştır. Böylece Halife Velîd, babasından almış olduğu devleti, idarî ve siyasî açıdan daha da geliştirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Emevîler, Velîd b. Abdülmelik, Fetih, İmar, Sosyal devlet, Ümeyye Cami, Endülüs'ün fethi.

ABSTRACT

The period of Velîd b. Abdûlmelik was the brightest years of the Umayyad State with its conquests, zoning activities and social studies. Caliph Walid realized the conquest of important places through his commanders on different fronts. Thus, in a short time, the borders of the Islamic state were expanded and the spread of Islam in these regions was provided.

One of the important accomplishments during this period was zoning works. The mosque was extended in the most beautiful way according to the conditions of the Nebevî period. In addition, served as an architect's example for the following periods, the Umayyad Mosque (Damascus) was built as a mark of the history of Islam. Not only limited to these accomplishment, the rest zoning works have been visible all over the country. At the same time, the production of agricultural products increased with the works carried out in agricultural areas, and as a result, in the bazaar-market decreased.

As a result of the conquests and the enrichment of the state treasury, zoning works and important activities were carried out in the social and cultural fields. Thus, Khalifa Velîd further developed administrative and political pillars of the state where he took the authority from his father.

Key Words: Umayyads, Velîd b. Abdûlmelik, conquest, Zoning, Social State, the Umayyad Mosque (Damascus), The conquering of Andalusia.

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN AMACI, METODU VE KAYNAKLARI

1.1. ARAŞTIRMANIN AMACI VE METODU

Hulefâ-yi Râşidîn döneminden sonra tarih sahnesinde yerini alan Emevî Devleti, İslâm tarihi içerisinde yaşanan gelişmeler ile önemli bir yer edinmiştir. Emevî iktidarı zamanında önemli olayların gerçekleştiği dönemlerden biri de hiç kuşkusuz altıncı Emevî halifesi Velîd b. Abdülmelik zamanı olmuştur. I. Velîd'in hayatının anlatıldığı bu araştırmamız biyografik bir çalışma gibi görünse de dönemin Emevîler tarihi kadar İslâm tarihi içerisinde önemli bir yere sahip olması, başarılı devlet adamlarının bu dönemde görev alması, bu döneme kadar gerçekleştirilemeyen stratejik ve ekonomik konuma sahip yerlerin fethedilmesi, fethi gerçekleştirilen şehirlerde insanların yaşam standartlarını iyileştiren imar çalışmalarının yapılması gibi hususlarını göz önünde bulundurduğumuzda, bir dönem ve alan çalışması olduğunu söylemek de mümkündür.

Araştırmamızın amaçlanan hedeflerinden biri, Velîd'in babası Abdülmelik'ten idareyi teslim aldıktan sonra, iç siyasette devleti idare etme aşamasında nasıl bir yol izlediği, dış politikada ise Bizans Devleti ile nasıl bir diplomatik ilişki içerisinde olduğu hususlarını tüm yönleriyle ortaya koymak olacaktır. İkincisi, halifeliği süresince bir devlet adamı olarak hangi vizyon ve misyona sahip olduğunu, gerçekleştirdiği icraatlar akabinde Emevî Devleti'ne hangi yönlerden katkı sağladığını tespit etmek ve tarafsız bir şekilde değerlendirmek olacaktır.

Araştırmamızın hedeflerinden bir diğeri ise izlediği başarılı siyaset çizgisi ile doğumundan vefatına kadar yaklaşık elli yıllık dönem içerisinde özellikle de halifeliği süresince, başta Emevî Devleti olmak üzere İslâm tarihine adını yazdıracak icraatlarını belirlemektir. Ayrıca kendisiyle başlayıp günümüze kadar ulaşan faaliyetlerinin İslâm dünyasında meydana getirdiği oluşum ve etkileşimi sonuçlarıyla birlikte ortaya koymaktır.

Halife Velîd'in hayatını detaylı bir şekilde anlatmak sadece onun doğumu, çocukluğu ve yetişmesi hususunda tarihî kaynaklardan elde ettiğimiz bilgileri olduğu gibi aktarmak olmayacaktır. Aynı zamanda halifelik vazifesini yerine getirirken üstlenmiş olduğu görev ve sorumluluğunu araştırmak, döneminde görev yapan önemli vali ve komutanlar ile nasıl bir irtibat içerisinde olduğunu ortaya koyarak, Halife Velîd'in ricâl-i devlet açısından da tarafsız bir şekilde değerlendirilmesini sağlamak olacaktır.

Yaptığımız inceleme ve araştırma aşamasında, Velîd b. Abdülmelik dönemiyle ilgili ülkemizde yapılan iki çalışma tespit edilmiştir. Bunlardan biri Niyazi İslamoğlu'nun "*Emevî Halifelerinden Velîd b. Abdülmelik ve Dönemi*" isimli yüksek lisans tezi ile Mevlüt Koyuncu'nun "*Emevî Halifesi Velîd b. Abdülmelik ve Dönemi*" isimli çalışması olmuştur. Bu iki çalışmada fetihlerin yeterince ele alınmadığı gibi sonrasında gerçekleştirilen İslâmlaştırma faaliyetlerine de değinilmediği görülmüştür. Ayrıca bu dönemde, İslâm-Bizans ilişkilerinin hangi minval üzerine yürüdüğü ve iki devlet arasında hangi alanlarda etkileşimin olduğu hususlarına da yer verilmemiştir. Diğer taraftan İslâm mimarisi ile sanatının temellerinin atıldığı gerek dinî gerek sivil mimarinin oluşumu ve gelişimine de değinilmemiştir. Kaynak açısından ise başta İslâm tarihi kaynakları olmak üzere yerli ve yabancı araştırmalara da yeterli derecede yer verilmemiştir. Tüm bunları değerlendirdiğimizde; Halife Velîd döneminin tüm yönleriyle kapsamlı bir şekilde araştırılmasına ihtiyaç duyulmuştur.

Çalışmamız giriş, dört bölüm ve sonuçtan oluşmuştur. Giriş kısmında araştırmamızın amacı, metodu ve kaynakları hakkında bilgiler verilmiştir. Ayrıca bu bölümde Emevî Devleti'nin kuruluşundan Halife Velîd zamanına kadar görev yapan halifeler ile önemli olaylar hakkında da kısa bilgiler aktarılmıştır. Birinci bölümde; Velîd b. Abdülmelik'in doğumu, nesebi, ailesi, eğitimi, yetişmesi, evliliği ve çocukları, vefatı, fizikî özellikleri, siyasî yönü ve dinî yaşantısı hakkında detaylı bilgiler verilmiştir. Ayrıca Abdülmelik b. Mervân'ın vefatından önce oğulları Velîd ile Süleyman'ı veliaht ataması için yaptığı çalışma ve bu esnada karşılaştığı olaylar da ele alınmıştır.

İkinci bölümde; Abdülmelik'in vefatından sonra halife olan oğlu Velîd'in hilâfet makamına nasıl geçtiği konusu geniş şekilde ele alınmıştır. Velîd b. Abdülmelik dönemindeki iç siyasete değinilmiş ve kendi zamanına kadar Emevîler'de yaşanan siyasî ve idarî gelişmelerden bahsedilmiştir. Halife Velîd'in hilâfeti esnasında devletin idarî yapısında hangi değişikliklerin yapıldığı, vali atamalarında nasıl bir yol ve yöntem izlendiği hususlarına değinilmiştir. Ayrıca Ömer b. Abdülazîz'in Medine valiliğine atanması, yaptığı icraatlar ve görevden alınmasına sebep olan Haccâc ile yaşadığı problemler aktarılmıştır. Haccâc'ın Irak umumi valiliğinde bulunduğu süre içerisinde gerçekleştirdiği faaliyetler ve savaşları nasıl yönettiği hususundaki rivâyetler detayları ile aktararak bir sonuca ulaşılmıştır. Halife Velîd'in son dönemlerine doğru ise oğlu Abdülazîz'i kendisinden sonra yerine getirmek için sarf ettiği çabalar tüm yönleriyle ele alınmıştır. Aynı zamanda Halife Velîd'in Yezîd b. Mühelleb ile yaşadığı olaylar hakkında da bilgi verilmiştir.

Üçüncü bölümde; Velîd dönemini öne çıkaran fetihler üzerinde durulmuştur. Bu anlamda Kuteybe b. Müslim'in Mâverâünnehir bölgesinde, Mesleme b. Abdülmelik'in Bizans ile Kafkas cephesinde, Târık b. Ziyâd ve Mûsâ b. Nusayr'ın Endülüs'te, Muhammed b. Kâsım'ın ise Sind bölgesinde gerçekleştirdikleri fetihler ile sonuçları hakkında detaylı bilgiler aktarılmıştır.

Dördüncü bölümde; Halife Velîd döneminde gerçekleştirilmiş imar faaliyetlerinden söz edilmiştir. Temelleri Hz. Peygamber (sav) zamanında atılan Mescid-i Nebevî, onun döneminde kapsamlı mimarî çalışmalara tabi tutulmuştur. Ayrıca İslâm mimarisinin oluşumu ile gelişimine büyük katkı sağlayan Şam Ümeyye Camii'nin temellerinin atılmasından, bitirilmesine kadar geçen kısmı ile ilgili detaylı bilgiler verilmiştir. Caminin mimarî özellikleri başta olmak üzere kullanılan malzeme ile çalıştırılan işçilerden de söz edilmiştir. Halife Velîd döneminde yapılan imar faaliyetleri ile sınırlı kalınmamış, sosyal ve kültürel alanda da meydana gelen gelişmelerden bahsedilmiştir.

Araştırmamızda Halife Velîd döneminde gerçekleşen fetihlerden bahsederken, birçok köy, kasaba ve şehir ismi geçmiştir. Bu yerler hakkında elde ettiğimiz bilgiler dipnotta verilmiştir. Ayrıca bilgi verdiğimiz yerler ekler kısmında harita ile gösterilmiştir. Aynı zamanda Halife Velîd döneminde gerçekleştirilen imar

faaliyetlerine ait bazı resimler de ekler kısmında verilerek, imar faaliyetlerinin görsel bakımından anlaşılmasına katkıda bulunulmuştur.

1.2. KAYNAKLAR

Velîd b. Abdülmelik'in halifeliği ve şahsiyeti adlı çalışmamız, onun doğumundan vefatına kadar olan dönemi ihtiva etmektedir. I. Velîd'in hayatını, gerçekleştirdiği fetihler ile imar çalışmalarını inceleme esnasında Tabakât, Neseb, Fütûhât, Coğrafya ve Genel İslâm Tarihi kaynaklarına başvurulmuştur. Ayrıca yerli ve yabancı araştırmacıların çalışmalarından da istifade edilmiştir.

Tabakât ve neseb kitaplarından; İbn Sa'd'ın (öl. 230/844) *et-Tabakâtü'l-kübrâ*'sı,¹ Belâzürî'nin (öl. 284/892) *Ensâbu'l-eşrâf*² ile ez-Zehebî'nin (öl. 748/1374) *Siyeru a'lâmin'n-nübelâ*'sından³ yararlanılmıştır. Eserinde Peygamber Efendimiz (sav) hakkında detaylı bilgi veren İbn Sa'd, aynı zamanda Sahâbe, Tâbiîn ve Tebeu't-Tâbiîn hakkında da tafsilatlı bilgiler vermektedir. Araştırmamızın konusu ile ilgili bu eserde fazla bir bilgiye rastlanılmasa da Abdülmelik'in oğulları Velîd ile Süleyman'ı veliaht olarak ataması ve Mescid-i Nebevî'nin tadilatı aşamasında verdiği bilgilerden istifade edilmiştir.

Belâzürî eserini yazarken kendinden önceki kaynaklara başvurmakla kalmamış, ayrıca onları detaylı bir şekilde değerlendirmeye tâbi tutmuştur. Bu değerlendirme aşamasında, tarafsız kalmaya özen göstermiştir. Konumuzla ilgili; Abdülmelik b. Mervân'ın çocuklarının eğitimi için saraya muallim görevlendirmesi, neleri öğreteceği hususunda bilgilendirmesi, Abdülmelik'in kendisinden sonrası için oğulları Velîd ile Süleyman'ı veliaht olarak atama teşebbüsü, Velîd'in Arap lisanını iyi telaffuz edemediği ve çocuklarının isimleri hakkında verdiği bilgilerden yararlanılmıştır.

Zehebî, *Siyeru a'lâmin'n-nübelâ*'sını, *Târîhu'l-İslâm* adlı eserini tamamladıktan sonra kaleme almıştır. Müellif özellikle bu eserinde; halifeler,

¹ Ebû Abdillâh Muhammed İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.).

² Ahmed b. Yahya b. Câbir el-Belâzürî, *Ensâbu'l-eşrâf*, thk. Süheyl Zekkâr-Riyad Ziriklî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1417/1996).

³ Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmin-nübelâ*, thk. Şuayb Arnaut (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1402/1982).

melikler, sultanlar ve şairler gibi önemli kişilerden bahsetmiştir. Burada önemli bir nokta, biyografisi verilen kişilerin çoğunlukla muhaddislerden olması ve bunları verirken de o kişinin ilmi ile şöhretini dikkate almış olmasıdır. Ayrıca bu kişilerin isim, nesep, künye, yetişme şekli, hocaları ve vefat tarihini de belirtmiştir. Konumuzla ilgili; Velîd b. Abdülmelik'in Arap lisanını iyi telaffuz edemediği, çocuklarının sayısı, dinî hayatı, Kur'ân-ı Kerîm'i bilenler ile öğrenenlere özel ilgisinin olduğu ve fizikî özellikleri hakkında verdiği bilgilerden istifade edilmiştir.

Vefeyât kitaplarından; İbn Hallikân'ın (öl. 681/1282) *Vefeyâtü'l-a'yân*⁴ ile el-Kütübî'nin *Fevâtü'l-vefeyât*⁵ isimli eserlerinden yararlanılmıştır. İbn Hallikân'ın *Vefeyâtü'l-a'yân* eseri konumuz hakkında önemli bilgiler vermiştir. Özellikle de Velîd b. Abdülmelik'in Arapça'yı iyi telaffuz edemediği, Haccâc ile eşi Ümmü'l-Benîn arasında geçen diyalogu detayıyla aktarması, Şam Ümeyye Camii'nin yapılacağı kilise ve yerinin istimlak edilişi, Halife Velîd'in önemli komutan ve valileri hakkında verdiği bilgilerden faydalanılmıştır. Ayrıca Târik b. Ziyâd'ın Endülüs'e düzenlediği sefer esnasında gördüğü rüya ve Müslümanlara Endülüs'ün kapısını açacak Vâdiilekke savaşı başlamadan önce, ordusuna yaptığı meşhur konuşma hakkında detaylı bilgi elde edilmiştir. el-Kütübî'nin *Fevâtü'l-vefeyât* isimli eserinden de; Velîd b. Abdülmelik'in Arap lisanını iyi konuşmadığı ve kendisine yöneltilen eleştirilerden rahatsız olduğu için de dönemin önemli âlimlerinden ders aldığı, ancak lisanında herhangi bir düzelmenin olmadığı bilgisine ulaşılmıştır.

Fütûh kitaplarından; Belâzürî'nin (öl. 284/892) *Fütûhu'l-büldân*⁶, İbn A'sem'in (öl. 314/926) *el-Fütûh*⁷, İbn Abdülhakem'in (öl. 257/871) *Fütûhu Mısır ve ahhâruha*⁸ isimli kaynaklarından yararlanılmıştır. Belâzürî'nin *Fütûhu'l-büldân*, fetihler açısından en kapsamlı ve güvenilir kaynaklardan biridir. Belâzürî'nin verdiği bilgiler Taberî ve İbnü'l-Esîr'in naklettiklerine göre daha kısa ve özlü olmakla birlikte mübalağadan uzaktır. Belâzürî, bilgilerini daha çok, İslâm tarihi açısından en

⁴ Ebû'l-Abbas Şemsüddîn İbn Hallikân, *Vefeyât'ül-a'yân ve enbâ'ü ebnâi'z-zamân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdır, 1397/1977).

⁵ Ebû Abdillâh Salâhuddîn Muhammed b. Şâkir b. Ahmed el-Kütübî, *Fevâtü'l-vefeyât*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: yy., 1393/1973).

⁶ Ahmed b. Yahya b. Câbir el-Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, trc. Mustafa Fayda (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002).

⁷ Ebû Muhammed Ahmed İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütûh* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1406/1986).

⁸ Ebû'l-Kâsım İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır ve ahhâruha* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1417/1996).

güvenilir râvîlerden biri olan Ebû Ubeyde Ma‘mer b. Müsennâ (öl. 209/824)’ya dayandırmaktadır. Araştırmamız açısından; Semerkant, Soğd ve Sind bölgesi hakkında önemli bilgiler vermektedir. Ayrıca Mescid-i Nebvî’nin inşası ve dört halife döneminde uğradığı tadilat, Velîd b. Abdülmelik’in halifeliği döneminde ise onun emriyle Medine valisi tarafından gerçekleştirilen bakım ve onarım hususunda da önemli bilgilere ulaşılmıştır. Ayrıca Şam Ümeyye Camii’nin inşası aşamasında, Halife Velîd’in verdiği mücadeleye dair bilgilerden de istifade edilmiştir. Taberî’nin çağdaşı olan ve Türk tarihini kapsamlı bir şekilde anlatmaya çalışan İbn A‘sem’in *el-Fütûh* adlı eserinden ise daha dikkatli istifade edilmeye özen gösterilmiştir. Çünkü İbn A‘sem’in rivâyetleri itimat ettiğimiz Medâinî rivâyetleri ile örtüşüyor olmakla birlikte, bazen mübalağaya kaçmanın yanı sıra, efsanevî bilgileri de kapsamaktadır. Bu eserden özellikle, Kuteybe b. Müslim’in Mâverâünnehir bölgesinde gerçekleştirdiği fetihler ile yaptığı anlaşmalar konusunda bilgi edinilmiştir. Ayrıca Ammûriye ile Tuvâne’nin fethinin I. Velîd döneminde değil de babası Abdülmelik zamanında gerçekleştiği bilgisine de ulaşılmıştır. Bu bilgileri diğer tarihî kaynaklardaki rivâyetler ile karşılaştırıp analiz ettikten sonra bir neticeye varılmıştır. İbn Abdülhakem’in *Fütûhu Mısır ve ahhâruhâ* adlı eserinden özellikle Kuzey Afrika bölgesinde gerçekleştirilen fetihler konusunda istifade edilmiştir.

Coğrafya kitaplarından; yer isimlerinin mevkii, konum ve coğrafi özellikleri hakkında bilgi edinmekle birlikte bu eserlerde geçen tarihî bilgilerden de istifade edilmeye özen gösterilmiştir. İstahrî’nin (öl. 346/957) *el-Mesâlik ve ’l-memâlik*’i,⁹ İbn Havkal’ın (öl. 367/977) *Sûretü ’l-arz*,¹⁰ Makdisî’nin (öl. 380/1000) *Ahsenü ’t-tekâsîm fî ma ’rifeti ’l-ekâlîm*’i,¹¹ Yâkût el-Hamevî’nin (öl. 626/1228) *Mu ’cemü ’l-büldân*’ı¹² ve el-Himyerî’nin (öl. 727/1327) *er-Ravzü ’l-mi ’târ fî haberi ’l-aktâr*’ı¹³ ile Ebû’l-Fidâ’nın (öl. 732/1331) *Takvîmü ’l-büldân*’ından¹⁴ yararlanılmıştır. Makdisî’nin *Ahsenü ’t-tekâsîm fî ma ’rifeti ’l-ekâlîm* adlı eserinden, Müslümanların

⁹ Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-İstahrî el-Fârisî, *el-Mesâlik ve ’l-memâlik* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1424/2004).

¹⁰ Ebû’l-Kâsım İbn Havkal, *Sûretü ’l-arz*, trc. Ramazan Şeşen (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017).

¹¹ Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, *Ahsenü ’t-tekâsîm fî ma ’rifeti ’l-ekâlîm* (Kahire: yy., ts.).

¹² Yâkût el-Hamevî, *Mu ’cemü ’l-büldân*, thk. Ferîd Abdülazîz el Cündî (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, ts.).

¹³ İbn Abdülmün’im el-Himyerî, *er-Ravzü ’l-mi ’târ fî haberi ’l-aktâr*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1404/1984).

¹⁴ İmâdüddîn İsmâîl Ebû’l-Fidâ, *Takvîmü ’l-büldân*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017).

İstanbul'da inşa ettiği Arap Camii'nin nereye ve nasıl yapıldığı, Şam Ümeyye Camii'nin inşası ile Mescid-i Nebvî'de çalıştırılan usta ve işçilerin kim tarafından gönderildiği, nereli oldukları ile caminin mimarî özellikleri hususunda verdiği bilgilerden faydalanılmıştır. Yâkût el-Hamevî'nin alfabetik sıraya göre hazırlanan *Mu'cemü'l-büldân*'ından; ülke, bölge, şehir, kasaba ve köy gibi yerleşim alanlarının özellikleri ve isimlerinin okunuşu ile Mescid-i Nebvî'de yapılan tadilat ve yeni ilaveler hakkında verdiği bilgilerden istifade edilmiştir. el-Himyerî'nin *er-Ravzü'l-mi'târ fî haberi'l-aktâr*'ından; Endülüs'ün zenginlikleri, tarihî seyir içerisinde bu kadar sık istilaya uğramasının nedenleri, Septe'nin hâkimi olan Julian'ın Mûsâ b. Nusayr ile yaptığı görüşme ve akabinde Mûsâ'yı Endülüs'e davet etmesi ve Mûsâ b. Nusayr'ın Halife Velîd'in onayını aldıktan sonra sefer hazırlıklarına başlaması, Târik b. Ziyâd'ın Endülüs'e düzenlediği sefer esnasında kimin gemilerini kullandığı ve karşı kıyıya ulaştıktan sonra da gemileri yakıp yakmadığı hususunda verdiği bilgilerden yararlanılmıştır. İstahrî'nin *el-Mesâlik ve'l-memâlik*'i ve İbn Havkal'ın *Sûretü'l-arz*'ı ile Ebü'l-Fidâ'nın *Takvîmü'l-büldân*'ından da faydalanılmıştır. Bu müellifler, ele aldıkları konuları alfabetik sıraya göre değil de ülke ve bölgelere göre ayırarak bir başlık altında kaleme almışlardır. Onlar, bir bölge hakkında bilgi verirken tüm özellikleri ile bir bütünlük içerisinde konuyu aktarmışlardır. İbn Havkal'ın eserinin bir farklı özelliği ise Mâverâünnehir ve özellikle Semerkant bölgesinin bizatihi müellif tarafından gözlemlenerek eserine almış olmasıdır. Ayrıca Halife Velîd'in Şam Ümeyye Camii'nin inşaatına, Şam'ın yedi yıllık vergisini harcadığı bilgisine de ulaşılmıştır.

Genel İslâm tarihi kaynaklarından; olayları yıllara göre kısa ve özlü bir şekilde aktaran Halîfe b. Hayyât'ın (öl. 240/854) *Târîh*'inden yararlanılmıştır.¹⁵ Özellikle eyâlet ve vilâyetler hakkında bilgi veren müellif, yıllara göre atanan vali ve komutanların isimleri ve atandığı görev yerleri hususunda tafsilatlı bilgiler vermektedir. Ayrıca farklı cephelerde gerçekleştirilen fetihler konusunda geniş ve uzun anlatımlardan ziyade, kimin nereye hangi tarihte atandığı, fethi nasıl gerçekleştirdiği ve akabinde hangi anlaşmaları yaptığına dair verdiği bilgilerden de yararlanılmıştır.

¹⁵ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, thk. Ekrem Ziya Ömerî (Riyad: Dâru Tayyibe, 1405/1985).

İbn Kuteybe'nin (öl. 276/889) *el-Maârif*¹⁶ isimli eserinde konumuzla ilgili fazla bilgi verilmezken, yine aynı müellife nispetinde şüpheler bulunan *el-İmâme ve's-siyâse*'si¹⁷ ise konumuza dair önemli bilgiler vermektedir. Velîd b. Abdülmelik'in halife olduktan sonra, insanlar arasında birlik ve beraberliğin pekiştirilmesi için halka yapmış olduğu detaylı konuşması hakkında bilgi edinilmiştir. Ayrıca Mûsâ b. Nusayr ile Târik b. Ziyâd'ın Endülüs'te gerçekleştirdiği fetihler ve sonuçları ile ikisinin neden Halife Velîd tarafından Şam'a çağrıldığı, Şam Ümeyye Camii'nin inşaatına başlamadan önce, Bizans Devleti'nden yardım istediğine dair bilgilere de ulaşılmıştır. el-Ya'kûbî'nin (öl. 292/905) *Târihu'l-Ya'kûbî*'si¹⁸ konumuzla ilgili diğer kaynaklara göre farklı bilgiler vermektedir. Kuteybe b. Müslim'in bölgede yaptığı anlaşma ve sonuçları bunlardandır. Bu bilgiler, gerek olayların oluşumu gerek ortaya çıkışı açısından diğer sika râvîlerin rivâyetleri ile örtüşmediği için farklılıkları belirterek bazen metinde bazen de dipnotta verilerek yetinilmiştir. Sind bölgesinde Muhammed b. Kâsım'ın, Endülüs'te Mûsâ b. Nusayr ile Târik b. Ziyâd'ın gerçekleştirdiği fetihler ile sonuçları hususunda da istifade edilmiştir. Ayrıca Velîd b. Abdülmelik'in halifeliği döneminde başta imar ve iskân politikası olmak üzere gerçekleştirdiği sosyo-kültürel faaliyetler konusunda da verdiği bilgilerden yararlanılmıştır.

Çalışmamızda yararlandığımız önemli kaynaklardan biri de kronolojik ve rivâyetçi bir metotla kaleme alınmış olan et-Taberî'nin (öl. 310/923) *Târihu'l-ümem ve'l-mülûk*'udur.¹⁹ Taberî'nin Mâverâünnehir bölgesinde gerçekleştirilen fetihler hususunda verdiği tafsilatlı ve zengin bilgiler, tezimiz açısından önem arz eden birçok karanlık noktayı aydınlatmaktadır. Taberî, rivâyetlerin büyük bir kısmını sika râvîlerden sayılan Medâinî (öl. 225/840)'den nakletmektedir. Kendisinden önceki kaynakları da gözden geçiren Taberî, farklı rivâyetleri sened zinciriyle aktararak değerlendirmeyi okuyucunun takdirine bırakmaktadır. İşte Taberî'yi diğer müelliflerden ayıran en büyük özellik de buradadır. Zira değersiz gibi görünen en

¹⁶ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *el-Maârif*, thk. Servet Ukkâşe (Mısır: Dâru'l-Maârif, 1412/1992).

¹⁷ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, thk. Muhammed Tâha Zeynî (Beyrut: Dâru'l-Maârif, ts.).

¹⁸ Ebü'l-Abbas Ahmed b. Ebî Ya'kûb, *Târihu'l-Ya'kûbî* (Beyrut: yy., 1413/1993).

¹⁹ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhim (Kahire: Dâru'l-Maârif, ts.).

ufak bir bilgi, bazen bir olayı aydınlattığı gibi bazen de yeni bir ufku açılmasına yardımcı olmaktadır. Burada diğer bir husus ise Taberî'nin verdiği bilgilerin bir kısmının Bâhilî rivâyetlere dayanmış olmasıdır. Özellikle Kuteybe b. Müslim'in Mâverâünnehir'de gerçekleştirdiği fetihler konusunda bu rivâyetlerin yoğunlaştığı ve mübalağalı olduğu görülmektedir. Bunun en büyük nedeni, Gibb'in de ifade ettiği gibi Araplar'da görülen kabile asabiyetinden kaynaklanmaktadır. Çünkü Kuteybe'nin Bâhilî kabilesine mensup olması, bu kabile tarafından hangi durumda olursa olsun korunup gözetildiğini göstermektedir. Bu tür rivâyetler, Medâinî rivâyetleri ile karşılaştırılarak değerlendirmeye tâbi tutuldu. Ancak hiçbir rivâyetin olmadığı durumlarda ise olayların genel gidişatına göre sonuca ulaşılmaya çalışıldı. Taberî'nin bu eserinden başta Mâverâünnehir bölgesinde gerçekleştirilen fetihler ve sonuçları ile İslâmlaştırma faaliyetleri olmak üzere tezimizin her aşamasında faydalanıldı. Ancak Müslümanlar açısından önem arz eden ve yeni bir medeniyete kapı açan Endülüs'ün fethi ile ilgili bilgiye ulaşılamadı.

Mes'ûdî'nin (öl. 346/957) *Mürûcu'z-zeheb ve meâdinü'l-cevher*'i,²⁰ Haccâc b. Yûsuf hakkında tafsilatlı bilgiler vermektedir. Ayrıca Velîd'in halife olduktan sonra başta halka yapmış olduğu konuşma olmak üzere, döneminde yapılan diğer kültürel ve sosyal faaliyetler konusuna da değinmektedir. Narşahî'nin (öl. 348/959) *Tarîhu Buhâra*'sı²¹ ise eserin adından da anlaşılacağı gibi başta Buhâra olmak üzere, Müslümanların o bölgeyi fethettikten sonra İslâm dinini yaymak için gerçekleştirdikleri faaliyetler hususunda kapsamlı bilgiler vermektedir.

İbnü'l-Cevzî (öl. 597/1201) *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*²² isimli eserinde, Velîd b. Abdülmelik'in Arap lisanını düzgün konuşmadığından hem babasının hem de kendisinin üzüldüğünü belirtmiştir. Irak genel valisi Haccâc b. Yûsuf hakkında kapsamlı malumat veren İbnü'l-Cevzî, Kuteybe b. Müslim'in Mâverâünnehir'de gerçekleştirdiği fetihler konusunda da verdiği önemli bilgilere

²⁰ Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin el-Mesûdî, *Mürûcu'z-zeheb ve meâdinü'l-cevher*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1408/1988).

²¹ Ebü Bekr Muhammed b. Ca'fer en-Narşahî, *Târîhu Buhâra*, trc. Emin Abdülmecîd Bedevî-Nasrullah Mübeşşir et-Tırâzî (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1413/1993).

²² Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman b. Ali b. Muhammed Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdülkâdir Ata-Mustafa Abdülkâdir Ata (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1412/1992).

ulaşılmıştır. Ayrıca Endülüs'ün fethi hususunda verdiği özlü bilgilerden de yararlanılmıştır.

İbnü'l-Esîr'in (öl. 630/1232) *el-Kâmil fi't-târih*²³ isimli eseri de Taberî'nin *Târih*'i gibi yararlandığımız en önemli kaynaklardandır. 302/914 yılına kadar olan konuları Taberî'nin eserine dayandırmaktadır. Ancak Taberî'den onu ayıran en önemli özellik, Bâhilî rivâyetlerini daha çok قيل lafzıyla vermesi, onun bu rivâyetlere mesafeli davrandığını göstermektedir. Bu tür rivâyetlere ihtiyatla yaklaşarak, Medâinî'nin rivâyetleri ile karşılaştırdıktan sonra kullanmaya çalışmıştır. Fakat hiçbir rivâyetin olmadığı durumlarda, olayların akışına göre değerlendirmeye tâbi tuttukten sonra dikkate almıştır. Görüldüğü gibi İbnü'l-Esîr, Taberî'ye göre daha titiz davranarak olayları değerlendirmektedir. Bir konu hakkında bazen Taberî'den daha detaylı bilgi verirken, bazen de onun hiç değinmediği konulara değinerek olayları aydınlattığı gibi gidişatına da yön vermektedir. Bunun en güzel örneği, Taberî'nin fazla değinmediği Endülüs'ün fethiyle ilgili bilgilerde görülmektedir. Ayrıca Kuteybe b. Müslim'in Mâverâünnehir bölgesinde gerçekleştirdiği fetihler ve sonrasında uyguladığı İslâmlaştırma çalışmaları, Velîd b. Abdülmelik'in halifeliği sırasında başta Medine ve Mekke olmak üzere yapılan imar faaliyetleri, Mescid-i Nebvî'nin genişletilmesi ve Şam Ümeyye Camii'nin inşası hususunda verdiği önemli bilgilerden yararlanılmıştır.

İbn Kesîr'in (öl. 774/1373) *el-Bidâye ve'n-nihâye*'si²⁴ de yararlandığımız önemli kaynaklardan biridir. Velîd b. Abdülmelik'in hilâfet makamına geçtikten sonra halka yaptığı konuşması ile Mâverâünnehir ve Endülüs'ün fethi konusunda verilen özlü bilgilerden istifade edilmiştir. Ayrıca Velîd b. Abdülmelik'in çocuklarının isimleri ve sayısı ile anneleri hakkında bilgi veren İbn Kesîr, bazı tarihî kaynaklarda geçen rivâyetlerin aksine, çok evlilik yapan kişinin I. Velîd değil, Velîd b. Yezîd olduğunu belirtmiştir. Ancak bu bilgiyi diğer tarihî kaynaklardaki rivâyetler ile karşılaştırıp değerlendirdikten sonra bir sonuca ulaşılmıştır.

²³ İzzüddîn Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmûrî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1417/1997).

²⁴ Ebü'l-Fidâ İsmâîl İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1418/1981).

Endülüs'ün fethiyle ilgili; İbnü'l-Kûtiyye'nin (öl. 367/977) *Târîhu iftitâhi'l-Endelüs*,²⁵ İbn İzârî'nin (öl. 695/1295) *el-Beyânü'l-muğrib fî ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*,²⁶ Makkarî'nin (öl. 1041/1633) *Nefhu't-tib*²⁷ gibi eserlerinden yararlanılmıştır. Bu müelliflerin Endülüs hususunda verdikleri bilgiler diğer tarihî kaynaklara göre daha kapsamlı olduğundan, tezimizin ilgili kısmının her aşamasında, özellikle de Endülüs'ün fethinden önceki siyasî gelişmeler ile fetihten sonraki askerî, idarî ve kültürel alanda gerçekleştirilen faaliyetler hususundaki bilgilerden istifade edilmiştir.

Şiir ve Edebiyat alanında; el-Câhiz'in (öl. 255/869) *Kitâbü't-Tâc fî ahlâki'l-mülûk*,²⁸ İbn Kuteybe'nin *Uyûnü'l-ahbâr*'ı ve²⁹ *eş-Şi'ru ve's-şuarâ*'sı³⁰ ile İbn Abdürabbih'in (öl. 328/940) *el-Ikdü'l-ferîd*'inden³¹ konumuzla ilgili Halife Velîd dönemindeki şiir ve şairler hususunda verdiği malumattan yararlanılmıştır. Ayrıca, el-Câhiz'in *Kitâbü't-Tâc fî ahlâki'l-mülûk* adlı eserinde, diğer tarihî kaynaklarda rastlayamadığımız, Halife Velîd'in bir gün içki içerdi, bir gün içmezdi bilgisine ulaşılmıştır. Bu rivâyeti, diğer tarihî kaynaklardaki bilgiler ile karşılaştırdıktan sonra değerlendirmeye tâbi tutarak bir sonuca ulaşılmıştır.

Bu kaynak eserlerin yanında; İslâm tarihi alanında yapılan yabancı ve yerli araştırmacıların çalışmalarından da istifade edilmiştir. Arap dünyasında yapılan çalışmalar; Abdüşşâfi Muhammed Abdüllatîf'in *el-Âlemü'l-İslâmiyye fî'l-asri'l-Ümevî*,³² Hüseyin Atvân'ın *el-Ümeviyyûn ve'l-hilâfe*,³³ Nebîh Âkıl'ın *Târîhu hilâfeti Benî Ümeyye*,³⁴ Abdülazîz Sâlim'in *Târîhu'd-devleti'l-Arabiyye*,³⁵ Abdülmecîd

²⁵ Ebû Bekr Muhammed b. Ömer b. Abdülazîz İbnü'l-Kûtiyye, *Târîhu iftitâhi'l-Endelüs*, thk. Ömer Fâruk Tabbâ (Beyrut: Müessesetü'l-Maârif, 1414/1994).

²⁶ Ebû'l-Abbas Ahmed b. Muhammed İbn İzârî el-Merrâküşi, *el-Beyânü'l-muğrib fî ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, thk. Gorge Colin-E. (Variste) Lévi-Provençal (Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1403/1983).

²⁷ Ahmed b. Muhammed el-Makkarî, *Nefhu't-tib*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdir, 1388/1968).

²⁸ Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhiz, *Kitâbü't-Tâc fî ahlâki'l-mülûk* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1955).

²⁹ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-ahbâr*, thk. Muhammed İskenderânî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1414/1994).

³⁰ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-şuarâ* (Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1964).

³¹ Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed İbn Abdürabbih el-Endelüsî, *el-Ikdü'l-ferîd*, tsh. Ahmed Emîn İbrâhim el-Ebyârî (Beyrut: Daru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.).

³² Abdüşşâfi Muhammed Abdüllatîf, *el-Âlemü'l-İslâmî fî'l-asri'l-Ümevî* (Kâhire: Dâru's-Selâm, 2008).

³³ Hüseyin Atvân, *el-Ümeviyyûn ve'l-hilâfe* (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1986).

³⁴ Nebîh Âkıl, *Târîhu hilâfeti Benî Ümeyye*, (by., yy., 1995).

Na'naî'nin *Târîhu'd-devleti'l-Ümeviyye fi'l-Endelüs*'ü,³⁶ Abdülmün'im Mâcid'in *Târîhu's-siyâsî li'd-devleti'l-Arabiyye*,³⁷ Sad Huzeyfe el-Gâmidî'nin *el-Fütûhâtü'l-İslâmiyye li Bilâdi'l-Hind ve Sind*³⁸ ile Ömer Ferrûh'un *Târîhu sadri'l-İslâm ve'd-devleti'l-Emeviyye*'sidir.³⁹ Abduşşâfi Muhammed Abdüllatîf'in *el-Âlemü'l-İslâmiyye fi'l-asri'l-Ümevî* ile Hüseyin Atvân'ın *el-Ümeviyyûn ve'l-hilâfe* isimli çalışmalarından; Ömer b. Abdülazîz'in Medine valiliğine atanmasından sonra, Haccâc'ın baskısına karşı tepki gösteren ve boyun eğmeyen kişilerin Medine'ye sığınmaları, Haccâc'ın bu durumdan rahatsız olarak Halife Velîd'e, Emevî Devleti'ne muhalif olan kişilerin Medine valisi tarafından kollanıp gözetildiğini ifade etmesi ve ileride devlet açısından sıkıntı yaşanmaması için valinin görevden alınmasını sağladığı gibi yerine atanacak yeni valileri de belirlediği bilgisine ulaşılmıştır. Hüseyin Atvân ise Ömer b. Abdülazîz'in görevden alındıktan sonra Şam'a döndüğünü ve Halife Velîd'in düzenlediği istişare toplantılarına katıldığını, bazı valilerin keyfî uygulamalarda bulunduğunu ve bunun önüne geçilmesi için de önemli konularda mutlaka halifenin izninin alınmasının gerekli olduğunu ifade etmesinden rahatsız olan Haccâc'ın, siyasî dehasını kullanarak Ömer b. Abdülazîz'in merkezi yönetimin düzenlediği istişare toplantılarına katılmasını engellediği bilgisini vermiştir. Nebîh Âkıl'ın *Târîhu hilâfeti Benî Ümeyye*, Abdülazîz Sâlim'in *Târîhu'd-devleti'l-Arabiyye*, Abdülmecîd Na'naî'nin *Târîhu'd-devleti'l-Ümeviyye fi'l-Endelüs* ile Abdülmün'im Mâcid'in *Târîhu's-siyâsî li'd-devleti'l-Arabiyye* ve Ömer Ferrûh'un *Târîhu sadri'l-İslâm ve'd-devleti'l-Emeviyye* isimli çalışmalarından da özellikle; Endülüs'ün tarihî süreç içerisinde istilaya uğramasının sebeplerini bereketli topraklar ve zengin maden yatakları ile stratejik konuma sahip olduğu bilgilerinden yararlanılmıştır. Endülüs üzerine sefer düzenlenmeden önce Halife Velîd ile Mûsâ b. Nusayr arasındaki yazışmalar ve Julian'ın Mûsâ b. Nusayr'a yardımcı olacağına dair bilgilere ulaşılmıştır. Yine Endülüs'ün içinde bulunduğu siyasî ve idarî gelişmelerin değerlendirilip ona göre sefer düzenlenmesi hususunda malumat edinilmiştir. Keza

³⁵ Abdülazîz Sâlim, *Târîhu'd-devleti'l-Arabiyye* (Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1986).

³⁶ Abdülmecîd Na'naî, *Târîhu'd-devleti'l-Ümeviyye fi'l-Endelüs* (Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, ts.).

³⁷ Abdülmün'im Mâcid, *Târîhu's-siyâsî li'd-devleti'l-Arabiyye* (Kahire: yy., 1982).

³⁸ Sad Huzeyfe Gâmidî, *el-Fütûhâtü'l-İslâmiyye li bilâdi'l-Hind ve's-Sind* (Riyad: Merkezü'd-Dirâsât ve'l-İ'lâm, 1996).

³⁹ Ömer Ferrûh, *Târîhu sadri'l-İslâm ve'd-devleti'l-Emeviyye* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1986).

Târik b. Ziyâd'ın askerleri karşı tarafa kimin gemileriyle taşıdığı, taşıma işlemi son bulduktan sonra da gemilerin yakılıp yakılmadığı bilgisi elde edilmiştir. Ayrıca Mâcid'in, Muhammed b. Kâsım'ın Sind bölgesindeki fetihleri gerçekleştirirken Haccâc'ın savaş esnasında Muhammed b. Kâsım'a nasıl davranacağına dair mektuptaki bilgilerden yararlanılmıştır. Ferrûh'un ise; Halife Velîd'in ülkenin kalkınması ve halkın refahı için tarım alanında önemli icraatlar gerçekleştirdiği, işsizliğin azaldığı, kentlerden köylere göçün arttığı ve çarşı-pazarda tarım ürünlerinde fiyatların düştüğü hususunda verdiği bilgilerden faydalanılmıştır. Sad Huzeyfe el-Gâmidî'nin *el-Fütûhâtü'l-İslâmiyye li Bilâdi'l-Hind ve Sind* adlı çalışmasından; Sind bölgesinde Muhammed b. Kâsım'ın gerçekleştirdiği fetihler ile fetih sonrası askerî ve idarî alanda yapılan çalışmalar konusunda bilgi edinilmiştir.

Oryantalistlerin yaptıkları çalışmalardan; Georg Ostrogorsky'nin *Bizans Devleti Tarihi*,⁴⁰ Bernard Lewis'in *Tarihte Araplar*,⁴¹ Arminius Vambery'in *Târîhu Buhâra*,⁴² Julius Wellhausen'in *Arap Devleti ve Sukutu*,⁴³ Carl Brockelmann'ın *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*,⁴⁴ Richard Nelson Frye'nin *Orta Çağın Başarısı Buhâra*⁴⁵ ile H.A.R Gibb'in *Orta Asya'da Arap Fütuhâtı*⁴⁶ eserlerinden konumuzla ilgili kısımlarından istifade edilmiştir. Georg Ostrogorsky'nin *Bizans Devleti Tarihi* isimli çalışmasından; Bizans Devleti ile olan siyasî ilişkiler, iki taraf arasındaki mücadeleler ve akabinde yapılan anlaşmalar hususunda yararlanılmıştır. Bernard Lewis'in *Tarihte Araplar* çalışmasından; fetihden önce Endülüs'ün içinde bulunduğu siyasî ve idarî durum başta olmak üzere, halkın bir sınıflandırmaya tâbi tutulduğu malumatına ulaşılmıştır. Ayrıca Halife Velîd döneminde, İstanbul üzerine düzenlenecek sefer için Mesleme b. Abdülmelik komutasında hazırlık yapıldığı, ancak halifenin bu sırada vefat ettiği ve hazırlığı yapılan seferin yine aynı komutanın uhdesinde, Süleyman b. Abdülmelik'in halifeliği döneminde gerçekleştiği bilgileri

⁴⁰ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, trc. Fikret Işıltan (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011).

⁴¹ Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, çev. Hakkı Dursun Yıldız (İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2009).

⁴² Arminius Vambery, *Târîhu Buhâra*, trc. Ahmed Mahmud Sadâti (by., yy., ts.).

⁴³ Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, çev. Fikret Işıltan (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1963).

⁴⁴ Carl Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1964).

⁴⁵ Richard Nelson Frye, *Ortaçağın Başarısı Buhâra*, trc. Hasan Kurt (Ankara: yy., 2005).

⁴⁶ H.A.R Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, trc. Hasan Kurt (Ankara: Çağlar Yayınları, 2005).

elde edilmiştir. Arminius Vambery'in *Târîhu Buhâra*'sı ile Richard Nelson Frye'nin *Orta Çağın Başarısı Buhâra* adlı çalışmalarından da; Buhâra'nın fethi ve fetihden sonra yapılan siyasî, idarî ve askerî alandaki çalışmalar başta olmak üzere İslâmlaştırma faaliyetleri hususunda faydalanılmıştır. Julius Wellhausen'in *Arap Devleti ve Sukutu* ile Carl Brockelmann'ın *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi* çalışmalarından da istifade edilmiştir. Özellikle; Ömer b. Abdülazîz'in Medine valiliği görevinden alınması aşamasında, Haccâc b. Yûsuf'un attığı siyasî adımlar hakkındaki bilgilerden yararlanılmıştır. Mûsâ b. Nusayr'ın Endülüs'e gitme nedeni ve oraya ulaştıktan sonra Târik b. Ziyâd ile arasında yaşanan olaylarla ilgili malumata ulaşılmıştır. Aynı zamanda Halife Velîd'in veliaht kardeşi Süleyman'ı azletme teşebbüsü ve yerine oğlu Abdülazîz'i atama isteği, bu süreçte kendisine destek veren ve vermeyen valiler hususunda bilgiler edinilmiştir. Ayrıca Wellhausen'in, Velîd b. Abdülmelik'in halifeliği döneminde başarılı olduğu ve bu başarısının altında yatan en büyük etkinin iç politikada izlediği siyasetten kaynaklandığı bilgisi elde edilmiştir. Çünkü kendisinin vali ve komutan atamalarında, önceki dönemlerin aksine kabile anlayışını yansıtmadığı, babası Abdülmelik gibi devlet idaresinde başarılı olan kişilere görev vererek liyakat anlayışına özen gösterdiği, iç politikada izlediği bu davranışın dış siyasete de yansiyarak gerçekleştirdiği fetihler ile İslâm devletinin topraklarını en geniş sınırlara ulaştırdığı, iyi bir siyasetçi ve devlet adamı olduğu bilgisine ulaşılmıştır. H.A.R Gibb'in *Orta Asya'da Arap Fütuhâtı* çalışmasından; başta fetihler olmak üzere bölgedeki siyasî ve idarî alandaki verdiği bilgilerden yararlanılmıştır.

Araştırmamızın önemli kısımlarından birini oluşturan İslâm mimarisi ile ilgili yararlandığımız eserler; Afif Behnesî'nin *el-Fennü'l-İslâmî*'si,⁴⁷ Tâha Velî'nin *Mesâcid fi'l-İslâm*'ı,⁴⁸ Abdullah Kâmil Mûsâ Abduh'un *el-Ümeviyyûn ve âsâruhumu'l-mi'mâriyye*'si,⁴⁹ Muhammed Huzâ Şehrî'nin *İmâratü'l-mescidi'n-nebevî münzû inşâihî hattâ nihâyeti'l-asri'l-memlûkî*'si,⁵⁰ Titus Burckhardt'ın *İslâm*

⁴⁷ Afif Behnesî, *el-Fennü'l-İslâmî* (Dimaşk: Dâru Talas, 1986).

⁴⁸ Tâha Velî, *Mesâcid fi'l-İslâm* (Beyrut: Dâru'l-İlm l'il-Melâyîn, 1988).

⁴⁹ Abdullah Kâmil Mûsâ Abduh, *el-Ümeviyyûn ve âsâruhumu'l-mi'mâriyye fi's-Şam ve'l-Irak ve'l-Hicaz ve'l-Yemen ve Mısır ve İfrîkiye* (Kahire: Dâru'l-Âfâki'l-Arabiyye, 2003).

⁵⁰ Muhammed Huzâ Şehrî, *İmâratü'l-mescidi'n-nebevî münzû inşâihî hattâ nihâyeti'l-asri'l-Memlûkî*, (Kahire: Dâru'l-Kahire li'l-Kitâb, 2001).

Sanatı,⁵¹ Oleg Graber'in *İslâm Sanatının Oluşumu*,⁵² Yılmaz Can'ın *İslâm'ın Üç Kutsal Mabedi*,⁵³ Suut Kemal Yetkin'in *İslâm Ülkelerinde Sanat*'ı⁵⁴ ile Yılmaz Can - Recep Gün'ün *Ana Hatlarıyla Türk İslâm Sanatları ve Estetiği*'dir.⁵⁵ Özellikle bu çalışmalardan; Halife Velîd döneminde, İslâm devletinin sınırlarının genişlemesi neticesinde Müslümanlar, İslâm mimarisinin oluşumu ile gelişimini etkileyen eserler ile karşılaşmışlardır. Müslümanların, karşılaştıkları mimarî yapıtlar karşısında, bunları taklit etmekle yetinmeyip kendi düşünce ve zevklerini de katarak, mimarî alanda yeni eserler ortaya koymaya çalıştıkları bilgilerinden istifade edilmiştir.

Türkiye'de yapılan çalışmalardan istifade ettiğimiz araştırmalar; İsmail Yiğit'in *Emevîler*,⁵⁶ Adem Apak'ın *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*,⁵⁷ Casim Avcı'nın *İslâm Bizans İlişkileri*,⁵⁸ Şahin Uçar'ın *Araplar'ın Anadolu Seferleri*,⁵⁹ İrfan Aycan - İbrâhim Sarıçam'ın *Emevîler*,⁶⁰ Levent Öztürk'ün *On İkinci Yüzyıla Kadar İslâm Dünyasında Hastaneler*,⁶¹ Mehmet Özdemir'in *Endülüslü Müslümanları Kültür ve Medeniyeti*⁶² ile *Endülüslü Müslümanları Siyasî Tarihi*⁶³ ve Hasan Kurt'un *Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci*'dir.⁶⁴ İsmail Yiğit'in *Emevîler*, Adem Apak'ın *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi* ile İrfan Aycan - İbrâhim Sarıçam'ın *Emevîler* isimli araştırmaları, ülkemizde yapılan en önemli çalışmalardan olduğu için, mümkün mertebe verdikleri bilgilerden yararlanmaya özen gösterilmiştir. Bu eserde farklı cephelerde yürütülen fetihler ve sonrası gerçekleştirilen siyasî, idarî ve askerî faaliyetler hususunda bilgilere ulaşılmıştır. Aynı zamanda, Halife Velîd'in kültürel ve sosyal alanda gerçekleştirdiği önemli icraatlar hakkında da malumat edinilmiştir.

⁵¹ Titus Burckhardt, *İslâm Sanatı*, trc. Turan Koç (İstanbul: Klasik Yayınları, 2005).

⁵² Oleg Graber, *İslâm Sanatının Oluşumu*, çev. Nuran Yavuz, (İstanbul: Kanat Kitap Yayınları, 2004).

⁵³ Yılmaz Can, *İslâm'ın Üç Kutsal Mabedi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2008).

⁵⁴ Suut Kemal Yetkin, *İslâm Ülkelerinde Sanat* (İstanbul: Cem Yayınevi, 1984).

⁵⁵ Yılmaz Can - Recep Gün, *Ana Hatlarıyla Türk İslâm Sanatları ve Estetiği* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2006).

⁵⁶ İsmail Yiğit, *Emevîler* (Ankara: İsam Yayınları, 2016).

⁵⁷ Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi-Emevîler Dönemi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2008).

⁵⁸ Casim Avcı, *İslâm Bizans İlişkileri* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2003).

⁵⁹ Şahin Uçar, *Araplar'ın Anadolu Seferleri* (İstanbul: Şule Yayınları, 2012).

⁶⁰ İrfan Aycan - İbrâhim Sarıçam, *Emevîler* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993).

⁶¹ Levent Öztürk, *On İkinci Yüzyıla Kadar İslâm Dünyasında Hastaneler* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2007).

⁶² Mehmet Özdemir, *Endülüslü Müslümanları Kültür ve Medeniyeti* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013).

⁶³ Mehmet Özdemir, *Endülüslü Müslümanları Siyasî Tarihi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013).

⁶⁴ Hasan Kurt, *Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci* (Ankara: Fecr Yayınevi, 1998).

Casim Avcı'nın *İslâm Bizans İlişkileri* çalışması, başta Hz. Muhammed (sav) dönemi olmak üzere, Hulefâ-yi Râşidîn ile Emevîler ve Abbâsîlerin 610/847 yılları arasındaki İslâm-Bizans ilişkilerini konu edinmiştir. Yazar eserinde Halife Velîd dönemine kadar sadece bu iki devlet arasındaki siyasî, idarî ve askerî gelişmeler yaşanmışken, onun halifeliği döneminde konumuz açısından önemli olan mimarî alanda yaşanan gelişmelere de değinmiştir. Halife Velîd'in Mescid-i Nebevî'nin tadilatı ile Şam Ümeyye Camii'nin inşaatı aşamasında, Bizans İmparatorundan usta ve malzeme talebinde bulunduğu ve isteğinin yerine getirildiğine dair bilgilerden faydalanılmıştır. Şahin Uçar'ın *Araplar'ın Anadolu Seferleri* çalışmasından; İslâm-Bizans mücadelesinin Müslümanlar açısından önemli olduğu kadar, dünya tarihi bakımından da önemli olduğu, Hz. Muhammed (sav)'in vefatından önce İstanbul'un fethini hedef olarak göstermesi, Müslümanların fetihler açısından kendisinden sonrası için nasıl bir yol izleyeceğini belirlemesi, hedef ve amaçlarını yüksek tutan Müslümanların, Muâviye'nin halifeliği döneminde, İstanbul üzerine sefer düzenlemeye başlamaları ve gerçekleştirdikleri seferler ile bir taraftan kendilerine yol gösteren Hz. Muhammed (sav)'in emrini yerine getirirken, diğer taraftan da Bizans üzerine istedikleri zaman sefer düzenleme gücüne sahip olduğu bilgisi elde edilmiştir. Ayrıca Halife Velîd'in İstanbul'a sefer düzenlemeyi düşündüğü ve gerekli hazırlıkları başlattığı sırada vefat ettiği, kendisinden sonra kardeşi Halife Süleyman'ın yapılan hazırlık ile İstanbul üzerine sefer düzenlediği bilgisine de ulaşılmıştır. Levent Öztürk'ün *On İkinci Yüzyıla Kadar İslâm Dünyasında Hastaneler* isimli çalışması, İslâm dünyasında hastanenin ilk oluşumu ve gelişimi ile özellikleri hakkında bilgi vermektedir. Ayrıca Halife Velîd dönemine kadar sağlık hizmetlerinin yürütülmesi için bir hastanenin olmadığı ve Şam'da açtığı hastane ile başta bulaşıcı hastalıklar olmak üzere dönemin şartlarına göre halka hizmet verdiği bilgisinden istifade edilmiştir. Mehmet Özdemir'in *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyeti* ve *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarihi* çalışmaları, Endülüs üzerine ülkemizde yapılan en önemli çalışmalardan olduğu için mümkün mertebe yararlanılmaya özen gösterilmiştir. Özellikle; fetihden önce Endülüs'ün içinde bulunduğu idarî ve askerî durumu, fethin her iki taraf açısından sonuçları, Târik'in ardından Mûsâ'nın Endülüs'e geçmesi ve ikisi arasında yaşanan olaylar ve sonuçları hususundaki bilgilere ulaşılmıştır. Ayrıca Endülüs'ün fethinin Velîd b.

Abdûlmelik'in halifelîği döneminde değil de Hz. Osman zamanında gerekleştîğine dair rivâyetleri değerlendirmeye tâbi tutan Özdemir, ilk rivâyetin Taberî'de geçtiği ve daha sonra da diğer tarihî kaynaklarda yer aldîğını belirtmekle birlikte, Taberî'deki bu rivâyetlerin kaynağının Seyf b. Ömer olduğunu, çünkü Seyf'in fetihler hususunda pek çok kere diğer kaynaklarca doğrulanmayan malumatı aktardîğı, fetihlerin tarihlendirilmesinde hatalı davrandîğı ve rivâyetlerin isnadlarında bilinmeyen isimler kullandîğını ve bu tür rivâyetlere itibar edilmemesi gerektiğini ve Endûlûs'un fethinin Halife Velîd döneminde gerekleştîğini ifade etmektedir. Hasan Kurt'un *Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci* alışmasından, Orta Asya bölgesindeki fetihler ile sonuçları, fethin ardından siyasî ve idarî alandaki gelişmeler ile gerçekleştirilen imar faaliyetleri hususunda yararlanılmıştır.

Türkiye'de, Velîd b. Abdûlmelik dönemi ile ilgili Niyazi İslâmoğlu'nun *Emevî Halifelerinden Velîd b. Abdûlmelik ve Dönemi*⁶⁵ ile Mevlüt Koyuncu'nun *Emevî Halifesi Velîd b. Abdûlmelik ve Dönemi*⁶⁶ isimli çalışmalarından da istifade edilmiştir. Zikretmiş olduğumuz bu araştırmalar bize, Velîd b. Abdûlmelik dönemi ile ilgili nelerin yetersiz olduğunun anlaşılmada, tezimizin başta metodu ve planı olmak üzere sınırlarını belirlemede yardımcı olmuştur. Ayrıca Velîd b. Abdûlmelik döneminde gerçekleştirilen fetihler ve sonuçları ile siyasî, idarî ve askerî gelişmelerin yeterince araştırılmadığı, Halife Velîd'in icra ettiği imar faaliyetleri ile başta Kusayru Amra sarayı olmak üzere, Şam Ümeyye Camii'nin inşası ve Mescid-i Nebevî de yapılan tadilat hakkında tarihî kaynaklarda geçen rivâyetlerin değerlendirmeye tâbi tutularak bir sonuca varılmadığı, Bizans Devleti ile arasında nasıl bir diplomatik ilişkilerin yaşandığı, mimarî açıdan nasıl bir etkileşim olduğu ve bu etkileşimin İslâm mimarisine nasıl bir katkı sağladîğı konularına da yeterince yer verilmediği bilgisine ulaşılmıştır.

Türkiye'de yapılan Yüksek Lisans ve Doktora Tezlerinden mümkün mertebe yararlanmaya özen gösterilmiştir. Hatice Özdemir'in *Ömer b. Abdûlazîz'in Siyasî ve Sosyal Gruplarla İlişkileri*⁶⁷ ve Ahmed Baltacı'nın *Kuteybe b. Müslim ve Türk-Arap*

⁶⁵ Niyazi İslamoğlu, *Emevî Halifelerinden Velîd b. Abdûlmelik ve Dönemi* (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999).

⁶⁶ Mevlüt Koyuncu, *Emevî Halifesi Velîd b. Abdûlmelik ve Dönemi*, (Sakarya: yy., 2002).

⁶⁷ Hatice Özdemir, *Ömer b. Abdûlazîz'in Siyasî ve Sosyal Gruplarla İlişkileri* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010).

Münasebetleri⁶⁸ isimli yüksek lisans tezlerinden istifade edilmiştir. Ayrıca Fatih Erkoçoğlu'nun *Abdûlmelik b. Mervân ve Dönemi*⁶⁹ ile Osman Aydın'ın *Fethinden Samaniler'in Yıkılışına Kadar Semerkant Tarihi*⁷⁰ adlı doktora tezlerinden de faydalanılmıştır. Hatice Özdemir'in *Ömer b. Abdülazîz'in Siyasî ve Sosyal Gruplarla İlişkileri* isimli çalışmasından; Ömer b. Abdülazîz'in Medine valiliğine atanması ve görevden alınması ile bu süre içerisinde başta Mescid-i Nebevî'nin tadilatı olmak üzere gerçekleştirdiği imar faaliyetlerinden yararlanılmıştır. Ahmed Baltacı'nın *Kuteybe b. Müslim ve Türk-Arap Münasebetleri* çalışmasından da; Kuteybe b. Müslim'in Mâverâünnehir bölgesinde gerçekleştirdiği fetihler ile sonuçları kısmından istifade edilmiştir. Fatih Erkoçoğlu'nun *Abdûlmelik b. Mervân ve Dönemi* isimli çalışmasından Abdûlmelik b. Mervân döneminde iç ve dış siyasette yaşanan gelişmeler, imar faaliyetleri ve soyo-kültürel gelişmeler olmak üzere çalışmamız açısından önemli bilgilere ulaşılmıştır. Osman Aydın'ın *Fethinden Samaniler'in Yıkılışına Kadar Semerkant Tarihi* çalışması ise; Semerkant'ın Müslümanlar açısından neden önemli olduğu, Semerkant'ın fethi ve sonrası yapılan anlaşma ile hükümlerinin uygulanışı ve Müslümanların kazanımları hususunda önemli bilgiler elde edilmiştir.

2. VELÎD B. ABDÜLMELİK DÖNEMİNE KADAR EMEVLER

Emevî Devleti'nin kurucusu olan Muâviye b. Ebî Süfyân, Mekke'nin fethedildiği gün babası ile Müslüman olmuş,⁷¹ Peygamber Efendimiz (sav) ve dört halife döneminde de çeşitli görevlerde bulunmuştur. Muâviye, Hz. Ebû Bekir tarafından Suriye'ye gönderilen ordulardan birinde komutan yardımcılığı görevini

⁶⁸ Ahmet Baltacı, *Kuteybe b. Müslim ve Türk-Arap Münasebetleri* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995).

⁶⁹ Fatih Erkoçoğlu, *Abdûlmelik b. Mervân ve Dönemi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006).

⁷⁰ Osman Aydın, *Fethinden Samaniler'in Yıkılışına Kadar Semerkant Tarihi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001).

⁷¹ Belâzürî, *Fütûh*, 718-719; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 5/619; Hasan İbrâhim Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, trc. İsmail Yiğit vd. (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1991), 1/353. Ayrıca bk. ed. Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi* (İstanbul: Çağ Yayınları, 1986), 2/287.

üstlenmiştir. Hz. Ömer döneminde ise Şam valiliğine getirilen Muâviye, Hz. Osman zamanında Suriye genel valisi olmuştur.⁷²

Hz. Osman'ın şehadetinden sonra Muâviye ve Şam halkı Hz. Ali'ye biat etmemişler, hatta onun öldürülmesinden dolayı da Hz. Ali'yi mesul tutmuşlardır. Hz. Ali'nin şehadetinden sonra oğlu Hz. Hasan, Muâviye ile anlaşarak İslâm birliğinin sağlanması ve Müslümanlar arasında kan dökülmemesi için hilâfet makamını Muâviye'ye bırakmıştır.⁷³ Muâviye, halife olduktan sonra içeride sükûneti sağlamak, dış politikada da siyasete çeki düzen vermek için dönemin meşhur komutanlarından Amr b. Âs'ı Mısır'a,⁷⁴ Ziyâd b. Ebîh'i Basra'ya⁷⁵ ve Muğîre b. Şu'be'yi de Kûfe'ye vali olarak atamıştır. Böylece Muâviye, çekirdek kadrosunu mümtaz komutanlardan oluşturmuş ve daha sonra başta Bizans, Doğu ve Kuzey Afrika olmak üzere üç farklı cephede fetihleri başlatmıştır.⁷⁶

Muâviye bir taraftan fetihlerini gerçekleştirirken, diğer taraftan da kendisinden sonrası için yerine oğlu Yezîd'i veliaht atamak istemiş, Medine hariç diğer yerlerden herhangi bir itiraz ile karşılaşmamıştır. Muâviye göstermiş olduğu siyaseti ile oğlu Yezîd'i veliaht olarak atamayı başarmış ve 60/680 yılında da vefat etmiştir.⁷⁷

Muâviye'den sonra halife olan oğlu Yezîd döneminde, Müslümanları derinden etkileyen iki önemli olay yaşanmıştır. Bunlardan biri Kerbelâ hâdisesi,

⁷² Belâzürî, *Fütûh*, 718-719; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 5/620. Ayrıca bk. Saim Yılmaz, *Emevîler'de Veliahtlık* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996), 25.

⁷³ Belâzürî, *Fütûh*, 719; Taberî, *Târîh*, 5/162-163; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/5-8. Geniş bilgi için bk. Adnan Demircan, *İslâm Tarihinin İlk Asrında İktidar Mücadelesi* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1996), 72-75.

⁷⁴ Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1992), 2; Ahmed Eminoğlu, *V. Râşid Halife Ömer İbn Abdülazîz* (İstanbul: İnkilap Yayınları 1984), 46-47. Geniş bilgi için bk. Bahriye Üçok, *İslâm Tarihi* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1968), 27-30.

⁷⁵ Belâzürî, *Fütûh*, 729; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/44; Yiğit, *Emevîler*, 32-33.

⁷⁶ Taberî, *Târîh*, 5/174; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/12-13; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 5/505. Ayrıca bk. Peter Malcolm Holt vd., *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, çev. Hamdi Aktaş vd. (İstanbul: Hikmet Yayınları, 1997), 1/93; William Montgomery Watt, *Endülüs Tarihi*, trc. Cumhur Ersin Adıgüzel (İstanbul: Küre Yayınları, 2011), 14.

⁷⁷ Taberî, *Târîh*, 5/323. Geniş bilgi için bk. Hasan İbrâhim Hasan, *İslâm Tarihi*, 1/357-360; Ali Aktan, *İslâm Tarihi* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2003), 244-247; Ömer Aktaş, *Bir Arap Dâhisi Muğîre b. Şu'be* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2019), 270-305.

diğeri de Harre vakası olmuştur. Halife Yezîd döneminde, İslâm coğrafyasında yaşanan bu olumsuzluklar dış politikayı da etkilemiş ve fetihler durma noktasına gelmiştir. Sadece Ukbe b. Nâfi' komutasındaki İslâm ordusu, Bizans ve Berberîler ile savaşıarak bazı yerlerin fethini gerçekleştirmiştir.⁷⁸

Yezîd b. Muâviye'nin vefatının ardından halife olan II. Muâviye'ye Şam'da biat edilirken, Hicaz ve Mekke'de ise Abdullah b. Zübeyr'e biat edilmiştir.⁷⁹ Kendisinin bu görevi yerine getiremeyeceğini anlayan II. Muâviye, devlet içinde kargaşanın yaşanmaması için yeni halife seçilinceye kadar Dahhâk b. Kays'ı görevlendirmiş ve ardından da vefat etmiştir (64/684).⁸⁰ II. Muâviye'nin vefatının ardından Emevî ailesinin ileri gelenleri Câbiye'de gerçekleştirdikleri toplantı sonucunda, Mervân b. Hakem'i halife olarak seçmişlerdir. Mervân'dan sonrası için birinci olarak Hâlid b. Yezîd'i, ikinci olarak da Amr b. Saîd el-Eşdak'ı veliaht olarak görevlendirmişlerdir. Bu gelişmeden rahatsız olan Dahhâk, Mervân b. Hakem'e karşı direnmek için taraftarları ile Mercirâhit denilen yerde Mervân'la karşı karşıya gelmiş⁸¹ ve iki taraf arasında yapılan mücadeleyi Mervân b. Hakem kazanmıştır (64/684).⁸² Böylece uzun bir mücadelenin ardından Mervân b. Hakem, iç politikada istikrarı sağlama konusunda önemli bir adım atmıştır. Câbiye'de alınan karara uymayan Mervân b. Hakem, kendisinden sonrası için sırasıyla oğulları Abdülmelik ile Abdülazîz adına halktan biat almış ve kısa süre sonra da vefat etmiştir (65/685).⁸³

Mervân b. Hakem'in vefatından sonra yerine geçen oğlu Abdülmelik gerek iç siyasette gerek dış politikada pek çok problemle yüzleşmiştir. İçeride, hâkimiyetlerini farklı bölgelerde ilan eden Abdullah b. Zübeyr ile Muhtâr es-Sekafî,

⁷⁸ Taberî, *Târîh*, 5/496-497; Philip K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, trc. Salih Tuğ (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980), 2/303. Geniş bilgi için bk. Taberî, *Târîh*, 5/478-495; Ünal Kılıç, *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezîd* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2013), 216-217, 299-308; Elnure Azizova, *Kerbela Vak'ası* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001), 79-86.

⁷⁹ Taberî, *Târîh*, 5/501.

⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/226.

⁸¹ Taberî, *Târîh*, 5/536-537; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/240; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 81.

⁸² Taberî, *Târîh*, 5/537; Üçok, *İslâm Tarihi*, 40-41. Ayrıca bk. Giorgio Lévi Della Vida, "Emevîler", *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, 1993), 4/244.

⁸³ Taberî, *Târîh*, 5/610; Hasan İbrâhim Hasan, *İslâm Tarihi*, 1/370.

dışarıda ise içerideki kargaşadan yararlanmak isteyen Bizans Devleti'nin hasmane tutumu, Emevî Devleti'nin bütünlüğünü tehdit etmiştir.⁸⁴

Abdullah b. Zübeyr ile Muhtâr es-Sekafî'ye karşı verdiği mücadeleyi kazanarak devlet içinde idarî ve siyasî birliği sağlayan Abdülmelik, bu iç çekişmeler yüzünden duraksama gösteren fetihleri üç farklı cephede başlatmıştır. Bunlardan en önemlisi Bizans cephesi olmuştur. Abdülmelik daha önceden iç kargaşa nedeni ile Bizans'a ödemek zorunda kaldığı vergi borcunu bu sefer kendi bastırdığı sikke ile ödemek istemiştir. Bizans'ın bu durumu kabul etmemesi iki devlet arasında savaşa sebep olmuştur. Yapılan savaşı Müslümanlar kazanınca, Ermeniyye'nin güney tarafları ile Maraş bölgesi Müslümanlara bırakılmıştır (75/695).⁸⁵ Sağlanan bu başarının ardından Bizans üzerine her yıl düzenli seferler yapılmaya başlanmıştır. Yapılan seferler neticesinde kaybedilen yerlerin geri alınmasının yanı sıra, yeni yerler de İslâm topraklarına dâhil edilmiştir. Bu bölgede gerçekleştirilmiş olan fetihler, ileride Velîd b. Abdülmelik döneminde yapılacak fetihlere zemin hazırlamıştır.⁸⁶

Kuzey Afrika bölgesinde; Ukbe b. Nâfi'nin şehit edilmesi ve içeride yaşanan sıkıntıları fırsat bilen Bizans, Tunus'un sahil kısmını kontrolüne alırken, iç kısımlar da Kuseyle denilen Berberî liderin eline geçmiştir. Kayrevan'ı da alan Kuseyle, buradaki hâkimiyetini iyice pekiştirmiştir. Bölgede yaşanan gelişmeler sonucunda, Bizans-Berberî ittifakı sağlanmıştır. Halife Abdülmelik elden çıkan yerleri tekrar geri almak için Mısır valisi Abdülazîz'i görevlendirmiştir. Abdülazîz, hazırladığı orduyu Züheyr b. Kays komutasında Berberîler üzerine göndermiştir. Yapılan mücadeleyi kazanan Züheyr, Kayrevan'ı geri alarak Berberî lider Kuseyle'yi de öldürmüştür (69/688).⁸⁷ Züheyr b. Kays'ın gösterdiği başarıdan rahatsız olan Bizans Devleti, onu durdurmak için askerî birlik göndermiştir. Bizans ile yapılan mücadeleyi kaybeden Züheyr savaşta şehit düşmüştür (76/695-696). Bu durumu fırsat bilen Berberîler de bölgede tekrar ayaklanmışlardır. Kuzey Afrika'da yaşanan olayları sona erdirmek için Abdülmelik b. Mervân bu sefer de bölgeye Hassân b. Nu'mân komutasında

⁸⁴ Yiğit, *Emevîler*, 64-65. Geniş bilgi için bk. Aycan - Sarıçam, 43-46.

⁸⁵ Aycan - Sarıçam, 57. Ayrıca bk. Ahmed Ağırakça, *Emevîler Döneminde Kıyılar* (İstanbul: Şafak Yayınları, 1994), 222.

⁸⁶ Yiğit, *Emevîler*, 73-74.

⁸⁷ Yiğit, *Emevîler*, 74; Aycan - Sarıçam, 55. Ayrıca bk. Yıldız, *Büyük İslâm Tarihi*, 2/371-372.

güçlü bir askerî birlik göndermiştir (69/688). İki taraf arasında yapılan mücadeleyi kazanan Hassân, elden çıkan yerleri geri almıştır. Ayrıca onun Berberîlere göstermiş olduğu müsamaha sonucunda yerel halk kitleler hâlinde Müslüman olmaya başlamıştır. Böylece bu bölgede, İslâm dinini tesis etmek için kapsamlı bir çalışma gerçekleştirilmiştir.⁸⁸

Horasan ve Sind bölgesi de fetihlerin başlatıldığı başka bir cephe olmuştur. Horasan bölgesindeki fetihleri gerçekleştirmek için Haccâc tarafından Mühelleb b. Ebî Sufre,⁸⁹ Sind bölgesine ise Müccâa vali olarak atanmıştır.⁹⁰ Her ikisi de bulundukları bölgede önemli fetihler gerçekleştirmiştir.

Abdûlmelik, bir taraftan üç cephede fetihleri sürdürürken, diğer taraftan da ülkenin gelişimi açısından önem arz eden imar ve iktisadî alanda da bazı çalışmalar başlattı. Ülkenin dört bir tarafına yollar ve köprüler yaptırarak şehirlerin gelişmesine katkıda bulundu. İktisadî açıdan devletin bağımsızlık simgesi olarak kabul edilen parayı bastırdı ve ekonominin güçlenmesini sağladı. Böylece Abdûlmelik b. Mervân, ekonomi üzerinde hâkimiyet kuran Bizans ve Sâsânî üstünlüğüne de son verdi. Halife Abdûlmelik gerçekleştirdiği imar ve ekonomik faaliyetlerin yanında kültürel alanda da bazı çalışmalar başlattı. Bunların en önemlisi fetihlerin ardından mahallî dillerde tutulan dîvân defterlerinin Arapçalaştırılması oldu.⁹¹

Halife Abdûlmelik, kendisinden sonrası için de devletin başına geçecek olan kişiyi belirlemek istiyordu. Babası gibi o da halifeliği oğullarına bırakmak istese de önünde engel olarak veliaht kardeşi Mısır valisi Abdûlazîz b. Mervân duruyordu. Bu konuyu aşmak için kardeşinden kendi oğulları adına veliahtlıktan ferâgat etmesini istedi. Ancak Abdûlazîz kendisine sunulan bu teklifi reddetti. Bu arada devreye giren Kabîse b. Züeyb yapmış olduğu öneri ile Abdûlmelik'e bu işin daha sonraya ertelemesini kabul ettirdi. Kısa bir süre sonra ise Abdûlmelik'e, kardeşi Abdûlazîz'in

⁸⁸ Belâzürî, *Fütûh*, 328-329; Yiğit, *Emevîler*, 74. Ayrıca bk. Watt, *Endülüus Tarihi*, 14.

⁸⁹ Belâzürî, *Fütûh*, 606.

⁹⁰ Belâzürî, *Fütûh*, 634.

⁹¹ Abdurrahmân b. Muhammed İbn Haldûn, *Mukaddime*, çev. Zâkir Kadirî Ugan (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997), 1/618-619; Abdûlazîz ed-Dûrî, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, çev. Hayrettin Yücesoy (İstanbul: Endülüus Yayınları, 1991), 39-40. Geniş bilgi için bk. Necde Hammâş, *el-İdâre fî'l-asri'l-Ümevî* (Dımaşk: Dâru'l-Fıkr, 1980), 254-269; Subhi es-Sâlih, *İslâmî Kurumlar*, çev. İbrâhim Sarmış (Ankara: Fecr Yayınları, 1999), 192.

ölüm haberi ulaştı. Bunun üzerine Abdülmelik b. Mervân, oğulları Velîd ile Süleyman'ı birinci ve ikinci veliaht olarak tayin etti.⁹²

⁹² Taberî, *Târîh*, 6/412-413; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/527-529; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/179.

BİRİNCİ BÖLÜM

VELİD B. ABDÜLMELİK'İN HAYATI, VEFATI VE ŞAHSİYETİ

1. DOĞUMU VE AİLESİ, EĞİTİMİ, İDARÎ VE ASKERÎ FAALİYETLERİ, VEFATI VE ŞAHSİYETİ

1.1. Doğumu ve Ailesi

Halifeliği döneminde gerçekleştirdiği icraatlar ile adını duyuran Velîd b. Abdülmelik'in nesebi, baba tarafından Abdülmelik b. Mervân b. Hakem b. Ebî'l-Âs b. Ümeyye b. Abdişems b. Abdimenâf el-Ümevî'dir.⁹³ Anne tarafından ise; Vellâde bnt el-Abbas b. Cez b. el-Hâris b. Züheyr b. Cezîme (Cüzeyme)'dir.⁹⁴ Abdülmelik b. Mervân'ın en büyük oğlu olan Velîd, Medine'de Hudeyleoğullarının oturduğu mahallede babasına ait evde dünyaya gelmiştir.⁹⁵

Velîd'in doğum tarihi hususunda farklı görüşler vardır. Genel olarak tarih kaynakları ile araştırmacılar I. Velîd'in doğum tarihini (45-52/665-672) yılları arası olarak vermişlerdir.⁹⁶ Halife Velîd'in doğum tarihini belirlemede iki etken bize yardımcı olacaktır. Bunlardan biri, onun vefat tarihini netleştirmek, diğeri de öldüğünde kaç yaşında olduğunu ortaya çıkarmaktır. Genel olarak kaynaklar ile

⁹³ Belâzürî, *Ensâb*, 8/65; Seyfüddîn Ebû Bekr b. Abdillâh b. Aybek ed-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer ve câmiu'l-gurer*, thk. Erika Glassen-Gunhild Graf (Beyrut: el-Müessesetü'l-Câmiyye, 1415/1994), 4/244-245; Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb* (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısırî, ts.), 21/281.

⁹⁴ Halife b. Hayyât, *Târîh*, 299; Belâzürî, *Ensâb*, 8/65; Ya'kûbî, *Târîh*, 2/204. Ayrıca bk. Hüseyin b. Muhammed b. Hasan ed-Diyarbakrî, *Târîhu'l-hamîs fî ahvâli enfesi nefîs* (Beyrut: Dâru Sâdir, ts.), 2/311.

⁹⁵ Halife b. Hayyât, *Târîh*, 300-309.

⁹⁶ Halife b. Hayyât, *Târîh*, 300; Belâzürî, *Ensâb*, 8/92-93; Taberî, *Târîh*, 6/495; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/69; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/295-296. Ayrıca bk. Koyuncu, *Emevî Halifesi Velîd b. Abdülmelik ve Dönemi*, 20; İslamoğlu, *Emevî Halifelerinden Velid b. Abdülmelik ve Dönemi*, 24; Hakkı Dursun Yıldız, "Velîd I.", *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, 1997), 13/292.

araştırmacılar, Halife Velîd'in vefat tarihini 96/715 yılı olarak vermişlerdir.⁹⁷ Bazı kaynaklar ile araştırmacılar da Halife Velîd'in vefat ettiğinde 44 yaşında olduğunu ifade etmişlerdir.⁹⁸ Böylece Halife Velîd'in vefat tarihi ile vefat ettiğinde bulunduğu yaşı kıyasladığımızda ise doğum tarihi olarak karşımıza 52/672 yılı çıkmaktadır.⁹⁹

I. Velîd'in künyesi, büyük oğluna nispetle Ebü'l-Abbâs'tır.¹⁰⁰ Bu künyenin yanı sıra onun konuşurken yaptığı hatalardan dolayı "Lahn",¹⁰¹ döneminin meşhur komutanları ile farklı cephelerde düşmanların kalbine korku salıp onlardan Allah adına intikam aldığı için de "Muntakîm lillâh" diye lakaplandırıldığı ifade edilmektedir.¹⁰²

Velîd b. Abdülmelik'in kardeş sayısı ve isimleri ile ilgili kaynaklardan edindiğimiz bilgiler şu şekildedir; Süleyman, Mervân, Âişe,¹⁰³ Yezîd, Muâviye, Ümmü Külsüm,¹⁰⁴ Hişâm,¹⁰⁵ Bekkâr,¹⁰⁶ Hakem,¹⁰⁷ Fâtîma,¹⁰⁸ Abdullah, Mesleme,

⁹⁷ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 309; Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *Târîhu'l-evsat*, thk. Teysîr b. Sa'd (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1426/2005), 2/1098; Taberî, *Târîh*, 6/495; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/69. Ayrıca bk. Muhammed Süheyl Takkûş, *et-Târîhu'l-İslâmî'l-vecîz* (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2011), 129.

⁹⁸ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 309; İbn Abdürabbih, *Ikdü'l-ferîd*, 4/384; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/300. Ayrıca bk. Sârimüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Aydemir el-Alâî el-Mısırî İbn Dokmak, *el-Cevherü's-semîn fî siyeri'l-hulefâ' ve'l-mülûk ve's-selâtîn*, thk. Muhammed Kemâleddîn İzzeddîn Ali (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1405/1985), 1/87.

⁹⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 300; İbn Abdürabbih, *Ikdü'l-ferîd*, 4/384; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/300; İbn Dokmak, *Cevherü's-semîn*, 1/87; Yiğit, *Emevîler*, 78; Hamdi Savaş, *İslâm Tarihi-Emevîler ve Abbâsîler* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1993), 2/30; Mevlüt Koyuncu, "Velîd I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/30.

¹⁰⁰ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 359; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/268; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/281. Ayrıca bk. Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1409/1989), 253; Ali b. Muhammed Saîd es-Süveydî, *Sebâikü'z-zeheb fî ma'rifeti kabâili'l-Arab* (Beyrut: yy., ts.), 363.

¹⁰¹ Kütübî, *Fevâtü'l-vefayât*, 4/254. "Lahn" kelimesi için bk. Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, çev. Yusuf Türker (İstanbul: Pınar Yayınları, 2007), 1325; Abdurrahman Çetin, "Lahn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/55-56.

¹⁰² Ahmed b. Ali el-Kalkaşendî, *Meâsiru'l-inâfe fî meâlimi'l-hilâfe*, thk. Abdussettâr Ahmed Ferrac (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, ts.), 1/132.

¹⁰³ Bunların anneleri ise; Vellâde bnt. Abbas b. Cez b. Hâris b. Züheyr b. Cezîme (Cüzeyme)'dir. İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/223-224; Taberî, *Târîh*, 6/419- 420; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/190. Bu rivâyetler bize Velîd ile Süleyman'ın aynı anneden olduğu bilgisini vermektedir. Bu konuyu destekleyen diğer bir rivâyet de Belâzürî'nin *Fütûh*'u ile İbn Abdürabbih'in *Ikdü'l-Ferîd*'inde geçmektedir. Belâzürî, *Fütûh*, 209; İbn Abdürabbih, *Ikdü'l-ferîd*, 4/383. Geniş bilgi için bk. Erkoçoğlu, *Abdûlmelik b. Mervân ve Dönemi*, 70-71.

¹⁰⁴ Bunların anneleri ise; Âtike bnt. Yezîd b. Muâviye b. Ebî Süfyân'dır. İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/224; Taberî, *Târîh*, 6/420; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/190. Geniş bilgi için bk. Erkoçoğlu, *Abdûlmelik b. Mervân ve Dönemi*, 70-72.

Münzir, Anbese, Muhammed, Sa'd el-Hayr ve Haccâc'dır.¹⁰⁹ Böylece Velîd b. Abdülmelik'in on dört erkek, üç kız kardeşi olduğu anlaşılmaktadır. Bu rivâyetlerde kendini gösteren başka bir özellik ise I. Velîd'in kardeşleri sayılırken Süleyman, Yezîd, Hişâm ve Mesleme isimlerinin hemen hemen tüm rivâyetlerde aynı anda geçmiş olmasıdır. Bunun nedeni, Abdülmelik b. Mervân'ın (65-86/685-705) vefatından sonra oğulları Velîd b. Abdülmelik (86-96/705-715), Süleyman b. Abdülmelik (96-99/715-717), Yezîd b. Abdülmelik (101-105/720-724) ve Hişâm b. Abdülmelik (105-125/724-743) olmak üzere bu tarihler arasında devlet idaresini üstlenmiş olmalarıdır. Ayrıca Mesleme'nin de bu isimler arasında yer alması, onun önemli fetihlere katılarak göstermiş olduğu üstün başarısından kaynaklanmış olmaktadır. Böylece bir asra yakın hüküm sürmüş olan bu devletin idaresinin yarım asırdan fazlasını Abdülmelik b. Mervân ile oğulları üstlenmiştir. Gerek kendisi gerek göreve gelen oğulları, devletin gelişimine büyük katkı sağlamışlardır.

1.2. Evlilikleri ve Çocukları

Devlet adamları evliliklerini sadece kendi hayatları için değil, aynı zamanda devletin geleceğini de düşünerek gerçekleştirmişlerdir. Evlilik tercihleri toplumdan topluma, zamandan zamana ve içinde bulunduğu döneme göre farklılıklar göstermiştir. Câhiliye döneminden beri Araplardaki evlilikte ön planda tutulan asâlet, soy-sop ve kabilecilik şartları İslâm'ın gelmesinden sonra azalsa da tamamen ortadan

¹⁰⁵ Annesi ise; Ümmü Hişâm bnt. Hişâm b. İsmâîl b. Hişâm b. Velîd b. Muğîre el-Mahzûmî'dir. İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/224; Taberî, *Târih*, 6/420. Ayrıca bk. Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervân ve Dönemi*, 73.

¹⁰⁶ Annesi ise; Âişe bnt. Mûsâ b. Talha b. Ubaydullah'dır. İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/224; Taberî, *Târih*, 6/420. Geniş bilgi için bk. Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervân ve Dönemi*, 73-74.

¹⁰⁷ Annesi; Ümmü Eyyûb bnt. Amr b. Osman b. Affân'dır. İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/224; Taberî, *Târih*, 6/420. Ümmü Eyyûb hakkında geniş bilgi için bk. Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervân ve Dönemi*, 70.

¹⁰⁸ Annesi ise; Ümmü'l-Mugîre bnt. Mugîre b. Hâlid b. Âs b. Hişâm b. Mugîre'dir. İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/224; Taberî, *Târih*, 6/420. Ayrıca bk. Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervân ve Dönemi*, 70.

¹⁰⁹ Bu kişilerin annelerinin isimleri hakkında bilgi verilmemiştir. İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/224; Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *Târihu'l-kebîr*, thk. Hâşim en-Nedvî (Haydarâbâd; Dâru'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 2009), 2/25; Taberî, *Târih*, 6/419-420. Bu kişilerin annelerinin isimlerinin zikredilmemesi, büyük ihtimalle halifenin câriyelerden doğan çocukları olmasından dolayıdır.

kalkmamıştır. Emevîler döneminde de bu âdet yerini korumuş, yapılan evliliklerde önemli kabileler ve aileler ön planda yerlerini almışlardır.¹¹⁰

Emevî halifeleri iktidarı ellerinde tutabilmek için evliliklerinin büyük bir kısmını Kureyş kabilesine mensup hür kadınlarla gerçekleştirmişlerdir. Muâviye ile başlayan anlayış-yani günün şartlarına göre hassas dengeyi koruyabilmek için Ümeyyeoğulları dışındaki evliliklerinde Kureyş kabilesini tercih etmesi gibi- bu kabilenin dışında kalanlarla da zaman zaman evlilik meydana gelmiştir. Ancak aileden olan evlilikler de ihmal edilmemiş, Muâviye b. Yezîd ile son üç halifeyi kapsam dışı bıraktığımızda, geriye kalan halifelerin tamamına yakını da aile içinden bir hanımla evlenmişlerdir. Halifeler yapmış oldukları evliliklerle kabileler arası akrabalık bağlarını güçlendirmenin yanı sıra, önceden beri süregelen Yemenî-Mudarî kabileleri arasındaki ihtilafı gidermeyi de amaçlamışlardır. Her ne kadar halifelerin çoğu Mudarî olsa da Yemenîlere mensup önemli ailelerden olan kadınlarla da evlilik gerçekleştirmişlerdir. Muâviye hem Kelb kabilesinden hem de Kureyş'ten evlilik yaparak bu dengeyi kurmaya çalışan halifelerin ilki olmuştur.¹¹¹ Muâviye'nin izlemiş olduğu bu politika, Emevî Devleti içerisinde yerleşerek evliliklerde uygulanan bir kural olarak devam etmiştir. Çünkü Abdülmelik de babası Mervân tarafından Mercirâhit savaşında yenilgiye uğrayan Kaysîlere mensup Vellâde ile evlenmiş ve bozulan ilişkiyi tekrar düzeltmeye çalışmıştır.¹¹²

Halifeler böylece gerçekleştirdikleri evlilikler ile hem kendi iktidarlarını sağlamlaştırmayı hem de kabileler arasındaki dengeyi sağlamanın yanı sıra kabilelerin desteğini de kazanmayı amaçlamışlardır. Abdülmelik b. Mervân'ın Kays kabilesinden Vellâde isimli kadınla evliliğinden olan oğlu Velîd, amcası Abdülazîz b. Mervân'ın kızı Ümmül-Benîn ile 91/710 yılında Medîne'yi ziyareti esnasında tanışmış ve güzelliği ile ahlâkından etkilenerек onunla evlenmiştir. Ümmü'l-Benîn,

¹¹⁰ Yiğit, *Emevîler*, 172; Adnan Demircan, “Emevî Halifelerinin Evlilikleri”, *İslâm, San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi* 9/18 (Aralık 2011), 245. Geniş bilgi için bk. Hasan İbrâhim Hasan, *İslâm Tarihi*, 2/271-274; Rıza Savaş, “Asr-ı Saâdette Kadın ve Aile Hayatı”, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm*, ed. Vecdi Akyüz (İstanbul: Beyan Yayınları, 1995), 4/236-248.

¹¹¹ Demircan, “Emevî Halifelerinin Evlilikleri”, 245- 246. Halifelerin toplumun önde gelen kabileler ile ailelerden evlilik yapmaya iten en önemli etkenlerden biri, hânedan içindeki çatışmalarda kendilerine destek bulmaları, diğeri de iktidarı ele geçirmek veya mevcut olan iktidarı korumak olmuştur.

¹¹² Demircan, “Emevî Halifelerinin Evlilikleri”, 246.

Halife Velîd'in diğer eşlerine nispeten onun katında ayrı bir yer edinmiştir. Zaman zaman Halife ile istişarede bulunmuş, gerek gördüğünde önde gelen devlet yöneticileri ile de görüşmüştür. Bunlardan birisi de dönemin önemli bürokratlarından olan Haccâc b. Yûsuf'tur. Ümmü'l-Benîn, zulmü ile anılan Haccâc'ın eşi Velîd ile görüşmesinden rahatsız olmuştur. Ümmü'l-Benîn'in kendisi hakkında olumsuz düşünceleri olduğunu anlayan Haccâc, iyi bir siyasetçi olduğundan vakit kaybetmeden Halife Velîd ile bu konuyu görüşmek üzere huzuruna çıkmış ve Halife Velîd'e: "Ey Mü'minlerin Emiri! Kadınlarla fazla konuşmayınız ve devletin sırlarını onlara anlatmayınız, devleti ilgilendiren hususlarda onlarla istişare etmeyiniz. Çünkü onlar, bu konularda bir savaş kahramanı olmadıklarından size söyleyecek sözleri de yoktur. Onlara sadece işleri hususunda konuşmalarına müsaade ediniz. Onların, birisi hakkında söyledikleri sözün doğruluğunu araştırmadan kabul etmeyiniz. Aynı zamanda devleti temsil ettiğinizden yanlış anlaşılmaya mahal vermemek için onlarla bir mecliste fazla kalmayınız, yoksa onlara kapılıp devlet işlerini ihmal edersiniz ve böylece gerek Allah indinde gerek insanlar nazarında değeriniz düşer" diyerek Halife Velîd'in yanından ayrılmıştır.¹¹³

Halife Velîd, Haccâc ile aralarında geçen bu konuşmayı eşi Ümmü'l-Benîn'e aktarmıştır. Bu duruma öfkelenen Ümmü'l-Benîn, Haccâc'ı yanına göndermesini istemiştir. İyi bir siyasetçi olan Haccâc, zor durumda kalmamak için istemeyerek de olsa, onun yanına gitmiştir. Ümmül-Benîn yanına gelen Haccâc'ı, uzun süre kapıda beklettikten sonra huzuruna almıştır. Onun oturmasına müsaade etmeden: "Abdullah b. Zübeyr'i sen öldürdün" demiştir. Daha sonra da yaptığı haksızlıkları çekinmeden bir bir yüzüne sayarak azarlamış ve makamından çıkmasını istemiştir. Böylece Haccâc, bu zamana kadar kimseden görmediği muameleye tâbi tutulduğundan, öfkeli bir şekilde Halife Velîd'in yanına dönmüş ve: "Ey Mü'minlerin Emiri! Ben onun yanında olmaktansa, toprağın altında olmayı çok isterdim" demiştir. Bu duruma tebessüm eden Halife Velîd: "O, Abdülazîz'in kızıdır" diyerek onu teselli etmiştir.¹¹⁴

¹¹³ İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-ahbâr*, 1/262-263; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/44-45; İbn Abdürabbih, *İkdü'l-ferîd*, 5/43-44. Ayrıca bk. Yiğit, *Emevîler*, 174-175; Gülgün Uyar, "Ümmü'l-Benîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/314-315.

¹¹⁴ İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-ahbâr*, 1/262-263; İbn Abdürabbih, *İkdü'l-ferîd*, 5/43-44; Mes'ûdî, *Mürücu'z-zeheb*, 3/167-169.

Böylece Ümmü'l-Benîn bu davranışı ile Haccâc'ı uyarmış, insanlara karşı şefkatli ve merhametli davranmasını istemiştir.

Ümmü'l-Benîn sadece siyasî yönü ile değil, ayrıca ilmî yönü ile de mümtaz bir kadındı. Medine'de doğup büyüdüğünden, dönemin mevcut hadis ve fıkıh âlimlerinden ders alarak yetişmiş, aldığı dersler sayesinde gündelik hayatını Allah ve Rasûlünü razı edecek şekilde yaşamayı kendisine prensip edinmişti.¹¹⁵ Ayrıca toplumun sorunları ile yakından ilgilenen ve cömert bir kişi olan Ümmü'l-Benîn, belirli zamanlarda toplantı yaparak halkın problemlerini dinlemiş ve onlara çözüm bulmuştur. Kendisinden bir şey istendiğinde, istenilen şey şayet kendi elinde varsa, hiç tereddüt etmeden onu isteyen kişiye vermiştir.¹¹⁶

Velîd b. Abdülmelik'in, Ümmü'l-Benîn ile yapmış olduğu evliliğinden olan çocuklarının isimleri; Abdülazîz, Muhammed,¹¹⁷ Mervân ve Anbese'dir.¹¹⁸ Ayrıca tarih kaynaklarından edindiğimiz malumata göre diğer eşlerinden olan çocuklarının isimleri ise şu şekildedir; Abbas, Muhammed, Abdülazîz,¹¹⁹ Abdurrahman, İbrâhim, Temmâm, Hâlid,¹²⁰ Mübeşşir, Mesrûr, Ebû Ubeyde,¹²¹ Sadaka, Mansûr, Mervân, Anbese, Amr, Ravh, Bişr, Yezîd¹²² ve Yahya'dır.¹²³ Böylece Velîd b. Abdülmelik'in erkek çocuklarının sayısının on dokuz olduğu anlaşılmaktadır.¹²⁴

¹¹⁵ İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-ahbâr*, 1/262-263; İbn Abdürrabbih, *Ikdü'l-ferîd*, 5/43-44; Mes'ûdî, *Mürûcu'z-zeheb*, 3/167-169. Geniş bilgi için bk. Ali Muhammed Sallâbî, *Devletü'l-Ümeviyye*, trc. Harun Ünal (İstanbul: Ravza Yayınları, 2010), 2/125-127; Uyar, "Ümmü'l-Benîn", 42/314-315.

¹¹⁶ İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-ahbâr*, 1/262-263; İbn Abdürrabbih, *Ikdü'l-ferîd*, 5/43-44; Mes'ûdî, *Mürûcu'z-zeheb*, 3/167-169. Geniş bilgi için bk. Sallâbî, *Devletü'l-Ümeviyye*, 2/125-127; Uyar, "Ümmü'l-Benîn", 42/314-315.

¹¹⁷ Belâzürî, *Ensâb*, 8/66; Taberî, *Târîh*, 6/496; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/268.

¹¹⁸ Belâzürî, *Ensâb*, 8/66.

¹¹⁹ Velîd b. Abdülmelik'in en büyük oğludur. Annesi Hristiyan'dır. Daha sonra İslâm dinine girdiğine dair tarihî kaynaklarda bilgiye rastlanmamıştır. Demircan, "Emevî Halifelerinin Evlilikleri", 248.

¹²⁰ Annesi: Ümmü Abdullah Abde bnt. Abdullah b. Amr b. Osman'dır. Belâzürî, *Ensâb*, 8/66. Ayrıca bk. Demircan, "Emevî Halifelerinin Evlilikleri", 256.

¹²¹ Annesi: Fezâre kabilesine mensup bir kadın olup, ismi hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir. Belâzürî, *Ensâb*, 8/66; Taberî, *Târîh*, 6/496. Ayrıca bk. Demircan, "Emevî Halifelerinin Evlilikleri", 256.

¹²² Annesi: Şâhferîd bnt. Kisrâ b. Feyrûz b. Yezdecird b. Şehriyâr'dır. Demircan, "Emevî Halifelerinin Evlilikleri", 256. Ayrıca bk. Ali Aksu, "Emevîler Döneminde Kadının Durumu", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (Haziran 2001), 275; Ali Aksu, "Yezîd b.

Kaynaklar, Velîd b. Abdülmelik'in çocuklarını ve onlara nispet edilen annelerinden bazılarının isimlerini zikretmişler ve bunun dışında kalanların da diğer câriyelerden olduğunu belirtmişlerdir. Bu duruma göre, Ümmü Veleddin¹²⁵ sayısı, diğer çocuklarına göre daha fazladır.¹²⁶

Velîd b. Abdülmelik'in çocuk sayısının çok olduğunu göz önünde bulunduran bazı kaynaklar, onun altmış üç kadınla evlendiğini belirtmişlerdir.¹²⁷ Bu görüşü zikreden Belâzürî, onun eşlerinden sadece altı hanımın ismini vermekle yetinmiştir.¹²⁸ İbn Kesîr ise vermiş olduğu bu sayının ardından çok evlilik yapan kişinin I. Velîd değil, Velîd b. Yezîd olduğunu ifade etmiştir.¹²⁹ Çağdaş araştırmacılar Adnan Demircan ile Ali Aksu ise Velîd b. Abdülmelik'in dört kadınla evlendiğini belirtmişlerdir. Ancak her biri Halife Velîd'in hanımlarının isimlerini farklı olarak vermişlerdir.¹³⁰ Belâzürî ve İbn Kesîr ile diğer

Velîd'in Hayatı ve Halifeliği", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (Aralık 2000), 289.

¹²³ Belâzürî, *Ensâb*, 8/66; Taberî, *Târih*, 6/496; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/268. Ayrıca bk. Züheyr el-Bekkî, *Mevsûâtü hulefâi'l-Müslimîn* (Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1994), 108. Burada Ebû Ubeyde yerine Belâzürî ve İbnü'l-Cevzî Mesleme ismini zikretmişlerdir. Belâzürî, *Ensâb*, 8/66; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/268.

¹²⁴ Velîd b. Abdülmelik'in Ümmü'l-Benîn'den kız çocuğu olduğuna dair bilgiye sadece Kalkaşendî'nin *Meâsiru'l-Înâfe*'sinde rastlanılmıştır. Ancak kendisi burada kız çocuğunun ismi ile annesini belirtmemiştir. Adnan Demircan ise bir taraftan İbn Habîb'e isnat ettiği rivâyette, Halife Velîd'in kızı olmadığını belirtirken, diğer taraftan da bazı tarihî kaynaklarda Âişe adında bir kızı olduğunu ifade etmiştir. Kalkaşendî, *Meâsiru'l-inâfe*, 1/134; Demircan, "Emevî Halifelerinin Evlilikleri", 256. Geniş bilgi için bk. İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 359; Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, *Kitâbü'l-Bed ve't-târih* (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, ts.), 6/41; Ebû Zeyd el-Belhî, *Kitâbü'l-Bed ve't-târih*, haz. Halîl Umrân Mansûr (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, 1997), 2/258.

¹²⁵ Emevî halifeleri hür kadınlarla evlilik yaptıkları gibi, câriyeler ile de evlilik hayatı yaşamışlardır. Yaşamış oldukları bu evlilik hayatından çocuğu olan câriyelere bu isim verilmiştir. Demircan, "Emevî Halifelerinin Evlilikleri", 247-248. Ayrıca bk. Aksu, "Emevîler Döneminde Kadının Durumu", 274-276.

¹²⁶ Demircan, "Emevî Halifelerinin Evlilikleri", 256.

¹²⁷ Belâzürî, *Ensâb*, 8/66; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/300.

¹²⁸ Evlilik yaptığı kadınların isimleri: Nefise bnt. Zeyd b. el-Hüseyn b. Ali b. Ebî Tâlib, bu kadının annesi Lübâbe bnt. Abdullah b. Abbas b. Abdumuttalib, Âmine bnt. Saîd b. Âs, Ümmü'l-Benîn bnt. Abdülazîz b. Mervân, bu kadının annesi Leylâ bnt. Süheyl b. Âmir benî Ca'fer b. Kilâb, Atîke bnt. Abdullah b. Mutî, Abdullah ve Abdurrahman'ın anneleri Ümmü Abdullah bnt. Abdullah b. Amr b. Osman, Ümmü Ebî Ubeyde, annesi Benî Fezâra kabilesine mensup bir kadın olmakla birlikte ismi belirtilmemiştir. Belâzürî, *Ensâb*, 8/65.

¹²⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/300.

¹³⁰ Demircan'a göre evlilik yaptığı kadınların isimleri: Ümmü'l-Benîn bnt. Abdülazîz b. Mervân, Ümmü Abdullah Abde bnt. Abdullah b. Amr b. Osman, Zeyneb bnt. el-Hasen b. el-Hasen b. Ali b. Ebû Tâlib ve Fezâre kabilesine mensup bir kadın olmak üzere dört kadın olarak vermiştir. Aksu ise İbn Abdurrahbîh'e dayandırdığı rivâyete göre şu isimleri vermiştir: Lübâbe bnt. Abdullah b. Abbas, Fâtıma bnt. Yezîd b. Muâviye, Zeyneb bnt. Saîd b. el-Âs ve Ümmü Cahş

araştırmacıların görüşlerini değerlendirdiğimizde, Velîd b. Abdülmelik'in birden çok evlilik yaptığı ve sayısını tespit edemediğimiz birçok câriye ile evlilik hayatı sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Bununla hem dönemin sosyo-kültürel şartları hem de Velîd'in görev süresi ve vefat yaşı değerlendirildiğinde kendisine isnat edilen altmış üç sayısının mübalağalı olduğu anlaşılmaktadır.¹³¹

Velîd b. Abdülmelik'in çocuklarına verdiği isimler de dikkatimizi çeken farklı bir konu olmuştur. Velîd b. Abdülmelik ve Emevî halifeleri çocuklarına isim verirlerken, başta Peygamber Efendimiz (sav) dönemi olmak üzere Asr-ı Saâdet ile Ümeyyeoğulları tarihinde önemli yer edinmiş kişilerin isimlerini vermeyi kendilerine prensip edinmişlerdir. Böylece önemli şahısların isimlerini çocuklarına verirlerken hem çocuklarının şahsiyetli olmalarını hem de bu kişilerin şahsiyetlerini yaşatmalarını amaçlamışlardır. Halifelerin çocuklarına en çok Allah'a kulluğu ifade eden Abdullah, Abdurrahman ve Ubeydullah isimlerini verdikleri görülmüştür. Velîd b. Abdülmelik'in çocuklarının isimlerine baktığımızda da onun isim vermede kendisinden önceki Emevî halifelerinin geleneğini devam ettirdiği anlaşılmaktadır.¹³²

Halife Velîd'in çocuklarından sadece Yezîd (126/744) ve İbrâhim (126-127/744) kendisinden sonra hilâfet makamına geçmiştir. Ancak Yezîd hasta olduğundan, bu görevde beş ay kaldıktan sonra vefat etmiştir. Ondan sonra yerine geçen İbrâhim ise yaklaşık iki ay bu görevde kaldıktan sonra istifa ederek Mervân b. Muhammed'e itaat etmiştir. Böylece ileride devlet içerisinde çıkacak olan bir

bnt. Abdurrahman b. el-Hâris'dir. Demircan, "Emevî Halifelerinin Evlilikleri", 256; Aksu, "Emevîler Döneminde Kadının Durumu", 272.

¹³¹ Belâzürî, Velîd b. Abdülmelik'in çok evlendiğini zikretmekle birlikte, kadınları boşarken de birer, ikişer ve üçer olarak boşadığını ifade etmiştir. Bu konu hakkında çok eleştirildiğini bilen Halife Velîd, bir daha boşanmayacağına dair kendi kendine söz vermiş ve bunu doğrulamak için de Âtike adında bir kadınla evlenmiştir. Ancak evlendiği bu kadın ile yaklaşık dört ay evli kalmıştır. Kaynaklar, Halife Velîd'in ne zaman evlendiği ve boşandığı hususunda bir tarih belirtmemişlerdir. Sadece çok evlendi ve çok boşandı demekle yetinmişlerdir. Belâzürî, *Ensâb*, 8/65. Büyük ihtimalle Halife Velîd, Ümmül-Benîn ile evlendikten sonra devlet işlerinde ona danıştığı gibi, güzel ahlâka ve ileri görüşlülüğe sahip olmasından dolayı da ona karşı muhabbeti artmıştır. Bu muhabbetinin izharı olarak da onun hakkında gazel yazan Vaddâhu'l-Yemen Abdurrahman b. İsmâil öldürülmüştür. Brockelmann, Halife Velîd tarafından adı geçen şairin öldürüldüğünü belirtmiş, ancak gazeli hangi eşine yazdığı hususunda bir isim vermemiştir. Uyar ise gazelin Ümmü'l-Benîn adına yazıldığını belirtmiştir. Carl Brockelmann, "Emevîler döneminde Şam ve Irak'ta Arap Edebiyatı", çev. Selman Yeşil, *Bingöl İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/3 (Ocak 2014), 252; Uyar, "Ümmü'l-Benîn", 42/345.

¹³² Demircan, "Emevî Halifelerinin Evlilikleri", 250-251.

kargaşanın da önüne geçmiştir. Başarılı bir devlet adamı olan Halife Velîd'in çocukları, onun vefatından sonra devlette aktif bir görev alamadıkları gibi bu ikisi dışında kalan çocukları hususunda da yeterli bilgiye ulaşılammıştır.¹³³

2. EĞİTİMİ

2.1. Dinî Eğitimi

Emevîler döneminde eğitim kurumları yaygın ve herkese hitap eder durumda değildi. Bu nedenle Emevî veliahtları ilk önce Arapçayı fasih bir şekilde öğrenmek, şiirde etkin olmak, iyi bir şekilde ata binmeyi, ok ve yay kullanmayı öğrenmek için çöle gönderilmişlerdir. Bu devirde, eğitimden beklenen şey kişinin ahlâkî özelliklerinin yanı sıra toplum tarafından benimsenen, cesâret, sabır, cömertlik gibi vasıflara da sahip olması idi.¹³⁴ Bu nedenle ilk Emevî halifesi Muâviye, oğlu Yezîd'i yukarıda belirttiğimiz özellikleri kazanabilmesi için sadece çöle göndermekle kalmamış, ayrıca iyi bir eğitime sahip olması için de ona özel eğitimciler tutmuştur. Ancak özel eğitimcilerin sarayda sistemli bir şekilde yer alması Abdülmelik b. Mervân döneminde olmuştur. Abdülmelik, ileride devleti idare edecek veliahtların iyi bir eğitim alması için sarayda dönemin en önemli âlimlerinden eş-Şa'bî'i ile İsmâil b. Muhâcir'i ücret karşılığı görevlendirmiştir. O, görevlendirdiği eğitimcilere çocuklarına nasıl davranmaları gerektiği konusunda tavsiyelerde bulunmuştur. Özellikle de “çocuklarına yüzme öğretme, az uyumaya alıştırma, Kur'ân'ı-Kerîm'i öğrettikten sonra ezberletme, güzel ahlâk ve âdâbı muâşeretini anlatma, şiir ve hadis öğretme, kadınlarla gereksiz yere konuşmaktan sakınma, sefihlerden uzak durma, bilgileri tedricî bir şekilde öğretme” hususlarında talimat vermiştir.¹³⁵

Abdülmelik b. Mervân, verdiği talimatların yerine getirilip getirilmediğini kontrol için, uygun zamanlarda eğitimcileri denetlemiş ve olumsuz bir uygulama gördüğü an onları uyarmıştır. Nitekim çocuklarının eğitiminin sorumlu İsmâil b.

¹³³ Belâzürî, *Ensâb*, 8/66-67; Makdisî, *Kitâbu'l-Bed ve't-târîh*, 6/41; Kalkaşendî, *Meâsiru'l-inâfe*, 1/134.

¹³⁴ Aycan - Sarıçam, *Emevîler*, 140-141; Yıldız, *Büyük İslâm Tarihi*, 2/577.

¹³⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/187; Ramazan Altınay, *Emevilerde Günlük Yaşam* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006), 516-517. Ayrıca bk. Yıldız, *Büyük İslâm Tarihi*, 2/577.

Ubeydullah b. Ebî'l-Muhâcir'e: "Evlatlarıma Kur'ân-ı Kerîm'i öğrettiğin gibi, dürüst olmayı da öğret. Ahlaklı olmayan kimseler insanların en hayırsızı ve edepsizi olduğundan, çocuklarımı onlara yaklaştıрма, çünkü bu özelliğe sahip kişiler çocuklarımla ahlâkını bozar. Misvak kullanmayı ve suyu yavaş yavaş içmelerini öğret. Enselerinin kalınlaşması için saçlarını kısa kes ve onlara bol miktarda et yedir ki akıl ve bedenleri kuvvetli olsun. Şiir ve Arap lisanını iyi öğret ki şerefli ve güçlü olsunlar. Şayet çocuklarıma ceza uygulamam gerekirse, onların mahcup ve tahrik olmamaları için bunu kimsenin bulunmadığı yerde yap" dediği rivâyet edilmiştir.¹³⁶ Halife Abdülmelik, müeddiplere yaptığı tembihlerin ardından kendisi de çocuklarına; "Takvâya hangi şartlarda olursa olsun sınıksız sarılmalarını, küçüklere karşı şefkatli ve merhametli olmalarını, büyüklere saygıda kusur etmemelerini, savaşta hiçbir şeyden çekinmemelerini ve kötü kişiler ile mücadele etmelerini" tavsiye etmiştir.¹³⁷

Bu rivâyetlerde görüldüğü gibi Abdülmelik b. Mervân, çocuklarının dinî, ahlâkî, sosyal ve kültürel eğitimi ile yakından ilgilenmiş ve bu hususta sarayda sistemli olarak ilk defa özel eğitimciler görevlendirmiştir. Bu eğitimcilerden çocuklarına Kur'ân-ı Kerîm, hadis, şiir ve güzel ahlâkî öğretilmelerini istemiştir. Ayrıca tavsiye ettiği hususların öğretilip öğretilmediğini zaman zaman yerinde kontrol etmiş ve eksik olarak gördüğü hususların giderilmesini hocalardan istemiştir. Bu davranışıyla Abdülmelik b. Mervân, çocuklarının iyi bir eğitim almasını amaçlamıştır.

2.2. Dil Eğitimi

Halife Abdülmelik, çocuklarının dinî ve ahlâkî vasıflara sahip olmalarının yanı sıra, özellikle devleti idare edecek çocuklarının Arap lisanını iyi bir şekilde öğrenmelerini istemiştir. Bunun için de özel hocalar tutarak onların ders almalarını sağlamıştır. Abdülmelik'in göstermiş olduğu tüm bu çabalara rağmen birinci veliaht Velîd, Arap lisanı hususunda babasının istediği seviyeye ulaşamazken, kardeşi ikinci veliaht Süleyman ise bu hususta yaşça büyük olan Velîd'e göre daha başarılı olmuştur. Velîd ile Süleyman'ı konuşma hususunda kıyasladığımızda hiç şüphesiz

¹³⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/187.

¹³⁷ Belâzürî, *Ensâb*, 7/268-269.

Süleyman'ın ondan daha iyi konuştuğu anlaşılmaktadır.¹³⁸ Velîd b. Abdülmelik'in konuşma esnasında yapmış olduğu hatalar, halife olmadan önce mevcut olduğu gibi, olduktan sonra da devam etmiştir. Halifelikten önceki konuşmalarına örnek olarak şu rivâyetleri verebiliriz:

Birinci rivâyete göre; Ravh b. Zinbâ, Halife Abdülmelik'in huzuruna girdiğinde onu üzüntülü görmüş ve sebebini sormuştur. Abdülmelik de kendisinden sonrası için Arapları idare edecek kişiyi düşündüğünü ve bir türlü bulamadığını söylemiştir. Bunun üzerine Ravh: "Velîd nerede?" diye sormuştur. Abdülmelik: "Arapçayı iyi bilemeyen, Araplara emir olamaz" diye cevap vermiştir.¹³⁹ İkinci rivâyete göre; Hâlid b. Yezîd, kardeşi Abdullah ve Hakem b. Ebî'l-Âs ile birlikte Velîd tarafından kendisine yapılan hakareten dolayı şikâyetçi olmak için Halife Abdülmelik'in yanına gitmişlerdir. Halife Abdülmelik, oğlu hakkında yapılan şikâyet üzerine, "*Kraliçe şöyle dedi: Krallar bir ülkeye girdiler mi, oranın altını üstüne getirirler ve halkının ulularını aşağılanmış duruma düşürürler. Bunlar da öyle yapacaklardır.*"¹⁴⁰ âyet-i kerîmesi ile Hâlid b. Yezîd'e cevap vermiştir. Halifenin kendisine verdiği cevaptan memnun kalmayan Hâlid b. Yezîd de ona şu âyetle karşılık vermiştir: "*Bir ülkeyi helak etmek istediğimizde oranın şırmamış yöneticilerine (iyiye yönlendirici) emirler veririz; onlar ise orada günah işlemeye devam ederler, sonuçta o ülke helâke müstahak olur, biz de oranın altını üstüne getiririz.*"¹⁴¹ Hâlid'in cevap olarak verdiği bu âyet-i kerîmenin akabinde Abdülmelik de: "Kardeşin Abdullah huzuruma geldi, Arapçayı düzgün konuşmadığını gördüm. Buna karşılık Hâlid: oğlun Velîd de Arapçayı düzgün konuşamaz" diyerek Halife Abdülmelik ile oğlu Velîd'i susturmuştur.¹⁴² Görüldüğü gibi birinci rivâyette, fasih Arapça konuşmadığı için babası tarafından tenkit edilen Velîd, ikinci rivâyette de

¹³⁸ Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehbî, *Düvelü'l-İslâm* (Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûât, 1405/1985), 60; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/296.

¹³⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/71; Ebû Hafs Zeynüddîn Ömer b. Muzaffer b. Ömer İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1996), 1/171; Kütübî, *Fevâtü'l-vefayât*, 4/254. Ayrıca bk. Cebriîl Süleyman Cebbûr, *el-Mülûku 'ş-şuarâ* (Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 1981), 56.

¹⁴⁰ *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Hayreddin Karaman vd. (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015), Neml 27/34.

¹⁴¹ İsrâ 17/16.

¹⁴² İbn Hallikân, *Vefeyât*, 2/225; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/181-182; Abdullah b. Es'ad b. Ali b. Süleyman el-Yâfiî, *Mirâtü'l-cinân ve ibretü'l-yakazân fî ma'rifeti havâdisi'z-zamân*, thk. Halîl Mansûr (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1997), 1/141.

başkaları tarafından eleştirilmiştir. Bunun üzerine Velîd, içinde bulunduğu bu durumdan kurtulmak için şehrin önde gelen nahiv âlimlerini¹⁴³ toplayarak onlardan ders almaya karar vermiştir. Velîd b. Abdülmelik, bu âlimlerden yaklaşık altı ay veya bir yıl kadar ders almasına rağmen, kendisinde beklenen ilerleme görülmemiştir.¹⁴⁴ I. Velîd, halife olduktan sonra da gerek birebir gerek halka karşı yapmış olduğu konuşmalarda da hatalarını sürdürmüştür.

Birebir konuşmalara örnek olarak; bedevînin birisi, Halife Velîd'in huzuruna gelerek onunla kayınpederi arasında bir akrabalık bağı olduğunu söylemiştir. Halife Velîd, onun kayınpederinin kim olduğunu öğrenmek maksadıyla "Men hataneke" (seni kim sünnet etti?) diye sormuştur. Bunun üzerine bedevî, herhangi bir tabip diyerek karşılık vermiştir. Bu konuşmaları dinleyen kardeşi Süleyman hemen devreye girerek "Men hatenüke" (kayınbaban kim?) demek istemiştir deyince, bedevî "ha filan" diyerek kayınpederinin kim olduğunu söylemiştir.¹⁴⁵

Halka yönelik yaptığı konuşmalarda ise Halife Velîd, Hakka sûresinin 27. âyetindeki "Yâ leyte" kelimesini, "Yâ leytü" şeklinde okumuştur. Orada bulunan

¹⁴³ Kaynaklarda bu âlimlerin isimleri belirtilmemiştir.

¹⁴⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 4/71; İmâdüddin İsmâil Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebî'l-Fidâ*, thk. Mahmûd Deyyûb (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417/1997), 1/277; Kütübî, *Fevâtü'l-vefayât*, 4/254. Hasan İbrâhim Hasan ise Velîd b. Abdülmelik'in eve kapanarak nahiv âlimlerinden ders aldığını ve bunun neticesinde, kendisinde herhangi bir düzelmenin olmadığını ifade etmiştir. Hasan İbrâhim Hasan, *İslâm Tarihi*, 1/381. Hasan İbrâhim Hasan bu görüşü ile I. Velîd'in lisanını düzeltmek için çaba sarfettiğini, ancak beklenen sonucu elde edemediğini belirtmiştir.

¹⁴⁵ Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebî'l-Fidâ*, 1/277; Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî ibnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, thk. Abdulkâdir Arnâut-Mahmud Arnâut (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1406/1986), 1/388; Mevlüt Koyuncu, *Emevîler Döneminde Saray Hayatı* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1997), 124. Velîd b. Abdülmelik'in halife olduktan sonra konuşma esnasında hatalarına devam ettiği ve Arapçayı iyi telaffuz edemediği hususunda kaynaklarda tespit ettiğimiz diğer iki rivâyeti de vermek istedik. Bunlardan biri; Velîd b. Abdülmelik'in bir gün yanında bulunan görevlisi veya başka bir kişi ile konuşurken: "Yâ gulâmu ud'u lî salihâ" demiştir. Bunun üzerine, hitap edilen kişi duruma itiraz ederek öyle değil "Yâ Salihan –yani elif– eklenecek" diye cevap vermiştir. Halife Velîd, kendisine verilen bu cevaba kızmış "hayır o şekilde değil, benim dediğim gibi olacak –yani elif eklenmeyecek–" diye karşılık verince, ne yapacağını şaşırان bu kişinin yardımına, konuşmaya şahit olan Ömer b. Abdülazîz yetmiş ve kelimenin sonuna elifin ekleneceğini söylemiştir. (İbn Abdürabbih, *İkdü'l-ferîd*, 4/386.) Diğerine göre ise bedevînin biri Halife Velîd'in huzuruna gelerek akrabasını şikâyet etmek istemiştir. Bunun üzerine Halife Velîd meseleye vâkıf olmak için: "Mâ şe'nüke" yerine (mesele nedir?), "Mâ şe'neke" (sen bilirsin) ifadesini kullanmıştır. Konuşma esnasında orada bulunan kardeşi Süleyman söze müdâhil olarak: "Mü'minlerin emiri öyle demek istemedi, mâ şe'nüke (mesele nedir)" diyerek ikisi arasında geçen konuşmayı düzeltmiştir. Belâzürî, *Ensâb*, 8/91; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/269; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 4/71.

Ömer b. Abdülazîz âyetin hatalı telaffuzundan rahatsız olmuş ve hemen düzeltmiştir.¹⁴⁶

Velîd b. Abdülmelik'in gerek hilâfetten önce gerek hilâfetten sonraki konuşmalarında yapmış olduğu hatalar, genelde iki nedene bağlanmıştır. Bunlardan biri, Arapların çocuklarının fasih Arapça öğrenmeleri için belirli bir süre onları çöle gönderme âdetlerine rağmen Abdülmelik b. Mervân, diğer çocuklarına nispetle Velîd'i daha çok sevmiş ve onu çöle göndermeyerek sarayda tutmuştur. Bu da onun kötü konuşmasının gerekçesi olarak gösterilmiştir. Ayrıca Abdülmelik oğlu Velîd'in bu kadar hatalı konuşmasından dolayı da kendisini suçlamış ve bu durumu: "Velîd'e olan düşkünlüğümüz onu bu hâle getirdi, bu konuda onu mazur görün" sözü ile ifade etmiştir.¹⁴⁷ Diğer de Kalkaşendî'nin, İbnü'l-İbrî'den naklettiği rivâyete göre onun çok hata yapması gözlerinde olan bir rahatsızlığa bağlanmıştır.¹⁴⁸ Ancak bu rivâyet diğer kaynaklarda yer almadığından, pek muteber sayılmamıştır. Ayrıca kişinin gözlerinde olan rahatsızlık onun Arapçayı iyi konuşmasına mâni olacak bir durum da değildir.¹⁴⁹ Şayet Velîd b. Abdülmelik'in gözlerinde bir rahatsızlık olsaydı, bu durum diğer tarihî kaynaklarda yerini alabileceği gibi, babası Abdülmelik tarafından da tedavi süreci ile ilgili bilgi verilirdi. Ancak böyle bir durumun olmaması, onun zamanında çağdaşları gibi çöl hayatı yaşayacağı yerde, babası Abdülmelik'in yanında sarayda yetişmesi, konuşma esnasında yaptığı hata için en büyük etken olarak gösterilmiştir.¹⁵⁰

¹⁴⁶ Belâzürî, *Ensâb*, 8/77; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/299; Suyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, 253. Diğer bir rivâyete göre ise; Halife Velîd, halka hitap ederken yanında bulunan kişinin Ömer b. Abdülazîz değil Süleyman b. Abdülmelik olduğu belirtilmiştir. Belâzürî, *Ensâb*, 8/77. Ayrıca bk. İbn Hallikân, *Vefeyât*, 2/225; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/181-182. Hatasından dolayı kendisini eleştirenlere kızan Halife Velîd: "Ben sözde hata yapıyorum, siz ise fiilde hata yapıyorsunuz diyerek" karşılık vermiştir. Kütübî, *Fevâtü'l-vefayât*, 4/255.

¹⁴⁷ İbn Abdürabbih, *Ikdü'l-ferid*, 4/386; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 71; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/338.

¹⁴⁸ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Yuhannâ Mâr Grigoriûs b. Tâciddîn Ehrûn el-Malatî İbnü'l-İbrî, *Târîhu muhtasari'd-düvel* (Beyrut: Dâru'l-Şark, 1412/1992), 113-114.

¹⁴⁹ İbn Abdürabbih, *Ikdü'l-ferid*, 4/386.

¹⁵⁰ Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebî'l-Fidâ*, 1/277; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/296.

3. İDARÎ VE ASKERÎ FAALİYETLERİ

Velîd b. Abdülmelik'in idarî ve askerî bakımdan çocukluk ve gençlik yıllarına ait tarihi kaynaklarda yeterli bilgi mevcut değildir. Onun bu dönemdeki faaliyetleriyle ilgili bilgi, sadece Bizans üzerine düzenlediği seferlerden elde edilmektedir. Tarih kaynakları onun (77/696) Malatya ile Misis taraflarına,¹⁵¹ yine (79/698) Malatya üzerine sefer düzenlediğini ifade etmektedirler. Ayrıca seferler sonucunda, birçok esir ve bol miktarda ganimet elde ederek geri döndüğünü de belirtmişlerdir.¹⁵² Asıl adını ise hilâfet makamına geçtikten sonra farklı cephelerde gerçekleştirdiği fetihler ile duyurmuştur.

4. VEFATI

86/705 yılının Şevval ayının ortalarında hilâfet makamına geçen Velîd b. Abdülmelik, yaklaşık on yıl görev yaptıktan sonra 96/715 yılının Cemâziyelâhîr ayında Dımaşk'ta ikamet ettiği Deyrümürân'da vefat etmiştir.¹⁵³ Vefat ettiğinde kaç yaşında olduğu hususunda ihtilaf edilmiştir. Bunun nedeni ise doğum tarihinin tam olarak tespit edilememiş olmasındandır.¹⁵⁴ Ancak biz, Velîd b. Abdülmelik'in doğumu bahsinde bu konuyu geniş şekilde ele almış ve vefat ettiğinde yaşının 44¹⁵⁵ olduğunu ifade etmiştik. Bu ifadenin doğruya daha yakın olduğunu, kaynakların rivâyetleri ile çağdaş araştırmacıların görüşlerini ortaya koyarak izah ettiğimizden, tekrara kaçmamak için aynı rivâyet ve görüşlerin burada ele alınmaması tarafımızca uygun görülmüştür.

Halife Velîd'in vefatının ardından cenaze ve defin hazırlıklarını yapan Ömer b. Abdülazîz, aynı zamanda onun namazını da kıldırmıştır.¹⁵⁶ Velîd'in cenaze namazı

¹⁵¹ Halife b. Hayyât, *Târîh*, 276; Taberî, *Târîh*, 6/318; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/475.

¹⁵² Halife b. Hayyât, *Târîh*, 278.

¹⁵³ Buhârî, *Târîhu'l-evsat*, 2/1098; Taberî, *Târîh*, 6/495; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/69. Ayrıca bk. Muhammed b. Ali b. Muhammed ibnü'l-Umrânî, *el-İnbâ fî târihi'l-hulefâ*, thk. Kâsım es-Samarrâî (Kahire: Dâru'l-Âfâki'l-Arabiyye, 1419/1999), 50.

¹⁵⁴ Halife b. Hayyât, *Târîh*, 300-309; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 4/295-296; Abdülbâsîr Fâhûrî, *Tuhfetü'l-enâm muhtasarı târihi'l-İslâm*, trc. Nizar Fâhûrî (Beyrut: Dâru'l-Cinân, 1985), 83.

¹⁵⁵ Halife b. Hayyât, *Târîh*, 309; Belâzûrî, *Ensâb*, 8/92-93; Taberî, *Târîh*, 6/495. Ayrıca bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/69; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/335-336.

¹⁵⁶ Belâzûrî, *Ensâb*, 8/92; Taberî, *Târîh*, 6/495; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/69.

kılındıktan sonra Muâviye b. Ebî Süfyân, Yezîd b. Muâviye, Mervân b. Hakem, Abdûlmelik b. Mervân gibi kişilerin medfun olduğu Bâbüssagîr mezarlığına defnedilmiştir.¹⁵⁷

I. Velîd'in ölümü hakkında iki farklı görüş ileri sürülmüştür. Bunlardan biri, I. Velîd'in hastalanarak vefat etmiş olmasıdır. Halife Velîd rahatsızlanınca, Mûsâ b. Nusayr tarafından tedavi edilmek maksadıyla, Fas tarafından bir Rum doktor getirilmiştir. Bu doktor, Halife Velîd'in huzuruna vardığında, halifenin yanında Abdülazîz b. Mervân'ın İskenderiyeli doktoru da bulunmaktaydı. İki doktorun yaptığı teşhis neticesinde, halifenin verem hastalığına yakalandığı tespit edilmiş ve tedavi maksadıyla kendisine hazırlanan çorbayı içen Halife, kısa bir süre sonra da vefat etmiştir.¹⁵⁸ Diğer de Halife Velîd'in av esnasında öldürüldüğüdür. Bu görüşün sahibi Barthold'tur.¹⁵⁹ Ancak Barthold bu görüşünü destekleyici mahiyette başak bir görüş ileri sürmediği gibi çalışmamız esnasında da başvurduğumuz kaynaklarda, Halife Velîd'in ava çıktığı esnada öldürüldüğüne dair herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır. Ayrıca farklı cephelerde mücadele veren bir devlet adamının, yanında herhangi bir koruması olmadan, yeterli tedbir ve önlem almadan ava çıkması da düşünülemeyeceğinden, hastalanarak vefat ettiği görüşünün daha isabetli olduğu anlaşılmaktadır.

5. ŞAHSİYETİ

Devlet ricâlinin iç politikada sükûnet ve birliği sağlaması, dış siyasette de etkili olması için güçlü ve sağlam bir iradeye sahip olması gerekmektedir. Emevî Devleti'ni başarılı bir şekilde idare eden Halife Velîd hakkında tarih kaynakları ile araştırmalardan elde ettiğimiz malumat ışığında, şahsiyeti, dinî yaşantısı ve fizikî özellikleri hakkında bilgi vermeye çalışılacaktır.

¹⁵⁷ Taberî, *Târîh*, 6/495; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/69; Kütübî, *Fevâtü'l-vefayât*, 4/254. Geniş bilgi için bk. Altınay, *Emevîlerde Günlük Yaşam*, 217-220.

¹⁵⁸ Belâzürî, *Ensâb*, 8/92.

¹⁵⁹ Vasilij Viladimiroviç Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, trc. M. Fuad Köprülü (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1984), 134.

5.1. Mûsâmahalı Olması

Halife Velîd'in en önemli özelliklerinden biri tebaasına karşı şefkatli, mûsâmahalı ve merhametli davranmış olmasıdır. Halkının yaşam koşullarına vâkıf olmak için zaman zaman şehrin farklı yerlerinde dolaşarak halkın durumu hakkında bilgi edinmiştir. Bununla ilgili bir rivâyette Halife Velîd, bir gün yolda giderken kuru ekmek yiyen bir adam görmüş ve bu durum onun tuhafına gitmiştir. Halife, adamın yanına yaklaşarak ona ailesi olup olmadığını sormuş, kişi de ailesinin olduğunu belirtince, ona ve ailesine yetecek miktarda hazineden maaş bağlamıştır.¹⁶⁰ Bu rivâyetin değerlendirilmesine göre Halife Velîd, bir devlet başkanının içinde bulunduğu sorumluluk bilinci ile hareket etmiş, o kişinin sorununu bizzat kendisi dinlemiş ve anında çözüm bularak ona ve ailesine devlet hazinesinden maaş bağlamıştır. Şayet şefkatli ve merhametli bir kişi olmasaydı, yolda gördüğü ve yiyecek bir şeyi olmayan birinin hâline etkilenmez ve yoluna devam ederdi.

Halife Velîd, şahsî meselelerde kendisini eleştirenlere karşı hoşgörülü davranmış ve herhangi bir müeyyide de bulunmamıştır. Şöyle ki; Halife Velîd, bir gün Abdullah b. Muâviye b. Abdullah b. Ca'fer b. Ebû Tâlib ile satranç oynarken, Sakîf kabilesine mensup bir kişi, içinde bulunduğu durumu arz etmek için huzuruna çıkmış ve halifenin satranç oynadığını gördüğünde onu kınamıştır. Halife, satranç oynamayı bırakmış ve o kişiyi dinledikten sonra ihtiyacının giderilmesi için beytûlmâl görevlisine talimat vermiştir. Daha sonra halife tekrar kaldığı yerden oyununa devam etmiştir.¹⁶¹ Halife Velîd, yanında birisinin olmasına rağmen, Sakîf kabilesine mensup bir kişinin kendisini eleştirmesine kızmamış ve ona bir yaptırım da bulunmamıştır. Böylece halkına karşı ne kadar hoşgörülü olduğunu göstermiştir.

Halife Velîd, tebaasına mûsamahalı davranmıştır. Ancak kendisine yaranmak ve menfaat elde etmek için malumat taşıyanları asla sevmemiş ve onları azarlamıştır. Bir gün menfaat sağlamak için bir kişi Halife Velîd'e gelerek Mûsâ b. Nusayr'ı şikâyet etmiştir. Konusu ise ilginç olduğu kadar dikkat de çekicidir. İfrîkiye'de yaşanan şiddetli kuraklık sonucunda Mûsâ, halkı toplayarak yağmur duasına çıkmıştır. Dua esnasında halifenin adının anılmaması duaya iştirak edenlerin

¹⁶⁰ Diyarbekrî, *Târîhu'l-hamîs*, 2/312.

¹⁶¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/271.

dikkatini çektiğinden bunun sebebini sormuşlardır. Bunun üzerine Mûsâ: “Dua, kişinin sıkıntısını ve isteğini Allah’a arz etmesidir. Ondan başkasının adının anılması uygun olmaz” demiştir. Mûsâ ve yağmur duasına iştirak edenler arasında geçen bu olayı menfaat elde etmek isteyen kişi Halife Velîd’e ulaştırmıştır. Halife ise o kişiye: “Mûsâ doğru olanı yaptı” diyerek tasdik etmiş ve haberi ulaştıran kişiyi azarlayarak bir daha böyle bir davranışta bulunmamasını istemiştir.¹⁶² Halife Velîd, bu tavrı ile şu yöne dikkat çekmek istemiştir. Mûsâ’yı şikâyet eden kişi, duada halifenin isminin anılmamasının bir eksiklik olduğunu düşünmüş ve şikâyet ettiği takdirde, devlet kademesinden bir makam verilmesini veya halife tarafından ödüllendirilmesini beklemiştir. Bunun aksine halife, kibir ve gurura kapılmayarak o kişiyi azarlamış ve yaptığının hatalı olduğunu belirterek bir daha bu şekilde davranmamasını istemiştir.

Halife Velîd’in halkına şefkatli ve merhametli davranması, hoşgörü ile yaklaşması, sosyal devlet anlayışının bu dönemde gereklerini yerine getirmeye çalışması gibi etkenler, Halife Velîd’in toplum tarafından sevilmesini ve diğer halifelerden daha üstün görülmesini sağlamıştır.¹⁶³

Bununla birlikte Velîd’in sahip olduğu sert mizacı bazen onun sert davranışlar göstermesine yol açtığını göstermektedir. Daha önceden de ifade ettiğimiz gibi Emevî veliahtları, bir taraftan Arap toplumuna ait özellikleri kazanmak diğer taraftan da devlet idaresinde başarılı olmak için çöle gönderilirlerdi. Ancak Velîd b. Abdülmelik’in çöle gönderilmeyerek sarayda yetişmesi onun rahat ve şımarık olmasına sebep olmuştur. Bu durum babası Abdülmelik’in “Oğlumuz Velîd’e olan düşkünlüğümüz onu bu hâle getirdi” sözünden de anlaşılmaktadır.¹⁶⁴ Çocukluk ve gençliğini bu şekilde sarayda geçiren Velîd’in halife olduktan sonra sert bir mizaca sahip olduğu ifade edilmiştir.¹⁶⁵ Halife Velîd’in sahip olduğu bu mizacı nerede, nasıl ve kime karşı kullandığı önemli bir husus olmuştur. İktidara geldiğinde halka yaptığı ilk konuşmasında: “Ey İnsanlar! Sizin üzerinize düşen ilk vazife

¹⁶² Abdülazîz Seâlibî, *Târîhu şimâli Ifrîkiye*, thk. Ahmed b. Milâd-Muhammed İdrîs (Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1407/1987), 94-95.

¹⁶³ İbnü’l-Esir, *el-Kâmil*, 4/70.

¹⁶⁴ İbn Abdürabbih, *İkdü’l-ferîd*, 4/386; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/71; Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, 21/338. Ayrıca bk. Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Muhtasarü târîhî Dımaşk li-İbn Asâkir*, thk. Ahmed Râtîb Hammûş-Muhammed Nâcî Ömer (Dımaşk: yy., 1409/1989), 26/318.

¹⁶⁵ Ebü’l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali el-Mes’ûdî, *et-Tenbîh ve’l-işrâf* (Beyrut: Dâr ve Mektebetü’l-Hilal, 1981), 290; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 4/347.

devlete itaat, halifeye bağıllık, birlik ve beraberlik içerisinde yaşamaktır. Çünkü tek başına kalan kişinin dostu şeytandır, şeytan ise kişiyi doğru yola iletmez. Ey İnsanlar! Kim devlete karşı gelirse, ona gereken cezayı uygulayınız, kim de devlete bağıllığını ifade ederse, o eceliyle ölür” demiştir.¹⁶⁶ Halife Velîd, konuşmasında, başta devlete bağıllık ve halifeye itaat üzerine durmuş, halkın birlik ve beraberlik içerisinde yaşamasını istemiş, devletin ve halkın birliği ile bütünlüğüne kastedenlerin nasıl bir âkıbete uğrayacaklarını net bir şekilde açıklamıştır. Yani devletin ve halkının bekâsını düşündüğü için uyarı maksatlı konuşma gerçekleştirmiştir. Devlete isyan edenler ile isyan etmeyi düşünenlere karşı sert mizaçlı olmak bir kusur değil, olsa olsa devletin ve halkının menfaatini düşünen devlet adamının sahip olduğu bir özelliktir. Aynı zamanda bu tavrın, gerek görüldüğü takdirde dış siyasette de hissettirilmesi, devlet başkanının temsil yeteneğini göstermektedir. Önemli olan devlet başkanının tebaasına iyi davranması, onların hak ve hukukunu koruması, âdilane bir şekilde yönetmesi, hatalarını gördüğünde de uygun şekilde uyarmasıdır. Şöyle ki; Halife Velîd, bir gün halka hitap etmek için minbere çıkmış ve şöyle demiştir: “Siz benden önceki birçok halifeye kendi ismiyle hitap ediyordunuz. Yâ Muâviye! Yâ Yezîd! Yâ Abdülmelik! Ben ise bu şekilde bana hitap etmenizi istemiyorum ve bundan sonra ona göre davranınız.” Bu konuşmanın ardından Fezâra kabilesine mensup bir kişi “Ey Velîd! Allah’tan kork, büyüklenmek yalnız Allah’a mahsustur” demiştir. Halife Velîd bunun üzerine o kişiye gerekli uyarıyı yapmış ve herhangi bir ceza uygulamamıştır.¹⁶⁷ Yine Halife Velîd, bir gün kendisine ismiyle hitap edilmesinin hoş olmadığını belirtmek amacıyla “Halifeye uygunsuz şiir okunması, yalan konuşulması ve ismiyle çağırılması uygun olmaz” diyerek insanları bu konuda uyarmıştır.¹⁶⁸ Bu görüşlerin değerlendirilmesine göre Halife Velîd, bir devlet adamı olarak hilâfet makamına yakışır ve saygılı olacak şekilde halktan kendisine hitap etmesini istemiştir. Hatta bu konuyla ilgili halkı camide toplayarak halifeye nasıl hitap edileceği hususunda da bilgi vermiştir. Ayrıca bir devlet adamı olan Velîd’in halifelik makamına yakışır bir şekilde yürümesi, hatalı davranan bir vali veya komutanına gerekli uyarıyı yapması, yapılması gereken bir iş hakkında acilen karar alması, muhatabının üslubuna göre karşılık vermesi, onun sert bir mizaca

¹⁶⁶ Atvân, *el-Ümeviyyûn*, 139.

¹⁶⁷ İbnü’l-Devâdârî, *Kenzü’l-dürer*, 4/245.

¹⁶⁸ Atvân, *el-Ümeviyyûn*, 145. Daha geniş bilgi için bk. Atvân, *el-Ümeviyyûn*, 139-147.

sahip olduğunu değil de devlet adamının vakar ve onuruna yakışır şekilde hareket etmesinin bir göstergesi olmuştur.

5.2. Dinî Yaşantısı

5.2.1. Kur'ân-ı Kerîm Okumaya Özen Göstermesi

Velîd b. Abdülmelik'in siyâsî hayatındaki başarısının en büyük sebeplerinden biri, dinî değerlerin siyâsî hayatına yansımaları olmuştur. Çünkü küçük yaştan itibaren kültürel konuların yanı sıra, dinî dersleri içeren özel bir eğitime tâbi tutulmuştur. Bunların içerisinde en önemli yere sahip olan Kur'ân-ı Kerîm eğitimi olmuştur.¹⁶⁹ Velîd b. Abdülmelik, halife olduktan sonra da bu durumunu devam ettirmiş ve her gün Kur'ân-ı Kerîm okumaya özen göstermiştir. Düzenli olarak Kur'ân-ı Kerîm'i hatmeden Halife Velîd,¹⁷⁰ Ramazan ayı girdiğinde hatim sayısını artırır¹⁷¹ ve bu aya hürmeten birden fazla hatim gerçekleştirirdi.¹⁷²

Velîd zaman zaman karşılaştığı kişilere Kur'ân-ı Kerîm'i okuyup okumadığını öğrenmek için de “Kaç günde Kur'ân-ı Kerîm'i hatmediyorsun” diye sormuş, o kişi de şu kadar günde hatmediyorum demiştir. Bunun üzerine Halife Velîd: “Emîrû'l-Mü'minîn'in o kadar işi olmasına rağmen daha kısa sürede hatmeder” diye cevap vermiştir.¹⁷³

5.2.2. Kur'ân-ı Kerîm'i Bilenlere Değer Vermesi

Velîd b. Abdülmelik, Kur'ân-ı Kerîm okumaya önem verdiği gibi öğretilmesine de özen göstermiştir. Bir gün, Benî Mahzûm kabilesinden birisi Halife Velîd'in huzuruna çıkarak borcunun ödenmesini istemiştir. Halife Velîd ise “Sen bunu hak ediyormusun?” diye sormuştur. Bunun üzerine o zat: “Nasıl hak etmem ki? Seninle benim aramda bir akrabalık bağı varken, bundan daha üstün ne olabilir ki?” demiştir. Bunun üzerine Halife Velîd: “Sen Kur'ân-ı Kerîm okumasını biliyor

¹⁶⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/187; Altınay, *Emevîlerde Günlük Yaşam*, 516-517; Yiğit, *Emevîler*, 78.

¹⁷⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/296-297; Yâfiî, *Mirâtü'l-cinân*, 1/158. Ayrıca bk. Diyarbekrî, *Târîhu'l-hamîs*, 2/311; Abdüllatîf, *el-Âlemü'l-İslâmî*, 142-143.

¹⁷¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/71.

¹⁷² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/296-297; Yâfiî, *Mirâtü'l-cinân*, 1/158. Ayrıca bk. Diyarbekrî, *Târîhu'l-hamîs*, 2/311; Sallâbî, *Devletü'l-Ümeviyye*, 2/115.

¹⁷³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/296-297; Yâfiî, *Mirâtü'l-cinân*, 1/158. Ayrıca bk. İbn Dokmak, *Cevherü's-semîn*, 1/87; Abdüllatîf, *el-Âlemü'l-İslâmî*, 143.

musun?” diye sormuştur. Bir anda şaşırın bu kişi “Hayır bilmiyorum” demiştir. Bunun ardından Halife Velîd, o kişiye Kur’ân-ı Kerîm’in öğretilmesi için bir öğretici görevlendirmiş ve Kur’ân’ı Kerîm’i iyi bir şekilde öğrendikten sonra da borçlarının hazineden karşılanmasını görevlilerine emretmiştir.¹⁷⁴ Diğer bir rivâyete göre ise ismi belirtilmeyen bir şahıs Halife Velîd’in huzuruna gelerek ondan borcunun ödenmesini istemiştir. Halife, ona Kur’ân-ı Kerîm okumayı bilip bilmediğini sormuş, Kur’ân-ı Kerîm okumasını bildiğini söyleyen kişiden Enfâl ile Berâe sûrelerinden onar âyet okumasını istemiştir. Kişi istenilen âyetleri okuyunca da Halife Velîd, borçlarının hazineden ödenmesini emretmiştir.¹⁷⁵

Halife Velîd, çocukların küçük yaştan itibaren Kur’ân-ı Kerîm öğrenmelerine de özen göstermiştir. Kendisi denetim amaçlı bir gün muallime uğramış ve onun yanında gördüğü küçük çocuğa ne öğrettiğini sormuştur. Bunun üzerine muallim de çocuğa yazı yazmayı ve Kur’ân-ı Kerîm okumayı öğrettiğini söylemiştir. Halife Velîd, bu durum üzerine muallime, çocukların eğitime mümkün mertebe daha küçük yaştan itibaren başlaması hususunda tavsiyede bulunmuştur.¹⁷⁶

Velîd b. Abdülmelik, Kur’ân-ı Kerîm okumaya, okutmaya ve bilenlere değer vererek hem dünyasını hem de âhiretini imar etmeye çalışmıştır. Hatta âhiret duygusunu aklından çıkarmamak için de kendisine bir münâdî¹⁷⁷ tutarak, sürekli kendisini uyarmasını istemiştir. Ayrıca yüzüğüne de âhireti hatırlatıcı yazılar yazdırarak, Dâru’l-Ukbâ’yı aklından çıkarmamayı amaçlamıştır.¹⁷⁸

¹⁷⁴ Taberî, *Târîh*, 6/496; İbn Abdürabbih, *İkdü’l-ferîd*, 4/386-387. Ayrıca bk. Abdüllatîf, *el-Âlemü’l-İslâmî*, 143.

¹⁷⁵ Taberî, *Târîh*, 6/496; İbn Abdürabbih, *İkdü’l-ferîd*, 4/386-387. Ayrıca bk. Nişancızâde Muhyiddin Mehmed, *Mir’ât-ı Kâinât*, sad. A. Fâruk Meyân (İstanbul: Berekât Yayınları, 1987), 2/25.

¹⁷⁶ İbn Abdürabbih, *İkdü’l-ferîd*, 4/386.

¹⁷⁷ İbn Kuteybe, Velîd b. Abdülmelik’in kendisine ölümü hatırlatması için birden fazla görevlisi olduğunu belirtmiş, fakat bunlardan sadece Muhammed b. Velîd b. Utbe’nin ismini vermekle yetinmiştir. İbn Kuteybe, *Uyûnü’l-ahbâr*, 3/68.

¹⁷⁸ Mes’ûdî, *Mürûcu’z-zeheb*, 3/166; Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, 21/336; Ahmed b. Ali el-Kalkaşendî, *Subhu’l-a’sâ fî sinâ’ati’l-inşâ*, thk. Yûsuf Ali Tuveyl (Dımaşk: yy., 1407/1987), 6/340. Ayrıca bk. Diyarbekrî, *Târîhu’l-hamîs*, 2/314. Halife Velîd’in birden fazla yüzük kullandığı göz önünde bulundurulduğunda, yüzüklerinde şu ifadelerin yer aldığı “Ey Velîd! Sen bir gün öleceksin, Ey Velîd! Mutlaka öleceksin ve Allah’a hesap vereceksin, Rabbim Allah, ben ona hiçbir şeyi ortak koşmam, samimi olarak Allah’a îman ettim” belirtilmiştir. Böylece Halife Velîd, âhiret yurdunu aklından çıkarmamak için elinden gelen tüm gayreti göstermiştir. Mes’ûdî, *Mürûcu’z-zeheb*, 3/166; Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, 21/336; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/296.

5.2.3. İçkiye Düşkün Olduğuna Dair Rivâyetin Değerlendirilmesi

Velîd b. Abdülmelik'in yukarıda belirtmiş olduğumuz dinî hassasiyete sahip olmasına rağmen, Câhiz, *Kitâbü't-Tâc* adlı eserinde, Emevî Halifeleri hakkında bilgi verirken, Halife Velîd için “Bir gün içki içer, bir gün içmezdi” şeklinde bir ifade de bulunmuştur.¹⁷⁹ Ancak Velîd'in babası Abdülmelik tarafından küçük yaştan itibaren dinî eğitime tâbi tutulması,¹⁸⁰ işlerinin yoğun olmasına rağmen Kur'ân-ı Kerîm okumayı ihmal etmemesi,¹⁸¹ bazı zamanlarda da nâfile oruç tutması¹⁸² ve ölümü çok hatırlaması, son nefesinde “Subhânallah- Elhamdülillah-Lâ ilâhe illallah” sözlerini söylemesi,¹⁸³ dünya hayatının geçici olduğunu belirtmesi,¹⁸⁴ kendisinden sonra gelen Taberî, Ya'kûbî, İbnü'l-Cevzî, İbnü'l-Esîr ve İbn Kesîr gibi kaynaklarda içki içtiğine dair herhangi bir rivâyetin yer almaması ve Câhiz'in kendi rivâyetinde tek kalması gibi hususları göz önünde bulundurduğumuzda, bu görüşün isabetli olmadığı anlaşılmaktadır.

5.3. Fizikî Özellikleri

Kaynaklar, Halife Velîd'in fizikî özellikleriyle ilgili olarak onun uzun boylu,¹⁸⁵ esmer tenli,¹⁸⁶ yüzünde çiçek hastalığından dolayı izler bulunan,¹⁸⁷ saçları ağarmış,¹⁸⁸ burnu akan¹⁸⁹ ve basık burunlu¹⁹⁰ olduğuna dair bilgiler vermişlerdir. Ancak bu vasıflandırmada olumsuz bir yaklaşım görülmekle birlikte, onun ortaya koymuş olduğu icraatlar toplum tarafından sevilmesine ve hüsnü kabul görmesine

¹⁷⁹ Câhiz, *Kitâbü't-Tâc*, 258. Ayrıca bk. İsmail Hakkı Atçeken, *Hişâm b. Abdülmelik'in Şahsiyeti ve Halifeliği* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997), 238-239.

¹⁸⁰ Belâzürî, *Ensâb*, 7/207-208.

¹⁸¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/296-297; Yâfiî, *Mirâtü'l-cinân*, 1/158. Ayrıca bk. Diyarbekrî, *Târîhu'l-hamîs*, 2/311; İbnü'l-Îmâd, *Şezerat*, 388-389.

¹⁸² Âkıl, *Târîhu hilâfeti Benî Ümeyye*, 233.

¹⁸³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/296. Geniş bilgi için bk. Atçeken, *Hişâm b. Abdülmelik'in Halifeliği ve Şahsiyeti*, 235-242.

¹⁸⁴ Mes'ûdî, *Mürûcu'z-zeheb*, 3/166; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/336.

¹⁸⁵ Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, 290; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/268; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/347. Ayrıca bk. Kütübî, *Fevâtü'l-vefayât*, 4/254; İbn Dokmak, *Cevherü's-semîn*, 1/87.

¹⁸⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/268; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/347. Ayrıca bk. İbn Dokmak, *Cevherü's-semîn*, 1/87.

¹⁸⁷ Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, 290; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/336. Ayrıca bk. Kütübî, *Fevâtü'l-vefayât*, 4/254; İbn Dokmak, *Cevherü's-semîn*, 1/87.

¹⁸⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/347.

¹⁸⁹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/336; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/347. Ayrıca bk. Kütübî, *Fevâtü'l-vefayât*, 4/254; İbn Dokmak, *Cevherü's-semîn*, 1/87.

¹⁹⁰ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/336.

neden olmuştur. Dolayısıyla Velîd'in kaynaklara yansıyan bu olumsuz vasıflarına halkın itibar etmediği anlaşılmaktadır.

6. VELÎD B. ABDÜLMELİK'İN VELİAHTLIĞI

6.1. Velîd'in Veliahtlığını Destekleyenler

Devlet içerisinde istikrarı sağlayan ve dış siyasette de Bizans'a karşı üstünlük elde eden Halife Abdülmelik'in önünde çözülmesi gereken önemli bir konu da veliahtlık meselesi idi. O da babası Mervân b. Hakem gibi kendisinden sonrası için oğulları Velîd ile Süleyman'ı birinci ve ikinci veliaht olarak atamayı düşünüyordu. Ancak veliaht kardeşi Abdülazîz b. Mervân önünde engel olarak bulunmaktaydı. Babasının bu vasiyetini geçersiz kılmak istediğinde, kendisine karşı çıkanların yanı sıra destek verenler de oldu.¹⁹¹

Halife Abdülmelik'e bu konuda destek verenlerin başında Ravh b. Zinbâ ile Haccâc b. Yûsuf gelmekteydi. Ravh b. Zinbâ, Abdülmelik'in yanına gelerek kardeşi Abdülazîz'i veliahtlıktan azletmesini önerdi. Bu hususta da ona yardımcı olacağını söyledi.¹⁹² Ravh b. Zinbâ bu şekilde destek verirken, diğer destekçisi Haccâc b. Yûsuf ise daha da ileri giderek, Abdülazîz'in bir an önce veliahtlıktan azledilmesini istedi. Bu işin gerçekleşmesi için de yazdığı mektubu bir heyet ile Halife Abdülmelik'e gönderdi.¹⁹³ Mektubunda, Abdülmelik'in vefatından sonra devlet içerisinde herhangi bir sıkıntının yaşanmaması için Velîd'e biatın kaçınılmaz olduğunu belirtti. Kendisine verilen mektubu okuyan Abdülmelik, Mısır'da bulunan kardeşi Abdülazîz'e bir mektup yazdı ve oğlu Velîd lehine veliahtlıktan çekilmesini istedi. Abdülazîz'den olumsuz cevap alması üzerine iyice öfkelenen Halife Abdülmelik, kardeşi Abdülazîz'i ikna etmek için ona ikinci defa mektup yazdı ve oğlu Velîd'in kendisinden sonra yerine geçmesini istediğini kesin bir dille ifade etti. Tüm bu ısrarlara rağmen Abdülazîz, birinci mektuba olumsuz cevap verdiği gibi

¹⁹¹ İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kübrâ*, 5/233; Taberî, *Târîh*, 6/412; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/261. Geniş bilgi için bk. Yiğit, *Emevîler*, 64-78.

¹⁹² İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/233-234; Taberî, *Târîh*, 6/412; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/261; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/275.

¹⁹³ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 2/44; Belâzürî, *Ensâb*, 7/254; Taberî, *Târîh*, 6/413. Ayrıca bk. Âkıl, *Târîhu hilâfeti Benî Ümeyye*, 196.

ikinci mektuba da “Oğlun Velîd hakkında düşündüğün şeyin aynısını ben de oğlum Ebû Bekir hakkında düşünüyorum” diyerek olumsuz cevap verdi. Bunun üzerine Halife Abdülmelik, kardeşi Abdülazîz’e karşı yaptırım kararı aldı ve kendisine bir mektup daha yazdı.¹⁹⁴ Mektubunda, bu andan itibaren Mısır ve Mağrib bölgesinden toplanan tüm vergileri merkezi yönetime göndermesini istedi. Çünkü Abdülazîz, bu bölgelerden elde ettiği vergilerden merkezi yönetime hiçbir şey göndermiyordu. Bu durumu fırsat bilen Abdülmelik, onu zor durumda bırakmak için bu şekilde bir karar aldı. Abdülazîz, uygulama karşısında kendisinin zor durumda kalacağını anladı ve çareyi Halife Abdülmelik’e mektup yazmakta buldu. Mektubunda: “Ey Mü’minlerin Emiri! Ben ve sen, öyle bir yaşa ulaştık ki senin ailenden her kim bu yaşa ulaşırsa, geride az bir ömrü kalmıştır. İkimizden hangisinin daha önce âhiret yurduna gideceği konusunda bir bilğim yoktur. Ömrümün geri kalan kısmını zor durumda geçirmemi istiyorsan, sen bu konuda dilediğini yap” diyerek, tepkisini Halife Abdülmelik’e bildirdi.¹⁹⁵

Kendisine gelen mektubu okuyan Abdülmelik, kardeşinin yazmış olduğu duygu dolu mektuptan etkilendi ve ona acıdı, sonra da cevaben yazdığı mektupta: “Ömrüme yemin ederim ki, bundan sonra seni hiçbir konuda rahatsız etmeyeceğim” diyerek, ondan bulunduğu göreve devam etmesini istedi.¹⁹⁶

Gösterdiği tüm bu çabalara rağmen bir türlü kardeşi Abdülazîz’i ikna edemeyen Abdülmelik, çareyi oğulları Velîd ile Süleyman’ı bir araya toplayarak onlara nasihatte buldu. Oğullarını yanına çağıran Abdülmelik: “Eğer Allah size halifeliği nasip etmiş olsa idi, bu durumu sizden uzaklaştıracak hiçbir kimse olamazdı” dedi. Ancak oğullarına bu şekilde nasihatte bulunan Abdülmelik, bir türlü oğulları için veliahtlık düşüncesinden de vazgeçmiyordu. Hatta bu sefer de kardeşi için “Allah’ım! O benim dediğimi yapmayarak benimle akrabalık bağlarını kopardı. Sen de onu bizden kopar” diyerek arzusunu dile getirdi.¹⁹⁷

Böylece Abdülmelik, kendisine destek verenlerin tavsiyesi üzerine hareket etmiş ve önünde engel olarak duran kardeşi Abdülazîz’in, oğulları lehine

¹⁹⁴ Belazürî, *Ensâb*, 7/253; Taberî, *Târîh*, 6/414; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/528. Ayrıca bk. Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn* (Beyrut: yy., 1413/1992), 3/69.

¹⁹⁵ Belazürî, *Ensâb*, 7/253; Taberî, *Târîh*, 6/414; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/528.

¹⁹⁶ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/528; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/179.

¹⁹⁷ Taberî, *Târîh*, 6/414; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/528; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/180.

veliahtlıktan çekilmesini istemiştir. Gerçekleşen yazışmalar sonucunda, herhangi bir netice alamayınca da durumu Allah'a havale ederek, âdeta onun ölümünü beklemeye başlamıştır.

6.2. Velîd'in Veliahtlığına Karşı Çıkanlar

Halife Abdülmelik ile veliaht Abdülazîz arasında yaşanan bu gelişmelerden kısa bir süre sonra, Abdülazîz b. Mervân'ın ölüm haberi Halife Abdülmelik'e 85/704 yılında ulaştı.¹⁹⁸ Beklediği haberi alan Halife Abdülmelik, oğulları Velîd ile Süleyman'ı birinci ve ikinci veliaht olarak tayin etmek istedi. Ancak bu sefer de Kabîsa b. Züeyb ile Saîd b. Müseyyeb'in direnişi ile karşılaştı. Kabîsa b. Züeyb, Abdülmelik'e oğullarını veliaht olarak atama hususunda acele etmemesini ve halkın desteğini almasını tavsiye etti. Halife Abdülmelik, onun tavsiyesine uyarak bu işten kısa süreliğine vazgeçti.¹⁹⁹ Ancak o, oğulları lehine biat almak için bir taraftan başkent Şam'da çalışma yaparken, diğer taraftan da Şam'ın dışındaki yerlerde bu çalışmanın valiler aracılığıyla yürütülmesini istedi.²⁰⁰ Gerçekleştirilen çalışmalar neticesinde, Şam'da herhangi bir sorun yaşanmadan oğulları lehine biat alma işini tamamladı. Medine hariç diğer vilâyetlerde ise herhangi bir sıkıntı yaşanmadan biat işi gerçekleşti. Medine'de Saîd b. Müseyyeb "Abdülmelik hayatta olduğu müddetçe, ben kimseye biat etmem" diyerek biat'a yanaşmadı.²⁰¹ Medine valisi Hişâm b. İsmâil, Saîd'i tekrar halifenin emrine itaat etmesi için biata çağırırsa da olumlu cevap alamadı. Bunun üzerine itaat etmesi konusunda tüm yolları deneyen Hişâm b. İsmâil başarısız olunca, çareyi onu hapse atarak işkence yapmakta buldu.²⁰² Halife

¹⁹⁸ Taberî, *Târîh*, 6/414; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/528; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/180.

¹⁹⁹ İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kübrâ*, 5/233; Taberî, *Târîh*, 6/412; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/261. Geniş bilgi için bk. Yiğit, *Emevîler*, 64-78.

²⁰⁰ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 2/45; Taberî, *Târîh*, 6/415; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/528. Ayrıca bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/181; Ahmed Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ Ve Tevârîh-i Hulefâ*, sad. Ali Arslan (İstanbul: Arslan Yayınları, 1402/1981), 662-663.

²⁰¹ Halife b. Hayyât, *Târîh*, 289-290; Belâzürî, *Ensâb*, 7/256-257; Taberî, *Târîh*, 6/416. Ayrıca bk. İbn Haldûn, *Târîh*, 3/69; Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ*, 663.

²⁰² Halife b. Hayyât, *Târîh*, 289-290; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 2/45; Belâzürî, *Ensâb*, 7/256. Medine valisi Hişâm b. İsmâil, Saîd b. Müseyyeb'e yaptığı davete olumsuz cevap alması üzerine hapse atmadan önce, ona bazı yaptırımlarda bulunmuştur. Onun saç ve sakalını tıraş ettirmiş ve üzerine kıldan ince bir elbise giydirerek sokaklarda dolaştırmıştır. Hapse atmadan önce de kendisine Halife b. Hayyât ile İbn Kuteybe'ye göre yüz kırbaç, Belâzürî'ye göre ise altmış kırbaç vurdurmuştur. Halife b. Hayyât, *Târîh*, 289-290; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 2/45; Belâzürî, *Ensâb*, 7/256. Bu rivâyetleri değerlendirdiğimizde, tarihî kaynaklar kırbaç

Abdûlmelik, Saîd b. Müseyyeb'e yapılan işkenceyi duyunca, bir rivâyete göre "Allah Hişâm'ı ıslah etsin"²⁰³ diğer bir rivâyete göre ise "Saîd ne isyan edecek ve ne de muhalefet edecek bir kimsedir"²⁰⁴ diyerek, Saîd'i serbest bırakması için valiye bir mektup gönderdi.²⁰⁵ Halife Abdûlmelik'ten gelen tepki üzerine Hişâm b. İsmâil, onu serbest bıraktı. Yaşanan tüm bu olumsuzluklara rağmen Halife Abdûlmelik, oğulları Velîd ve Süleyman adına biat aldı.²⁰⁶ Böylece Abdûlmelik b. Mervân, bir taraftan veliahtlık sorununu çözmüş olurken diğer taraftan da iç siyasette yaşanabilecek çekişmelerin önüne geçmiş oldu.

sayısı hakkında farklı rakamlar belirtmiş olsalar da Saîd b. Müseyyeb'e cezaî müeyyide uygulandığı hususunda ittifak etmişlerdir.

²⁰³ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 289-290; Belazürî, *Ensâb*, 7/256-257; Taberî, *Târîh*, 6/416. Ayrıca bk. İbn Abdürabbih, *İkdü'l-ferîd*, 383-384; İbn Haldûn, *Târîh*, 3/69; Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ*, 663.

²⁰⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/528-529; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/276.

²⁰⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/126-127; Taberî, *Târîh*, 6/415-416; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/ 528-529; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/276.

²⁰⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/126-127; Taberî, *Târîh*, 6/415-416; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/528-529; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/276.

İKİNCİ BÖLÜM

VELİD B. ABDÜLMELİK'İN HİLÂFETE GEÇİŞİ VE İÇ SİYASETİ

1. HİLÂFETE GEÇİŞİ

1.1. Abdülmelik b. Mervân'ın Oğlu Velîd'e Tavsiyesi

Halife Abdülmelik, oğulları Velîd ile Süleyman adına biat aldıktan bir müddet sonra hastalandı ve gün geçtikçe durumu ağırlaştı. Hasta babasını ziyarete gelen Velîd, onun durumuna üzüldü ve ağlamaya başladı. Oğlunun ağladığını gören Abdülmelik, ona şu şekilde bir tavsiyede bulundu: “Ben öldükten sonra hiç vakit kaybetmeden hemen işe koyul. Peştamalını sıkı bağla ve kaplan postunu giy. İşleri ehil kişilere ver. Sana bıraktığım bu halkın işlerini görmekte titiz davran ve Allah’tan korkarak onlar arasında adâletle hükmet. Benim sana yapmış olduğum vasiyetin dışına çıkma. Kardeşlerime, kardeşlerine ve devlete hizmette kusur etmeyen devlet ricâline karşı iyi davran. Haccâc b. Yûsûf’a karşı da ikramda bulun. Çünkü onun devletimizin güçlenmesinde ve düşmanların yenilmesinde büyük payı vardır. Ayrıca Hâricîleri de hezimete uğratan yine odur. Sana ve kardeşlerine birliği ve beraberliği tavsiye ederek nifâkı yasaklıyorum. İşte saydığım bu sebeplerden dolayı aynı annenin çocukları gibi birbirinize karşı saygılı olun ve sevgide kusur etmeyin. Savaşta esir düşmemeye çalışın. İnsanlara karşı iyilik etmede yarışın ve onların yardımına koşun. Çünkü yapılan iyilik sahibini yüceltir ve insanların kalbini yumuşatarak iyilik yapana meyli artırır. Böylece iyilik yapan kişi insanlar arasında iyi kişi olarak anılır. Ben bu dünyadan ayrıldıktan sonra vakit kaybetmeden halkı hemen biata çağır. Kardeşlerine karşı da saygıda kusur etme ve onlara bolca ikramda bulun.”²⁰⁷

Abdülmelik b. Mervân, durumunun iyice ağırlaştığını anlayınca, bu sefer de ailesi ile kavminin ileri gelenlerini toplayarak onlara şöyle dedi: “Allah’ın yolundan ayrılmayın ve onun takvâsı üzerine olun. Takvâ sizi bütün kötülüklerden koruduğu

²⁰⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/189.

gibi, Allah katında da derecenizin artmasına vesile olur. Büyükleriniz, küçüklerinize karşı şefkat ve merhameti ihmal etmesin. Küçükleriniz de büyüklerinize karşı sevgi ve saygıda kusur etmesin. Birbirinize iyi davranınız. Haccâc'a gerekli ikramda bulunma hususunda kusur etmeyiniz. Haccâc sayesinde düşmanlar zelîl oldu. Savaşlarda düşmandan korkmadan mücadele ediniz. Çünkü savaş, eceli gelmeyen hiçbir ölümü yaklaştırmaz. İyilikler konusunda birbirinizle yarışın ve iyilik etme hususunda geri durmayın. İyilik yapılan kişiler kendilerine yapılan iyilikleri unutmazlar. Yapılan iyiliğe ondan daha güzel misliyle karşılık verirler. Kötülük yapanları kötülüklerinden uzaklaştırmaya çalışınız. Şayet bu kötülükleri terk ederlerse, siz de onları cezalandırmaktan vazgeçiniz. Yok devam ederlerse, siz de onları cezalandırınız.²⁰⁸

Halife Abdülmelik başka bir rivâyette ise konuşmasına şu şekilde devam etmiştir: “Ben kendimden sonrası için devlet içerisinde anlaşmazlık çıkmasın diye oğlum Velîd'i yerime bırakıyorum. Ona itaat edin ve onun sözünden dışarı çıkmayın. Şayet onun başına bir iş gelirse, ondan sonrası için Süleyman'ı dinleyin ve ona itaat edin. Şayet onun başına da bir iş gelirse, evlatlarımdan dilediğinizi yönetici edinebilirsiniz. Yahut da Benî Ümeyye'nin hayırlı olanlarından lider seçebilirsiniz.”²⁰⁹

Sonuç olarak diyebiliriz ki, önceki dönemlerde devlet içerisinde yaşanan kargaşalardan ders çıkartan Abdülmelik b. Mervân, bir daha bu olayların tekrar etmemesi için oğulları Velîd ile Süleyman'ı birinci ve ikinci veliaht olarak tayin etmiştir. Hastalığı iyice artınca da başta çocukları olmak üzere aile efradını toplamış ve onlara devlet işlerini nasıl yürüteceklerini ve bu hususta da kimlere güveneceklerini tafsilatlı bir şekilde ifade etmiştir. Böylece Halife Abdülmelik, ölmeden önce Emevî Devleti'nin istikrarlı bir şekilde kâim olması için gerekli önlemleri alarak, kendisinden sonra iş başına geçecek olan oğullarına sorunsuz bir devlet idaresi bırakmıştır.

²⁰⁸ İbn A'sem, *Fütûh*, 4/148-149; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/531-532; İbn Haldûn, *Târih*, 3/70.

²⁰⁹ İbn A'sem, *Fütûh*, 4/148-149.

1.2. Abdülmelik b. Mervân'ın Vefâtı ve Velîd'in Halife Olması

86/705 yılında vefat eden Abdülmelik b. Mervân'ın cenaze namazını oğlu Velîd kıldırılmıştır.²¹⁰ Defin işleminin ardından mescide gelen Velîd b. Abdülmelik minbere çıkmış, Allah'a hamd ve senadan sonra şunları söylemiştir: “Ey İnsanlar! Allah'ın takdir ettiğine boyun eğiniz. Çünkü onun tehir ettiğini hiç kimse öne alamadığı gibi, öne aldığını da hiç kimse tehir edemez. Bu durum Allah'ın ezeli ilminde sâbit olan bir şeydir. Siz halifenin vefatından hüzünlenmeyiniz. Çünkü hak ve adâlet sahibi olan Allah, Peygamberlerine bile ölüm emrini yazmıştır. Halifeniz âhiret yurdunda iyi kişilerin yanına ulaşmıştır. O, insanlar arasında adâletli davranmaya çalışmıştır. Haddi aşanlara gerekli cezayı vermiş, fazilet ve hak ehline ise yumuşak davranmıştır. Çünkü bu Allah'ın emridir. Aynı zamanda dünya işlerini unutmadığı gibi âhiret işlerini de unutmamıştır. O, Allah'ın yüceltmış olduğu beytini hacetmiş ve Allah yolunda gazâlarda bulunmayı da ihmal etmemiştir. O daima itidalli olmuştur. Ey insanlar! Allah'a ve devlet başkanına itaat ediniz ve cemaatten ayrılmayınız. Çünkü şeytan cemaatten ayrılanlarla birlikte olur. Ey İnsanlar! Kim bizlere karşı çıkarsa, bizden hak ettiği şekilde karşılığını alır. Kim de sesini çıkarmayıp itaat ederse, kendi eceliyle ölür” diyerek, orada bulunan insanlardan kendisine biat etmelerini istemiştir.²¹¹ Biat eden ilk kişi ise Selûl kabilesinden Abdullah b. Hemmâm'dır. Daha sonra diğer Müslümanlar da kalkarak ona biat etmişlerdir. Böylece Şam ve diğer yerlerde herhangi bir sıkıntı ile karşılaşmayan Velîd b. Abdülmelik, babasının ardından Emevî Devleti'nin başına geçmiştir (86/705).²¹²

²¹⁰ Halife b. Hayyât, *Târih*, 292; Taberî, *Târih*, 6/419; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/190.

²¹¹ Taberî, *Târih*, 6/423; İbn Abdürabbih, *İkdü'l-ferîd*, 4/89-90; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/5. Ayrıca bk. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/281-282; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/192-193; İbn Haldûn, *Târih*, 3/71.

²¹² İbn Kuteybe, *el-İmâme-ve's-siyâse*, 2/47; Taberî, *Târih*, 6/423; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/5. Ayrıca bk. İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 359; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/281; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/192; Kalkaşendî, *Meâsiru'l-inâfe*, 1/133.

2. İÇ SİYASETİ

2.1. Halife Velîd'e Kadar Emevîler'de İdarî Gelişmeler

Devlet sınırlarının genişlemesi ile geniş bir coğrafyaya yayılan devletin Şam'dan yönetilmesinin zor olduğunu anlayan Emevî halifeleri, yerinden yönetimi gerçekleştirmek için Suriye ve civarı hariç diğer yerleri bazı eyâletlere ayırmışlardır. Bu eyâletler ile buraya bağlı vilâyetlerin idaresi için de valiler tayin etmişlerdir.²¹³ Bu eyâlet ve vilâyetleri idare edecek valileri de genellikle idarî ve askerî alandaki tecrübelerini göz önünde bulundurarak atamışlardır. Eyâlet valileri, vilâyet valilerine göre daha yetkili olduklarından, eyâletine bağlı şehir veya şehirlerin valilerini tayin edebildikleri gibi gereği hâlinde de görevlerinden alabilmişlerdir.²¹⁴ İdarede adem-i merkeziyet ilkesi doğrultusunda hareket eden valilerin, namaz kıldırma, haraç toplama, ordunun yönetimi, başta kadılar olmak üzere haraç ve zekât memurları ile diğer idarecilerin görevlendirilmesi, verginin gerektiği şekilde toplanması ve ilgili yerlere dağıtımının sağlanması, dinî değerler ve genel ahlâkın korunması, ilgili merci tarafından alınan cezanın tatbik edilmesi, görev mahalli sınır şehrinde olanların gerek görüldüğü durumda düşmana karşı cihat vazifesini yerine getirmesi, ele geçirilen ganimetlerin ilgili yerlere taksiminin gerçekleştirilmesi, cami ve mescidlerin inşa edilmesi, imar işlerinin denetimi, asayiş ve posta işlerinin kontrolü de valinin görevleri arasında yer almıştır.²¹⁵

Böyle geniş yetkilerle donatılan valilerin, şehirleri adem-i merkeziyetçi bir sistemle yönetmesi, halifelerden ziyade valilerin isimlerinin ön plana çıkmasını sağlamıştır. Valilerini genellikle yetenekli ve sadık Araplar arasından seçmeye önem veren halifeler, ancak bazı valilerin atanmasında kabile unsuru gözetmişlerdir. Bu da

²¹³ Yiğit, *Emevîler*, 148; Necde Hammâş, *eş-Şam fî sadri'l-İslâm* (Dımaşk: Dâru Talâs, 1987), 234; Yûsuf İş, *Devletü'l-Ümeviyye* (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1406/1985), 17. Geniş bilgi için bk. Corcî Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, çev. Nejdî Gök (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 1/196-200.

²¹⁴ Ünal Kılıç, *Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi ve Valilik* (Konya: Yediveren Yayınları, 2004), 99-103.

²¹⁵ Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, çev. Ali Şafak (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1976), 35-36; Yiğit, *Emevîler*, 151. Geniş bilgi için bk. Hammâş, *eş-Şam fî sadri'l-İslâm*, 234; Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, 1/196-200; Hakan Temir, *Emevîlerde Valilik Kurumu* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 107-113.

beraberinde büyük sıkıntıları getirmiş ve hatta Emevî Devleti'nin yıkılışına sebep olan faktörler arasında da yerini almıştır. Bu arada halifeler tarafından atanan hânedana mensup vali sayılarının fazla olmadığı da görülmüştür. Genellikle hânedana mensup valiler, Hicaz bölgesi valiliklerinde görevlendirilmişlerdir. Bu dönemde halifeler gibi valilerin de koruma görevlileri ve hâcibleri bulunmuştur. Valiler, herhangi bir maksat ve görev için yerlerinden ayrılacakları zaman yerlerine bir nâib görevlendirmişlerdir.²¹⁶ Böylece Emevî Halifeleri bu sistem ile merkezi yönetimden uzak olan yerlerin kontrolünü sağlamak, yaşanan herhangi bir olumsuzluk karşısında anında müdahale edebilmek için merkezi denetim ve yerinden yönetim sistemini tercih ederek, sonraki dönemler için bir çıkış açmışlardır.

2.2. Halife Velîd Dönemi Devletin İdarî Yapısı

Halife Velîd döneminde, devletin idarî yapısında önemli gelişmeler yaşanmıştır. Eyâlet ile vilâyet valileri önceki dönemlerdeki görevlerine ilaveten farklı görevler de üstlenmişlerdir. Bunun en büyük nedeni ise fethedilen yerlerde imar faaliyetlerinin gerçekleştirilmesi, askerî üs kurulması, kara ve deniz ticaretinin geliştirilmesi, sosyo-kültürel etkinliklerin yanı sıra İslâmlaştırma faaliyetlerinin de bu görevlere ilave edilmesi, valilerin görev ve sorumluluklarını artırmıştır. Merkezi yönetimden uzak olan bölge ve şehirlerin sistemli şekilde kontrolünü sağlamak ve denetimini gerçekleştirmek için merkezi yönetimin denetiminde yerinden yönetim sistemi tercih edilmiştir. Bu nedenle Halife Velîd, merkezi yönetimden uzak olan yerlere hâkim olmak için daha önceden var olan sistemi geliştirerek bir idarî yapı oluşturmaya çalışmıştır. Merkezi yönetim ile taşra teşkilatı arasındaki irtibatı sağlamak ve sağlamlaştırmak için Emevî Halifeleri, merkezi yönetime bağlı eyâlet sistemini aktif tutmayı amaçlamışlardır. Eyâletlerde görevlendirilen valiler ise vilâyet valilerine göre daha geniş yetkiler ile donatılmıştır. Hatta bazen vilâyet valilerinin atanması ile görevden alınması eyâlet valilerinin uhdesine verilmiştir. Böylece yönetim şekli adem-i merkeziyetçilikten uzaklaşarak, yerinden yönetim şeklini almıştır. Emevî Halifeleri, eyâletler ile buraya bağlı olan vilâyetlere vali tayin

²¹⁶ Yiğit, *Emevîler*, 151-152; Abdüllatîf, *el-Âlemü'l-İslâmî*, 465-466. Ayrıca bk. Ünal Kılıç, "Vali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/493.

ederlerken, genellikle Ümeyyeoğullarından olmasına özen göstermişlerdir. Bazen de Sakîf ve Benî Mahzûm kabilesine mensup kişilerden atama yapmışlardır.²¹⁷ Bu eyâletler ve buna bağlı olan vilâyetler aşağıdaki gibi oluşturulmuştur.

2.2.1. Hicaz Eyâleti

Mekke, Medine ve Tâîf'in yanı sıra Arabistan'ın tamamını içine alan bu eyâletin merkezi Medine idi. Hicaz valiliğini üstlenen kişi genellikle Medine'de oturur ve diğer şehirleri buradan idare ederdi. Taif ve Mekke ara sıra müstakil bir valilik olurken bazen de Medine valiliğine bağlanırlardı.²¹⁸ Abdülmelik b. Mervân vefat ettiğinde, Medine valiliğinde Hişâm b. İsmâil, Mekke valiliğinde ise Nâfi b. Alkame b. Safvân görevde idiler.²¹⁹ Velîd b. Abdülmelik halife olduktan sonra, Mekke ve Medine valileri bu görevlerini iki sene sürdürdüler. Daha sonra Mekke valiliğine Hâlid b. Abdullah el-Kasrî (89/708),²²⁰ Medine valiliğine ise Ömer b. Abdülazîz atandılar (87/706).²²¹

Abdülmelik b. Mervân zamanında atanan idareciler, I. Velîd iktidara geldikten hemen sonra görevlerinden alınmadılar. Velîd, idarecilerin çalışmalarını iki sene gibi bir süre takip ettikten sonra, başarısız olanlar ile halk tarafından sevilmeyen valileri görevlerinden alarak yerlerine yeni valiler atadı. İcraatlarında başarı gösteren idareciler de görevlerinde kaldılar.

Medine valisi olarak atanan Ömer b. Abdülazîz, bu görevini 93/711-712 yılına kadar devam ettirdi. I. Velîd tarafından görevden alındıktan sonra da Medine valiliğine Osman b. Hayyân atandı. Mekke valisi ise görevinden alınmadı.²²² Bu valiler, Halife Velîd'in vefatına kadar vazifelerini sürdürdüler.²²³

²¹⁷ Yiğit, *Emevîler*, 148-149. Eyâlet ve vilâyetler hakkında geniş bilgi için bk. Temir, *Emevîlerde Valilik Kurumu*, 19-25.

²¹⁸ Taberî, *Târîh*, 6/447; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/27; Yiğit, *Emevîler*, 148-149. Ayrıca bk. Mahmûd Şakir, *İslâm Tarihi*, çev. Ferit Aydın (İstanbul: Kahraman Yayınları, 1995), 4/21; Ömer b. Süleyman Ukaylî, *Târîhu'd-devleti'l-Ümeviyye* (Riyad: el-Cem'iyetü't-Târîhiyyeti's-Suûdiyye, 2006), 44; Büseyne b. Hüseyin, *Devletü'l-Ümeviyye* (Tunus: yy., 2008), 210; Temir, *Emevîlerde Valilik Kurumu*, 21.

²¹⁹ Halife b. Hayyât, *Târîh*, 293. Ayrıca bk. Yiğit, *Emevîler*, 148-149.

²²⁰ Halife b. Hayyât, *Târîh*, 310; Taberî, *Târîh*, 6/440; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/18.

²²¹ Halife b. Hayyât, *Târîh*, 311; Taberî, *Târîh*, 6/427; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/9.

²²² Halife b. Hayyât, *Târîh*, 310-311. Geniş bilgi için bk. Temir, *Emevîlerde Valilik Kurumu*, 78-80.

²²³ Halife b. Hayyât, *Târîh*, 310-311.

2.2.2. Irak Eyâleti

Basra, Umman, Bahreyn, Kûfe, Rey, Ahvaz, Fars, Sîstan (Sicistan), Taberistan, Cürcân, Kirman, Umman, Kâbil, Horasan, Mâverâünnehir, Sind ve Hind bölgesinin bazı kesimleri bu eyâlete bağlı idi. Merkezi Kûfe olan bu eyâlete bağlı vilâyetlerin idaresi Irak valisine bağlı valiler tarafından yerine getirilirdi. Bu vilâyetlere atamalar genellikle Irak valisi tarafından yapılırken bazen de duruma göre merkezi yönetim tarafından yapılmaktaydı.²²⁴

Irak genel valisi olarak atanan kişiler, bazen Kûfe’de bazen de Basra’da ikamet ederlerdi. Ancak bu iki şehir içerisinde, Kûfe daha ziyade eyâlet merkezi konumunda idi. Haccâc b. Yûsuf, Vâsıt şehrini kuruncaya kadar Irak eyâletinin merkezi konumunda bir değişiklik olmadı. Vâsıt şehrini kuran Haccâc, aynı zamanda valilik sarayını buraya taşıdı ve bu aşamadan sonra burası Irak Eyâleti’nin merkezi oldu.²²⁵

Horasan, bazen Irak genel valisine bağlanırken, bazen de müstakil bir statüye sahip olabiliyordu. İsyan ve fetihlerin yoğun olduğu Horasan’ı idare edebilen bir kişi, daha sonra Irak genel valisi olarak atanabiliyordu. Ancak bu durum, Irak’a genel vali olarak atanacak kişide aranan şartlardan biri değildi. Horasan ve Mâverâünnehir çoğu defa Irak genel valisinin atadığı vali tarafından idare edilirdi. Horasan’ın merkezi olan Merv’de ikamet eden bu valiyi bazen de halife doğrudan atayabilirdi. Bahreyn ve Umman’ın yönetimi ise Irak genel valisi tarafından atanan Basra şehrinin valiliğine bağlıydı.²²⁶

Abdûlmelik b. Mervân vefat ettiğinde, Irak genel valisi olarak görevde Haccâc b. Yûsuf bulunuyordu.²²⁷ Velîd b. Abdûlmelik halife olduğunda, babasının

²²⁴ Hasan İbrâhim Hasan, *İslâm Tarihi*, 2/159; Yiğit, *Emevîler*, 149; Aycan - Sarıçam, *Emevîler*, 104-105. Geniş bilgi için bk. Şakir, *İslâm Tarihi*, 4/21-22; Ukaylî, *Târîhu’l-devleti’l-Ümeviyye*, 43-44; Temir, *Emevîlerde Valilik Kurumu*, 22.

²²⁵ Yiğit, *Emevîler*, 149; Ukaylî, *Târîhu’l-devleti’l-Ümeviyye*, 43-44. Ayrıca bk. İbrâhim Sarıçam - Seyfettin Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 99; Temir, *Emevîlerde Valilik Kurumu*, 23.

²²⁶ Hasan İbrâhim Hasan, *İslâm Tarihi*, 2/159; Yiğit, *Emevîler*, 149-150. Ayrıca bk. Ukaylî, *Târîhu’l-devleti’l-Ümeviyye*, 43-44; Sarıçam - Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 99.

²²⁷ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 293-294; Ali Aksu, *Emevî Saltanatının Irak Valisi Haccâc b. Yûsuf* (İstanbul: Kitabevi, 2009), 117-119. Geniş bilgi için bk. Temir, *Emevîlerde Valilik Kurumu*, 80-84.

değer verdiği bu valiyi görevinde bıraktı ve vefatına kadar Haccâc bu görevini sürdürdü.²²⁸

Irak'ın merkezi şehirlerinden biri olan Basra'ya, Abdülmelik b. Mervân zamanında farklı valiler göreve getirildi. Atanan valiler zaman içerisinde yaşanan nedenlerden dolayı vazifelerinden alınarak yerlerine yeni valiler atandı. Abdülmelik b. Mervân vefat ettiği sırada ise burada vali olarak Hakem b. Eyyûb bulunmaktaydı.²²⁹ Babasından sonra halife olan Velîd b. Abdülmelik, bu valiyi görevden alarak yerine Talha b. Sa'îd el-Cühenî'yi atadı. Bu kişi de daha sonraki dönemlerde görevden alınarak yerine farklı zamanlarda değişik valiler görevlendirildi. Tâ ki bu durum vali olarak atanan Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî zamanına kadar sürdü. Cerrâh, Halife Velîd vefat edinceye kadar bu görevde kaldı.²³⁰

Irak'ın ikinci önemli şehri Kûfe'de Abdülmelik b. Mervân döneminde farklı valiler vazife aldı. Onun vefat ettiği sırada ise vali olarak Mugîre b. Abdullah b. Ebî Akîl bulunmaktaydı.²³¹ Velîd b. Abdülmelik'in halifeliği sırasında Mugîre 95/713-714 yılına kadar görevini sürdürdü ve daha sonra aynı yıl içerisinde görevden alınarak yerine Urve b. el-Mugîre b. Şu'be es-Sekafî atandı. Bu kişi görevine Haccâc'ın vefatına kadar devam etti ve onun vefatından sonra yerine geçen Yezîd b. Ebî Kebşe, Kûfe'ye vali olarak Harmele b. Umeyr el-Lahmî'yi görevlendirdi. Harmele görevine Halife Velîd'in vefatına kadar devam etti.²³²

Irak'ın önemli diğer bir bölgesi ise Horasan idi. Abdülmelik b. Mervân, Horasan'a vali olarak 79/668-669 yılında Mühelleb b. Ebî Sufre'yi atadı. Mühelleb'in vefatından sonra oğlu Yezîd'i vekil olarak görevlendirdi. Daha sonra bölgenin idaresi Haccâc'a bağlandı.²³³ Haccâc da bu görevi Kuteybe b. Müslim'e verdi. Kuteybe, Halife Velîd'in vefatına kadar bu görevinde kaldı.²³⁴

²²⁸ Yâfî, *Mirâtü'l-cinân*, 1/153; İbnü'l-Îmâd, *Şezerât*, 1/377.

²²⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 293-294.

²³⁰ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 310.

²³¹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 294.

²³² Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 310.

²³³ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 294-295.

²³⁴ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 310.

2.2.3. el-Cezîre Eyâleti

İrmîniye, Azerbaycan ve Anadolu'da Müslümanların ikamet ettiği yerleri kapsamaktaydı. Nusaybin, Harran, Musul, Rakka ve Malatya bu eyâletin önemli yerleri arasında yer almaktaydı.²³⁵ Abdülmelik b. Mervân, el-Cezîre'ye kardeşi Muhammed b. Mervân'ı (83/702-703) vali olarak atadı.²³⁶ Bu kişi görevini 91/710 yılına kadar devam ettirdi.²³⁷ Velîd b. Abdülmelik halifeliği döneminde ise el-Cezîre valisi olan amcası Muhammed b. Mervân'ı görevden alarak yerine Anadolu ve Kafkaslar'da başarı gösteren kardeşi Mesleme b. Abdülmelik'i atadı.²³⁸ Mesleme b. Abdülmelik ara sıra görevden alınmış olsa da bu vazifesini 114/732 yılına kadar sürdürdü.²³⁹

Bu gelişmelerden anlaşılacağı üzere el-Cezîre bölgesinde gerçekleştirilen fetihler, Abdülmelik b. Mervân döneminde hız kazanmış, Velîd b. Abdülmelik zamanında ise Mesleme b. Abdülmelik'in göreve gelmesi ile zirveye ulaşmıştır. Bu bölgede gerçekleştirilecek fetihlerin Müslümanlar nazarında önemli bir yeri olduğu için Ümeyyeoğulları başarı gösteren komutan ve valileri bu bölgeye atamaya özen göstermişlerdir.

2.2.4. Mısır Eyâleti

Bu bölgenin merkezi Fustat olmakla birlikte, en önemli yerleşim alanları İskenderiye, Hulvân ve Berka'dır. Kuzey Afrika eyâleti kuruluncaya kadar Afrika'da birçok yer Mısır eyâletine bağlı vali tarafından idare edildi. Mısır'ın valiliği oranın fâtihi ve başarılı bir komutanı olan Amr b. Âs'a verildi. Amr'ın görev sorumluluğu sadece idarî işlerle sınırlı kalmadı. Ayrıca savaş ve vergi işleri de tevdi edildi.²⁴⁰

²³⁵ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/156; Yiğit, *Emevîler*, 150; Abdülatîf, *el-Âlemü'l-İslâmî*, 465. Ayrıca bk. Ukaylî, *Târîhu'd-devleti'l-Ümeviyye*, 44; Koyuncu, *Emevî Halifesi Velîd b. Abdülmelik ve Dönemi*, 182.

²³⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 298; Temir, *Emevîlerde Valilik Kurumu*, 87.

²³⁷ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 303; Taberî, *Târîh*, 6/454; Yiğit, *Emevîler*, 80. Ayrıca bk. Hayreddin Ziriklî, *el-A'lâm* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1992), 7/224; Mehmet Azimli, "Mesleme b. Abdülmelik", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/2 (2007), 27.

²³⁸ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 303; Şakir, *İslâm Tarihi*, 4/22.

²³⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 345; Yiğit, *Emevîler*, 87-88. Geniş bilgi için bk. Temir, *Emevîlerde Valilik Kurumu*, 86-87.

²⁴⁰ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 142-143; Yiğit, *Emevîler*, 150; Abdülatîf, *el-Âlemü'l-İslâmî*, 465; Ukaylî, *Târîhu'd-devleti'l-Ümeviyye*, 44; Temir, *Emevîlerde Valilik Kurumu*, 85-86. Amr b. el-Âs'ın hayatı ve Mısır'ın fethi hususunda geniş bilgi için bk. Adem Apak, *Amr b. el-Âs- Hayatı-*

Amr'dan sonra Abdülmelik b. Mervân dönemine kadar bu bölgede farklı valiler görev aldı. Abdülmelik, Abdülazîz b. Mervân'ın vefatından sonra oğlu Abdullah'ı görevlendirdi.²⁴¹ Abdullah b. Abdülmelik, babasının vefatından sonra Halife Velîd döneminde de vazifesini 90/709 yılına kadar sürdürdü. Görevden alınmasının ardından ise yerine Kurre b. Şerîk el-Absî atandı ve bu kişi görevini Halife Velîd'in vefatına kadar devam ettirdi.²⁴²

2.2.5. İfrîkiye Eyâleti

Kartaca ve Tanca'yı da içine alan bu eyâletin merkezi Tunus'taki Kayrevan idi. Önceleri burası Mısır'a bağlı iken, daha sonra gerçekleştirilen fetihler neticesinde, bölgenin büyük bir kısmının Müslümanların eline geçmesiyle müstakil bir eyâlet hâline getirildi. Her ne kadar müstakil bir eyâlet hâline gelmiş olsa da bu bölgenin valileri çoğu kere Mısır valisine tâbi olurlardı. Ayrıca İfrîkiye valisinin zayıf olduğu dönemler ile olağanüstü zamanlarda da Mısır valisine bağlanırlardı.²⁴³ Bu durum Abdülmelik b. Mervân zamanına kadar devam etti. Onun döneminde Kuzey Afrika'da üstünlük elde edilince, İfrîkiye müstakil bir eyâlet hâline geldi.²⁴⁴ Halife Velîd döneminde, Mûsâ b. Nusayr'ın İfrîkiye valiliği²⁴⁵ sırasında fethi gerçekleştirilen Endülüs'ün idaresi ise İfrîkiye eyâletine bağlandı. Böylece İfrîkiye valisi, Tanca valisinin yanı sıra, Akdeniz'deki adalar ile Endülüs'ü idare edecek valileri de atama yetkisine sahip oldu. Endülüs ayrı bir eyâlet statüsüne kavuşmadığından, Emevî Devleti yıkılana kadar, halifeler veya İfrîkiye eyâlet valisi tarafından atanan valilerce idare edildi.²⁴⁶

Şahsiyeti- Devlet Adamlığı (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999), 52-63; 86-120.

²⁴¹ Halife b. Hayyât, *Târîh*, 311. Ayrıca bk. Şakir, *İslâm Tarihi*, 4/22; İslamoğlu, *Emevî Halifelerinden Velid b. Abdülmelik ve Dönemi*, 86.

²⁴² Halife b. Hayyât, *Târîh*, 311. Ayrıca bk. Şakir, *İslâm Tarihi*, 4/22; Büseyne b. Hüseyin, *Devletü'l-Ümeviyye*, 199-200.

²⁴³ Yiğit, *Emevîler*, 150-151. Ayrıca bk. İslamoğlu, *Emevî Halifelerinden Velid b. Abdülmelik ve Dönemi*, 86.

²⁴⁴ Yiğit, *Emevîler*, 74-75; Aycan - Sarıçam, *Emevîler*, 56.

²⁴⁵ Taberî, *Târîh*, 6/454; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/272. Ayrıca bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil* 4/20; Yâfiî, *Mirâtü'l-cinân*, 1/144.

²⁴⁶ Yiğit, *Emevîler*, 150-151; Ukaylî, *Târîhu'd-devleti'l-Ümeviyye*, 44; Büseyne b. Hüseyin, *Devletü'l-Ümeviyye*, 213. Geniş bilgi için bk. Nadir Özkuyumcu, *Fethinden Emevîlerin Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1993), 166-189.

2.3. Halife Velîd'in Vali Politikası

Velîd b. Abdülmelik, babasının vefatından sonra iktidara geldiğinde, iç siyasette nasıl bir yöntem izleyeceğine dair düşüncelerini, halkı camide toplayarak yapmış olduğu konuşmada ifade etmiştir. Halife Velîd, bu konuşmasında devlete bağlı olan idarecilerin görevlerini sürdüreceklerini ve ayrıca hiç kimsenin halk içerisinde fitne ve fesat çıkarmamasını, birlik ve beraberlik içerisinde yaşamaya özen göstermelerini istemiştir.²⁴⁷ Böylece devleti idare aşamasında nasıl bir yol ve yöntem izleyeceğini hem idarecilere hem de halka açıklamıştır. Konuşmasında birlik ve beraberlik üzerinde duran Halife Velîd, idarî görevlendirmelerinde ise devletin kuruluş aşamasından beri devlet içerisinde sorun teşkil eden Yemenîler ile Kaysîler arasındaki dengeyi sağlamaya özen göstermiştir. Hatta annesinin Kaysîlerden olması onun devlet idaresine yaptığı atamalarda, bu kabileden yana tavır almasına sebep olmamıştır. Çünkü Halife Velîd, babası gibi askerî faaliyetlerde etkili olan ve başarı gösteren, devlete bağlılığını ispatlamış, devletin menfaatini koruyup gözetecek kişi veya kişileri tespit ettiği zaman, bunlara idarî kadrolarda görev vermiştir. Bu iki kabileden birini tercih ederek diğerini saf dışı bırakması, onun siyasî anlayışının dışında kalmıştır.²⁴⁸

Halife Velîd'in devlet idaresine gerek vali gerek diğer memur atama ve bunları görevden alma kararlarında, nasıl bir yöntem izlediği ve kimlerin bu kararlarda etkili olduğu hususu zaman zaman farklılık arz etmiştir. Halifenin politik tercihlerinde, Haccâc b. Yûsuf'un etkisi görülmüştür. Bu etki sadece Halife Velîd zamanında değil, babası Abdümelik döneminde de kendini göstermiştir. Halife Velîd'in Haccâc'a çok fazla itibar etmesinde, babasının ölmeden önce yapmış olduğu vasiyetteki "Haccâc'a gerekli ikramda bulunun, çünkü o sizin için çalışıp çabalamıştır" sözünün tesiri olmuş olmalıdır.²⁴⁹ Haccâc'ın Halife üzerindeki etkisi,

²⁴⁷ Taberî, *Târîh*, 6/232; Mes'ûdî, *Mürûcu'z-zeheb*, 3/170. Ayrıca bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/5; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/281; İbn Haldûn, *Târîh*, 3/70.

²⁴⁸ Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 106; Âkıl, *Târîhu hilâfeti Benî Ümeyye*, 234; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, 3/168. Araplar arasında kabile asabiyeti hakkında bk. Adem Apak, *Erken Dönem İslâm Tarihinde Asabiyet* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2022), 223-303; Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervân ve Dönemi*, 186-187; Hakan Temir, *Arap Yarımadasında Kabile Hayatı* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 59-64.

²⁴⁹ İbn A'sem, *Fütûh*, 4/148-149.

Kuteybe b. Müslim'in Horasan'a vali olarak atanması,²⁵⁰ Muhammed b. Kâsım'ın Sind bölgesindeki fetihlerde görevlendirilmesi,²⁵¹ Ömer b. Abdülazîz'in Hicaz valiliğinden azledilmesi gibi hususlarda kendini hissettirmiştir.²⁵² Ancak I. Velîd'in Ümmü'l-Benîn ile evlenmesinden sonra, Haccâc'ın Halife üzerindeki etkisi kırılmış ve devlet idaresindeki yetkisinde bir azalma olduğu görülmüştür. Çünkü Halife Velîd, eşinin ilmini ve halkın sorunları ile yakından ilgilendiğini görmüş ve devlet işlerinde de onun görüşlerine yer vermeye başlamıştır.²⁵³

Velîd b. Abdülmelik'in aldığı kararlarda çevresindeki yakın kişilerin etkisi olduğu gibi zaman zaman siyasî davranarak da aldığı kararlar olmuştur. Bunlardan birisi de daha sonra Ömer b. Abdülazîz bahsinde anlatacağımız gibi onun görevden alınması olayında yaşanmıştır. Şöyle ki; Ömer b. Abdülazîz'in Medine valiliğinden azledilmesi hususunda,²⁵⁴ Halife Velîd tam inceleme ve araştırma yapmadan, Haccâc'ın anlattıklarına itibar ederek onu görevden almıştır. Şayet olayı incelemiş olsaydı, durumun Haccâc'ın anlattığı gibi değil de onun zulmünden kaçan kişilerin Medine valisinin şefkatine sığındıklarını görmüş olacaktı. Burada Haccâc'a itimat etmesinin iki nedeni olabilir. Bunlardan biri, ordunun genel komutanı olması münasebetiyle, diğer ordu komutanlarının onun kontrolü altında olması, yani askerî gücü elinde bulundurması, diğeri de Haccâc'ın baskısından kaçan kişilere karşı önlem alınmadığı takdirde, ileride Emevî Devleti'ne karşı bir isyanın başlatılması ihtimalinin Halife tarafından göz önünde bulundurulmuş olmasıdır. Halife Velîd her iki durumda da haklı olabilir, ancak onun tek kusuru, olayı araştırmadan ve Ömer b. Abdülazîz'i dinlemeden görevden almış olmasıdır.

Hilâfet merkezinde valilerin göreve atanması ve görevden alınması hususunda yaşanan bu sıkıntılar, vilâyetlerin yönetiminde herhangi bir kargaşaya sebebiyet

²⁵⁰ Âkıl, *Târihu hilâfeti Benî Ümeyye*, 202; Yazıcı, *İlk Türk- İslâm Devletleri Tarihi*, 3.

²⁵¹ Ya'kûbî, *Târih*, 2/211; İbn Haldûn, *Târih*, 3/72-73. Ayrıca bk. Sâlim, *Târihu 'd-devleti 'l-Arabiyye*, 629.

²⁵² Taberî, *Târih*, 6/481-482; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/311; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/212. Ayrıca bk. Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ*, 667; Aksu, *Emevî Saltanatının Irak Valisi Haccâc b. Yûsuf*, 127-128; Mevlüt Koyuncu, *Ömer b. Abdülazîz* (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1996), 20; Özdemir, *Ömer b. Abdülazîz'in Siyasî ve Sosyal Gruplarla İlişkileri*, 6-12.

²⁵³ İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-ahbâr*, 1/262-263; İbn Abdürabbih, *İkdü'l-ferîd*, 5/43-44. Ayrıca bk. Mes'ûdî, *Mürûcu'z-zeheb*, 3/167-169; Hasan İbrâhim Hasan, *İslâm Tarihi*, 2/273; Yiğit, *Emevîler*, 174; Sallâbî, *Devletü 'l-Ümeviyye*, 2/125-127.

²⁵⁴ Taberî, *Târih*, 6/481-482; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/311; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/212. Ayrıca bk. Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ*, 667; Koyuncu, *Ömer b. Abdülazîz*, 20; Özdemir, *Ömer b. Abdülazîz'in Siyasî ve Sosyal Gruplarla İlişkileri*, 6-12.

vermemiştir. Ayrıca eyâletlerin taksimi ve idaresi ile vilâyetlerin yönetimi haleflerin dönemindeki gibi devam etmiş ve yeni fethedilen yerlere de şartlara göre –daha sonra da bahsedeceğimiz gibi– valiler atanmıştır. Halife, vilâyetlerdeki yapılacak iş ve işlemleri valilere mektupla bildirmiştir. Göndermiş olduğu mektuplarda, merkezi yönetime danışılmadan önemli işler hususunda karar vermemelerini, yerleşim yerlerinde halkın ihtiyaç duyduğu imar çalışmalarını hızlı şekilde yerine getirmelerini ve gerçekleştirmiş oldukları çalışmalar hakkında da merkezi yönetime bilgi vermelerini istemiştir. Bu çalışma yöntemiyle, Şam’da Emevî Camii inşa edilmiş, Mescid-i Nebevî’de önemli yenilikler yapılmış ve yeni fethedilen yerlerde de cami ve mescidlerin inşası gerçekleştirilmiştir.²⁵⁵ Ayrıca bunların dışında da birçok imar faaliyetleri hayata geçirilmiştir. Bu çalışmalar gerekli bölümlerde kapsamlı şekilde ele alınacağından, bu kısımda tekrara düşmemek için değinilmemiştir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki; Halife Velîd, babası döneminden kalan vali ve komutanları ilk anda görevlerinden almamış, zaman içerisinde değerlendirmeye tabi tutarak, liyakatli ve başarılı olan kişileri vazifelerinde bırakmıştır. Böylece Halife Velîd, devlet kadrolarına yaptığı atamalarda, nasıl bir yol ve yöntem izlediğini açıkça ortaya koymuştur.

2.4. Bölgelere Valilerin Atanması

2.4.1. Haccâc b. Yûsuf’un Irak Valiliği Görevine Devam Etmesi

Sakîf kabilesine mensup olan Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî 40-41/661 yılında Tâif’te doğmuş²⁵⁶ ve küçük yaştan itibaren dinî eğitim alarak kısa sürede Kur’ân-ı Kerîm’i ezberlemiştir.²⁵⁷ Haccâc, bu şehirde bulunduğu süre içerisinde çocuklara Kur’ân-ı Kerîm eğitimi vermiştir. Abdullah b. Zübeyr, Hicaz bölgesinde halifeliğini ilan edince, Ümeyyeoğulları ile Sakîfliler bu bölgeden ayrılmışlardır. Muhtemelen Haccâc da bu arada babası ile Tâif’ten ayrılarak Dımaşk’a gelip yerleşmiştir. Ailenin Emevîler ile irtibatları, Câbiye’de Mervân b. Hakem’e destek vermeleri ile

²⁵⁵ Taberî, *Târîh*, 6/437; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/285; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/15. Ayrıca bk. Abdüllatîf, *el-Âlemü’l-İslâmî*, 159; Âkıl, *Târîhu hilâfeti Benî Ümeyye*, 233.

²⁵⁶ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 2/29; Salâhuddîn Halîl b. Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *el-Vâfî bi’l-vefeyât* (Beyrut: yy., ts.), 11/307-308.

²⁵⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/248-249.

başlamıştır.²⁵⁸ Abdülmelik b. Mervân döneminde ise Hicaz'da halifeliğini ilan etmiş olan Abdullah b. Zübeyr'e karşı²⁵⁹ verdiği mücadeleyi (73/692) kazanarak adını duyurmuştur.²⁶⁰ Böylece dokuz yıl hüküm süren Abdullah b. Zübeyr'in hilâfetine son veren Haccâc, Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervân adına da Mekkelilerden biat almış ve göstermiş olduğu başarısından dolayı da Hicaz valiliğine getirilmiştir. Burada üç yıl kaldıktan sonra Halife Abdülmelik b. Mervân tarafından Irak valiliğine atanmış ve daha sonra da kendisine doğu illeri valiliği verilmiştir.²⁶¹ Böylece Abdülmelik b. Mervân döneminde isyanları bastırarak iç siyasette istikrarın sağlanmasına ve dış siyasette de duraksama gösteren fetihlerin başlatılmasına büyük katkıda bulunan Haccâc, bu dönemde ulaşabileceği en yüksek makama ulaşmıştır. Velîd b. Abdülmelik ise babasının tavsiyesi üzerine Haccâc'ı bulunduğu görevde tutmuş ve her yönüyle ondan istifade etmeye çalışmıştır. Abdülmelik b. Mervân'ın başlatmış olduğu fetihlere hız vermek isteyen Halife Velîd, Haccâc tarafından kendisine önerilen Kuteybe b. Müslim ve Muhammed b. Kâsım sayesinde de doğudaki fetihleri başlatmıştır. Atadığı komutanların başarıları sayesinde Halife Velîd üzerinde etkili olmaya çalışan Haccâc, zamanla da bu etkisini artırmıştır. Hatta bu etki kendisini bürokrat atamalarında ve görevden almalarında da göstermiştir. Bu durum ise daha önceden de ifade ettiğimiz gibi Halife Velîd'in Ümmü'l-Benîn ile evliliğine kadar devam etmiştir. Evlilikten sonra ise Haccâc'ın Halife Velîd üzerindeki etkisi eskiye nazaran azalmış olsa da görevini vefatına kadar sürdürmüştür (95/714).²⁶²

2.4.2. Kuteybe b. Müslim'in Horasan Valiliğine Atanması

Velîd b. Abdülmelik döneminde, Mâverâünnehir bölgesindeki fetihleri gerçekleştiren Ebû Hafs Kuteybe b. Müslim b. Amr el-Bâhilî 49/669 yılında Basra'da dünyaya gelmiştir. Babası, Kays Aylân'a mensup Bâhile kabilesinin lideri

²⁵⁸ İrfan Aycan, "Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/427.

²⁵⁹ Belâzürî, *Fütûh*, 68; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/248-249. Ayrıca bk. Âkıl, *Târîhu hilâfeti Benî Ümeyye*, 156-158.

²⁶⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/248-249. Ayrıca bk. Âkıl, *Târîhu hilâfeti Benî Ümeyye*, 156-158.

²⁶¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/248-249; Diyarbekrî, *Târîhu'l-hamîs*, 2/308-309; Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, 2/326-327. Ayrıca bk. Aksu, *Emevî Saltanatının Irak Valisi Haccâc b. Yûsuf*, 89; Ahmet Lütfî Kazancı, "Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/4 (1992), 119.

²⁶² Haccâc'ın hayatıyla ilgili geniş bilgi için bk. Aksu, *Emevî Saltanatının Irak Valisi Haccâc b. Yûsuf*, 157-181.

olmakla birlikte, I. Yezîd'e göstermiş olduğu yakınlıktan dolayı onun nedimleri arasına girmeyi başarmıştır.²⁶³ Ancak Yezîd'den gördüğü yakınlığa rağmen Emevîler'e isyan eden Abdullah b. Zübeyr'i desteklediğinden, Mus'ab b. Zübeyr'in akibeti ile aynı olmuştur (72/691).²⁶⁴ Fakat Kuteybe babası gibi aynı kaderi yaşamak istemediğinden, tecrübeli ve siyasî deneyimi olan Haccâc'a yakınlaşmış, 79/695 yılında Basra'da meydana gelen Abdullah b. Cârûd²⁶⁵ ayaklanmasında, Haccâc ve kabilesini destekleyerek iyi bir başlangıç yapmış ve Şebîb b. Yezîd önderliğinde gerçekleşen Hâricî isyanının bastırılmasında da büyük rol oynamıştır. Kuteybe, özellikle de Haccâc'ın karşılaşmış olduğu en büyük tehlike olan İbnü'l-Eş'as isyanında ve bilhassa Deyrülcemâcim savaşında ona büyük destek vererek başarıya ulaşmasını sağlamıştır. Haccâc, Kuteybe'nin göstermiş olduğu bu başarısından dolayı onu hem ödüllendirmek hem de kendi yanında tutabilmek maksadıyla Rey valiliğine atamıştır (83/702). Rey valiliği ile göreve başlayan Kuteybe, kısa sürede göstermiş olduğu başarısından dolayı Haccâc tarafından Horasan valiliğine getirilmek istenmiştir. Haccâc ile Halife Abdülmelik arasındaki görüşmeler devam ederken, Halife Abdülmelik vefat etmiş ve Kuteybe'nin ataması yapılamamıştır. Abdülmelik'in yerine geçen oğlu I. Velîd, babasının tavsiyesi üzerine Haccâc'ı bulunduğu görevde bırakmış, o da Kuteybe'nin Horasan valiliğine getirilmesi için I. Velîd ile görüşmüştür. Görüşme esnasında Haccâc, Kuteybe'nin geçmişteki başarısı ve Emevî Devleti'nin bekası için verdiği mücadelelerden bahsederek Halife'nin dikkatini çekmek istemiştir. Zaten Halife Velîd'in vali ve komutan atamalarında aradığı şartlardan biri başarı öyküsü, diğeri de Emevî Devleti'ne sadakat olmuştur. Aradığı şartların Kuteybe'de olduğunu gören I. Velîd, Haccâc'a atama onayını vermiştir. Bunun üzerine Haccâc, Horasan valiliğinden Mufaddal'ı azlettirerek yerine Kuteybe'yi getirmiştir (86/705). Göreve gelen Kuteybe kısa sürede

²⁶³ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 4/86-87; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n -nübelâ*, 4/410. Ayrıca bk. Mahmud Şîr Hattâb, "Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî", *Mecelletü'l-mecmai'l-ilmîyyil-İrâkî* (Bağdat: Matbaatü'l-Mecmai'l-İlmî el-İrâkî, 1384/1965), 12/41; Mehmet Dalkılıç, "Buhâra'nın İslâmlaşmasında Kuteybe bin Müslim'in Rolü", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5/23 (2012), 150.

²⁶⁴ İsmail Yiğit, "Kuteybe b. Müslim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 26/490. Ayrıca bk. Hattâb, "Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî", 12/41; Mehmet Dalkılıç, "Buhâra'nın İslâmlaşmasında Kuteybe bin Müslim'in Rolü", 150.

²⁶⁵ Basra'da Haccâc'ın yaptığı baskılara dayanamayan halk, Hâricî lider Abdullah b. Cârûd'un önderliğinde ayaklanmışlardır. Bu isyanın bastırılmasında, Haccâc'ı kabilesi ile destekleyen Kuteybe, mücadelenin kazanılmasında büyük rol oynamıştır. Böylece Kuteybe, Haccâc'ın yanında önemli bir yer edinmiştir. Hattâb, "Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî", 12/44-45.

hazırlıklarını tamamlayarak, bölgedeki fetihlerine başlamış ve bu vazifesini I. Velîd'in vefatına kadar sürdürmüştür.²⁶⁶

2.4.3. Mûsâ b. Nusayr'ın İfrîkiye Valiliğine Atanması

İfrîkiye ile Endülüs'ün fethinde katkısı olan Mûsâ b. Nusayr b. Abdurrahman b. Zeyd, Hz. Ömer'in hilâfeti zamanında Şam'da dünyaya gelmiştir (19/640). Mûsâ b. Nusayr, çocukluk yıllarını burada geçirmiş ve başta babası olmak üzere bazı âlimlerden ilim tahsil etmiştir.²⁶⁷ Babası Nusayr, Muâviye b. Ebî Süfyân'ın halifeliği sırasında, onun muhafızları arasında yer almış ve kısa sürede de en güvendiği adamlarından biri olmuştur.²⁶⁸ Mûsâ'nın babasının Şam'da bulunması ve onun çocukluğunun Arap muhitinde geçmesi, onların örf ve âdetlerini kısa sürede öğrenmesini sağlamıştır.²⁶⁹

Mûsâ b. Nuasyr, babasının vefatından sonra Muâviye'nin maiyetine girmiş ve onun halifeliği döneminde Kıbrıs adasına düzenlenen seferde yer almıştır. Burada göstermiş olduğu askerî başarıdan dolayı da kısa sürede yıldızı parlamıştır.²⁷⁰ Böylece Muâviye zamanında Mûsâ, ilk resmî görevini icra etmiş ve askerî alanda da göstermiş olduğu bu başarısı, onun kariyerinin başlangıç noktası olmuştur.

Mûsâ b. Nusayr, Mercirâhit savaşında Mervân b. Hakem'e karşı Abdullah b. Zübeyr'i destekleyen Dahhâk b. Kays'ın yanında yer almıştır. Savaşın sonunda Dahhâk ortadan kaldırılmış ve Mûsâ da zor durumda kaldığından çareyi Mısır'a gitmekte bulmuştur.²⁷¹ Suriye'de istikrarı sağladıktan sonra, Abdullah b. Zübeyr'in

²⁶⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 310; Yiğit, "Kuteybe b. Müslim", 26/490; Dalkılıç, "Buhâra'nın İslâmlaşmasında Kuteybe bin Müslim'in Rolü", 150. Ayrıca bk. Baltacı, *Kuteybe b. Müslim ve Türk-Arap Münasebetleri*, 13-15; K.V. Zettersteen, "Kuteybe b. Müslim", *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, 1997), 6/1051.

²⁶⁷ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5/318-319; Yâfiî, *Mirâtü'l-cinân*, 1/144; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/307. Ayrıca bk. Hâlid es-Sûfî, *Târîhu'l-Arab fî'l-Endelüs* (Bingazi: Câmiatu Karyunus, 1980), 41; Bessâm Aselî, *Kâdetü fethi Mısır ve'l-Mağrib* (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1433/2012), 249-250.

²⁶⁸ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5/318-319; Yâfiî, *Mirâtü'l-cinân*, 1/144. Ayrıca bk. Aselî, *Kâdetü fethi Mısır ve'l-Mağrib*, 249-250; Hüseyin Algül - Osman Çetin, *İslâm Tarihi* (İstanbul: Gonca Yayınevi, 1991), 3/37.

²⁶⁹ Aselî, *Kâdetü fethi Mısır ve'l-Mağrib*, 249-250. Ayrıca bk. Algül - Çetin, *İslâm Tarihi*, 3/37; İsmail Hakkı Atçeken, *Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2002), 18.

²⁷⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/307; Aselî, *Kâdetü fethi Mısır ve'l-Mağrib*, 250. Ayrıca bk. Ferrûh, *Târîhu sadri'l-İslâm*, 153; Atçeken, *Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr*, 18.

²⁷¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/307; Aselî, *Kâdetü fethi Mısır ve'l-Mağrib*, 250.

uhdesinde bulunan Mısır üzerine sefere çıkan Mervân b. Hakem, verdiği mücadeleyi kazanmış ve Mısır'a oğlu Abdülazîz'i vali atadıktan sonra da Şam'a dönmüştür. Mısır'da bulunan Mûsâ b. Nusayr, daha önceden Mervân b. Hakem'e karşı vermiş olduğu mücadeleden pişman olmuş ve Mısır valisi vasıtasıyla affını istemiştir. Halife de onu affetmiştir. Böylece Mûsâ b. Nusayr, Mervanoğulları ile arasını düzeltmiş ve bu aşamadan sonra da Emevî Devleti'ne bağlı kalacağını ifade etmiştir.²⁷² Bu duruma sevinen Mervân b. Hakem, Mısır valisi oğlu Abdülazîz'in yanında onu müşavir olarak görevlendirmiştir. Böylece Mûsâ b. Nusayr, Muâviye döneminde askerî sahada, Mervân döneminde ise idarî alanda tecrübe elde etmiştir.²⁷³

Abdûlmelik b. Mervân döneminde de Musa b. Nusayr, Basra valisi Bişr b. Mervân'ın yanında Irak dîvânından sorumlu olarak görevlendirilmiştir.²⁷⁴ Bişr b. Mervân'ın vefatına kadar bu görevde kalan Mûsâ b. Nusayr, onun vefatından sonra Irak valiliğine atanan Haccâc b. Yûsuf'un dîvânda tespit ettiği hata üzerine aralarında anlaşmazlık çıkmış ve bunun üzerine Halife Abdûlmelik tarafından görevden alınmıştır (75/694). Görevden alındıktan sonra da Mısır'da bulunan Abdülazîz b. Mervân'ın yanında zamanını geçirmeye başlamıştır. Bu süre içerisinde de ara sıra İfrîkiye bölgesinde bazı stratejik konuma sahip yerlerin fethini gerçekleştirmek için seferlere gönderilmiştir.²⁷⁵

Mûsâ b. Nusayr'ın valiliğe kimin döneminde getirildiği hususunda kaynaklarda ihtilaf vardır. Halîfe b. Hayyât, İbn Kuteybe ve İbn Abdûlhakem, Mûsâ b. Nusayr'ın valiliğe getirildiği dönemi Abdûlmelik b. Mervân zamanı olarak vermişlerdir. Ayrıca Mısır valisi Abdülazîz b. Mervân ile İfrîkiye bölgesinde fetihleri yürüten Hassân b. Nu'mân arasında bir anlaşmazlığın yaşandığını ve bunun üzerine Hassân'ın Halife Abdûlmelik'in yanına geldiğini ve bölgede göstermiş olduğu üstün başarıdan dolayı halifenin onu İfrîkiye valiliğine atadığını ve Mısır valisi

²⁷² Atçeken, *Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr*, 22; Aselî, *Kâdetü fethi Mısır ve'l-Mağrib*, 250.

²⁷³ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 2/48.

²⁷⁴ İbn Abdûlhakem, *Fütûhu Mısır*, 342-343; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 2/48; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, 1/39-40. Ayrıca bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/307; Ferrûh, *Târihu sadri'l-İslâm*, 153; Aselî, *Kâdetü Fethi Mısır ve'l-Mağrib*, 250.

²⁷⁵ Sûfî, *Târihu'l-Arab fi'l-Endelüs*, 43; Aselî, *Kâdetü Fethi Mısır ve'l-Mağrib*, 251. Geniş bilgi için bk. Muhammed Abdullah İnân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs* (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1417/1997), 23-24.

Abdülazîz'in bu emri uygulamadığını ve uzun zamandan beri yanında bulunan Mûsâ b. Nusayr'ı bu göreve getirdiğini ifade etmişlerdir.²⁷⁶

Yukarıda belirtmiş olduğumuz durumu diğer tarihî kaynaklar ile karşılaştırdığımızda; başta Taberî, Hamevî, İbnü'l-Esîr ve İbn Hallikân gibi tarihçiler, Mûsâ b. Nusayr'ın İfrîkiye valiliğine Abdülmelik b. Mervân döneminde değil de Velîd b. Abdülmelik zamanında getirildiğini belirtmişlerdir.²⁷⁷ Çağdaş araştırmacılar da konuyu derinlemesine ele almışlar ve farklı rivâyetleri değerlendirdikten sonra, Mûsâ b. Nusayr'ın atamasının Abdülmelik b. Mervân döneminde değil de Halife Velîd b. Abdülmelik'in halifeliğinin ilk günlerinde olduğunu belirtmişlerdir.²⁷⁸ Aynı zamanda Abdülmelik b. Mervân dönemindeki Kuzey Afrika fetihlerini anlatırlarken de Hassân b. Nu'mân'dan uzun uzadıya bahsetmişler ve Mûsâ b. Nusayr'ın gerçekleştirdiği fetihlerle ilgili bilgiyi Velîd b. Abdülmelik döneminde, Kuzey Afrika ve Endülüs fetihleri başlığı altında vermişlerdir.²⁷⁹ Ayrıca Mûsâ b. Nusayr'ın İfrîkiye valiliğine atandığı tarihin halife Velîd'in iktidara geldiği (86/705) yıl ile uygunluk arz ettiğini, nitekim bu tarihin İfrîkiye bölgesinde gerçekleşen olaylara daha uygun olduğunu ve Mûsâ b. Nusayr'ın İfrîkiye bölgesinde bu tarihten önce gerek Abdülmelik b. Mervân gerek Mısır valisi Abdülazîz b. Mervân tarafından askerî seferlere gönderilmiş olabileceğini belirtmişlerdir.²⁸⁰

Tüm bu rivâyet ve görüşlerin neticesinde, şu şekilde bir sonuca ulaşabiliriz; Mûsâ b. Nusayr'ın Abdülmelik b. Mervân döneminde, Mısır valisi Abdülazîz b. Mervân tarafından vali olarak atandığını ileri süren tarihçilerin rivâyetleri incelendiğinde, aynı rivâyeti aktardıklarından birbirlerinden etkilendiklerini

²⁷⁶ Halife b. Hayyât, *Târîh*, 298; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 2/47-48; İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır*, 342-343.

²⁷⁷ Taberî, *Târîh*, 6/454; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/272. Ayrıca bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/20; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5/318-319.

²⁷⁸ İnân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*, 24-25; Sûfî, *Târîhu'l-Arab fi'l-Endelüs*, 44-45; Ahmed Muhtâr Abbâdî, *fi't-târîhi'l-Abbâsî ve'l-Endelüsî* (Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, ts.), 255-256. Geniş bilgi için bk. Hüseyin Mu'nis, *Fecrü'l-Endelüs* (Kahire: Dâru'r-Reşâd, 1429/ 2008), 48-49; Abdurrahman Ali el-Haccî, *et-Târîhu'l-Endelüsî* (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1402/1981), 44-45; Abdülmecîd Na'naî, *Târîhu'd-devleti'l-Ümeviyye fi'l-Endelüs*, 41-43.

²⁷⁹ Yiğit, *Emevîler*, 74-81; Aycan - Sarıçam, *Emevîler*, 54-56; 64-68; Algül - Çetin, *İslâm Tarihi*, 3/36-37. Geniş bilgi için bk. Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, 3/155-160; 180-187.

²⁸⁰ Atçeken, *Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr*, 26. Ayrıca bk. Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarihi*, 44; Özkuyumcu, *Fethinden Emevîlerin Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika*, 179-180.

göstermektedir.²⁸¹ Önceleri Mısır valisinin idaresinde olan İfrîkiye, sonradan doğrudan doğruya merkezi yönetimin bulunduğu Şam'a bağlı olmak kaydıyla Halife Velîd döneminde, daha önceden bölge hakkında bilgisi olan Mûsâ b. Nusayr'ın idaresine verilmesi,²⁸² Abdülmelik'in halifeliği döneminde, Irak dîvânında hatalı bir işleminden dolayı Mûsâ b. Nusayr'ın görevden alınması²⁸³ ve güvenilirliğini halife nezdinde yitirmesi gibi hususları göz önünde bulundurduğumuzda, Mûsâ b. Nusayr'ın Abdülmelik b. Mervân döneminde değil de Halife Velîd zamanında göreve getirildiği ve bu vazifesini onun vefatına kadar sürdürdüğü anlaşılmaktadır.

2.4.4. Ömer b. Abdülazîz'in Medine Valiliğine Atanması

Ömer b. Abdülazîz b. Mervân, 61/680 yılında Medine'de dünyaya gelmiştir.²⁸⁴ Mervân b. Hakem, Mısır'ı fethettiğinde oğlu Abdülazîz'i oraya vali olarak atamıştır (65/684).²⁸⁵ Abdülazîz, Mısır'a giderken oğlu Ömer'i yanında götürmemiş, Medine'de ilim tahsil etmesi için Sâlih b. Keysân'a emanet etmiştir. Ömer, çeşitli âlimlerden ders alarak kısa sürede kendisini yetiştirmiştir. Babasının 86/705 yılında vefatı üzerine amcası Abdülmelik, onu Şam'a çağırarak ve kızı Fâtıma ile evlendirmiştir. Amcası tarafından kendisine devlet işlerinde bazı görevler verilmiştir.²⁸⁶ Amcasının vefatından sonra yerine geçen oğlu Velîd, dönemin valisi Hişâm b. İsmâil'i Medine'nin önemli âlimlerinden Saîd b. Müseyyeb ile Hz. Hüseyin'in oğlu Ali'ye kötü muamelede bulunduğunu gerekçe göstererek görevden almış ve yerine tahsil amaçlı gençlik yıllarını Medine'de geçiren, şehrin yapısını iyi

²⁸¹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 298; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 2/47-48; İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır*, 342-343.

²⁸² İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, 1/ 41-42; Ukaylî, *Târîhu'd-devleti'l-Ümeviyye*, 44-45; Abdülatîf, *el-Âlemü'l-İslâmî*, 465. Ayrıca bk. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, 2/338-339; Özkuyumcu, *Fethinden Emevîlerin Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika*, 179; G. Yver, "İfrîkiye", *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, 1997), 5/2, 940.

²⁸³ Sûfî, *Târîhu'l-Arab fi'l-Endelüs*, 43; Aselî, *Kâdetü fethi Mısır ve'l-Mağrib*, 251; İnân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*, 24-25.

²⁸⁴ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 235. Ayrıca bk. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 126; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, 3/198-199.

²⁸⁵ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 261. Ayrıca bk. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 126; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, 3/198-199.

²⁸⁶ Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 126; Özdemir, *Ömer b. Abdülazîz'in Siyasî ve Sosyal Gruplarla İlişkileri*, 2-12; İsmail Yiğit, "Ömer b. Abdülazîz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/53. Ayrıca bk. K.V. Zettersteen, "Ömer b. Abdülazîz", *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, 1997), 9/462-463.

tanıyan, buranın en önemli âlimlerinden ders alan, güzel ahlâkı ile halkın takdirini kazanan Ömer b. Abdülazîz'i 87/706 yılında vali olarak atamıştır.²⁸⁷

Ömer b. Abdülazîz, göreve atandıktan sonra Medine'ye gelerek dedesi Mervân b. Hakem'in evine yerleşmiştir. Ömer b. Abdülazîz'in geldiğini haber alan halk, kısa sürede onu ziyarete gelmişlerdir. Ziyarete gelenler ile öğle namazını kıldıktan sonra, şehrin önde gelen fıkıh âlimlerinden on kişiyi yanına çağırarak ve şehrin idaresinde kendisine yardımcı olmalarını istemiştir.²⁸⁸ Bu âlimler, Ömer b. Abdülazîz'in tavrından memnun kalmışlar ve şehrin yönetimi dahil her konuda kendisine yardımcı olacaklarına dair söz verdikten sonra yanından ayrılmışlardır.²⁸⁹

Ömer b. Abdülazîz'in oluşturduğu on kişilik şûrâ hakkında I. Velîd'in bilgisinin olup olduğu hususunda kaynaklar herhangi bir malumat vermemişlerdir. Kanaatimiz, I. Velîd'in oluşturulan istişare heyetinden haberi olduğu yönündedir. Çünkü daha önceden de ifade ettiğimiz gibi Halife Velîd, şehirlerde ve yerleşim merkezlerinde gerçekleştirilecek önemli icraatlar hakkında hiçbir valinin kendisine danışmadan karar vermemelerini, halkın sorunlarını tespit ederek anında çözmelerini ve insanlar arasında adâletle hükmetmelerini istemiştir.²⁹⁰ Bunun üzerine Ömer b. Abdülazîz, idarî işlerde hata yapmamak, hak ve adâlet ile hükmettiğinden emin olmak için istişare heyetinden çıkan kararları hemen uygulamaya koymamış ve önem verdiği diğer âlimlere de danışarak karar verme yolunu seçmiştir. Danıştığı âlimlerden biri, meşhur fakihlerden olan Saîd b. Müseyyeb²⁹¹ diğeri de en fazla hadis rivâyet eden sahâbîler arasında yer alan Enes b. Mâlik olmuştur.²⁹²

²⁸⁷ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 311; Ya'kûbî, *Târîh*, 2/205; Taberî, *Târîh*, 6/227. Ayrıca bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/193; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, 1/353; Koyuncu, *Ömer b. Abdülazîz*, 15.

²⁸⁸ Taberî, *Târîh*, 6/427-428; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/278; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/9; Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, 1/275. Ömer b. Abdülazîz'in şehrin yönetimi için oluşturduğu heyette yer alan kişiler ile aralarında geçen diyalog için bk. Taberî, *Târîh*, 6/427-428; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/278; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/9; İbrâhim Beyzun, *el-Hicâz ve devletü'l-İslâmiyye* (Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1995), 415.

²⁸⁹ Taberî, *Târîh*, 6/427-428; Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ*, 664; Muhammed Hudarî Bek, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, thk. Muhammed el-Osmânî (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1406/1986), 509; Koyuncu, *Ömer b. Abdülazîz*, 16-17.

²⁹⁰ Taberî, *Târîh*, 6/437; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/285; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/15. Ayrıca bk. Abdüllatif, *el-Âlemü'l-İslâmî*, 159; Hudarî Bek, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 507.

²⁹¹ Saîd b. Müseyyeb hakkında bilgi için bk. İbn Hallikân, *Vefeyât*, 2/375-378; Sallâbî, *Devleti'l-Ümeviyye*, 2/167; M. Yaşar Kandemir, "Saîd b. Müseyyeb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansikloedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/563-564.

²⁹² Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ*, 664; Hudarî Bek, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 509. Enes b. Mâlik hakkında bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 4/328-329; Mevlüt Koyuncu, *Ömer b. Abdülazîz*, 16-17;

Ömer b. Abdülazîz'in yönetiminde bu tarzı benimsemesinin üç sebebi olabilir. Bunlardan birincisi; küçük yaştan itibaren dinî eğitim alan Ömer b. Abdülazîz'in Kur'ân-ı Kerîm'e hâkim olması ve "İş hakkında onlarla istişare et"²⁹³ âyeti gereğince böyle bir istişare heyeti oluşturması, ikincisi; şehrin "Fakîhu'l-Fukahâ'sı" olan Saîd b. Müseyyeb'in hem Ömer b. Abdülazîz'in hocası hem de fıkıh ile hadis ilminde diğer âlimlerden meşhur olması, Enes b. Mâlik'in de Peygamber Efendimiz (sav)'in son on yılında yanında bulunarak, onun gerek bireysel gerek devlet adına gerçekleştirdiği iş ve işleyişlere hâkim olması, üçüncüsü de; Halife Velîd'in şehirlere gönderdiği mektuplarda valilerin halka iyi davranmaları, iş ve işleyişlerinde hakkaniyeti gözetmeleri, gerekli önlemlerin alınması yönündeki emrini harfiyen yerine getirmesi olmuştur. Tüm bu nedenleri değerlendirdiğimizde, Ömer b. Abdülazîz'in istişare heyeti oluşturma sebebi anlaşılmaktadır. Ancak Ömer b. Abdülazîz'in oluşturmuş olduğu istişare heyetine diğer vilâyetlerde rastlanılmadığı gibi kendisi görevden alındıktan sonra da lağvedilmiştir.

2.4.4.1. Halife Velîd'in Ömer'i Görevden Almasına Dair Rivâyetlerin Değerlendirilmesi

87/706 yılında Medine valiliğine getirilen Ömer b. Abdülazîz kısa sürede halkın teveccühünü kazanmıştır. İmar ve siyasî alanda bazı yenilikleri devlete kazandırmıştır. Ancak Halife Velîd'in üzerinde tesiri olan Haccâc'ın talebiyle görevden alınmıştır. Görevden alınması ile ilgili bazı kaynaklar ile çağdaş araştırmacılar iki farklı görüş ileri sürmüşlerdir. Birincisi Ömer b. Abdülazîz'in Medine valiliği döneminde, Hicaz bölgesindeki insanlar rahat ve huzur içerisinde hayatlarını sürdürürken, Haccâc'ın görev yaptığı Kûfe ve Basra'da insanlar, görmüş oldukları baskı yüzünden Ömer b. Abdülazîz'in idaresinde bulunan şehirlere sığınmışlardır. Bu durumdan rahatsız olan Ömer b. Abdülazîz, yaşananları bir mektupla Halife Velîd'e bildirmiştir. Ömer b. Abdülazîz'in Halife Velîd'e mektup yazdığını öğrenen Haccâc da halifeye bir mektup yazmıştır. Mektubunda: "Fitne ve fesat çıkartan kişiler Irak'ta baskı gördüklerinden, Ömer b. Abdülazîz'in yönetiminde bulunan Mekke ve Medine şehirlerine sığınmışlardır. Böylece bu iki şehir, merkeze

İbrâhim Canan, "Enes b. Mâlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/234-235.

²⁹³ Âl-i İmrân 3/159.

karşı isyan bayrağını açan ihtilalcilerin toplanma yeri olmuştur. Bu gelişme karşısında Ömer b. Abdülazîz âciz kalıyor” diyerek halifeyi isyancılara karşı uyarmıştır. Halife Velîd, Haccâc’dan gelen bu haber üzerine herhangi bir ön incelemede bulunmadan Ömer b. Abdülazîz’i görevden almıştır (93/711-712).²⁹⁴ İkincisi; Halife Velîd’in Süleyman’ı azledip yerine oğlunu veliaht olarak atamak istediğinde, Ömer b. Abdülazîz’in haricindeki valiler bu kararı desteklemişlerdir. O, bu karara karşı çıkmış ve kısa bir süre sonra da görevden alınmıştır.²⁹⁵

Halife Velîd’in Ömer b. Abdülazîz’i görevden aldığı tarih ile oğlu Abdülazîz’i veliaht olarak atamak istediği yılı karşılaştırdığımızda, bir çelişkinin olduğu görülmektedir. Çünkü Ömer b. Abdülazîz’in valilikten alındığı tarih 93/711-712 iken, Halife Velîd’in oğlunu veliaht olarak atamak istediği yıl, kaynakların genel kabulüne göre I. Velîd’in vefatından önceki günlere yani üç yıl sonrasına (96/715) rastlamaktadır. Halife Velîd’in oğlu adına erkenden biat alması devlet içerisinde bir kargaşaya neden olabileceği gibi farklı cephelerde de başlatılan fetihleri sekteye uğratabilecektir. Ayrıca birinci görüşün kaynaklar ile çağdaş araştırmacıların geneline göre kabul görmesi ve daha sonraki gelişmeler ile örtüşmesi de görülmektedir.²⁹⁶ Wellhausen’in ise Ömer b. Abdülazîz’in görevden alındıktan sonra Halife Velîd tarafından sevildiğini ifade etmesi,²⁹⁷ İsmail Yiğit’in de Ömer b. Abdülazîz’in azlinden sonra Halife Velîd’in istişare meclislerine katıldığını ve eleştirilerine devam ettiğini belirtmesi²⁹⁸ gibi hususları göz önünde bulundurduğumuzda, birinci görüşün doğruya daha yakın olduğu anlaşılmaktadır.

Ömer b. Abdülazîz’in görevden alınmasının ardından I. Velîd, Haccâc’a bir mektup yazarak Mekke ve Medine valiliğine kimi önereceğini sormuştur. Haccâc, Hâlid b. Abdullah el-Kasrî ile Osman b. Hayyân’ı tavsiye etmiştir. Yapılan istişareler

²⁹⁴ Belâzürî, *Ensâb*, 8/76-77; Taberî, *Târih*, 6/481-482; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/311; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/212. Geniş bilgi için bk. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 126; Özdemir, *Ömer b. Abdülazîz’in Siyasî ve Sosyal Gruplarla İlişkileri*, 6-12.

²⁹⁵ Belâzürî, *Ensâb*, 8/87; Taberî, *Târih*, 6/488-489; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 7/12. Ayrıca bk. İbnü’l-Esir, *el-Kâmil*, 4/70-71; Yiğit, *Emevîler*, 84; Aycan - Sarıçam, *Emevîler*, 73; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, 3/199.

²⁹⁶ Belâzürî, *Ensâb*, 8/76-77; Taberî, *Târih*, 6/481-482; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/311. Ayrıca bk. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 126; Yiğit, *Emevîler*, 92; Özdemir, *Ömer b. Abdülazîz’in Siyasî ve Sosyal Gruplarla İlişkileri*, 6-12.

²⁹⁷ Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 126.

²⁹⁸ Yiğit, *Emevîler*, 92; Sallâbî, *Devletü’l-Ümeviyye*, 2/172; Atvân, *el-Ümeviyyûn ve’l-hilâfe*, 140-142.

sonucunda Halife Velîd, Mekke'ye Hâlid'i, Medine'ye de Osman'ı vali olarak atamıştır. Bu atamaların ardından Ömer b. Abdülazîz'in valiliği sona erdiğinden Medine'den ayrılmıştır (93/712).²⁹⁹

Göreve yeni başlayan bu valiler, Haccâc'ın her istediğini yerine getirmişlerdir. Hâlid b. Abdullah, Haccâc'ın zulmünden kaçıp bu şehre sığınanları yakalayıp ona teslim etmiştir. Ayrıca evinde isyancıları barındıran kişileri de tespit ettiği zaman onları cezalandırmıştır. Çünkü Ömer b. Abdülazîz zamanında, Haccâc'ın zulmünden kaçan insanlar rahat bir şekilde hayatlarını bu iki şehirde sürdürürlerken, şimdi onun zulmünden kaçan kişilerin sığınacak başka yerleri kalmamıştır.³⁰⁰

Ömer b. Abdülazîz'in görevden alındığını ifade eden rivâyetlerin yanı sıra, onun istifa ettiğine dair görüşler de vardır. Buna göre Halife Velîd, Ömer b. Abdülazîz'e mektup yazarak, Abdullah b. Zübeyr'in oğlu Hubeyb'e elli kırbaç vurmasını emretmiştir. Kırbaç vurulmasını istemesinin sebebi, Hubeyb'in Peygamber Efendimiz (sav)'den şu şekilde: "Ebû'l-Âs'ın oğullarının sayısı otuzu geçtiğinde, Allah'ın kullarını köle, onun malını da ganimet edinecekler" rivâyetinde bulunması olmuştur.³⁰¹ Gelen emri uygulayan vali Ömer, sadece bu işlemle de kalmamış, kış günü başından aşağı soğuk su döktürerek onu mescidin kapısında bekletmiştir. Bunun akabinde de Hubeyb hastalanarak vefat etmiştir.³⁰² Ömer b. Abdülazîz, Hubeyb'in ölümüne sebep olduğundan çok üzölmüş, Allah'tan kendisini affetmesi

²⁹⁹ Taberî, *Târîh*, 6/482; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/311; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/51. Ayrıca bk. Ahmet Zeki Safvet, *Cemheratü resâilî'l-Arab fî usûri'l-Arabiyyeti'z-zâhire* (Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, ts.), 2/291-292; Âkıl, *Târîhu hilâfeti Benî Ümeyye*, 235. Hâlid b. Abdullah el-Kasrî, Mekke'ye vali olarak atandığında halkı toplamış ve şu şekilde bir konuşma yapmıştır: "Allah'ın beldeler arasında seçtiği kutsal topraklardasınız. Allah, kulları vasıtasıyla evini buraya yerleştirdi. Sonra güç yetiren kullarına ziyareti farz kıldı. Ey İnsanlar! Size itaat ve cemaate sımsıkı sarılmanız, şüpheli olan her durumdan uzaklaşmanız gerekir. Allah'a yemin olsun ki şu hudutlar içerisinde kim yöneticisine karşı gelirse onu cezalandırırım. Ben sadece halifenin bildirmiş olduğu şeyleri yerine getirmekle sorumluyum, sizin beldenizde nifak çıkartan varsa onu cezalandırırım. Çünkü nifak insanlar arasındaki birlik ve beraberliği bozduğu gibi devletin bekasını da tehlikeye atacak büyük bir beladır." Taberî, *Târîh*, 6/464; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/32-33.

³⁰⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/51; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/321. Ayrıca bk. Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ*, 666-667; Âkıl, *Târîhu hilâfeti Benî Ümeyye*, 235.

³⁰¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/309; Sallâbî, *Devletü'l-Ümeviyye*, 2/168-169.

³⁰² Taberî, *Târîh*, 6/482; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/52; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/321. Ayrıca bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/211; Atvân, *el-Ümeviyyûn ve'l-hilâfe*, 143.

için dünya işlerini terk ederek ibâdete yönelmiştir. Bu süre içerisinde de devlet işlerinin aksamaması ve vebal altında kalmamak için görevinden istifa etmiştir.³⁰³

İbnü'l-Cevzî'de geçen bu görüşü incelediğimizde; Hadis'in metnine ulaşmadan önce senedinde râvi zincirinin olmadığı ve hadisin direkt olarak Hubeyb tarafından Peygamber Efendimiz (sav)'den rivâyet edildiği görülmektedir.³⁰⁴ Ayrıca İbnü'l-Cevzî'de Hubeyb'in çok insanla karşılaştığı ve onlardan bilgi aldığı, bunlar arasında Kâ'b el-Ahbâr'ın da olduğu, aldığı bilginin doğru olup olmadığı konusunda herhangi bir inceleme yapmadığı belirtilmektedir.³⁰⁵ Keza Sallâbî de Hubeyb tarafından Peygamber Efendimiz (sav)'e isnat edilen hadisin zayıf olduğunu ifade etmektedir.³⁰⁶ Kaynakların genel kanaatine göre de Ömer b. Abdülazîz'in istifa etmediği ve I. Velîd tarafından görevden alındığı,³⁰⁷ Medine'den ayrıldıktan sonra da Halife Velîd'in meclislerine katıldığı görülmektedir.³⁰⁸ Ayrıca I. Velîd'in vefatından sonra yerine geçen kardeşi Süleyman b. Abdülmelik'e bir nevi danışmanlık yaptığı³⁰⁹ ve onun vefatından sonra da halife olduğunu göz önünde bulundurduğumuzda, bu görüşün doğru olmadığı anlaşılmaktadır.

2.4.4.2. Ömer b. Abdülazîz'in Şam'a Dönmesi ve Halife Velîd'e Tavsiyesi

Kaynaklarda Ömer b. Abdülazîz'in valilik görevinin sona ermesinden sonra, Halife Velîd tarafından kendisine vazife verildiğine dair bir bilgiye ulaşılammıştır. Ancak Sallâbî, Atvân ve İsmail Yiğit gibi çağdaş araştırmacılar, Ömer b. Abdülazîz'in Şam'a döndükten sonraki hayatı hakkında ara sıra Halife Velîd'in yaptığı toplantılara katılarak valilerin uygulamalarından halkın rahatsız olduğunu ifade ettiğini belirtmişlerdir.³¹⁰ Şöyle ki; Ömer b. Abdülazîz bir gün Halife Velîd'in

³⁰³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/311.

³⁰⁴ Bu konu hakkında geniş bilgi için bk. Talat Koçyiğit, *Hadis Usûlü* (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 147-163; Hakkı Dursun Yıldız, "Abdullah b. Zübeyr b. Avvâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/145-146.

³⁰⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/310.

³⁰⁶ Bu konu hakkında geniş bilgi için bk. Sallâbî, *Devletü'l-Ümeviyye*, 2/96-118.

³⁰⁷ Belâzürî, *Ensâb*, 8/76-77; Taberî, *Târih*, 6/481-482; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/311. Ayrıca bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/212; Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ*, 667; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 126; Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, 81; Özdemir, *Ömer b. Abdülazîz'in Siyasî ve Sosyal Gruplarla İlişkileri*, 6-12.

³⁰⁸ Yiğit, *Emevîler*, 92.

³⁰⁹ Yiğit, *Emevîler*, 90.

³¹⁰ Sallâbî, *Devletü'l-Ümeviyye*, 2/172; Atvân, *el-Ümeviyyûn ve'l-hilâfe*, 140-142; Yiğit, *Emevîler*, 92.

huzuruna çıkararak herhangi bir isim belirtmeden bazı valilerin insanlara haksız yere zulmettiğini, bu zulmü haklı göstermek için de yalan beyanda bulunduklarını söylemiştir. Bu durumun önüne geçilmesi için de halifenin valilerine mektup yazarak, bir kişiyi cezalandırmak istediklerinde gerekçelerini belirtip, halifenin onayını aldıktan sonra cezayı uygulamalarını tavsiye etmiştir. Bu olay üzerine Halife Velîd, valilerine mektup yazarak kendisine haber verilmeden hiçbir kimsenin cezalandırılmamasını istemiştir. Bu durumdan rahatsız olan sadece Haccâc b. Yûsuf olmuştur. İyi bir siyasetçi olan Haccâc, Halife Velîd'in nezdindeki Ömer b. Abdülazîz'in etkisini ortadan kaldırmak ve kendisini haklı göstermek için farklı bir yola başvurmuştur. Bunun için de Bekir b. Vâil kabilesine mensup birini çağırarak Emevî hânedanı hakkındaki düşüncesini sormuştur. Çağrılan kişi Muâviye ve oğlu Yezîd ile Abdülmelik ve oğlu Velîd hakkında iyi şeyler söylememiştir.³¹¹ Sonra o kişiyi yazdığı mektup ile Halife Velîd'e göndermiştir. Haccâc mektubunda: "Ben dinimde fazla ihtiyatlıyım, sorumluluğum altına verdiklerini en iyi ben korurum, cezayı hak etmeyen birini cezalandırmaktan da korkarım. Sana birini gönderiyorum, daha önce onun fikrini taşıyanları cezalandırıyordum" diyerek I. Velîd'in verdiği talimatı tekrar gözden geçirmesini istemiştir. Haccâc'ın gönderdiği kişi Halife Velîd'in huzuruna vardığında, halife o kişiye başta kendisi olmak üzere Emevî hânedanı hakkında ne düşündüğünü sormuş, bu kişi Haccâc'a verdiği cevabın aynısını Halife'ye de vermiştir. Bunun üzerine Halife Velîd, şahsın cezalandırılmasını istemiştir.³¹² Böylece Haccâc kendisinin haklı olduğunu ve hiç kimseyi haksız yere cezalandırmadığını, bu kişi vasıtasıyla ispatlamış ve Ömer b. Abdülazîz'in çıkarttırmış olduğu emrin iptalini sağlamıştır. Böylece onun I. Velîd üzerindeki olan etkisini de iyice zayıflatmıştır.

2.4.5. Mesleme b. Abdülmelik'in el-Cezîre Valiliğine Atanması

Mesleme b. Abdülmelik b. Mervân b. el-Hakem 63 (682-683) yılında Medine'de dünyaya gelmiştir. Tarihî kaynaklarda, çocukluğunun nasıl geçtiğine dair

³¹¹ Haccâc ile bu kişi arasında geçen konuşma için bk. Sallâbî, *Devletü'l-Ümeviyye*, 2/172; Atvân, *el-Ümeviyyûn ve'l-hilâfe*, 140-142.

³¹² Sallâbî, *Devletü'l-Ümeviyye*, 2/172; Atvân, *el-Ümeviyyûn vel-hilâfe*, 140-142. Ayrıca bk. Gerlof Van Vloten, *Emevîler Devrinde Arap Hakimiyeti, Şia ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırmalar*, trc. Mehmed Said Hatipoğlu (Ankara: Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Yayınları, 1986), 29.

fazla bir bilgi elde edilememiştir. Ancak babası Abdülmelik tarafından iyi bir şekilde yetiştirilmesi için alanında mâhir hocalar tarafından başta dinî eğitim ve şiir olmak üzere farklı alanlarda eğitime tabi tutulmuştur. Almış olduğu eğitim sayesinde dinî, idarî ve siyasî açıdan kendisini geliştiren Mesleme b. Abdülmelik, ilk askerî tecrübesini de Bizans cephesine düzenlediği ve stratejik konuma sahip kalelerin fethini gerçekleştirmekle elde etmiştir (86/705).³¹³

Abdülmelik'in vefatından sonra halife olan oğlu Velîd, Mesleme'yi Bizans ve Kafkas cephesindeki seferlerde görevlendirmiştir. Mesleme, cephelerde göstermiş olduğu başarısından dolayı kendisine asrın 'Hâlid b. Velîd'i, cesaretinden ve sarışın olması hasebiyle de "el-Cerrâdetü's-Safrâ" (Sarı Çekirge) lakabı verilmiştir. Ayrıca Halife Velîd, Mesleme'yi ödüllendirmek için de Muhammed b. Mervân'ı görevden alarak bu bölgeye vali olarak atamıştır (91/710).³¹⁴ Halife Velîd, Mesleme'nin göstermiş olduğu askerî başarısından memnun kalmış ve İstanbul üzerine düzenlenecek sefer için de hazırlıklara başlamasını istemiştir. Ancak Mesleme bu seferini Halife Velîd'in vefatı üzerine, Süleyman b. Abdülmelik'in halifeliği döneminde gerçekleştirmiştir.³¹⁵

Böylece Mesleme b. Abdülmelik, babası döneminde kazanmış olduğu askerî tecrübeyi, Halife Velîd döneminde daha da ileriye götürmüş ve cephelerde göstermiş olduğu üstün başarısından dolayı idarî alanda eyâlet valiliğine getirilmiştir. Mesleme bu görevi esnasında, bir taraftan bölgede İslâm dininin yayılmasını sağlarken, diğer taraftan da Bizans'ın üstünlüğünü kırmayı başarmıştır.

2.4.6. Muhammed b. Kâsım'ın Sind Valiliğine Atanması

Muhammed b. Kâsım b. Muhammed b. el-Hakem b. Ebî Akîl es-Sekafî, Basra'da dünyaya gelmiştir. Ancak doğum tarihi hakkında kaynaklar bilgi

³¹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/14; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/289; Khanoglan Hacıyev, *Mesleme b. Abdülmelik: Hayatı-Siyasî ve Askerî Faaliyetleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 5-6. Ayrıca bk. Kayhan Atik, *Gazavât-ı Mesleme* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1990), 14.

³¹⁴ Halife b. Hayyât, *Târih*, 303; Taberî, *Târih*, 6/454. Ayrıca bk. Ziriklî, *el-A'lâm*, 7/224; Azimli, "Mesleme b. Abdülmelik", 25.

³¹⁵ Belâzürî, *Fütûh*, 718; Ya'kûbî, *Târih*, 2/224; Taberî, *Târih*, 6/524-531.

vermemişlerdir.³¹⁶ Muhammed'in babası Kâsım, Haccâc b. Yûsuf Irak genel valisi iken Basra valiliği görevini yerine getirmiştir. Ayrıca bağlı olduğu Sakîf kabilesi, Emevî Devleti'ne gerek komutan gerek vali yetiştirme bakımından önde gelen kabileler arasında yer almıştır. Muhammed b. Kâsım'ın küçük yaştan itibaren vali ve komutanlar arasında bulunması, kısa sürede idarî, askerî ve siyasî alanda tecrübe edinmesini sağlamıştır.³¹⁷ İlk askerî deneyimini de Haccâc tarafından görevlendirildiği Fâris'teki öncü birliğin komutanlığını yerine getirme esnasında kazanmıştır. Bu görevden kısa bir süre sonra Haccâc, Fâris'te bulunan Muhammed b. Kâsım'ı Rey üzerine göndermekten vazgeçmiş ve Sind bölgesine vali olarak atamak istemiştir.³¹⁸ Bunun için de Haccâc, I. Velîd'i ikna edebilmek maksadıyla bir taraftan babasının başarılı bir şekilde Basra valiliği görevini yürüttüğünü, diğer taraftan da Muhammed'in küçük yaştan itibaren babasının yanında yetiştiğini ve idarî işleri iyi öğrendiğini, askerî alanda ise kendisine verilen görevleri başarılı bir şekilde yerine getirdiğini ve Emevî Devleti'ne sadakat üzerine olduğunu ifade ettikten sonra, Sind bölgesine vali olarak atanmasını önermiştir. I. Velîd, Haccâc'ın bu tavsiyesini değerlendirmiş, daha önceki vali ve komutan atamalarında aradığı şartların Muhammed b. Kâsım'da da mevcut olduğunu görmüş ve onu Sind bölgesine vali olarak atamıştır.³¹⁹

Muhammed b. Kâsım'ın Sind valiliğine hangi tarihte atandığı hususunda farklı görüşler vardır. Bu durum Muhammed b. Kâsım'ın doğum tarihinin kaynaklarda net şekilde ifade edilmemesinden kaynaklanmaktadır. Bazı kaynaklar, onun Sind'e vali olarak atanıp sefer düzenlediği sırada on yedi yaşında olduğunu belirtmektedirler.³²⁰ Ayrıca bazı müellifler ile çağdaş araştırmacılar da Muhammed

³¹⁶ Belâzürî, *Fütûh*, 635; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/18. Ayrıca bk. Abdullah Mübeşşir Tırâzî, *Mevsûatü't-târîhi'l-İslâmiyye li bilâdi's-Sind ve'l-Bencâb fî ahdi'l-Arab* (Cidde: Âlemü'l-Ma'rife, 1403/1983), 1/164; Sa'd Huzeyfe Gâmidî, *el-Fütûhâtü'l-İslâmiyye li bilâdi'l-Hind ve's-Sind* (Riyad: Merkezü'd-Dirâsât ve'l-İ'lâm, 1996), 60.

³¹⁷ Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/333; Mahmûd Şit Hattâb, *Fethu's-Sind ve Afganistân* (Cidde: Dâru'l-Endelüs el-Hadrâ, 1418/1998), 209. Ayrıca bk. Gâmidî, *el-Fütûhâtü'l-İslâmiyye*, 60.

³¹⁸ Belâzürî, *Fütûh*, 635; Ya'kûbî, *Târîh*, 2/211; Ali b. Hâmid b. Ebî Bekr el-Kûfî, *Fethu's-Sind-Cecnâme*, thk. Süheyl Zekkâr (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1992), 94. Geniş bilgi için bk. Aksu, *Emevî Saltanatının Irak Valisi Haccâc b. Yûsuf*, 124-125; Recep Uslu, *Sind'de İslâm Fetihleri (15-240/636-854)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1990), 69-70.

³¹⁹ Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/333; Hattâb, *Fethu's-Sind ve Afganistân*, 209. Ayrıca bk. Gâmidî, *el-Fütûhâtü'l-İslâmiyye*, 60.

³²⁰ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 304; Belâzürî, *Fütûh*, 642; Kûfî, *Fethu's-Sind*, 94. Ayrıca bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/62-63; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/211; Tırâzî, *Mevsûatü't-târîhi'l-İslâmiyye*, 1/164.

b. Kâsım'ın Sind valiliği görevine 92/711 yılında getirildiğini ifade etmektedirler.³²¹ Muhammed b. Kâsım'ın Sind valiliğine atandığı sırada bulunduğu yaşı ile görevlendirildiği tarihi karşılaştırdığımızda ise 75/694 yılı elde edilmektedir. Elde edilen bu tarih de onun doğum tarihi yönündeki kanaatimizi güçlendirmektedir.

Görüldüğü gibi küçük yaştan itibaren vali ve komutanlar arasında bulunan Muhammed b. Kâsım, kendisini kısa sürede askerî alanda yetiştirmiş ve Sind bölgesinde stratejik açıdan önemli yerleri fethetmiştir. Ayrıca görevde bulunduğu süre içerisinde de gerçekleştirdiği imar faaliyetleri ile Sind halkının teveccühünü kazanmış ve kısa sürede onların İslâm dinine girmelerine vesile olmuştur.

3. VELÎD B. ABDÜLMELİK DÖNEMİNDE İÇ SİYASETTE DİĞER ÖNEMLİ GELİŞMELER

3.1. Kardeşi Süleyman'ı Veliahtlıktan Azletme Teşebbüsü

Abdûlmelik b. Mervân, kendisinden sonrası için oğulları Velîd ile Süleyman'ı veliaht olarak atamak istediğinde, Mısır valisi olarak görev yapan kardeşi Abdûlazîz b. Mervân bu durumu kabul etmeyerek babasının vaadine uyacağını bildirmiş ve veliahtlıktan çekilmesi yönünde kendisine yapılan tüm teklifleri reddetmiştir. Mısır'dan gelen elçinin Abdûlazîz'in vefat haberini bildirmesi, iki kardeş arasındaki sorunun kendiliğinden çözülmesini sağlamıştır. Bu gelişme üzerine Abdûlmelik, Velîd ile Süleyman'ı birinci ve ikinci veliaht olarak atamıştır. Velîd b. Abdûlmelik de aynen babasının davrandığı gibi hareket etmek istemiş ve kendisinden sonrası için kardeşi Süleyman'ı veliahtlıktan azlederek yerine oğlu Abdûlazîz'i atamayı arzulamıştır. Bu konuda Süleyman b. Abdûlmelik, Halife Velîd'in kendisine yapmış olduğu tüm önerileri reddetmiştir. Aldığı olumsuz cevap üzerine Halife Velîd, oğlu Abdûlazîz'e biat almak için valilere mektup yazmıştır. Ancak Velîd'in bu çağrısına,

³²¹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 304; Ya'kûbî, *Târîh*, 2/211; Kûfî, *Fethu's-Sind*, 98; Yiğit, *Emevîler*, 79-80; Tırâzî, *Mevsûatü't-târîhi'l-İslâmiyye*, 1/164. Ayrıca bk. H.M. Elliott - J. Dowson, *The History of India* (Lahore: yy., 1979), 1/433; T.W. Haig, "Sind", *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, 1997), 10/676.

Haccâc b. Yûsuf, Kuteybe b. Müslim ve önde gelen bazı kimseler dışında olumlu cevap veren olmamıştır.³²²

Velîd b. Abdülmelik'in bu davetine Ömer b. Abdülazîz ise veliaht Süleyman hayatta olduğu sürece, Halife Velîd'in oğlu Abdülazîz'e biat etmenin doğru olmayacağını ifade ederek karşı çıkmıştır.³²³ Velîd b. Abdülmelik almış olduğu bu tepkilere rağmen, bir türlü düşüncesinden vaz geçmemiş ve toplumun nabzını tutmaya çalışmıştır. Bazı kişiler, Halife Velîd'e bu konuda destek verdiğini tam olarak açıklamazlar da yol gösterici önerilerde bulunmuşlardır. Bunlardan biri de hiç şüphesiz Abbâd b. Ziyâd'dır.³²⁴ Onun verdiği fikir üzerine Halife Velîd, Remle'de bulunan Süleyman'a mektup yazarak yanına gelmesini ve oğlu Abdülazîz'e biat etmesini istemiştir. Veliaht Süleyman ise işi ağırdan alarak Halife Velîd'i oyalamaya çalışmıştır. Durumun farkına varan Halife Velîd, görevlilerine veliahtlık meselesini çözmek için kardeşi Süleyman'ın yanına gitmek üzere hazırlıkların yapılmasını emretmiştir. Fakat o, bu yolculuğa çıkmadan önce vefat etmiştir.³²⁵ Velîd b. Abdülmelik her ne kadar kendisinden sonrası için oğlunu veliaht olarak atamak istediye de bu konuda başarılı olamamıştır. Yaşanan gelişmeler neticesinde, hem kardeşi ile arası açılmış hem de kendi döneminde önemli görevleri ifâ etmiş olan vali ve komutanların, Halife Süleyman tarafından cezalandırılmasına zemin hazırlamıştır.³²⁶

3.2. Yezîd b. Mühelleb ile İlişkisi

Kaynaklarda, Yezîd b. Mühelleb'in Horasan valiliği görevini üstlenmesine kadar ki kısmı ile ilgili hayatı hakkında bilgi elde edilememiştir. Ancak onun gençlik yılları babasının Horasan valiliği ile Hâricîlerle mücadelesi esnasında geçmiş

³²² Belâzürî, *Ensâb*, 8/87; Taberî, *Târih*, 6/498-499. Ayrıca bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 7/12; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/70-71; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/337.

³²³ Yiğit, *Emevîler*, 84; Koyuncu, "Velîd I", 43/31. Ayrıca bk. Sallâbî, *Devletü'l-Ümeviyye*, 2/173.

³²⁴ Abbâd b. Ziyâd hakkında bilgi için bk. Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervân ve Dönemi*, 27-28; Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâd b. Ziyâd b. Ebû Süfyân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 1/13.

³²⁵ Belâzürî, *Ensâb*, 8/87; Taberî, *Târih*, 6/499; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/70-71. Geniş bilgi için bk. Ukaylî, *Târîhu'd-devleti'l-Ümeviyye*, 55-56; Erol Ongunyurt, *Süleyman b. Abdülmelik ve Zamanı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002), 11-12.

³²⁶ Yiğit, *Emevîler*, 84; Sallâbî, *Devletü'l-Ümeviyye*, 2/131. Ayrıca bk. Ongunyurt, *Süleyman b. Abdülmelik ve Zamanı*, 1-12.

olduğundan, askerî tecrübesini burada kazanmıştır. Çünkü babası Mühelleb b. Ebî Sufre, Haccâc tarafından vali olarak Horasan bölgesine atandığında, oğulları ile birlikte bu bölgede büyük başarılar göstermiş ve bazı yerlerin fethini gerçekleştirmiştir. Hastalığı iyice artan Mühelleb, oğullarını yanına çağırarak bazı nasihatlerde bulunmuştur. Ayrıca kendisinden sonra yerine geçecek kişinin oğlu Yezîd olduğunu açıklamış ve bu olaydan kısa bir süre sonra da vefat etmiştir (83/702). Bunun üzerine Yezîd b. Mühelleb, kendisinin Horasan valiliğine vekil bırakıldığını bir mektupla Haccâc'a bildirmiştir. Haccâc da onu, Abdülmelik b. Mervân'ın onayını aldıktan sonra Horasan'a vali olarak atamıştır.³²⁷

Horasan valiliğine atanan Yezîd b. Mühelleb'in kısa sürede Haccâc ile arası açılmıştır.³²⁸ Haccâc, Yezîd'in bağımsız hareket ettiğini, aldığı kararlarda kendisine danışmadığını, devletin istikrarını tehlikeye attığını ifade eden mektubu Halife Abdülmelik'e göndermiş ve onun görevden alınmasını istemiştir. Halife Abdülmelik, Haccâc'ın talebini yerinde bulmuş ve onun görevden alındığına dair mektubu göndermiştir. Haccâc, kendisine gelen emir üzerine Yezîd'i Horasan valiliğinden azletmiştir (85/704-705).³²⁹

Yezîd b. Mühelleb'in görevden alınmasının ardından Haccâc, ona bir elçi göndermiş ve yerine kardeşi Mufaddal'ı bırakarak yanına gelmesini istemiştir. Ancak Yezîd'in yavaş hareket etmesi, Haccâc'ı endişeye sevk etmiştir. Bunun üzerine Haccâc, Yezîd'in kardeşi Mufaddal'a mektup yazarak kendisini Horasan valiliğine atadığını bildirmiştir. Yezîd ise tüm bu olanlardan habersiz olarak Vâsıt'a doğru Haccâc'ın yanına gitmek için yola çıkmıştır.³³⁰ Yezîd b. Mühelleb Irak'a ulaştığında, Haccâc tarafından hapse atılmıştır (86/705).³³¹ Bununla da kalmayan Haccâc,

³²⁷ Belâzürî, *Fütûh*, 606-607; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/259-260. Geniş bilgi için bk. Hasan İbrâhim Hasan, *İslâm Tarihi*, 1/378-379; Hakkı Dursun Yıldız, "Yezîd b. Mühelleb", *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, 1997), 13/413.

³²⁸ Belâzürî, *Fütûh*, 607; Taberî, *Târîh*, 6/355. Haccâc, Yezîd b. Mühelleb'in Horasan'a vali olarak atanmasını sağladığı gibi göstermiş olduğu gerekçeler ile de görevden alınmasını gerçekleştirmiştir. Bu husuta geniş bilgi için bk. Taberî, *Târîh*, 6/395; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/521; Fatma Odabaşı, "Yezîd b. Mühelleb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/522.

³²⁹ Belâzürî, *Fütûh*, 607; Taberî, *Târîh*, 6/395; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/521; Odabaşı, "Yezîd b. Mühelleb", 43/522.

³³⁰ Taberî, *Târîh*, 6/395; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/520-521.

³³¹ Taberî, *Târîh*, 6/448; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/295-296; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/25; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/201.

kendisini güvence altına almak için Mühelleb'in oğlu Hubeyb'i Kirman valiliğinden, diğer oğlu Abdülmelik'i de güvenlik kuvvetleri komutanlığından azletmiştir.³³²

Yezîd b. Mühelleb dört yıl tutuklu kaldıktan sonra 90/708-709 yılında hapisten kaçmış ve Süleyman b. Abdülmelik'in ikamet ettiği Remle'ye gitmiştir. Vüheyb b. Abdurrahman el-Ezdî'den kendisi adına Süleyman'dan eman almasını istemiştir.³³³ Alınan eman üzerine Vüheyb, onu Süleyman'ın evine yerleştirmiştir.³³⁴ Bu gelişmelerden haberdar olan Haccâc, Halife Velîd'e bir mektup yazmış ve mektubunda, Yezîd'in Horasan'da devlet gelirlerini kendi üzerine geçirdiğini ve Yezîd'in olayı inkâr ettiğinde ise onu hapse attığını, daha sonra bir yolunu bularak hapisten kaçtığını ve veliaht Süleyman'a sığındığını belirtmiştir.³³⁵ Halife Velîd, kardeşi Süleyman'a bir mektup yazarak durumu ona anlatmış ve Yezîd'in yanına gönderilmesini istemiştir.³³⁶ Süleyman da bir mektup yazarak kendisinin Yezîd'e eman verdiğini ve zimmetine geçirdiği miktarı ödeyeceğini söylemiştir.³³⁷ Buna karşılık Halife Velîd: "Yezîd'i bana göndermediğin müddetçe ona eman vermeyeceğim" diye Süleyman'a cevap vermiştir. Süleyman da Halife Velîd'e: "Allah'a yemin ederim ki ben kendisiyle beraber olmadıkça, Yezîd'i sana tek başına göndermem. Ey Mü'minlerin Emiri! Allah aşkına kardeşini zor durumda bırakma. Verdiğim sözü geçersiz kılma ve verdiğim emanımı da tasdik et"³³⁸ diye mektup yazmıştır. Halife Velîd ise: "Hayır, vallahi sen Yezîd ile gelmeyeceksin, zincire vurulmuş şekilde yalnız başına onu gönder" demiştir. Yazışmalar sonucunda Yezîd b. Mühelleb, Süleyman'a: "Beni ona yalnız gönder, şayet yalnız göndermeyeceksen oğlun ile gönder ve ona içeriği güzel olan bir mektup yaz, çünkü benim yüzümden aranızda anlaşmazlık çıkmasını istemiyorum" demiştir. Daha sonra Süleyman bir mektup yazmış ve Yezîd'i oğlu Eyyûb ile Halife Velîd'in yanına göndermiştir.

³³² Taberî, *Târîh*, 4/325; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/502-503. Ayrıca bk. Yıldız, *Büyük İslâm Tarihi*, 2/397-398; Yıldız, "Yezîd b. Mühelleb", 13/413-414.

³³³ Taberî, *Târîh*, 6/448-450; İbn A'sem, *Fütûh*, 4/157. Ayrıca bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/25-26; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/317-318.

³³⁴ Taberî, *Târîh*, 6/448-450; İbn A'sem, *Fütûh*, 4/157; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/295-296.

³³⁵ İbn A'sem, *Fütûh*, 4/158; Safvet, *Cemheratü resâili'l-Arab*, 2/279. Ayrıca bk. Âkıl, *Târîhu hilâfeti Benî Ümeyye*, 239; Yıldız, "Yezîd b. Mühelleb", 13/413-414.

³³⁶ İbn A'sem, *Fütûh*, 4/157; Safvet, *Cemheratü resâili'l-Arab*, 2/279; Odabaşı, "Yezîd b. Mühelleb", 43/522.

³³⁷ Taberî, *Târîh*, 6/451; İbn A'sem, *Fütûh*, 4/158. Ayrıca bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/295-296; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/26; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/202.

³³⁸ Taberî, *Târîh*, 6/451; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/295-296. Ayrıca bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/26; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/202.

Oğlunu gönderirken de: “Velîd’in huzuruna çıkmadan önce kendini Yezîd ile zincire vur ve o şekilde halifenin huzuruna çıkın” demiştir. Onlar da Halife Velîd’in huzuruna aynen denildiği gibi çıkmışlardır. Eyyûb, getirmiş olduğu mektubu amcası Halife Velîd’e vermiştir.³³⁹ Halife Velîd de huzurunda bulunanların yanında kardeşi Süleyman’ın mektubunu okumuştur. Mektupta şunları söylemiştir: “Ey Mü’minlerin Emiri! Allah’a yemin ederim ki şayet sizinle arası iyi olmayan birisi bana sığınır ve ben de kendisine eman verirsem, benim verdiğim emanı geçersiz kılmazsın. Bana sığınan kimseyi zelil kılmazsın. Ancak yine de ben itaat eden ve emir dinleyen kimseye eman veririm. Şayet sen aramızdaki bağları koparacak, vermiş olduğum emanı iptal edecek ve bana kötü muamelede bulunacak olursan, şüphesiz ki sen buna muktedirsın. Ama ben senin akrabalık bağını koparmayacağına, saygınlığımı hiçe saymayacağına ve iyiliği terk etmeyeceğine inanıyorum. Ey Mü’minlerin Emiri! Bu dünyada ne kadar yaşayacağımızı ve ölümün bizi birbirimizden ne zaman ayıracağını bilmiyoruz. Allah senin sevincini devam ettirsin. Şayet elinden geliyorsa, ölüm gelmeden kardeşlik hukukunu gözeterek hakkımı öde. Benimle iyi geçinmek istiyorsan bunu yap. Ey Mü’minlerin Emiri! Allah’a yemin ederim ki dünyada bana en sevimli gelen şey, Allah’a karşı takvâlı olmak, sonra da seni memnun etmektir. Seni memnun etmek ve seni sevindirmek benim hoşuma daha çok gider. Ben sadece Allah’ın rızasını talep ediyorum. Ey Mü’minlerin Emiri! Günlerden bir gün bana iyilik yapmak ve kardeşlik hakkımı vermek istiyorsan, Yezîd’i affet.”³⁴⁰ Süleyman’ın yazdığı mektuptan etkilenen I. Velîd “Süleyman’a ağır muamelede bulunduk” demiştir. Bu sırada Yezîd b. Mühelleb, Halife Velîd’den izin isteyerek konuşmaya başlamıştır. Allah’a hamd edip, Peygamber Efendimiz’e salavat getirdikten sonra: “Ey Mü’minlerin Emiri! Sizin katınızdan gelen musibet bizim yanımızda musibetlerin en güzelidir. Bizim ailemiz doğuda ve batıda sizin düşmanlarınıza karşı mücadele ederek emrinizin dışına çıkmadı. Bu bizim için büyük bir lütuftur” diyerek kendisini savunmuştur. Halife Velîd bu konuşmaları dinledikten sonra ona eman vererek Süleyman’ın yanına göndermiştir.³⁴¹ Böylece Yezîd, Süleyman’ın yanına giderek onun yanında kalmaya başlamıştır. Süleyman ile Yezîd arasındaki arkadaşlık

³³⁹ Taberî, *Târîh*, 6/451; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/295-296; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/26.

³⁴⁰ Taberî, *Târîh*, 6/451-452; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/202; Saffet, *Cemheratü resâili’l-Arab*, 2/280-281.

³⁴¹ Taberî, *Târîh*, 6/452; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/203; Safvet, *Cemheratü resâili’l-Arab*, 2/281-282.

bağı o kadar güçlenmiş ki Süleyman'a bir hediye gelse onun yarısını hemen Yezîd'e göndermiştir. Yezîd de aynı davranışı Süleyman'a karşı göstermiştir. Bu arada Halife Velîd de Haccâc'a mektup yazarak "Ben, Yezîd b. Mühelleb ile aile efradına karışmadım. Onlar, kardeşim Süleyman'ın yanındadırlar. Onlara sen de karışma" demiştir. Bu mektubu alır almaz Haccâc, Yezîd ve ailesine karışmaktan vazgeçmiştir. Böylece Yezîd b. Mühelleb, Haccâc'ın ölümüne kadar Süleyman b. Abdülmelik'in yanında kalmaya devam etmiştir. Süleyman halife olunca da Irak valiliğine tayin edilmiştir.³⁴²

Sonuç olarak diyebiliriz ki; Haccâc, Yezîd'i Horasan'a vali atadıktan kısa bir süre sonra Halife Abdülmelik'in onayı ile onu görevden almış ve hapse atmıştır. Yezîd'in bir yolunu bulup hapisten kaçtığını ve veliaht Süleyman'a sığındığını öğrenen Haccâc, bu duruma kendisi müdahale etmemiş, siyasî tecrübesini kullanarak gelişen olayları Halife Velîd'e bildirmekle yetinmiştir. Haccâc izlediği siyaseti ile kendisi aradan çekilmiş ve Halife Velîd ile veliaht Süleyman'ı karşı karşıya getirmiştir. Halife Velîd ile Süleyman arasında gerçekleşen yazışmalar neticesinde, Süleyman onun zimmetine geçirdiği miktarı ödemeyi kabul ederek serbest kalmasını sağlamış ve bu aşamadan sonra Yezîd ile Süleyman'ın siyasî kader yolculuğu başlamıştır. Yezîd'in veliaht Süleyman'ın yanına sığınmasının, zimmetine geçirdiği paranın Süleyman tarafından ödenmesinin ve Halife Velîd'e karşı Yezîd'i savunmasının bir tesadüf olmadığı sonraki gelişmelerden anlaşılmaktadır. Şöyle ki; Halife Velîd'in veliaht Süleyman'ı azledip yerine kendi oğlunu getirmek istediğinde, Yezîd'in bu olaya karşı çıkması ve Süleyman halife olduktan sonra da Irak valiliğine atanması yaşananların bir tesadüf değil, planlı şekilde gerçekleştiğini göstermektedir.³⁴³ I. Velîd ve Süleyman açısından durum bu şekilde iken, Yezîd, Haccâc'a karşı izlediği siyaset sayesinde kendisini korumayı başarmış ve olayı şahsileştirmekten ziyade, siyasî bir meseleye dönüştürerek amacına ulaşmıştır. Haccâc, gerek Abdülmelik b. Mervân gerek Velîd b. Abdülmelik dönemlerinde elde ettiği idarî ve askerî gücü korumuş, istediklerini vali ve komutan olarak görevlendirmiş, istemediklerinin de azlini sağlamıştır. Yezîd meselesinde ise durum tam anlamıyla farklı bir mecraaya doğru yönelmiştir. Çünkü Haccâc, kanaatimize

³⁴² Taberî, *Târîh*, 6/452-453; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/203.

³⁴³ Yiğit, *Emevîler*, 85-87.

göre, I. Velîd'den sonraki dönemi de düşünerek veliaht Süleyman ile karşı karşıya gelmek istememiştir. Bunun için de Velîd ile Süleyman arasındaki anlaşmazlığa müdahil olmamış ve olayı uzaktan izlemeyi uygun görmüştür. Halife Velîd de veliaht Süleyman'a karşı bir yaptırımdan ziyade arasını iyi tutmayı amaçlamıştır. Çünkü ileride oğlu Abdülazîz'i veliaht olarak atama düşüncesini gerçekleştirmek için ilişkisini bozmak istememiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

VELÎD B. ABDÜLMELİK'İN DIŞ SİYASETİ VE DÖNEMİNDEKİ FETİHLER

Halife Velîd zamanı, fetihler açısından devlet sınırlarının genişlediği ve zirveye ulaşıldığı bir dönem olmuştur. Bu başarı tesadüfî değil, bilakis devletin idarî kadrolarına başarı öyküsü olan ve Emevî Devleti'ne sadakat gösteren komutan ve valilerin atanmasıyla elde edilmiştir. Bunların başında; Haccâc b. Yûsuf, Kuteybe b. Müslim, Muhammed b. Kâsım, Mûsâ b. Nusayr ve Târk b. Ziyâd gelmektedir. Bu vali ve komutanlar ile Velîd b. Abdülmelik farklı cephelerde üstün başarı sağlamıştır. Bu başarıyı savaş öncesi ve sonrası yapılacak işleri kategorize ederek elde etmiştir. Savaş öncesi nasıl bir yol izleneceğini, hangi şatlarda olursa olsun İslâm ordusunun tehlikeye atılmamasını, önemli konularda kendisine danışılmadan karar verilmemesini, onlara yardımcı olmak maksadıyla hangi durumda olduklarını her daim kendisine bildirmelerini, aksi takdirde yardımcı olamayacağını ve bu durumda da İslâm ordusunun zarar göreceğini vali ve kumandanlarına bildirmiştir. Fetihlerden sonra başta şehirler olmak üzere yerleşim yerlerinde gerçekleştirilecek kültürel ve sosyal faaliyetlerin yanı sıra dinî, siyasî, askerî ve imar alanlarında da hangi çalışmaların yapılacağını belirlemiştir. Bunun üzerine valiler, merkezi yönetimden aldıkları emirlerle faaliyetlerini gerçekleştirmişlerdir. Halife Velîd her ne kadar Şam'da ikamet etmiş olsa da zaman zaman şehirleri gezerek verdiği talimatların ne kadar uygulandığını yerinde denetlemiştir. Bir eksiklik gördüğü durumda, bunların düzeltilmesini ve valilerine halkın ihtiyaçlarının en kısa sürede giderilmesini emretmiştir. Böylece I. Velîd, fetih öncesi ve sonrası nasıl bir strateji izleneceğini açıkça ortaya koymuş ve farklı cephelerdeki fetihlerin başlatılması talimatını vermiştir.

Velîd dönemi fetihlerinin dört cephede gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Bu bölümde, bölgelere göre gerçekleştirilen fetihler konusuna yer verilecektir.

1. MÂVERÂÜNNEHİR CEPHESİ

Velîd b. Abdülmelik döneminde, Mâverâünnehir (Orta Asya) bölgesindeki fetihler Kuteybe b. Müslim komutasında gerçekleştirilmiştir. Horasan valiliğine getirilen Kuteybe, şehrin merkezi olan Merv'e ulaştığında, savaşmak için gerekli hazırlıklara başlamış, ancak bu esnada kendisine Tohâristan'ın merkezi Belh'ten gelen isyan haberi üzerine ordusuyla oraya yönelmiştir. Tâlekân'a ulaştığında, kendisini karşılayan Belh dihanları isyandan vazgeçip itaatlerini bildirmişlerdir. Kuteybe daha sonra Tohâristan'a ait bazı yerleri vergi karşılığında halkıyla anlaşma yaptıktan sonra Merv'e dönmüştür. Merv'e gelen Kuteybe, Tohâristan'ın Türk hükümdarı Nîzek Tarhun'a elçi göndererek kendisine itaat etmesini, elinde bulunan Müslüman esirleri serbest bırakmasını ve yapacağı seferlere iştirak etmesini istemiştir. Nîzek Tarhun, Kuteybe'nin bu isteğini kabul etmiştir (87/706). Böylece, Tohâristan tarafından emin olan Kuteybe, yanına Nîzek'i³⁴⁴ de alarak ticaret merkezi olan Beykend üzerine yürümeye karar vermiştir.³⁴⁵

1.1.Beykend, Nûmişkes ve Râmisen'in Fethi

Halife Velîd, Buhâra'nın stratejik konumu açısından önem arzettiğini biliyordu. Bunun için de Buhâra'nın güzergâhı üzerinde bulunan başta Beykend olmak üzere önemli yerlerin fethinin gerçekleştirilmesini Haccâc'dan istedi. Haccâc, Velîd'in bu isteğini Kuteybe'ye bildirdi. Kuteybe, Nîzek ile anlaşma yapıp Tohâristân³⁴⁶ tarafını kontrol altına aldıktan sonra, Buhâra şehirlerinden Beykend³⁴⁷

³⁴⁴ Nîzek hakkında geniş bilgi için bk. Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, 48-49; Zekeriya Kitapçı, *Türkistan'da Müslüman Olan İlk Türk Hükümdarları* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1998), 26-33; Akdes Nimet Kurat, "Kuteybe b. Müslim'in Hvârizm ve Semerkand'i Zabtı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 6/5 (Kasım-Aralık 1948), 389.

³⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/9-10; İbn Haldûn, *Târîh*, 3/71. Ayrıca bk. Hattâb, "Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî", 12/52; Âkıl, *Târîhu hilâfeti Benî Ümeyye*, 202.

³⁴⁶ Aşağı ve yukarı Tohâristan olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Yukarı Tohâristan, Belh'in doğusu ile Ceyhun nehrinin güneyinde yer alırken, aşağı Tohâristan, yukarı Tohâristan'dan daha doğuda ve Ceyhun nehrinin batısında bulunmaktadır. Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/26. Daha geniş bilgi için bk. Hüseyin Salman, "Tohâristan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınlar, 2012), 41/214-215.

³⁴⁷ Buhâra ile Ceyhun nehri arasında bulunan bu şehir, Buhâra'ya bir merhale mesafededir. Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/632-633; Himyerî, *er-Ravzü'l-mi'târ*, 123. Geniş bilgi için bk. W. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız (Ankara: Türk Tarih

üzerine yürümek istedi. Bu yerleşim yeri Halife Velîd'in de belirttiği gibi iki açıdan Müslümanların dikkatini üzerine çekiyordu. Bunlardan biri, yerel halkın ticarete önem vermesi ve Çin ile ticarî ilişkilerinin olması, diğeri de güneybatı tarafından Mâverâünnehir³⁴⁸ ile komşuluğu olduğundan önemli bir geçiş noktasına sahip olmasıydı.³⁴⁹ Kuteybe bir taraftan kış mevsiminin çıkmasını,³⁵⁰ diğeri taraftan da Beykend'in içinde bulunduğu iktidar mücadelesinin fetih aşamasında işini kolaylaştıracağını düşünerek, bu durumu fırsata çevirmek için zamanını bekliyordu.³⁵¹ Beklenen vaktin geldiğine inanan Kuteybe, gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra askerî birliği ile Beykend üzerine yürümek için yola koyuldu. Kuteybe'nin yola çıktığını öğrenen Beykendliler, Soğdlar³⁵² ile civardaki beldelerden askerî yardım istediler.³⁵³ Kuteybe'nin Beykend'e ulaşmasının ardından yardımcı birlikler şehre girdi ve Kuteybe'yi iki taraftan kuşatma altına aldılar. Böylece onun merkezi yönetim ile irtibatını kestiler. Kuteybe'den uzun süre haber alamayan Haccâc endişeye kapılarak durumu I. Velîd'e bildirdi. Halifenin talimatıyla İslâm ordusunun başarıya ulaşması için ülkenin çeşitli cami ve mescidlerinde dua edildi. Kuteybe, muhasaranın uzaması ve merkezi yönetim ile irtibatın kesilmesi nedeniyle, askerlerin üzerinde oluşan olumsuz havayı kaldırmak ve onları var gücüyle savaşa teşvik etmek için bir konuşma yaptı. Konuşmanın ardından, İslâm ordusunun morali

Kurumu Basımevi, 1990), 195-196; Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2017), 248-249.

³⁴⁸ Arapça lügat manası itibarıyla nehrin diğeri tarafında bulunan yer anlamına gelmektedir. Burada kastedilen nehir ise Ceyhun nehridir. İslâm coğrafyacılarından İstahrî'ye göre bu bölgenin sınırları içerisinde kalan yerler; Buhâra, Semerkant ve ona bağlı Soğd toprakları, Şâş (Taşkent), Fergane, Kiş, Neseş, Sağaniyân ve ona bağlı Huttel, Tirmiz, Guvaziyan, Ahsîsek, Harezmi, Farab, İsbicâb, Tırazlak ile Hocend topraklarını kapsamaktadır. İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, 286-287. Ayrıca bk. Aydın, *Semerkant Tarihi*, 32-34; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 67-192; Osman Gazi Özgüdenli, "Mâverâünnehir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/177-180.

³⁴⁹ Vambéry, *Târîhu Buhâra*, 63; Yıldız, *Büyük İslâm Tarihi*, 2/383; Zekeriyâ Kitapçı, *Türkistan'da İslâmiyet ve Türkler* (Konya: Nur Basımevi, 1988), 105.

³⁵⁰ İbn A'sem, *Fütüh*, 4/161; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/284; Bessâm Aselî, *Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî* (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1985), 29.

³⁵¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/194-195; İbn Haldûn, *Târîh*, 3/71. Ayrıca bk. Dalkılıç, "Buhâra'nın İslâmlaşmasında Kuteybe bin Müslim'in Rolü", 151; Âkıl, *Târîhu hilâfeti Benî Ümeyye*, 203.

³⁵² "Soğd ülkesinin en önemli merkezleri, Semerkant ve Buhâra olmak üzere Amuderya ile Siriderya arasında yayılan ve günümüzde Özbekistan, Tacikistan ve Kırgızistan sınırları içinde kalan coğrafi bölgedir." Ahmet Taşağıl, "Soğd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/348.

³⁵³ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 300; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/10; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/285; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/194-195. Ayrıca bk. Ahmed b. Zeynî Dahlân, *el-Fütühâtü'l-İslâmiyye ba'de mudîyyi'l-fütühâtü'n-nebeviyye* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), 1/180; Aselî, *Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî*, 30.

düzeldi ve düşman birliklerine var güçleriyle saldırdılar.³⁵⁴ Savaşı kaybedeceklerini anlayan düşman birlikleri barış istemek zorunda kaldılar. Yapılan teklifi kabul eden Kuteybe,³⁵⁵ şehrin işlerini yürütmek için vali olarak Verka b. Nasr el-Bâhilî'yi atadıktan sonra Merv'e dönmek için şehirden ayrıldı.³⁵⁶ Kuteybe, Beykend şehrinde uzaklaşır uzaklaşmaz, halkın ayaklanarak bıraktığı vali ile yanında bulunan askerlerin öldürüldüğü haberini aldı.³⁵⁷ Beykend'e geri dönen Kuteybe, verdiği mücadele neticesinde şehrin hakimiyetini tekrar ele geçirdi.³⁵⁸

Kuteybe, Beykend'in fethini bildiren bir mektup ile bazı hediyeleri Haccâc'a göndermiştir. Ayrıca ele geçirmiş olduğu ganimetleri izin verdiği takdirde, askerleri arasında dağıtmak istediğini de belirtmiştir.³⁵⁹ Mektubu ve hediyeleri alan Haccâc, bu duruma çok sevinmiş ve Halife Velîd'e bildirmiştir. Ayrıca Kuteybe'nin isteğini de ona iletmiştir. Haccâc, I. Velîd'den gelen ve içinde hayır dua ile teşekkürünü bildiren, ayrıca ganimetleri askerleri arasında dağıtabileceğine dair yazdığı mektubu Kuteybe'ye göndermiştir.³⁶⁰ Haccâc'dan gelen bu olumlu haber üzerine Kuteybe, çok sayıdaki silah, altın ve atları, savaşa katılan askerleri arasında taksim etmiştir. Böylece Müslüman askerler, düşmanla mücadele etme bakımından kuvvetli hâle gelmişlerdir.³⁶¹

Kuteybe b. Müslim, ilkbahar geldiğinde Halife Velîd'in emrini yerine getirmek için kardeşi Beşşâr b. Müslim'i Merv'e bırakarak Buhâra'ya hareket

³⁵⁴ Halife b. Hayyât, *Târîh*, 300; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/11; Hattâb, "Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî", 12/54.

³⁵⁵ Halife b. Hayyât, *Târîh*, 300; Belâzürî, *Fütûh*, 611; Taberî, *Târîh*, 4/331; İbn A'sem, *Fütûh*, 4/165. Ayrıca bk. Muhammed Ahmed Muhammed, *Buhâra fî sadri'l-İslâm* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1413/1992), 56.

³⁵⁶ Ya'kûbî, *Târîh*, 2/268; Taberî, *Târîh*, 6/431; Narşahî, *Târîhu Buhâra*, 73-74; Muhammed, *Buhâra fî sadri'l-İslâm*, 56.

³⁵⁷ Halife b. Hayyât, *Târîh*, 300; Belâzürî, *Fütûh*, 611; Taberî, *Târîh*, 6/431; İbn A'sem, *Fütûh*, 4/165. Ayrıca bk. Hudarî Bek, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 514; Dahlân, *Fütûhâtü'l-İslâmiyye*, 1/180. Valinin öldürülmesinin sebepleri hakkında geniş bilgi için bk. Narşahî, *Târîhu Buhâra*, 74; M.G.S. Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, trc. Alp Eker vd. (İstanbul: İz Yayıncılık, 1993), 1/71.

³⁵⁸ Taberî, *Târîh*, 6/431; İbn A'sem, *Fütûh*, 4/163; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/279; Narşahî, *Târîhu Buhâra*, 74. Ayrıca bk. Aselî, *Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî*, 32; Hattâb, "Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî", 12/54.

³⁵⁹ Taberî, *Târîh*, 6/431; İbn A'sem, *Fütûh*, 4/163-164; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/195. Ayrıca bk. Hattâb, "Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî", 12/54; Dahlân, *Fütûhâtü'l-İslâmiyye*, 1/180-181.

³⁶⁰ Taberî, *Târîh*, 6/432; İbn A'sem, *Fütûh*, 4/163-164; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/195. Ayrıca bk. Hattâb, "Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî", 12/54; Aselî, *Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî*, 32-33; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, 163.

³⁶¹ Taberî, *Târîh*, 6/432; İbn A'sem, *Fütûh*, 4/163; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/11; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/195. Ayrıca bk. Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, 163; Nuri Ünlü, *İslâm Tarihi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1992), 1/190.

etmiştir. Önce Nûmişkes³⁶² ve daha sonra da Râmisen³⁶³ üzerine yürümüştür (88/707).³⁶⁴ Kuteybe'nin üzerlerine geldiğini haber alan Nûmişkes ve Râmisen yöneticileri, herhangi bir direnişte bulunmama kararı almışlardır. Çünkü direnme neticesinde, Beykend halkının başına gelen durumun kendi başlarına gelmesini istememişlerdir. İşte bu sebepten ellerinde bulunan tüm malları Müslümanlara teslim ederek beldelerinin harap olmasını önlemişlerdir.³⁶⁵

Beykend, Nûmişkes ve Râmise'nin fethinin ardından I. Velîd'in talimatı üzerine önemli çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Buna göre; fethin sonucunda elde edilen ganimetler sayesinde Müslüman askerler, gücüne güç katmışlar, ileride yapılacak fetihlere daha hazırlıklı hâle gelmişlerdir. Buhâra'nın fethinin önündeki en büyük engel olan Beykend sorunu ortadan kaldırılmış ve Müslümanlar bölgede kendi güçlerini göstermiş, ticarî bakımdan önemli olan şehir ele geçirilmiş, puthane imha edilerek insanlar üzerindeki etkisi kırılmış, böylece yerli halkın Müslüman olmaları önündeki en büyük engel ortadan kaldırılmıştır. Aynı zamanda Müslümanların hem eğitimlerini sürdürmeleri hem de ibâdetlerini yerine getirmeleri için şehrin merkezine bir cami yaptırılmıştır.³⁶⁶ Böylece Kuteybe, fethini gerçekleştirdiği şehirlerde sükûnetin sağlanması maksadıyla idârî ve askerî tedbirleri almış, ayrıca İslâm dininin yayılması için de gerekli çalışmaları başlattıktan sonra, Buhâra üzerine sefer düzenlemek için geri dönüp hazırlıklarına başlamıştır.

1.2. Buhâra'nın Fethi

Halife Velîd, stratejik konumundan dolayı Buhâra'nın fethine önem veriyordu. Çünkü bir taraftan bu bölgede gerçekleştirilecek fetihlere zemin hazırlanırken, diğer taraftan da daha sonra fethedilecek yerlerin güvenliğini sağlamayı düşünüyordu. I. Velîd, Haccâc'a haber göndererek Kuteybe komutasında

³⁶² Buhâra'nın sınırları kapsamında bulunan bir yerleşim yeridir. Geniş bilgi için bk. Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/54.

³⁶³ Aynı zamanda Bemickes diye de okunan bu yer, Buhâra'nın yerleşim alanlarındandır. Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/586. Daha geniş bilgi için bk. Ramazan Şeşen, "Buhara", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/363-367.

³⁶⁴ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 301; Taberî, *Târîh*, 6/436-437; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/285. Ayrıca bk. Aselî, *Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî*, 34; Yiğit, "Kuteybe b. Müslim", 26/491.

³⁶⁵ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 300; Belâzürî, *Fütuh*, 611; Taberî, *Târîh*, 6/331. Ayrıca bk. Zekeriya Kitapçı, *Yeni İslâm Tarihi ve Türkistan* (by., yy., ts.) 247-248.

³⁶⁶ İslâmlaştırma faaliyetleri için bk. Zekeriya Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu* (Konya: Yedi Kubbe Yayınları, 2004), 92-99.

Buhâra'nın fethini istedi.³⁶⁷ Kuteybe bu sırada Belh tarafından Merv'e dönerken, Fâryâb'da kendisine Haccâc'dan mektup geldi. Gelen mektupta Haccâc, Halife Velîd'in emriyle bir an önce Buhâra Hükümdarı Verdân Hudât üzerine yürümesini istedi. Bunun üzerine Kuteybe hemen geri dönerek Buhâra üzerine yürüdü (89/708). Yaptığı seferde başarı elde edemeyen Kuteybe, Merv'e geri dönmek zorunda kaldı.³⁶⁸ Kuteybe yaşadığı olayı Haccâc vasıtasıyla I. Velîd'e bildirdi.³⁶⁹ I. Velîd, Haccâc'dan ikinci defa Buhâra hükümdarı Verdân Hudât üzerine hareket etmesini istedi. Bunun üzerine Kuteybe tekrar Buhâra hükümdarı Verdân Hudât üzerine yürüdü (90/708).³⁷⁰

Kuteybe'nin Buhâra üzerine sefer düzenlemek için hazırlık yaptığını öğrenen hükümdar, şehri savunmak amacıyla başta Soğd ve Türk olmak üzere komşu yöneticilerden acilen yardım birlikleri istedi. Ancak yardım birlikleri gelene kadar Kuteybe, Buhâra'yı muhasara altına aldı.³⁷¹ İki taraf arasında meydana gelen savaşın seyri ara sıra değişmiş olsa da mücadeleyi Kuteybe kazandı (90/708).³⁷² Savaşın galibi olan Kuteybe'ye, Buhâra ahalisi barış teklifi yapmak zorunda kaldı. İki taraf arasında yapılan anlaşmaya göre Buhâralılar, Halife Velîd için iki yüz bin, Horasan valisi için ise on bin dirhem yıllık verginin yanı sıra, evlerinin, bağ ve bahçelerinin yarısının Araplara verilmesi, Müslümanların iâşe ve odun ihtiyaçlarının karşılanması ve hayvanlarının da yiyeceklerinin temin edilmesi hususunda anlaştılar. Üzerinde anlaşma sağlanan bu şartların Buhâra'nın tamamında (İlçe, kasaba ve köy) uygulanması kararı alındı.³⁷³ Daha sonra Kuteybe, gerek Buhâra'nın fethi gerek anlaşma maddelerini içeren bir mektup yazarak durumu Haccâc'a bildirdi. Haccâc

³⁶⁷ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/236; Muhammed Esad Tales, *Târîhu'l-Arab* (Beyrut: Dâru'l-Endelüs, ts.), 1/116.

³⁶⁸ Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd ed-Dineverî, *el-Ahbârü't-tvâl*, çev. Nusrettin Bolelli-İbrâhim Tüfekçi (İstanbul: Hivda İletişim, 2007), 366-367; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/17; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/199. Ayrıca bk. Tales, *Târîhu'l-Arab*, 1/116; Dahlân, *Futûhâtü'l-İslâmiyye*, 1/182.

³⁶⁹ Taberî, *Târîh*, 6/440.

³⁷⁰ Taberî, *Târîh*, 6/440; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/17; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/199. Ayrıca bk. Dahlân, *Futûhâtü'l-İslâmiyye*, 1/182; Aselî, *Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî*, 35; Hattâb, "Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî", 12/56-57.

³⁷¹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 303; Taberî, *Târîh*, 6/442-443; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/23. Ayrıca bk. Tales, *Târîhu'l-Arab*, 1/116; Âkıl, *Târîhu hilâfeti Benî Ümeyye*, 203.

³⁷² Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/287; Âkıl, *Târîhu hilâfeti Benî Ümeyye*, 203; Hakkı Dursun yıldız, *İslâmiyet ve Türkler* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980), 39.

³⁷³ Narşahî, *Târîhu Buhâra*, 84; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, 169. Ayrıca bk. Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, 39; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, 3/170; Ünlü, *İslâm Tarihi*, 1/190.

tüm bu gelişmelerden Halife Velîd'i haberdar etti. Halife Velîd, başta Haccâc olmak üzere Kuteybe'yi tebrik etti ve ondan bölgedeki fetihlere devam etmesini istedi.³⁷⁴

Halife Velîd'in emriyle Kuteybe b. Müslim, Buhâra'nın fethini tamamladıktan sonra İslâm'ın bu bölgede yayılması ve kalıcılığını sağlamak için siyasî, dinî ve askerî alanda önemli çalışmalar gerçekleştirdi.³⁷⁵

Siyasî alanda Kuteybe, Buhâra'da hâkimiyeti sağlamak için başta idareciler olmak üzere toplumun her kesiminden istifade etmeyi hedefledi. Bunlardan biri yerel prens olan Buhar Hudât Hatun'un oğlu Tuğşade,³⁷⁶ diğeri ise toplumun önde gelen kişilerinden Dihkân Hine idi. Kuteybe, bu iki kişi ile irtibat kurarak, onların kısa sürede İslâm dinine girmelerini sağladı.³⁷⁷ Böylece toplum üzerinde etki kurmaya çalışan Kuteybe, kısa sürede anlaşma maddelerinin yerel halk tarafından kabul görmesini hedefledi.³⁷⁸

Sosyal alanda Kuteybe, İslâmlaştırma sürecini hızlandırmak için iskân politikasına önem verdi. Aslında bu politika yeni olmayıp eskiden beri Emevîler tarafından uygulanıyordu.³⁷⁹ I. Velîd, iskân politikasına önem verdiği için Kuteybe, anlaşma gereği Müslüman Arap kabilelerini Buhâra'ya yerleştirdi.³⁸⁰ Bu politika sayesinde, Müslüman Araplar ile yerel halk arasında evlilikler meydana geldi. Bunun neticesinde de her iki taraf arasında kısa sürede kaynaşma sağlandı.³⁸¹

Kuteybe, Buhâra'da yerel halk arasında İslâm dinini yaymak için büyük gayret sarf etmiştir. Uyguladığı iskân politikasıyla şehre Müslümanları yerleştirmiştir. Bunlarla birlikte yeni Müslüman olan Buhâra halkının da ibâdetlerini yerine getirmeleri, dinî eğitim ve öğretim faaliyetlerini gerçekleştirmeleri amacıyla

³⁷⁴ Taberî, *Târîh*, 6/444; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/24; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/288. Ayrıca bk. Hattâb, "Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî", 12/58; Vloten, *Emevîler Devrinde Arap Hakimiyeti*, 36.

³⁷⁵ Narşahî, *Târîhu Buhâra*, 77; Savaş, *İslâm Tarihi*, 2/27. Geniş bilgi için bk. Necde Hammâş, *ed-Dirâsât fi't-târîhi'l-İslâmî* (Dimaşk: Dâru Talas, 1994), 75-92.

³⁷⁶ Taberî, *Târîh*, 6/464; Narşahî, *Târîhu Buhâra*, 24.

³⁷⁷ Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, 233-234.

³⁷⁸ Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, 75-76.

³⁷⁹ Narşahî, *Târîhu Buhâra*, 77. Kuteybe'nin İskan politikasını uygulama aşamasında yaşanan gelişmeler için bk. Narşahî, *Târîhu Buhâra*, 52; Dalkılıç, "Buhâra'nın İslamlaşmasında Kuteybe b. Müslim'in Rolü", 154.

³⁸⁰ Narşahî, *Târîhu Buhâra*, 84.

³⁸¹ Narşahî, *Târîhu Buhâra*, 84; Frye, *Ortaçağın Başarısı Buhâra*, 104; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, 106.

şehrin bazı yerlerine cami ve mescidler inşa ettirmiştir.³⁸² Ayrıca Budist ve Zerdüş dinlerinin faaliyet merkezi olan, putların yapıldığı ve civar yerlere satıldığı meşhur “Mâh-ı Rûz” çarşısının da bulunduğu alana³⁸³ büyük bir Cuma Camii yaptırmıştır (94/712).³⁸⁴

Kuteybe, gerçekleştirdiği bu çalışmalar ile Müslümanların cuma ve vakit namazlarını rahat bir şekilde kılmalarını sağladı. Ancak Müslümanların sayısının artmasıyla bayram namazlarının kılınması için de yeni bir mekân arayışına girdi. Cuma Camii’nin bulunduğu yerden şehrin iç surlarına doğru olan kısmında genişçe bir mekân olan ve Rikistan diye isimlendirilen alana, Müslümanların bayramlarda bir araya gelmelerini ve kaynaşmalarını sağlamak maksadıyla bir bayram namazgâhı yaptırdı. Böylece Aşağı Türkistan’da fethedilen yerlere, Müslümanların vakit ile cuma namazlarını kılmaları için yapılan cami ve mescidlerin yanı sıra, bir de bayram namazgâhı dâhil edilmiş oldu.³⁸⁵

Sonuç olarak diyebiliriz ki; Kuteybe, Buhâra’nın sosyal, dinî ve ticarî merkezi durumunda olan Mâh-ı Rûz çarşısına cuma camii ile Rikistan’a bayram namazgâhı yaptırmayı, Zerdüş ile Budizm dininin etkisini sona erdirdiği gibi İslâmiyet karşısında da tutunamayarak gerilediğini ve artık ister istemez yerini İslâm dinine bıraktığını göstermiştir. Buhâra’da çok sayıda yapılan ibâdethâneler, yerel halkın kısa sürede bu dine teveccüh ettiğinin bir göstergesi olmuştur. Böylece Kuteybe, bir taraftan Halife Velîd’in fetihten sonrası için istemiş olduğu faaliyetleri gerçekleştirirken, diğer taraftan da İslâm dininin en kısa sürede başta Buhâra olmak üzere Aşağı Türkistan’da en yüce din olma özelliğini kazandırmıştır.³⁸⁶

³⁸² Narşahî, *Târîhu Buhâra*, 74; Kurt, *Orta Asya’nın İslamlaşma Süreci*, 235. Ayrıca bk. Kitapçı, *Türkistan’da İslamiyet ve Türkler*, 128.

³⁸³ Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 208

³⁸⁴ Narşahî, *Târîhu Buhâra*, 78; Kurt, *Orta Asya’nın İslamlaşma Süreci*, 235-236. Buhâra’nın fethi (90/708) ile caminin inşaatı (94/712) arasında dört yıl gibi bir sürenin olmasının sebepleri hakkında geniş bilgi için bk. Narşahî, *Târîhu Buhâra*, 32; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 112; Kitapçı, *Türkistan’da İslâmiyet ve Türkler*, 126.

³⁸⁵ Narşahî, *Târîhu Buhâra*, 82; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 114; Kurt, *Orta Asya’nın İslamlaşma Süreci*, 235. Ayrıca bk. Kitapçı, *Türkistan’da İslâmiyet ve Türkler*, 130-131. Halkın gönüllü olarak ibâdethânelere gelmesi için Kuteybe b. Müslim tarafından gerçekleştirilen faaliyetler hakkında bk. Narşahî, *Târîhu Buhâra*, 79; Frye, *Orta Çağın Başarısı Buhâra*, 58; Kitapçı, *Türkistan’da İslamiyet ve Türkler*, 132.

³⁸⁶ Kitapçı, *Türkistan’da İslamiyet ve Türkler*, 128.

1.3. Tâlekân- Fâryâb, Cüzçân, Şûman, Kiş (Kes) ve Nesef'in

Fethi

Buhâra'nın Müslümanlar tarafından fethedilmesi ile bu bölgede yapılacak fetihler daha da kolay hâle geldi. Çünkü bir taraftan Semerkant-Fergana ve Çin hattı, diğer taraftan da Tohâristan ve Sind güzergâhının önü açıldı. Buhâra gerek siyâsî gerek ticarî bakımdan merkezi bir konuma sahip olduğundan, Kuteybe'nin Buhâra bölgesini ele geçirip halkı ile anlaşma yapmasından rahatsız olan Soğd hükümdarı Tarhun endişeye kapıldı ve yanına bazı kişileri alarak Kuteybe ile görüşmek istedi. Yapılan görüşme neticesinde Kuteybe, Tarhun'ın önerdiği anlaşmayı kabul etti.³⁸⁷ Kuteybe yapılan anlaşmayı sağlama almak için de Tarhun'dan bazı rehineler istedi. Anlaşma sonrasında Tarhun memleketine geri döndü, Kuteybe ise Nîzek ile birlikte Merv'e geri dönmeye karar verdi.³⁸⁸ Nîzek geri dönüş esnasında, Kuteybe'nin Buhâra'yı fethetmesi ile önündeki engelin kalktığını ve kendi ülkesinin de Kuteybe tarafından fethedileceğini düşünerek, onun yanından ayrıldı ve Tohâristan'a ulaştı.³⁸⁹ Tohâristan'a ulaşan Nîzek, Kuteybe'ye karşı mücadele etmek için Belh, Merverrûz, Tâlekân,³⁹⁰ Fâryâb (Firyab)³⁹¹ ve Cüzçân³⁹² hükümdarlarına mektup yazarak yardım istedi. Hükümdarlar, bölgede Kuteybe'nin hâkimiyetinin artmasını engellemek için baharda Nîzek'e yardım etme hususunda anlaştılar.³⁹³ Kuteybe, Nîzek ve bölge hükümdarlarının kendisine karşı birleşerek isyan edeceğini öğrendiğinde, bu hamleyi önlemek için Merv'de bulunan kardeşi Abdurrahman b. Müslim'i on iki bin kişilik askerî birliğin başına geçirerek Berukan'a³⁹⁴ gönderdi. Kuteybe'nin kardeşi Abdurrahman'ı bu tarafa göndermesinin asıl sebebi, Nîzek'in Çin'den yardım

³⁸⁷ Taberî, *Târîh*, 6/445; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/24; Ya'kûbî, *Târîh*, 2/208. Ayrıca bk. Dahlân, *Futûhâtü'l-İslâmiyye*, 1/183.

³⁸⁸ Taberî, *Târîh*, 6/445; Dahlân, *Futûhâtü'l-İslâmiyye*, 1/183.

³⁸⁹ Ya'kûbî, *Târîh*, 2/208-209; Taberî, *Târîh*, 6/445; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/289.

³⁹⁰ Tohâristan'ın bir şehri olup, Belh ile Merverrûz arasında bir yerdir. Ebü'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah b. Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, çev. Murat Ağarı (İstanbul: Kitabevi, 2008), 40; İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 380; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/7.

³⁹¹ Tâlekân'dan küçük olup Cüzçân'a bağlı ve Belh yerleşim alanının kıyısında bulunan bir yerdir. İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 381; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/294.

³⁹² Horasan sınırları içerisinde Belh yerleşim alanının en büyük kasabalarındandır. Belh ile Merverrûz arasında bulunmaktadır. Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/211-212.

³⁹³ Taberî, *Târîh*, 6/446; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/24-25; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/289. Ayrıca bk. İbn Haldûn, *Târîh*, 3/74; Hattâb, "Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî, 12/59; Yiğit, "Kuteybe b. Müslim", 26/491.

³⁹⁴ Belh şehrine bağlı bir kasabadır. Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/481.

almasını engellemesinin yanı sıra, civar bölgelerden de isyan etme ihtimali olan hükümdarlara gözdağı vererek yardım kararından vazgeçmelerini sağlamayı düşünüyordu. Kuteybe bu konuda da başarılı oldu, Çin ve diğer bölgelerden Nîzek'e yardım birlikleri gelmedi.³⁹⁵

Kış mevsiminin sona ermesinden sonra harekete geçen Kuteybe, daha önce kendisine asker gönderme sözünde bulunan Nîsâbur, Herat, Serahs gibi şehir yöneticilerinden acilen askerî birlikleri göndermelerini istedi. İsteddiği askerî birlikler gelince de Kuteybe, Tâlekân üzerine yürüdü.³⁹⁶ Kuteybe'nin yola çıktığını öğrenen Tâlekân hükümdarı mücadele etmek için hazırlıklarını tamamlayıp beklemeye başladı.³⁹⁷ İki ordunun Tâlekân mevkiinde karşılaşması ile şiddetli bir savaş meydana geldi ve mücadeleyi Kuteybe kazandı.³⁹⁸ Buranın fethini gerçekleştiren Kuteybe, idarî işleri yürütmek için kardeşi Ömer b. Müslim'i Tâlekân'a vali olarak atadı.³⁹⁹

Tâlekân'ı fetheden Kuteybe, Fâryâb üzerine yürüdü.⁴⁰⁰ Fâryâb hükümdarı Kuteybe'ye karşı direnemeyeceğini anladığında, herhangi bir mücadelede bulunmadan ona itaat ederek Fâryâb'ı teslim etti. Kuteybe buranın idarî işlerini yürütmek için ailesinden birini vali olarak tayin etti.⁴⁰¹ Tâlekân'ın Kuteybe tarafından fethi ve Fâryâb ahalisinin direniş göstermeden ona itaat etmesi Cüzcan hükümdarına ulaştığında, hükümdar çareyi şehri terk ederek dağa sığınmakta buldu. Kuteybe, Cüzcan'a ulaştığında hükümdarı şehri terk ettiğinden, herhangi bir direniş ile karşılaşmadı. Bunun üzerine hükümdarsız kalan şehir halkı Kuteybe'ye itaatlerini bildirdiler. Kuteybe onların itaatlerini kabul etti ve halktan hiçbir kimseye zarar vermedi. Kuteybe'nin halkına zarar vermediğini öğrenen Cüzcan hükümdarı, bulunduğu yerden gelerek itaatini bildirdi. Kuteybe buranın idarî işlerini yürütmek için vali olarak Âmir b. Mâlik el-Himmânî'yi atadı. Bu bölgede kendisine karşı mücadele etme hususunda anlaşılan hükümdarlara boyun eğdiren Kuteybe, en son

³⁹⁵ Taberî, *Târih*, 6/446-447; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/25. Ayrıca bk. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/290; Dahlân, *Fütûhâtü'l-İslâmiyye*, 1/184.

³⁹⁶ Taberî, *Târih*, 6/446-447; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/25. Ayrıca bk. *Nihâyetü'l-ereb*, 21/290; İbn Haldûn, *Târih*, 3/74; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, 1/358.

³⁹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/25; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/289.

³⁹⁸ Taberî, *Târih*, 6/446-447; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/25. Ayrıca bk. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/290; İbn Haldûn, *Târih*, 3/74; Yâfiû, *Mirâtü'l-cinân*, 1/143-144; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, 1/358.

³⁹⁹ Taberî, *Târih*, 6/454; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/29; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/290.

⁴⁰⁰ Taberî, *Târih*, 6/454; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/29; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/290.

⁴⁰¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/29; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/290.

olarak da ayaklanmayı başlatan Nîzek üzerine yürüdü.⁴⁰² Kuteybe'nin üzerine geleceği haberini alan Nîzek, Kürz'e sığındı ve bütün geçitleri kontrol altına aldı.⁴⁰³ Nîzek'i takip eden Kuteybe ve kardeşi Abdurrahman onun bulunduğu yere gelerek karargâhını kurdular ve hemen muhasarayı başlattılar. Uzun süren muhasara neticesinde zor durumda kalan Nîzek teslim oldu.⁴⁰⁴ Kuteybe, Nîzek'in durumunu istişare etmek üzere önemli kişileri yanına çağırdı. Yapılan istişarenin sonucunda, bazıları onun öldürülmesi yönünde görüş beyan ederken, bazıları da öldürülmesinin doğru olmayacağını belirttiler. Bu istişare toplantısı başlamadan önce Kuteybe, Nîzek'in durumunu Haccâc'a sormuştu. Kuteybe'nin yardımına Haccâc'ın mektubu yetiştii. Haccâc mektubunda, merkezi yönetimin de onayını aldığını ve hiç vakit kaybetmeden bir an önce onun öldürülmesini emretti.⁴⁰⁵ İstişare toplantısında bazılarının Nîzek'in öldürülmesi yönünde görüş beyan etmesi, aynı zamanda Haccâc'dan gelen mektubun da içeriğinin bu minval üzere olması sonucunda,⁴⁰⁶ Nîzek'i bizzat Kuteybe öldürdü.⁴⁰⁷ Böylece Nîzek tehlikesinden kurtulan Kuteybe, Merv'e geri döndü.⁴⁰⁸

Nîzek ile yaptığı mücadeleyi kazanan Kuteybe, gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra Şûman⁴⁰⁹ üzerine sefer düzenleme kararı aldı. Çünkü Kuteybe 86/705 yılında, Şûman hükümdarı Kışıştan ile bir anlaşma yapmış ve bu anlaşma gereği Kışıştan her yıl belli miktarda vergi ödemeyi kabul etmişti. Bu tarihe kadar düzenli şekilde ödenen vergiyi (91/710) Kuteybe'nin tahsildarı almaya gittiğinde, Şûman hükümdarı tarafından memleketten kovuldu.⁴¹⁰ Kuteybe, kendisine vaat edilen vergiyi tahsil

⁴⁰² Taberî, *Târih*, 6/454-455; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/29; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/290; İbn Haldûn, *Târih*, 3/74.

⁴⁰³ Taberî, *Târih*, 6/455; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/29-30; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/291. Ayrıca bk. Dahlân, *Fütûhâtü'l-İslâmiyye*, 1/185.

⁴⁰⁴ Taberî, *Târih*, 6/455; İbn A'sem, *Fütûh*, 4/166-168; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/30; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/291-292. Geniş bilgi için bk. Dahlân, *Fütûhâtü'l-İslâmiyye*, 1/186; Hattâb, "Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî", 12/61.

⁴⁰⁵ Taberî, *Târih*, 6/457; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/31; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/293. Ayrıca bk. İbn Haldûn, *Târih*, 3/75; Aselî, *Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî*, 44.

⁴⁰⁶ Taberî, *Târih*, 6/458.

⁴⁰⁷ Taberî, *Târih*, 6/458; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/293; İbn Haldûn, *Târih*, 3/75.

⁴⁰⁸ Taberî, *Târih*, 6/460; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/31; Dahlân, *Fütûhâtü'l-İslâmiyye*, 1/186. İbn A'sem ise Nîzek Tarhun'un öldürülmesiyle ilgili farklı bilgi vermektedir. Geniş bilgi için bk. İbn A'sem, *Fütûh*, 4/167-169.

⁴⁰⁹ Ceyhun nehrinin arka tarafında bulunan Sağaniyân şehrine ait bir beldedir. Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/424.

⁴¹⁰ Taberî, *Târih*, 6/461; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/32; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/294. Ayrıca bk. Dahlân, *Fütûhâtü'l-İslâmiyye*, 1/190-191; Hattâb, "Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî", 12/62.

etmesi için bu sefer de iki elçisini gönderdi. Bu elçiler de başarısız olunca, bizzat kendisi ordusunun başında sefere çıkma kararı aldı.⁴¹¹ Kuteybe, yanına kardeşi Salih'i de alarak Şûman üzerine yürüdü. İki taraf arasında yapılan zorlu mücadeleyi Kuteybe kazandı ve kaleyi ele geçirdi. Savaşanları öldürüp diğerlerini de esir aldı (91/710).⁴¹²

Şûman'ın fethinin ardından Kuteybe, gerçekleştirdiği fetihleri Haccâc'a bildirdi. Haccâc da tüm bu yaşananları merkezi yönetime iletti. I. Velîd bu duruma sevindi ve bölgedeki fetihlerin güvenli bir şekilde devam etmesini emretti. Bunun üzerine Haccâc, strateji gereği Kuteybe'nin Kiş⁴¹³ ve Nesef⁴¹⁴ üzerine yürümesini istedi. Kuteybe, Haccâc'ın belirttiği gibi bu iki beldenin fetihlerini gerçekleştirdi⁴¹⁵ ve daha sonra da Buhâra'ya uğrayıp Merv'e geri döndü.⁴¹⁶

1.4. Sicistan Hükümdarı ile Yapılan Anlaşma

Kuteybe, Şûman, Kiş ve Nesef'i itaat altına aldıktan sonra Merv'e döndü. Bu sefer de genel vali Haccâc, Halife Velid'den aldığı emir üzerine Kuteybe'nin Sicistan⁴¹⁷ hükümdarı Rutbîl üzerine yürümesini istedi. Abdülmelik b. Mervân zamanında Hâricîler'in isyanını bastırıp, Horasan ve Sicistan'ı da hâkimiyeti altına

⁴¹¹ Taberî, *Târîh*, 6/461-462; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/32; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/294. Ayrıca bk. Dahlân, *Fütûhâtü'l-İslâmiyye*, 1/190-191; Baltacı, *Kuteybe b. Müslim ve Türk-Arap Münasebetleri*, 49-51; Aselî, "Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî", 46-47.

⁴¹² Taberî, *Târîh*, 6/462; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/32; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/294. Ayrıca bk. Dahlân, *Fütûhâtü'l-İslâmiyye*, 1/191; Aselî, *Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî*, 46-47.

⁴¹³ Mâverâünnehir şehirlerinden olan bu yeri İbn Havkal "Keşş", İbn Hurdâzbih "Kisse" diye telaffuz etmiştir. Semerkant ile Belh ticaret yolu üzerinde bulunan bu şehre Kassarin ve Aşur nehirleri hayat vermiştir. Nehirler sayesinde verimli topraklara sahip olan bu şehirde tarım alanında önemli gelişmeler görülmüştür. İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, 156; İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 433-434. Ayrıca bk. W. Barthold, "Keş", *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, 1997), 6/600.

⁴¹⁴ Semerkant'ın şehir merkezleri bulunmaktadır. Bunlar: Debüsiyye, Kuşfmiyye, İştihan, Kissü, Nesef ve Hucende'dir. Semerkant ve Ceyhun arasında bulunan bu şehir nüfus bakımından diğerlerine göre daha yoğundur. İbn Hudâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, 36; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/329.

⁴¹⁵ Taberî, *Târîh*, 6/463; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/23.

⁴¹⁶ Belâzürî, *Fütûh*, 597; Taberî, *Târîh*, 6/462-463; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/32. Ayrıca bk. Dahlân, *Fütûhâtü'l-İslâmiyye*, 1/191; Hattâb, "Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî", 12/62.

⁴¹⁷ Büyük bir bölge olan Sicistan'ın merkezi Zerenç şehridir. İstahrî "Sicistan"ı batıdan Horasan, Güneyden Sicistan-Fars-Kirman arasındaki çöl, doğudan Sicistan-Mekran arasındaki çöl kuşatır. Doğu sınırının kalanı Mültan âmilliğine dâhildir. Kuzeye geldiğimizde ise Hind toprakları kuşatır. İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, 238. Ayrıca bk. İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 359-363; Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-büldân*, 276-279; Azmi Özcan, "Mültan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/548-549.

alan Haccâc, Mühelleb b. Ebû Sufre'yi Horasan'a, Ubeydullah b. Ebû Bekre'yi de Sicistan'a vali tayin etti. Ubeydullah b. Ebû Bekre bölgeden başarısız şekilde geri dönünce Haccâc, Basra ve Kûfeliler'den oluşturduğu askeri birliğin başına komutan olarak Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as'ı atadı ve Sicistan'a gönderdi (80/699). Bölgenin büyük bir kısmını fetheden İbnü'l-Eş'as, daha sonra Haccâc ile arasında yaşanan anlaşmazlıktan dolayı isyan etti ve Haccâc'a karşı mağlup olunca da Rutbîl'e sığındı.⁴¹⁸

Haccâc, isyan eden Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as'ı kendisine teslim etmesini Rutbîl'den istedi. Rutbîl ilk önce bu çağrıya olumsuz cevap vermiş olsa da baskılar sonucu İbn Eş'as'ı Haccâc'a teslim etmek zorunda kaldı. Haccâc'ın yanına vardığında başına gelecekleri tahmin eden İbn Eş'as, yolculuk esnasında yanında bulunan görevlilerin elinden kurtularak intihar etti (85/704). Bu gelişme sonucunda, Rutbîl'in samimi olduğunu gören Haccâc, onunla anlaşmaya karar verdi. Yapılan anlaşmaya göre Rutbîl; her yıl bin dirheme karşılık mal olarak vergi ödemeyi, ayrıca yedi veya dokuz yıl savaşmamayı taahhüt etti. Anlaşma gereği her yıl intizamli bir şekilde ödemesini yapan Rutbîl, sürenin sonuna doğru ödemekte olduğu vergi konusunda Haccâc'a sıkıntı çıkarmaya başladı. İki taraf arasında yaşanan bu olaylar üzerine Haccâc, Kuteybe b. Müslim'i Sicistan üzerine gönderdi.⁴¹⁹ Sicistan'a ulaşan Kuteybe, Rutbil ile anlaşmaya vardıktan sonra (92/711)⁴²⁰ Hârezm üzerine sefere yöneldi.⁴²¹

1.5. Hârezm, Semerkant, Şâş ve Fergana'nın Fethi

Sicistan hükümdarı ile anlaşma yapan Kuteybe, Horasan'a dönerek Halife Velîd'in emri üzerine Semerkant'ın fethi için hazırlıklara başlamıştı. Ancak daha önceden Kuteybe ile Semerkant hükümdarı Tarhun arasında bir anlaşma yapılmıştı. Her iki taraf da yapmış oldukları anlaşmaya Soğdlu tâcirler ile âsiler tarafından Semerkant'ta başlatılan isyana kadar sadık kalmışlardı. Bu isyan sonucunda,

⁴¹⁸ Belâzürî, *Fütûh*, 579-580; Osman Gazi Özgüdenli, "Sistan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/275.

⁴¹⁹ Belâzürî, *Fütûh*, 580-581; Dahlân, *Fütûhâtü'l-İslâmiyye*, 1/194: Hattâb, "Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî", 12/62-63.

⁴²⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/207. Anlaşma metni için bk. Belâzürî, *Fütûh*, 581; Ya'kûbî, *Târih*, 2/209; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/207.

⁴²¹ Ya'kûbî, *Târih*, 2/209.

Tarhun'un yerine Afşin unvanı ile bilinen Gûrek'i geçirmişlerdi. Bununla da kalmayan âsiler, takındıkları tavrı ile Müslümanlara da zulmetmeye başlamışlardı.⁴²²

Yaşanan bu olaylar karşısında, ilkbahar gelmeden Gûrek üzerine yürümek için hazırlıklara başlayan Kuteybe'ye, Hârezm⁴²³ hükümdarından bir mektup geldi. Hükümdar mektubunda, başta kardeşi Hurrazad olmak üzere kendisine isyan edenlere karşı koymakta yetersiz kaldığından yardım istedi. Yardım etmesi durumunda da kendisine değerli hediyeler vereceğini söyledi.⁴²⁴ Kuteybe'nin güvenini kazanmak için de ona bazı hediyeler gönderdi.⁴²⁵

Hükümdarın teklifine olumlu yaklaşan Kuteybe, durumu Haccâc'a bildirdi. Haccâc da Halife Velîd'in olurluğunu aldıktan sonra Kuteybe'nin istenen yardım için hazırlıklara başlamasını emretti. Hazırlıklarını yaptıktan sonra yola çıkan Kuteybe, Hükümdar ile Fîl⁴²⁶ şehrinde bir araya geldi. Harezmşah barış önerisi olarak Kuteybe'ye; on bin asker, adına casusluk yapılması ve mal verilmesine mukabil Hurrazad'a karşı kendisine yardım etmesini istedi. Kuteybe bu teklifi kabul etti.⁴²⁷ Hükümdar ile Kuteybe arasında yapılan anlaşmayı öğrenen Hurrazad, askerlerini harekete geçirerek ayaklandı. Ayaklanma neticesinde, Fîl şehrini ele geçiren Hurrazad üzerine Kuteybe, kardeşi Abdurrahman b. Müslim'i gönderdi.⁴²⁸ Kuteybe'nin kardeşi Abdurrahman savaşı kazanarak şehri tekrar geri aldı. Savaşın sonucunda, Abdurrahman'ın ele geçirdiği âsiler Kuteybe tarafından öldürüldü. Ayrıca Kuteybe tarafından Harezmşah'a teslim edilen kardeşi Hurrazad ile ona isyan

⁴²² Yıldız, "Velîd I.", 13/293.

⁴²³ Bir bölgenin adı olmakla birlikte, Horasan ve Mâverâünnehir'den ayrıdır. Buranın kuzeyi ve batısı Oğuz hudutlarına, güneyi ve doğusu ise Horasan ve Mâverâünnehir'e sınırdır. Hârezm büyük bir bölge olduğundan, geniş âmillikler ile şehirlerden oluşur. İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 410; Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-büldân*, 367. Geniş bilgi için bk. Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 213-216; Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş* (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981), 59-61.

⁴²⁴ Taberî, *Târîh*, 6/469; İbn A'sem, *Fütûh*, 4/175; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/295. Geniş bilgi için bk. Aydın, *Semerkant Tarihi*, 192.

⁴²⁵ Taberî, *Târîh*, 6/469; İbn A'sem, *Fütûh*, 4/175; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/308; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/295. Ayrıca bk. Dahlân, *Fütûhâtü'l-İslâmiyye*, 1/194; Kurat, "Kuteybe b. Müslim'in Hvârizm ve Semerkand'i Zabtı", 397-398.

⁴²⁶ Harezm'de bir şehirdir. Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/325.

⁴²⁷ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 305; Taberî, *Târîh*, 6/470-471; İbn A'sem, *Fütûh*, 4/175. Ayrıca bk. Dahlân, *Fütûhâtü'l-İslâmiyye*, 1/195; Aselî, "Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî", 50; Kurat, "Kuteybe b. Müslim'in Hvârizm ve Semerkand'i Zabtı", 399.

⁴²⁸ Belâzürî, *Fütûh*, 612; Taberî, *Târîh*, 6/470; Zettersten, "Kuteybe", 6/1052.

edenler de hükümdar tarafından ortadan kaldırıldı.⁴²⁹ Tüm bunların neticesinde, önceden yapılan anlaşma gereği hükümdar vaat ettiklerini Kuteybe'ye verdi.⁴³⁰ Böylece burada sükûneti sağlayan Kuteybe, şehrin idaresini İyas b. Abdullah'a, haraç işlerini de Ubeydullah b. Ubeydullah'a tevdi etti.⁴³¹

Hârezm bölgesinde işleri yoluna koyan Kuteybe, buradan ayrılarak Müslümanlar açısından stratejik ve ekonomik öneme sahip olan Semerkant⁴³² üzerine yöneldi. Kuteybe'nin askerî gücünden çekinen Semerkant yöneticisi Tarhun, onunla mücadele etmek istemedi ve Kuteybe'ye haraç teklifinde bulundu. Yapılan teklifi uygun bulan Kuteybe anlaşmayı kabul etti. Ancak yerel halktan bazıları Kuteybe ile yapılan anlaşmayı kabul etmedi ve hükümdara karşı ayaklandılar. Ayaklanma sonucunda, başta Tarhun olmak üzere ona yardım eden kişileri de öldürdüler. İsyan eden halk, Tarhun'un yerine Gûrek b. İhşid'i geçirdiler. Semerkant'ta gerçekleşen yönetim değişikliği, bir taraftan Kuteybe ile önceki dönemde yapılan anlaşmayı geçersiz kıldığı gibi Müslümanlar tarafından da bu bölgede yapılan fetihleri tehlikeye atmış oldu. Çünkü Müslüman birlikleri fethettikleri yerlerden geri çekildikleri zaman, Semerkantlılar bu bölgelerde ayaklanma başlatabilir ve ellerinden çıkan yerleri tekrar geri alabilirlerdi.⁴³³ Bu durumun yanı sıra Semerkant'ın âcilen Müslümanlar tarafından fethedilmesi de gerekiyordu. Çünkü I. Velîd, Semerkant'ın

⁴²⁹ Belâzürî, *Fütûh*, 612-613; Taberî, *Târîh*, 6/570; İbn A'sem, *Fütûh*, 4/176. Ayrıca bk. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 4/46; İbn Haldûn, *Târîh*, 3/76.

⁴³⁰ Belâzürî, *Fütûh*, 613.

⁴³¹ İbn Haldûn, *Târîh*, 3/76-77; Kurat, "Kuteybe b. Müslim'in Hvârizm ve Semerkant'ı Zabtı", 400.

⁴³² Soğd ülkesinin güneyinde bir şehir olup, doğu, kuzey ve güney tarafı yüksek dağlarla çevrili, batı tarafından ise açık bir alana sahiptir. Ülkenin merkezi şehri olmakla birlikte, ticaret açısından da önem arz etmektedir. Çünkü Semerkant, Hindistan, İran ve Türk bölgelerinden gelen ticaret yollarının birleştiği bir güzergâhta yer almaktadır. Sadece ticarî açıdan değil, stratejik açıdan da önemli bir konuma sahiptir. İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 424-429; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/279-280. Geniş bilgi için bk. Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 221-227; Aydınli, *Semerkant Tarihi*, 51-74; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 97-101.

⁴³³ Ya'kûbî, *Târîh*, 2/209-210; Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, 76; Yıldız, *Büyük İslâm Tarihi*, 2/386. Soğd'un merkezi olan Semerkant üzerine Kuteybe tarafından sefer düzenlenmesinin sebepleri hakkında bk. Aydınli, *Semerkant Tarihi*, 191. Ayrıca Semerkant, coğrafî, stratejik ve ticarî açıdan önemli bir konuma sahiptir. İslâm coğrafyacılarına göre; "bol akarsuları, yemyeşil bitki örtüsü ve tertemiz havası ile mümtaz bir tabii görünümüne sahip olan bu şehir, seyyahların tarifiyle cenneti andırmakta" olduğundan, üstün bir coğrafî özelliğe sahip olmuştur. Stratejik öneme sahip olması da; "Çin (İpek yolu), Türk ülkeleri, Hindistan, Afganistan (Baharat yolu), Merv, Buhâra ve İran üzerinden gelen çok önemli ticaret yollarının kesişme noktasında bulunması" şehre önemli kültür ve ticaret merkezi olma özelliğini de kazandırmıştır. Ticaret bakımından ise; bu şehirde çeşitli ticarî ve sınaî maddelerinin ticaret kervanlarıyla dünyanın dört bir tarafına ulaştırılması, yerel halkın geçim sıkıntısı yaşamadığı gibi müreffeh bir hayat sürdürmelerini de sağlamıştır. Kitapçı, *Türkistan'da İslâmiyet ve Türkler*, 143; Aydınli, *Semerkant Tarihi*, 44-46.

stratejik, coğrafi ve ticarî olmak üzere üç üstün meziyete sahip olduğunu biliyordu. Bu özelliğe sahip olan şehrin Müslümanların eline geçmesiyle, ticarî bakımdan kazançlı çıkabilecekleri gibi stratejik açıdan da önemli bir konuma sahip şehri ele geçirmiş olacaktı.

Hârezm seferinden dönen Kuteybe, Semerkant üzerine düzenlenecek seferin hazırlıklarına başladı. Bu sırada Halife Velîd'den gelen emir üzerine Semerkant'a düzenlenecek seferin ilk aşamada gizli tutulması istendi.⁴³⁴ Kuteybe, Semerkant üzerine düzenleyeceği seferi her ne kadar gizli tutmaya çalışmış olsa da Hârezm'in fethinden sonra yanına komutanlarından Müceşşir b. Müzâhim es-Sülemî geldi. Soğd halkının Kuteybe tarafından kendileri üzerine bir sefer düzenlemeyi düşünmediğini, ayrıca aradaki mesafenin de yakınlığını göz önünde bulundurarak Semerkant üzerine sefer düzenlemenin tam zamanı olduğunu belirtti. Kuteybe, kendisine aktarılan bu bilginin ifşa edilmemesini ve başka bir kişiden duyduğu takdirde, onu öldüreceğini söyledi.⁴³⁵

Kuteybe, ani bir baskın düzenleyerek Semerkantlı âsileri gafil bir şekilde yakalamak istiyordu. Ancak Kuteybe'nin Semerkant üzerine sefer düzenleyeceği sırada, ordu komutanlarından bazıları Kuteybe'ye gelerek seferden yeni dönen askerlerin yorgun olduklarını ve bu sene dinlenmeleri için izin vermesini istediler.⁴³⁶ Kuteybe tarafından bu gelişme Haccâc'a bildirildi. Haccâc, olayın önemli olduğunu bildiğinden vakit kaybetmeden merkezi yönetime iletti. Ancak Halife Velîd, Semerkant üzerine bir an önce seferin düzenlenmesinin kaçınılmaz olduğunu belirtti. Ayrıca askerî açıdan da gerekli desteğin verileceğini ifade etti. Bu gelişme üzerine Kuteybe, Haccâc'dan sefer emri gelir gelmez Semerkat'a yöneldi.⁴³⁷ Kuteybe, gelen emir üzerine daha önceden de ifade ettiğimiz gibi Semerkantlıların dikkatini çekmemek için seferin nereye yapılacağını gizli tutarak, kardeşi Abdurrahman'ı

⁴³⁴ Ya'kûbî, *Târîh*, 2/209-210; İbn A'sem, *Fütûh*, 4/177-178. Ayrıca bk. Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, 76.

⁴³⁵ Taberî, *Târîh*, 6/472; İbn A'sem, *Fütûh*, 4/176-177; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/47; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/208. Ayrıca bk. Aselî, *Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî*, 51; Kurat, "Kuteybe b. Müslim'in Hvârizm ve Semerkand'i Zabtı", 400-401.

⁴³⁶ Kurat, "Kuteybe b. Müslim'in Hvârizm ve Semerkand'i Zabtı", 401.

⁴³⁷ İbn A'sem, *Fütûh*, 4/178; Kurat, "Kuteybe b. Müslim'in Hvârizm ve Semerkand'i Zabtı", 401.

yirmi bin kişiden oluşan askerî birliğin başında Merv'e doğru gönderdi.⁴³⁸ Kardeşi Abdurrahman'ı önden gönderen Kuteybe,⁴³⁹ askerlerine yaptığı konuşmanın ardından kendisi de birliği ile sefere çıktı.⁴⁴⁰ Önceden yola çıkan Abdurrahman yirmi bin askeri ile Semerkant'a ulaştı ve Kuteybe'yi beklemeye başladı.⁴⁴¹ Kuteybe'nin gelmesi ile Semerkant muhasara altına alındı.⁴⁴² Gûrek ve halkı muhasaranın uzamasından korkuya kapıldılar ve Şâş kralı ile Fergana hükümdarından yardım istediler. Bu iki hükümdar, Gûrek'e yardım etme kararı aldılar ve hazırladıkları askerî birliği Kuteybe'ye karşı koymak için gönderdiler.⁴⁴³

Kuteybe, Şâş kralı ile Fergana hükümdarının Semerkant hükümdarına yardım için geleceklerini öğrendiğinde, onlara karşı koymak amacıyla askerî birlik oluşturdu ve komutan olarak da kardeşi Salih b. Müslim'i görevlendirdi. Düşman birliklerinin gelmesiyle onlara saldıran Salih ve askerleri kısa sürede onları mağlup ederek bozguna uğrattı. Böylece Salih b. Müslim, Soğd hükümdarının istemiş olduğu yardımcı birliği Semerkant'a ulaşmadan yenilgiye uğrattı. Birliğin henüz Semerkant'a ulaşmadan bozguna uğratıldığını öğrenen halkın morali bozuldu. Bu moral bozukluğundan istifade etmek isteyen Kuteybe, kurmuş olduğu mancınıklarla

⁴³⁸ Taberî, *Târîh*, 6/472; İbn A'sem, *Fütûh*, 4/177; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/47; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/296. Ayrıca bk. Aselî, *Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî*, 51-53; Aydın, *Semerkant Tarihi*, 192-193.

⁴³⁹ Taberî, *Târîh*, 6/472-473; İbn A'sem, *Fütûh*, 4/177; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/47; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/297; Aselî, *Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî*, 23.

⁴⁴⁰ Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, 18-19; Kurat, "Kuteybe b. Müslim'in Hvârizm ve Semerkand'i Zabtı", 401. Kuteybe'nin ordusunun sayısı hakkında Kurat, İbn A'sem'e dayandığı rivâyette Hârezm'den yüz bin askerin katıldığını, ancak bu sayının da abartılı olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Kurat, Semerkant seferine düzenli ordunun dışında halktan kalabalık bir yığının da katıldığını belirtmiştir. İbn A'sem'e bakılırsa, "Semerkant seferine katılmak için Horasan'ın bütün şehirlerinden küçük ve büyük yaşta olan herkes yola çıkmış ve bu gibilerin sayısı her zamankinden daha fazla olmuştu" diyerek, yüz bin olmasa bile fazla olduğunu belirtmiştir. İbn A'sem, *Fütûh*, 4/175-178; Kurat, "Kuteybe b. Müslim'in Hvârizm ve Semerkand'i Zabtı", 401-402. Geniş bilgi için bk. Aydın, *Semerkant Tarihi*, 195; Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, 56.

⁴⁴¹ Taberî, *Târîh*, 6/473; Dahlân, *Fütûhâtü'l-İslâmiyye*, 1/197; Hattâb, "Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî", 12/65-66. Ayrıca bk. Ebû Halîl Şevkî, *fi't-Târîhi'l-İslâm* (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1996), 305.

⁴⁴² Taberî, *Târîh*, 6/473; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/297; Dahlân, *Fütûhâtü'l-İslâmiyye*, 1/197; Hattâb, "Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî", 12/65-66. Ayrıca bk. Şevkî, *Târîhi'l-İslâm*, 305. Kuteybe'den önce Semerkant üzerine düzenlenen seferler için bk. Belâzûrî, *Fütûh*, 597-598; 600-601; Aydın, *Semerkant Tarihi*, 165-174.

⁴⁴³ Taberî, *Târîh*, 6/473; İbn A'sem, *Fütûh*, 4/179; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/47; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/297. Ayrıca bk. Dahlân, *Fütûhâtü'l-İslâmiyye*, 1/197; Hattâb, "Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî", 12/65-66. Gûrek'in yardım amaçlı yazdığı mektup hakkında bilgi için bk. Taberî, *Târîh*, 6/476-477; İbn A'sem, *Fütûh*, 4/178-179. Ayrıca bk. Aydın, *Semerkant Tarihi*, 196; Kurat, "Kuteybe b. Müslim'in Hvârizm ve Semerkand'i Zabtı", 402-404.

şehrin surlarını dövmeye başladı ve surlarda bazı gedikler açıldı.⁴⁴⁴ Açılan gediklerden, Müslüman askerlerin içeriye girmesiyle zor durumda kalan Semerkantlılar, Kuteybe'ye haber göndererek barış teklifinde bulundular ve iki taraf arasında anlaşma sağlandı.⁴⁴⁵

Anlaşma maddeleri şu şekildedir:

“Bismillâhirrahmânirrahîm. Kuteybe b. Müslim b. Amr el-Bâhilî'nin Soğd Afşini Gûrek İbn İhşid ile gerçekleştirdiği sulh sözleşmesidir. Bu sözleşme, Kuteybe'nin taahhüdü olduğu gibi aynı zamanda Allah'ın ahdi, misakı ve zimmetidir. Allah'ın Peygamberinin, Velîd b. Abdülmelik'in, Haccâc b. Yûsuf'un, Mü'minlerin ve Kuteybe'nin zimmetidir” sözü ile başlamış ve “Gûrek, Semerkant'ın ve rustakları Kiş'in ve Nesef'in arazi ve mezru sahasına ve bütün sınırlarına şamil olarak şu şartları kabul etmiştir.” diyerek Gûrek'in yetki alanını belirtmiş, ayrıca bu girişin ardından aşağıda belirteceğimiz maddeleri vermiştir. Bu maddelere göre;

1. 2.000.000 dirhem in âcilen ödenmesini,
2. Senelik 200.000 dirhem vergi verilmesini,
3. Kuteybe'ye 3.000 esir teslim edilmesini, ancak teslim edilen bu esirler arasında yaşlı ve çocukların bulundurulmamasını,
4. Gûrek'in bu anlaşmayı onayladıktan sonra Velîd b. Abdülmelik, Haccâc b. Yûsuf ve Kuteybe b. Müslim'e itaat etmesini,
5. Gûrek tarafından merkezi yönetime söz verilen mal veya esirlerin aksatılmadan yerine getirilmesini, kendi toprakları içerisinde esir olanlara isabet eden cizyeyi her esir başına 200 dirhem olarak vermesini, şayet para değil de elbise olarak ödenecekse, büyük elbiselerin her biri 100 dirhem, küçük elbiselerin 60 dirhem olarak sayılmasını, şayet bu elbiseler ipekten verilirse her bir ipek parçasının 28 dirhem, kırmızı altının her bir miskali 20 dirhem, gümüşün her miskaline karşılık bir miskal değerinde ödenmesini,

⁴⁴⁴ Taberî, *Târîh*, 6/473; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/47-48; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/298. Ayrıca bk. Dahlân, *Fütûhâtü'l-İslâmiyye*, 1/196; Aselî, *Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî*, 54-55.

⁴⁴⁵ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 305; Belâzürî, *Fütûh*, 613; Taberî, *Târîh*, 6/474-475; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/48; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/ 298. Ayrıca bk. Aselî, *Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî*, 56-57. Semerkant'ın fethiyle ilgili Dineverî'nin rivâyeti için bk. Dineverî, *el-Ahbârü't-tivâl*, 367-368. Dineverî'nin rivâyetinin değerlendirilmesi için bk. Aydın, *Semerkant Tarihi*, 200.

6. Belirtilen bu ödemelere karşılık, Kuteybe'nin Gûrek'e yapılacak herhangi bir saldırıya karşı koruması ve ona kötülük yapmamasını,

7. Kuteybe, Gûrek'i Semerkant ve tüm Soğd topraklarına idareci olarak bıraktığını, Horasan valiliğine devam ettiği müddetçe kendisinden sonra da oğlunun bu göreve devam edeceğini ve bu ahitnâmeyle bağlı kalacaklarını bazı kişileri de şahit göstererek Kuteybe'nin kâtibi Sâbit tarafından 94/713 yılında kaleme alındığını ifade etmiştir. Kaleme alınan bu ahitnâmeyle Kuteybe ile şahitlerin mührü vurulduktan sonra Gûrek'e gönderilmiştir.⁴⁴⁶

Kuteybe, Semerkant'ın fethini gerçekleştirdikten sonra Merv'e geri dönmüştür. Asıl maksadı uzun zamandan beri mücadele eden askerlerini dinlendirmenin yanı sıra, Halife Velîd'in göndereceği takviye birlikler ile de ordusunu güçlendirmek olmuştur. Böylece dinlenen ve yeni birliklerin katılımıyla da güçlenen ordusu ile merkezi yönetim açısından stratejik ve ticarî açıdan önem arz eden İç Asya istikametinde fetihlerine devam etmek istemiştir. Beklediği takviye birliklerin gelmesiyle Kuteybe sefere çıkmıştır.⁴⁴⁷ Soğd'a gelen Kuteybe, kendisine karşı oluşturulacak olan düşman birliğinin gücünü kırmak amacıyla ordusunu iki kısma ayırmıştır. Birliğin birini Şâş üzerine gönderirken, kendisi de başında bulunduğu birlik ile Hocend ve Fergana'ya yürümüştür. Hocend'e yürüyen Kuteybe'ye karşı direnmek için yerel halk bir araya gelmiş, ancak direnişleri yetersiz kalınca, Kuteybe savaşı kazanmış ve birçok ganimet ele geçirmiştir.⁴⁴⁸ Kuteybe, Hocend'in fethini gerçekleştirdikten sonra Fergana şehrinin yerleşim yerlerinden olan Kâşân üzerine yürümüştür. Daha önceden Şâş'ın fethi için göndermiş olduğu askerî birlik de fethini tamamlayarak burada Kuteybe'ye katılmıştır. Böylece bu yerlerin fethini gerçekleştiren Kuteybe, Merv'e geri dönmüştür.⁴⁴⁹ Merv'e neden döndüğü ile ilgili

⁴⁴⁶ İbn A'sem, *Fütûh*, 4/181-182. Ayrıca bk. Aydın, *Semerkant Tarihi*, 82; Koyuncu, *Emevî Halifesi Velîd b. Abdülmelik ve Dönemi*, 177-178; Kurat, "Kuteybe b. Müslim'in Hvârizm ve Semerkand'i Zabtı", 408. Anlaşma metnine şahit olan kişilerin isimleri için bk. (İbn A'sem, *Fütûh*, 4/182; Kurat, "Kuteybe b. Müslim'in Hvârizm ve Semerkand'i Zabtı", 409.) Bu yazılı metnin dışında şehre girilmeden önce Kuteybe ile Gûrek arasında sözlü bir anlaşma daha yapılmıştır. Bunun için bk. Halife b. Hayyât, *Târîh*, 305; Belâzürî, *Fütûh*, 613; Taberî, *Târîh*, 6/475; İbn A'sem, *Fütûh*, 4/181; Aydın, *Semerkant Tarihi*, 200-2001.

⁴⁴⁷ Taberî, *Târîh*, 6/483; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/300. Ayrıca bk. Dahlân, *Fütûhâtü'l-İslâmiyye*, 1/196; Aselî, *Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî*, 60-61.

⁴⁴⁸ Belâzürî, *Fütûh*, 615; Taberî, *Târîh*, 6/483.

⁴⁴⁹ Belâzürî, *Fütûh*, 615; Taberî, *Târîh*, 6/484. İbn A'sem ise burada farklı bir hususa değinmiştir. Ona göre; Haccâc'ın vefatından sonra Halife Velîd, Irak valiliğine Yezîd b. Ebî Kebşe es-

tarihî kaynaklar pek bilgi vermemişlerdir. Ancak Taberî, Kuteybe'nin Kâşân'da iken Haccâc'dan yardım istediğini ifade etmiştir.⁴⁵⁰ Tarihî kaynaklar, her ne kadar Haccâc'ın gönderdiği asker sayısı hakkında bilgi vermemiş olsalar da Irak'tan askerî birlik gönderdiğini ifade etmişlerdir.⁴⁵¹ Kuteybe, Haccâc'ın gönderdiği yardımcı birlikler ile (95/713-714) Şâş üzerine hareket etmiştir.⁴⁵² Tekrar Şâş üzerine yürümesinin sebebi konusunda tarihî kaynaklar herhangi bir bilgi vermemişlerdir. Kanaatimize göre; Kuteybe'nin fethedilen Şâş'a tekrar dönmesinin ana nedeni, ayrılmasından sonra ayaklanan yerel halkın isyanını bastırmak olmuştur. Kuteybe, askerî birliği ile Şâş'a vardığında hiç beklemediği bir anda her daim maddi ve manevi destekçisi olan Haccâc'ın ölüm haberini 95/713-714 yılında almıştır.⁴⁵³ Bu haber üzerine merkezi yönetim ile irtibatı kesilen Kuteybe, endişeye kapılmış ve emri altındaki askerî birliklerin bir kısmını dağıtarak Merv'e dönmüştür.⁴⁵⁴

Kuteybe b. Müslim, Merv'e dönmeden önce Halife Velîd'in isteği üzerine bu yerlerde özellikle de Semerkant'ta dinî ve askerî alanda önemli çalışmalar gerçekleştirmiştir. Dinî alanda; yerel halkın Müslüman olmasını sağlamak ve insanların zihnindeki bâtil düşüncüyü yok etmek için halk nezdinde kutsal sayılan puthaneyi ortadan kaldırmak istemiştir. Ancak yöre halkının direnciyle karşılaşmıştır. Çünkü onların inanışlarına göre, putlara zarar veren kişinin başına mutlaka bir uğursuzluk gelmiştir. Kuteybe, yerel halkın dediklerini dikkate almamış, bütün putları bir yerde toplatmış ve üzerlerindeki ziynetleri aldırdıktan sonra da

Seksekî'yi atamış ve kendisine Kuteybe'nin bulunduğu görevde devam etmesini emretmiştir. Irak'a gelen Yezîd, Kuteybe'ye mektup yazarak Fergana üzerine yürümesini istemiştir. Gelen haber üzerine Kuteybe, hazırlıklarını yaparak ordusu ile Fergana üzerine yürümüştür. Fergana Meliki Bâşak'ın bulunduğu kaleyi muhasara altına alan Kuteybe, yedi ay verdiği mücadele sonucunda bir yolunu bularak Bâşak'ı öldürmüştür. Elde etmiş olduğu ganimetlerin 1/5'ini Yezîd'e gönderdikten sonra diğerlerini de askerleri arasında taksim etmiştir. Kuteybe'nin Fergana'yı fethettiği haberi Halife Velîd'e ulaştığında, tebrik amaçlı Kuteybe'ye mektup göndermiştir. İbn A'sem, *Fütûh*, 4/185-186.

⁴⁵⁰ Taberî, *Târîh*, 6/484.

⁴⁵¹ Taberî, *Târîh*, 6/484; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/58.

⁴⁵² Taberî, *Târîh*, 6/492; Dahlân, *Fütûhâtü'l-İslâmiyye*, 1/197. Kuteybe bu cihete sefer düzenlediğinde, ordusunu Şâş-Fergana ve Mâverâünnehir bölgelerine yerleştirmiştir. Böylece askerî üs olan Merv karargâhı doğuya doğru kaymaya başlamıştır. Kuteybe bu şekilde davranmakla iki hedefi amaçlamıştır. Bunlardan biri; başta Şâş ve Semerkant olmak üzere bölgedeki ticaret yollarını güvence altına almak, diğeri de; Mâverâünnehir bölgesine yapılma ihtimali olan saldırıların önüne geçmek olmuştur. Koyuncu, *Emevî Halifesi Velîd b. Abdülmelik ve Dönemi*, 124.

⁴⁵³ Taberî, *Târîh*, 6/492; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/58; Dahlân, *Fütûhâtü'l-İslâmiyye*, 1/197.

⁴⁵⁴ Taberî, *Târîh*, 6/492; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/58; Dahlân, *Fütûhâtü'l-İslâmiyye*, 1/197.

yaktırmıştır.⁴⁵⁵ Putların imhâ edilmesinden sonra, Kuteybe'nin bir musibete uğramadığını gören yerel halk, İslâm dinine yönelmeye başlamışlardır. Böylece bu bölgede, İslâm dininin intişârı hususunda en büyük engel ortadan kaldırılmıştır. Ayrıca putların imhâ edilmesi sonucunda, değeri 50 bin miskal ağırlığında altın ve gümüş çivi de elde edilmiştir.⁴⁵⁶

Kuteybe, Semerkant'ın güvenliğini sağlamak için askerî alanda çalışmalar yapmıştır. Buna göre; kendisinden sonrası için şehirde ayaklanma çıkmaması, diğer bölgelerde de herhangi bir isyan çıktığı zaman kolay bir şekilde müdahale edilebilmesi için askerî birlikler oluşturmuş ve burayı bir üs hâline getirmiştir.⁴⁵⁷ Böylece askerî açıdan tedbirini alan Kuteybe, şehirde güvenlik önlemlerini de artırmıştır. Ayrıca Müslümanların dışındaki kişilerin şehirde kalmalarına müsaade edilmemiştir. Bu amaçla Soğdlular'ın Semerkant'a giriş çıkışlarını da kontrol etmek için tek bir kapı kullanmaları ve şehre giren Soğdlular'ın yanlarında herhangi bir silah bulundurmamaları istenmiştir.⁴⁵⁸ Kuteybe, yukarıda belirtmiş olduğumuz tüm bu işlerin uygulanması ve takibi için de vali olarak Abdurrahman b. Müslim'i atamıştır.⁴⁵⁹

Semerkant'ın fethedilmesiyle, Müslümanlar açısından önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bir taraftan stratejik konuma sahip olan Semerkant'ın Müslümanların eline geçmesiyle bölgenin kontrolü sağlanmış, diğer taraftan da muhtemel Türk-Çin veya Türk-Çin iş birliği ile yapılacak saldırılara karşı önemli stratejik güç elde

⁴⁵⁵ Belâzürî, *Fütûh*, 613-614; Taberî, *Târih*, 6/475-476; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/48; Nüveyri, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/299. Ayrıca bk. Aselî, *Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî*, 58; Kurat, "Kuteybe b. Müslim'in Hvârizm ve Semerkand'i Zabtı", 411-412.

⁴⁵⁶ Belâzürî, *Fütûh*, 613-614; Taberî, *Târih*, 6/475-476; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/48; Nüveyri, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/299. Ayrıca bk. Şevkî, *Târihi'l-İslâm*, 305; Aselî, *Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî*, 58; Kurat, "Kuteybe b. Müslim'in Hvârizm ve Semerkand'i Zabtı", 411-412. Kuteybe, İslâm dininin intişârı hususunda bazı kişileri burada görevlendirmiştir. Görevlendirdiği kişilerin arasında müfessir ed-Dahhâk b. Müzâhim de yer almıştır. Belâzürî, *Fütûh*, 613.

⁴⁵⁷ Ya'kûbî, *Târih*, 2/210; İbn A'sem, *Fütûh*, 4/183. Ayrıca bk. Vloten, *Emevîler Devrinde Arap Hakimiyeti*, 17.

⁴⁵⁸ Taberî, *Târih*, 6/480; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/210; Aselî, *Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî*, 59. Kuteybe'nin şehrin güvenliğini sağlamak için aldığı tedbirlerin ne kadar doğru olduğu hususunda bk. Ya'kûbî, *Târih*, 2/210; Aydın, *Semerkant Tarihi*, 211-212; Kurat, "Kuteybe b. Müslim'in Hvârizm ve Semerkand'i Zabtı", 413-414.

⁴⁵⁹ Ya'kûbî, *Târih*, 2/210; İbn A'sem, *Fütûh*, 4/183. Ayrıca bk. Vloten, *Emevîler Devrinde Arap Hakimiyeti*, 17. Taberî ile İbn Kesîr ise Kuteybe'nin Semerkant'a Abdullah b. Müslim'i vali olarak bıraktığını rivâyet etmiştir. Taberî, *Târih*, 6/480; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/210. Ancak Abdullah'ın Semerkant'ın fethinden sonra Hârezm'de çıkan isyanları bastırmak için Kuteybe tarafından buraya gönderildiği bilinmektedir. Onun için Ya'kûbî'nin rivâyetine itimat etmek daha doğru olacaktır.

edilmiştir. Tarım açısından da mûmbit arazileri ele geçiren Müslümanlar, bu toprakları işlemişlerdir. Bunun neticesinde, bir taraftan işsizliğin önüne geçilmiş diğer taraftan da çarşı-pazarda ürünlerin fiyatları düşmüştür. Ayrıca “Çin (İpek yolu), Türk ülkeleri, Hindistan, Afganistan (Baharat yolu), Merv, Buhâra ve İran üzerinden gelen çok önemli ticaret yollarının güzergâhı üzerinde bulunan Semerkant, tâcirlerin uğrak ve konaklama yerleri olması hasebiyle de ticaret şehri olma özelliğini kazanmıştır.⁴⁶⁰ Böylece Müslümanlar, farklı bölge ve şehirlerden gelen tâcirler ile irtibat kurarak, yetiştirdikleri tarım ürünleri ile ürettikleri sınaî maddelerini ticaret kervanlarıyla dünyanın dört bir tarafına ulaştırma fırsatını elde etmişlerdir. Bu şekilde bir taraftan Müslümanların ticaretleri gelişmiş, diğer taraftan da elde edilen kazançlar ile toplumun refah seviyesinde yükselme görülmüştür.⁴⁶¹

Kuteybe, Semerkant’ın hâkimiyetini sağlamak için almış olduğu bu tedbirlerden sonra, Haccâc’a bir mektup yazarak Semerkant’ın fethini müjdelemiş, elde ettiği malların beşte birini ona göndermiş ve geri kalanını da askerleri arasında dağıtmıştır. Haccâc’a gönderdiği esirler arasında, Sâsânî Hükümdarı Yezdicerd neslinden bir câriyenin olduğu da belirtmiştir. Haccâc, kendisine ulaşan bu câriyeyi Halife Velîd’e göndermiş ve halifenin bu câriyeden daha sonra halife olacak Yezîd adında bir oğlu olmuştur.⁴⁶²

1.6. Kâşgar Seferi ve Çin Hükümdarı ile Yapılan Anlaşma

Tarihçilerden Taberî ve İbnü’l-Esîr, Kuteybe’nin Merv’e döndükten sonra askerlerinin bir kısmını dağıttığını belirtmişlerdir. Bunun nedenini ise sürekli seferlerde olan askerlerin yorulmalarına, ailelerine özlem duymalarına, fetihler sebebiyle askerlerin elde etmiş oldukları ganimetlerin çokluğu ile rahat bir hayat yaşama arzularına, ayrıca Kuteybe’nin Haccâc’ın vefatından sonra kendi pozisyonu hakkında bilgi edinememesine bağlamışlardır. Böylece Kuteybe, askerî birliğin bir kısmını Buhâra, Kiş ve Nesef’e gönderdikten sonra kendisi de yanında kalan

⁴⁶⁰ Kitapçı, *Türkistan’da İslâmiyet ve Türkler*, 143. Bahsedilen ticaret mallarının başında kurşun, elbiselik kumaş, civa ve çeşitli maksatlar için kullanılmak üzere işlenmiş deriler gelmektedir. Kitapçı, *Türkistan’da İslâmiyet ve Türkler*, 143.

⁴⁶¹ Kurat, “Kuteybe b. Müslim’in Hvârizm ve Semerkand’i Zabtı”, 414-415.

⁴⁶² Taberî, *Târih*, 6/476; İbn A’sem, *Fütûh*, 4/183; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/48-49. Ayrıca bk. Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, 21/299; İbn Haldûn, *Târih*, 3/76-77; Vambéry, *Târihu Buhâra*, 66.

askerleri ile Merv'e dönmüştür. Merv'e döndükten sonra ise kendisini rahatlatan Halife Velîd'den bir mektup almıştır. Halife Velîd mektubunda: "Mü'minlerin Emiri, senin düşmanlara karşı yapmış olduğun mücadeleyi, çektiğin sıkıntıları ve gösterdiğin gayreti iyi bilmektedir. Göstermiş olduğun üstün başarıdan dolayı konumunu yükseltecek ve gerekeni yapacaktır. Sen bulunduğun yol üzere devam et, vermiş olduğun mücadelenin karşılığını sadece Allah'tan bekle. Bundan sonraki yapacağın mücadele hususunda, Mü'minler'in Emiri'ni her konuda haberdar et. O da yapmış olduğun işlerde gereken desteği sana versin."⁴⁶³ Halife Velîd'in Kuteybe'ye gönderdiği mektubun içeriğinden önemli bilgiler elde edilmiştir. Buna göre; Halife Velîd'in farklı cephelerde başlattığı fetihleri takip ettiği ve başarıya ulaşılması için de gerekli tüm askerî desteği vereceği, fetihlerde başarı gösteren komutanların merkezi yönetim tarafından daha üst kademelerde değerlendirileceği görülmektedir. Ayrıca cephelerde bulunan komutanlardan hangi konuda olursa olsun kendisini bilgilendirmelerini, bilgi verildiği takdirde de savaş öncesi stratejik plan hususunda, fetih sonrası ise yerleşim alanlarında gerçekleştirilecek imar faaliyetleri hakkında talimat vereceği de anlaşılmaktadır.

Hiç beklemediği bir anda fetihlere devam etmesi hususunda Halife Velîd'den gelen mektup Kuteybe'nin moralini düzeltmiş ve kaldığı yerden fetihlere devam etme kararı almıştır. Bu duruma sevinen Kuteybe, yanında bulunan askerî birliği takviye etmek maksadıyla farklı vilâyetlere gönderdiği askerleri geri çağırmıştır. Yapmış olduğu hazırlık ile askerî açıdan eski gücüne ulaşan Kuteybe, sefere çıkmadan önce stratejik bir plan hazırlamıştır. Buna göre; askerlerinin moralini yüksek tutmak ve kendisini de güvence altına almak için ailelerini yanlarında götürmelerine müsaade etmiştir. Böylece Kuteybe, bir taraftan Semerkant ve civarının güvenliğini sağlarken, diğer taraftan da Halife Velîd'in vefatından sonra yerine geçecek Süleyman'dan kendisini korumak istemiştir. Bu tedbirleri almakla yetinmeyen Kuteybe, ayrıca Ceyhun nehrini geçtikten sonra da askerlerin geri dönüşlerini engellemek için görevlendirdiği askerlere, kendisinden izin alınmadan geri dönüşlere müsaade edilmemesini emretmiştir.⁴⁶⁴ Kuteybe hem kendisini korumak hem de başarı elde etmek için bu tedbirleri aldıktan sonra Kâşgar üzerine

⁴⁶³ Taberî, *Târîh*, 6/492-493; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/583; Dahlân, *Fütûhâtü'l-İslâmiyye*, 1/197.

⁴⁶⁴ Taberî, *Târîh*, 6/500; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/67; İbn Haldûn, *Târîh*, 3/81. Ayrıca bk. Dahlân, *Fütûhâtü'l-İslâmiyye*, 1/197; Hattâb, "Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî", 12/69.

sefere çıkmıştır (96/714-715). Kâşgar’a varmadan yakın bir yere karargâhını kuran Kuteybe, Çin’in güneyinde bulunan Kâşgar üzerine Küseyr (Kesîr) b. Eymirriyâk komutasında bir askerî birlik göndermiştir. Askerî birlik yaptığı mücadeleyi kazanmış ve bol miktarda ganimet elde ederek geri dönmüştür.⁴⁶⁵ Kuteybe’nin gerçekleştirdiği bu akınlarla, Velîd’in Çin’i fethetmeyi amaçladığı anlaşılmaktadır. Düzenlenen akınlardan rahatsız olan Çin hükümdarı, Kuteybe’ye haber göndererek kendilerini tanımak ve dinleri hakkında bilgi edinmek için bir heyet göndermesini istemiştir.⁴⁶⁶ Bunun üzerine Kuteybe, Çin hükümdarına bir heyet göndermiştir.⁴⁶⁷ Heyetin başkanlığına da Hübeyre b. Meşmerac el-Kilâbî’yi seçmiştir. Kuteybe, heyet başkanına Çin Hükümdarının huzuruna çıktıklarında ülkesine ayak basmadan, saltanatını sona erdirmeden, meliklerini mühürlemeden ve cizye almadan Çin topraklarından ayrılmayacaklarını söylemesini emretmiştir. Çin Hükümdarı gelen heyeti, oluşturduğu üst düzey devlet ricâlî ile karşılamış ve iki heyet arasında yapılan görüşmeler neticesinde, Müslüman heyetin başındaki Hübeyre, Kuteybe’nin kendisine söylediklerini aynen hükümdara aktarmıştır. Çin Hükümdarı kendisinden istenilen şeyleri yerine getirmek için Kuteybe’nin çiğnemesi için biraz toprak, istediği kadar vergi ve önde gelen kişilerin çocuklarını gelen heyet ile Kuteybe’ye göndermiştir. Böylece Kuteybe’nin yeminini yerine getirmesini sağlayarak sınırlarından uzaklaşmasını amaçlamıştır.⁴⁶⁸ Çin Hükümdarı ile bu gelişmeler

⁴⁶⁵ İbn A’sem, *Fütûh*, 4/186. Ayrıca İbn A’sem dipnotta verdiği bilgiye göre; Kâşgar üzerine sefere çıkan askerî birliğin başındaki komutanın Taberî’de Küseyr (Kesîr) b. Fülân, İbnü’l-Esîr’de ise Kübeyr (Kebîr) b. Filân olarak geçtiğini belirtmiştir. İbn A’sem, *Fütûh*, 4/186.

⁴⁶⁶ Taberî, *Târîh*, 6/501; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/67; Nüveyri, *Nihâyetü’l-ereb*, 21/301; İbn Haldûn, *Târîh*, 3/81. Ayrıca bk. Dahlân, *Fütûhâtü’l-İslâmiyye*, 1/197; Tales, *Târîhu’l-Arab*, 1/117; Aselî, *Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî*, 64. Gibb ise Kuteybe’nin Kâşgar üzerine bir sefer düzenlemediğini ve Çin Hükümdarı ile görüşmediğini ifade etmiştir. Bu konu hakkında bk. (Gibb, *Orta Asya’da Arap Fetihleri*, 70-71). Ancak kaynaklar, Gibb’in vermiş olduğu bu bilgiyi doğrulamamaktadır. (Belâzürî, *Fütûh*, 483; Taberî, *Târîh*, 6/ 600; İbn A’sem, *Fütûh*, 4/185-186). Ayrıca Wellhausen, Gibb’in ileri sürmüş olduğu görüşün doğru olmadığını ve Kuteybe’nin Kâşgar üzerine bir sefer düzenlediğini ve hatta Çin Hükümdarına heyet göndererek iki taraf arasında görüşme yapıldığını doğrulamaktadır. (Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 207). Ayrıca bk. (İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/273-274; Celâleddin Wang-Zin-Shan, “Çin’de İslâmiyet”, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1960), 2/158; Ertuğrul Ceyhan, “Çin Kaynaklarına Göre İslâmiyet’in Çin’e Girişi”, *dergipark* (Erişim 29 Mart 2021), 28-29; Yiğit, “Kuteybe b. Müslim”, 26/490-491). İslâmiyet’in Çin’e girişi ve yayılışı hakkında geniş bilgi için bk. Celaleddin Wang-Zin Shan, “Çin’de İslâmiyet”, 2/158; Ceyhan, “Çin Kaynaklarına Göre İslâmiyet’in Çin’e Girişi”, 29-30.

⁴⁶⁷ Taberî, *Târîh*, 6/501; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/67; Nüveyri, *Nihâyetü’l-ereb*, 21/301; İbn Haldûn, *Târîh*, 3/81. Ayrıca bk. Tales, *Târîhu’l-Arab*, 1/117; Aselî, *Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî*, 64.

⁴⁶⁸ Taberî, *Târîh*, 6/501; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/67; Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, 21/301; İbn Haldûn, *Târîh*, 3/81. Ayrıca bk. Dahlân, *Fütûhâtü’l-İslâmiyye*, 1/197-198; Abdülazîz, *Târîhu’l-devleti’l-Arabiyye*, 623-624. Kuteybe tarafından gönderilen heyet ile Çin Hükümdarı ve yöneticilerinin

yaşanırken, Halife Velîd'in ölüm haberini alan Kuteybe'nin morali bozulmuş ve fetih hareketini sona erdirerek 96/714-715 yılında Merv'e dönmüştür.⁴⁶⁹

Sonuç olarak diyebiliriz ki; Çin Hükümdarı, Kuteybe'nin başarılı fetihlerinden dolayı endişeye kapılmış ve Müslümanlar ile dinlerini tanımak için bir heyet göndermesini istemiştir. Hükümdarın heyet istemesi Kuteybe ile savaşmak istemediğinin bir göstergesi olsa da iki taraf arasında gerçekleşen görüşmeler sırasında, hükümdarın amacının Müslümanların dinlerini tanımak değil, Kuteybe ile savaşa girmeden önce nasıl bir süreç yürüteceğini öğrenmek olduğu anlaşılmıştır. Çünkü kaynaklara göre, taraflar arasında karşılıklı konuşmalarda İslâm dininden bahsedildiğine dair herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır. Böylece iki tarafın bir araya gelmesinin amacı ya karşılıklı anlaşmak ya da birbirlerinin askerî güçlerini tanımak olduğu anlaşılmıştır. Çin Hükümdarı, Kuteybe tarafından istenen vergi ve bazı hediyeleri heyet ile Kuteybe'ye göndermiştir. Hükümdar bu davranışı ile Kuteybe'nin asıl amacını öğrenmeyi amaçlamıştır. Kuteybe ise Çin sınırına kadar getirmiş olduğu askerî birliği ile Çin'e girip fethini gerçekleştirmeyi arzuladığından, savaşa girmeden önce heyet göndererek Çin Hükümdarının nabzını tutmak istemiştir. Müslüman heyetin geri döndüğü sırada, Halife Velîd'in ölüm haberinin Kuteybe'ye ulaşması, Çin sınırına kadar gelen Kuteybe'nin buranın fethini gerçekleştirmeden geri dönmek zorunda kalmasının nedeni olmuştur.

2. BİZANS VE KAFKAS CEPHESİ

Peygamber Efendimiz (sav) ile başlayan İslâm-Bizans ilişkileri, Hulefâ-yi Râşidîn döneminde gelişmiş ve Emevîler zamanında da zirveye ulaşmıştır. Çünkü Bizans topraklarına yaz ve kış olmak üzere senede iki sefer düzenlenmiş ve iki taraf

arasında geçen konuşma için bk. Taberî, *Târîh*, 6/501-503; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/67-68; Nüveyri, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/301-303. Ayrıca bk. Abdülazîz İbrahim el-Umerî, *Fütûhu'l-İslâmiyye abre'l-usûr* (Riyad: Dâr İşbilyâ, 1421/2000), 169-170; Vefik Dakdûkî, *el-Cündiyye fi ahdi'd-devleti'l-Ümeviyye* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 102. Heyet başkanının adının okunuşunu Taberî, Hübeyre b. Müşemrac verirken, İbn Haldûn ise Hübeyre b. Şemerce el-Kilâbî olarak vermiştir. Taberî, *Târîh*, 6/501; İbn Haldûn, *Târîh*, 3/81.

⁴⁶⁹ Taberî, *Târîh*, 6/500; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/68; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/302-303; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/273-274. Ayrıca bk. Dahlân, *Fütûhâtü'l-İslâmiyye*, 1/197; Hattâb, "Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî", 12/71-72.

arasında kara ve deniz savaşları meydana gelmiştir.⁴⁷⁰ Muâviye, iç istikrarı sağladıktan sonra Bizans üzerine sefer düzenlemeye başlamıştır.⁴⁷¹ Muâviye'den sonra hilâfete geçen oğlu Yezîd ve ondan sonra da sırasıyla halife olan II. Muâviye ve Mervân b. Hakem dönemlerinde de içeride yaşanan sıkıntılardan dolayı Bizans üzerine herhangi bir sefer düzenlenememiştir. Bu durum Bizans'ı cesaretlendirmiş ve saldırılarının artmasına sebep olmuştur.⁴⁷²

Abdûlmelik b. Mervân'ın halifeliği zamanında, Bizans Devleti iç kargaşalardan yararlanmak istemiş ve bu maksatla bir taraftan farklı zamanlarda saldırılar düzenlemiş diğer taraftan da ya devletin sınırlarını zorlamış ya da devleti rahatsız edici isyanlara destek vermiştir. Bu gelişmelerden rahatsız olan Abdûlmelik b. Mervân, iç siyasette birliği sağlayana kadar Bizans'a vergi ödemek zorunda kalmıştır.⁴⁷³ İç meseleleri yoluna koyan Halife Abdûlmelik, bu aşamadan sonra zaman zaman Bizans üzerine seferler düzenlemeye başlamıştır. Böylece Bizans'a vergi ödemekten kurtulmuş ve cüz'î de olsa üstünlük elde etmiştir.⁴⁷⁴

Abdûlmelik b. Mervân'ın vefatından sonra yerine geçen oğlu Velîd, babası tarafından başlatılan seferlere ilaveten kendisi de bölgeye yönelik askerî hareketleri başlatmıştır. Halife Velîd, Bizans'a karşı yapılacak seferler için Mesleme b. Abdûlmelik ile oğlu Abbas b. Velîd'i görevlendirmiştir.

2.1. Tuvâne ve Ammûriye'nin Fethi

Bizans cephesinin başkomutanlığına getirilen Mesleme b. Abdûlmelik daha ziyade İç Anadolu bölgesine yönelirken, Abbas b. Velîd ise Güney Anadolu tarafına

⁴⁷⁰ Muhammed Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, trc. Salih Tuğ (İstanbul: İrfan Yayıncılık, 1414/1993), 1/325. Geniş bilgi için bk. Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, 1/325-350; İbrâhim Sarıçam, *Hiz. Muhammed ve Evrensel Mesajı* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014), 237.

⁴⁷¹ Uçar, *Araplar'ın Anadolu Seferleri*, 101-102.

⁴⁷² Uçar, *Araplar'ın Anadolu Seferleri*, 102-104; Adem Apak, "Emevîler Döneminde Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/2 (2009), 100.

⁴⁷³ Taberî, *Târîh*, 6/150-151; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/74; Yiğit, *Emevîler*, 73. Abdûlmelik, Bizans ile yaptığı bu anlaşmaya göre; yılda 360.000 dinar, 360 köle ve 360 at vermeyi taahhüt etmiştir. Görüldüğü gibi Muâviye'nin yapmış olduğu anlaşma şartlarından daha ağır şekilde gerçekleşmiştir. Uçar, *Araplar'ın Anadolu Seferleri*, 104.

⁴⁷⁴ Yiğit, *Emevîler*, 73-74; Uçar, *Araplar'ın Anadolu Seferleri*, 115; Aycan - Sarıçam, *Emevîler*, 56.

hareket etmiştir.⁴⁷⁵ Tuvâne⁴⁷⁶ üzerine düzenlenen seferde olduğu gibi birlikte hareket ettikleri de olmuştur.⁴⁷⁷ Müslümanlar, Tuvâne üzerine birkaç sebepten dolayı sefer düzenleme zorunda kalmışlardır. Bunlardan biri, yaklaşık bir yıl önce Meymûn el-Cürcümânî'nin⁴⁷⁸ idaresindeki İslâm ordusunun Marianos tarafından kılıçtan geçirilmesi,⁴⁷⁹ diğeri de Velîd b. Abdülmelik'in hayallerinden biri olan İstanbul'un fethini gerçekleştirme düşüncesi etkili olmuştur. Bunun için de Müslüman askerlerin İstanbul'a ulaşmasındaki en büyük engelin Tuvâne kalesi olduğu tespit edilmiş ve buranın fethi için gerekli hazırlıklara başlanmıştır.⁴⁸⁰ Halife Velîd'in Mesleme b. Abdülmelik komutasındaki Tuvâne üzerine göndermiş olduğu askerî birliğin içinde oğlu Abbas da yerini almıştır (88/707).⁴⁸¹

Müslümanlar, Tuvâne (Tyana)'ye vardıklarında, Bizans ordusunun Müslümanlara saldırması neticesinde, İslâm ordusu ilk anda zor anlar yaşamıştır.⁴⁸² Abbas b. Velîd'in askerlere yapmış olduğu konuşmanın ardından tekrar hücumla geçen Müslümanlar, Bizans askerlerini bozguna uğratmışlardır. Kaçan düşman askerleri ise Tuvâne kalesine sığınmak zorunda kalmışlardır.⁴⁸³ Bu sırada Tuvâne'deki gelişmeden rahatsız olan Bizans İmparatoru II. Justinianus, savaşın seyrini değiştirmek için ordu göndermeye karar vermiştir. Hazırlamış olduğu askerî birliğin başına da güvendiği komutanlarından Theodore Karteroukas ile Theophylaktos'u geçirmiştir. Tuvâne'ye ulaşan Bizans ordusu ile İslâm ordusu

⁴⁷⁵ Zirikî, *el-A'lâm*, 7/224; Hacıyev, *Mesleme b. Abdülmelik*, 5-6; Atik, *Gazavât-ı Mesleme*, 14. Ayrıca bk. Azimli, "Mesleme b. Abdülmelik", 27-28; Hasan Kurt, "Mesleme b. Abdülmelik," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 29/318-319.

⁴⁷⁶ Massîsa sınırında bulunan bir yerin ismidir. (Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/52.) Massîsa ise Tarsus yakınlarında bir yerleşim alanıdır. (Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/169.) Ostrogorsky ise Tuvâne'nin Bizans'a karşı verilen mücadelede Müslümanlar tarafından bir üs olarak kullanıldığını ve stratejik açıdan önemli olduğunu ifade etmiştir. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 133. Ayrıca bk. Ernst Honigsmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, trc. Fikret Işıltan (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970), 37.

⁴⁷⁷ Halife b. Hayyât, *Târih*, 302; Taberî, *Târih*, 6/434; Ukaylî, *Târihu'd-devleti'l-Ümeviyye*, 21. Ayrıca bk. Uçar, *Araplar'ın Anadolu Seferleri*, 116-117; Hakkı Dursun Yıldız, "Abbas b. Velîd b. Abdülmelik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/29.

⁴⁷⁸ Belâzürî, *Fütûh*, 230.

⁴⁷⁹ Yıldız, *Büyük İslâm Tarihi*, 2/389; Yıldız, "Abbas b. Velîd b. Abdülmelik", 1/29.

⁴⁸⁰ Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 105-106.

⁴⁸¹ Halife b. Hayyât, *Târih*, 302; Taberî, *Târih*, 6/434; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/283; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/13. Ayrıca bk. Dahlân, *Fütûhâtü'l-İslâmiyye*, 1/181; Âkıl, *Târihu hilâfeti Benî Ümeyye*, 219.

⁴⁸² Azimli, "Mesleme b. Abdülmelik", 28.

⁴⁸³ Halife b. Hayyât, *Târih*, 302; Taberî, *Târih*, 5/434; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/283; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/13. Ayrıca bk. Âkıl, *Târihu hilâfeti Benî Ümeyye*, 219; Hacıyev, *Mesleme b. Abdülmelik*, 19-20.

arasında yapılan muharebe çetin geçse de savaşı İslâm ordusu kazanmıştır.⁴⁸⁴ Böylece İstanbul üzerine düzenlenecek sefer için önemli bir konuma sahip olan Tuvâne, Müslümanlar tarafından fethedilmiştir (88/707).⁴⁸⁵ Ayrıca Tuvâne'nin fethiyle birçok esir de ele geçirilmiştir. Ele geçirilen esirlere şehri terk etmeleri hâlinde kendilerine dokunulmayacağı teminatı verilmiştir. Verilen bu söz aynen yerine getirilmiştir. Bu kişiler şehirden ayrılırken yanlarına sadece şahsî eşyalarını alabilmişlerdir.⁴⁸⁶ Ganimet olarak ele geçirilen malların beşte biri merkezi yönetime gönderilmiş, diğer kısmı ise savaşan askerler arasında dağıtılmıştır.⁴⁸⁷

Tuvâne'nin fethinden sonra ve aynı yıl içerisinde Mesleme b. Abdülmelik fetihlerine devam ederek yeğeni Abbas b. Velîd ile Bizans üzerine sefere çıkmıştır. Seferin ileri safhasında Mesleme, Ammûriye'ye⁴⁸⁸ yönelerek karşılaştığı Bizans ordusunu bozguna uğratmış, Hirakle (Konya Ereğlisi)⁴⁸⁹ ve civarındaki bazı yerleri fethetmiş ve birçok ganimet ele geçirmiştir. Abbas ise farklı tarafa yönelerek fetihlerine devam etmiştir.⁴⁹⁰ Ancak Belâzûrî'nin bildirdiğine göre Mesleme b. Abdülmelik, Ammûriye seferine giderken askerlerin eşleri ile gitmelerine müsaade etmiştir. Bu uygulama, Ümeyye kabilesinin âdetine göre askerlerin ailelerini korumak amacıyla savaş esnasında var güçleri ile mücadele etmelerini sağlamak için yapılmıştır.⁴⁹¹

⁴⁸⁴ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 133-134; Agapius b. Kostantîn el-Menbicî, *el-Müntehâb min târihi'l-Menbicî*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmûrî (Trablus: Dâru'l-Mansûr, 1406/1986), 80-81.

⁴⁸⁵ Halîfe b. Hayyât, *Târih*, 302; Taberî, *Târih*, 6/434; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/13. Ayrıca bk. Uçar, *Araplar'ın Anadolu Seferleri*, 116; Azimli, "Mesleme b. Abdülmelik", 28.

⁴⁸⁶ Menbicî, *el-Müntehâb min târihi'l-Menbicî*, 80-81. Ayrıca bk. Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, 37.

⁴⁸⁷ Halîfe b. Hayyât, *Târih*, 302. Ayrıca bk. Mâcid, *Târihu's-siyâsi li'd-devleti'l-Arabiyye*, 2/194; Celal Emanet, *Emevîler Döneminde Fetih Politikası* (Ankara: Özlenen Rehber Yayıncılık, 2017), 161.

⁴⁸⁸ Ammûriye hakkında geniş bilgi için bk. Himyerî, *er-Ravzû'l-mi'târ*, 413-414.

⁴⁸⁹ Geniş bilgi için bk. İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 97; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/458-459.

⁴⁹⁰ Tarihî kaynaklar ile araştırmacılar, Mesleme ile Abbas b. Velîd'in birlikte veya ayrı ayrı olarak gerçekleştirdiği fetihler konusunda uzun bilgi vermek yerine, sadece şurayı filan tarihinde fethetti demekle yetinmişler ve ayrıca fethedilen yerler konusunda da farklı isimler vermişlerdir. Geniş bilgi için bk. Halîfe b. Hayyât, *Târih*, 306-307; Taberî, *Târih*, 6/439; İbn A'sem, *Fütûh*, 4/135-142; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/283, 289; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/17, 22, 27, 45; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/309-311; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/197-220.

⁴⁹¹ Belâzûrî, *Fütûh*, 239. İbn A'sem ise Ammûriye'nin fethi ile ilgili farklı bir görüş ileri sürmüştür. Ona göre; Mesleme b. Abdülmelik buranın fethini babası Abdülmelik döneminde gerçekleştirmiştir. İslâm ordusunun Ammûriye üzerine sefer düzenleyeceğini öğrenen Ammûriye yöneticisi Şamûn, Müslümanlara karşı koymak için Varsib isimli generalini yanına çağırarak ve emrine verdiği askerî birlik ile Müslümanlara karşı mücadele etmesi için göndermiştir. Bu sırada Mesleme de oluşturmuş olduğu askerî birliği ile Ammûriye'ye ulaşmıştır. İki taraf arasında

Böylece I. Velîd, Tuvâne ve Ammûriye'nin fethi ile bir taraftan İstanbul üzerine düzenlenecek seferin güzergâhını belirlemiş olurken, diğer taraftan da Müslümanların bu düşünceden vazgeçmediklerini Bizans'a hissettirmiştir. Bunun için de civardaki fetihlerine devam etmiştir.

2.2. Cerâcim Halkı ile Yapılan Anlaşma

Mesleme b. Abdülmelik bu fetihleri gerçekleştirirken, Bizans sınırında yaşayan, Cerâcim⁴⁹² diye isimlendirilen Hristiyan bir topluluk bölgeye yapılan seferlerde Müslümanlara engel oluyorlardı. Bu topluluğun zaman zaman Emevî Devleti'nin topraklarına saldırı düzenlemeleri, Anadolu'ya gazaya giden orduların artçı birlikleri ile takviye kuvvetlerine müdahalede bulunmaları ve daha da ileri giderek, Bizans ile askerî güçlerini birleştirip Müslümanlara karşı mücadele kararı almaları, Halife Velîd'in Mesleme b. Abdülmelik'i 89/708-709 yılında Cerâcime halkı üzerine göndermesine sebep oldu.⁴⁹³

Bu topluluk ile ilk münasebet Hz. Ömer döneminde, İslâm fetihlerinin hız kazanması sonucunda Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ın Antakya'yı fethetmesi neticesinde yapılan anlaşma ile başladı. Yapılan anlaşmayı kısa sürede bozan halk üzerine Suriye Valisi Ebû Ubeyde, şehri ikinci defa kontrol altına alabilmek için Habîb b. Mesleme el-Fihri komutasında yeni bir askerî birlik gönderdi. Kısa sürede şehri kontrol altına alan bu komutana Cerâcime halkı tarafından barış önerisinde bulunuldu ve iki taraf

yapılan mücadeleyi Müslümanlar kazanmıştır. Savaşı kazanmanın ardından Mesleme, Ammûriye'nin fethedildiği müjdesini Abdülmelik'e bildirmiş ve elde edilen ganimetlerin beşte birini de merkezi yönetime göndemiştir. Kalanını da askerleri arasında dağıtmıştır. (İbn A'sem, *Fütûh*, 4/135-138.) İbn A'sem'in bu rivâyetine diğer kaynaklarda rastlanmamakla birlikte, Mesleme'nin Ammûriye'yi fethi Tuvâne'nin fethinden sonra verilmiştir. Şayet biz İbn A'sem'in belirtmiş olduğu bu rivâyeti kabul etmiş olursak, Tuvâne ile Ammûriye'nin Velîd b. Abdülmelik döneminde değil de Abdülmelik b. Mervân zamanında fethedildiğini benimsemiş oluruz. Bu durum ise kaynakların genel kabulüne aykırı olduğundan, İbn A'sem'in verdiği bilgiye ihtiyatla yaklaşmak daha doğru olacaktır.

⁴⁹² Bu halka Müslüman Araplar, Cürümânî (Cerâcime) Bizanslılar ise Mardaites (Merdeiler) demişlerdir. Cerâcime halkının bir kısmı Toros ve Amanos dağlarında, diğer bir kısmı ise Kuzey Suriye'nin bazı yerleri ile Antakya civarında yaşamışlardır. Hristiyan dinine mensup bu halk, ayrıca Bizans İmparatorluğu'na da askerî destek vermişlerdir. Böylece Cerâcime halkı Bizans sınırı boyunca, Anadolu'nun savunmasında "tunçtan bir duvar" oluşturmuşlardır. Bir nevi Bizans'ın sınır muhafız görevini yerine getirmişlerdir. Mustafa Fayda, "Cerâcime", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/389. Ayrıca bk. Hacıyev, *Mesleme b. Abdülmelik*, 120-121.

⁴⁹³ Belâzürî, *Fütûh*, 230; Ya'kûbî, *Târîh*, 2/205; Taberî, *Târîh*, 6/439; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 4/17.

arasında yeniden anlaşma sağlandı.⁴⁹⁴ Yapılan anlaşmaya sadık kalmayan bu topluluk, kimden daha fazla menfaat elde ederse anlaşmayı bozarak taraf değiştiriyordu. Buna örnek olarak, Muâviye'nin içinde bulunduğu zor durumdan yararlanmak isteyen Bizans Devleti, bu topluluğa İslâm sınırlarına saldırması için maddî ve askerî yönden destekte bulundu. Cerâcime halkının saldırıları karşısında zor durumda kalan Muâviye ise Bizans Devleti ile anlaşma yoluna gitti.⁴⁹⁵

Bizans Devleti, Cerâcime halkı ile menfaat üzerine kurulu olan birlikteliğini Abdülmelik b. Mervân zamanında da sürdürdü. Abdullah b. Zübeyr'in Mekke'deki hilâfet iddiası ve Amr b. Saîd el-Eşdak'ın Dımaşk'taki isyanını (69-70/688-689) fırsata çevirmek isteyen Bizans imparatoru II. Justinianos, bu halkı Suriye'ye saldırmaya teşvik etti. Yapılan saldırılar karşısında zor durumda kalan halife Abdülmelik, Muâviye'nin yaptığı anlaşmadan çok daha ağır şartlarda anlaşma yapmak zorunda kaldı.⁴⁹⁶

Velîd b. Abdülmelik döneminde de (86-96/705-715) Cerâcime halkının Müslümanlara karşı Bizans ile yeniden iş birliği yaptığının duyulması üzerine Halife Velîd, Mesleme b. Abdülmelik'i onların üzerine gönderdi. Cerâcime halkı ile yapılan mücadeleyi kazanan Müslümanlar, Amanos'u itaat altına aldılar ve bölgede hâkimiyeti sağladılar (89/708). Böylece Müslümanlara karşı direnemeyeceğini anlayan Cerâcime halkı, anlaşma yapmak zorunda kaldılar. İki taraf arasında yapılan anlaşmaya göre;

- 1- Cerâcime halkı bulundukları bölgeleri terk ederek Şam'da istedikleri yerlere yerleşeceklerdi.
- 2- Askerlerin her birine 8 dinar verilecek ve ailelerine de yiyecek yardımı yapılacaktı.
- 3- Dinî inanışlarını yerine getirmede hür olabilecekleri gibi dinlerini terk etmeleri hususunda da herhangi bir baskı yapılmayacaktı. Ayrıca Müslümanların giymiş oldukları elbiseleri giyme hususunda da zorlamaya tâbi tutulmayacaklardı.
- 4- Kendilerinden cizye alınmadığı gibi kadınları ve çocuklarından da cizye alınmayacaktı.

⁴⁹⁴ Belâzürî, *Fütûh*, 228. İki taraf arasında yapılan anlaşma maddeleri için bk. Belâzürî, *Fütûh*, 228.

⁴⁹⁵ Fayda, "Cerâcime", 7/389.

⁴⁹⁶ Belâzürî, *Fütûh*, 229.

- 5- Müslümanlarla birlikte düşmana karşı verdikleri mücadelede, öldürdükleri kişilerin üzerindeki malzemeleri ganimet olarak alma hakkına sahip olacaklardı.
- 6- Onların zengin ve tüccarlarından alınacak vergi, Müslümanların zengin ve tüccarlarından alınan vergi miktarı (uşûr) kadar olacaktı.⁴⁹⁷

Mesleme b. Abdülmelik, bu anlaşmanın ardından Cerâcim halkının şehirde kalmasını engellemek amacıyla onlara ait bazı yerleri tahrip ettirdi. Şehirden ayrılan halkın bir kısmı Hıms'a, diğer kısmı da farklı yerlere gönderildiler. Halkın patriği ise yanındaki kişiler ile önce Antakya'ya, oradan da Bizans'a sığındı.⁴⁹⁸

Sonuç olarak diyebiliriz ki; Bu Hristiyan topluluk gerek Muâviye gerek Abdülmelik b. Mervân dönemlerinde, Bizans Devleti'ne verdikleri destek ile Müslümanları zor durumda bırakmışlar ve Bizans'a vergi ödemelerine neden olmuşlardır. Halife Velîd'in emriyle bu bölgeye giden Mesleme, verdiği mücadele neticesinde, başarı elde etmiştir. Ayrıca onları bulundukları yerlerden çıkartarak farklı mekanlara göndermiştir. Böylece bölgenin güvenliğini ele geçiren Müslümanlar, bu bölgede rahat hareket edebilme imkânını elde etmişlerdir.

2.3. Hazarlarla Yapılan Mücadele

Velîd b. Abdülmelik döneminde mücadele verilen cephelerden biri de Kafkas cephesi idi. 7-11. yüzyıllar arasında Karadeniz ile Kafkas dağlarının kuzeyinde ve İdil (Volga) nehri dolaylarında hüküm süren bir Türk devleti olan Hazarlar ile Müslümanların ilk mücadelesi, Hz. Ömer zamanında başlamıştır. Hz. Osman ile Hz. Ali dönemlerinde iç siyasette yaşanan sıkıntılardan dolayı bu cephede herhangi bir varlık gösterilememiştir. Emevîler döneminde ise bu cepheye ciddi seferler Velîd b. Abdülmelik döneminde gerçekleştirilmiştir.⁴⁹⁹

Hazarlar'a karşı üstünlük elde etmek kolay olmamıştır. Çünkü güçlü bir orduya sahip olmanın yanı sıra, bölgede sarp Kafkas dağlarının bulunması da buna engel teşkil etmiştir. Velîd b. Abdülmelik, el-Cezîre valisi Muhammed b. Mervân ile kardeşi Mesleme b. Abdülmelik'i bu cephede görevlendirmiştir. Mesleme, bazen

⁴⁹⁷ Belâzürî, *Fütûh*, 230-231.

⁴⁹⁸ Belâzürî, *Fütûh*, 231.

⁴⁹⁹ Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 163-165; Yiğit, *Emevîler*, 80; Aycan - Sarıçam, *Emevîler*, 63-64. Ayrıca bk. Ahmet Taşağıl, "Hazarlar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/116-118.

Anadolu’da bazen de bu bölgede seferlere katılmıştır. Halife Velîd, Mesleme b. Abdülmelik’i Anadolu’da göstermiş olduğu başarısından dolayı Hazarlar üzerine sefere göndermiştir (89/708). Aldığı emir üzerine Mesleme, Azerbaycan’dan hareket ederek Derbend⁵⁰⁰ yolu üzerinde bulunan Şervân,⁵⁰¹ Berrân⁵⁰² ve Sûl⁵⁰³ şehirlerinin fethini gerçekleştirdikten sonra, el-Bâb’a (Derbend) ulaşmış ve orayı da itaat altına almıştır. Daha sonra Anadolu’ya dönerek burada da fetihlerini sürdürmüştür.⁵⁰⁴

Mesleme’nin Anadolu’ya dönmesini fırsat bilen Hazarlar isyan ederek ellerinden çıkan yerleri tekrar geri almışlardır. Bu gelişme üzerine Halife Velîd, el-Cezîre valisi Muhammed b. Mervân’ı görevden almış ve yerine Anadolu’da başarı gösteren ve önemli yerlerin fethini gerçekleştiren, Mesleme b. Abdülmelik’i bölgedeki fetihleri devam ettirmesi için vali olarak atamıştır.⁵⁰⁵ Mesleme b. Abdülmelik görevi üstlendikten sonra, Hazarlar üzerine sefere çıkmıştır (91/710). Azerbaycan cihetinden fetihleri başlatan Mesleme, daha önceden Hazarlar tarafından ele geçirilen yerleri geri aldıktan sonra da Derbend’i fethetmiştir (92/711). Derbend’in fethinden etkilenen civardaki bazı yöneticiler de Mesleme’ye itaatlerini bildirmişlerdir.⁵⁰⁶

Derbend’i itaati altına alan Mesleme, şehri korumak için askerî ve idarî önlemleri aldıktan sonra Anadolu’daki seferlerini sürdürmek için geri dönmüştür.⁵⁰⁷ Yerel halk, Mesleme’nin geri dönüşünü fırsat bilerek ayaklanmış ve Derbend’i tekrar geri almışlardır. Derbend’de askerî gücün olmasına rağmen yöre halkının yaklaşık üç yıl gibi bir aradan sonra ayaklanarak şehri geri alması, büyük ihtimalle askerî birliğin

⁵⁰⁰ Ticarî ve stratejik öneme sahip olan bu yer Dağıstan’da olup, Hazar denizinin kuzeybatı sahilinde yer almaktadır. Zaman içerisinde burası farklı isimlerle anılmıştır. İbn Havkal, *Sûretü’l-arz*, 298-299; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Türkler ve Türk Ülkeleri*, 144-145. Ayrıca bk. Aliyev Salih Muhammedoğlu, “Derbend”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/164-166.

⁵⁰¹ Derbend tarafında bir şehirdir. İki arasında mesafe yüz fersahtır. Hamevî, *Mu‘cemü’l-büldân*, 3/384.

⁵⁰² Buhâra’nın kasabalarından biridir. Buranın diğer bir adı da Fevrân’dır. Hamevî, *Mu‘cemü’l-büldân*, 1/337.

⁵⁰³ Hazar ülkesinde Derbend tarafında bir şehirdir. Hamevî, *Mu‘cemü’l-büldân*, 3/493.

⁵⁰⁴ Taberî, *Târîh*, 6/441; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/22; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/245. Geniş bilgi için bk. İbn A’sem, *Fütûh*, 4/135-142; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/17, 22, 27, 45; Murad Eldarov, *İslâmiyet’in Hazarlar Arasında Yayılması* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 38-40.

⁵⁰⁵ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 303; Diyarbekrî, *Târîhu’l-hamîs*, 2/313; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 166.

⁵⁰⁶ Taberî, *Târîh*, 6/454; Yiğit, *Emevîler*, 80; Azimli, “Mesleme b. Abdülmelik”, 29.

⁵⁰⁷ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/34.

şehirden ayrılarak Anadolu üzerine sefere çıkmasından sonra gerçekleşmiştir. Halkın isyanından haberdar olan Mesleme, Derbend'i kontrol altına almak için tekrar yola çıkmış ve güzergâhı üzerinde bulunan yerlerin fethini gerçekleştirdikten sonra Derbend'e kadar ilerlemiştir. Derbend'e ulaşan Mesleme, şehri ele geçirmek için mücadeleye başlamış, ancak şehrin kalelerinin sağlam olması hasebiyle bir türlü neticeye ulaşamamıştır. Zor durumda kalan Müslümanların imdadına yerel halktan bir kişi yetişmiş ve Mesleme'nin yanına gelerek kendisi ile ailesine güvence verildiği takdirde, şehre giriş yerini göstereceğini söylemiştir. Bu teklifi kabul eden Mesleme, askerleri arasından seçtiği birliği o kişi ile birlikte şehre göndermiştir. Zaman kaybetmeden hareket eden birlik, kendilerine gösterilen yerden şehre girmişler ve kalenin kapılarını açmışlardır. İki grup arasında şiddetli savaş meydana gelmiştir. Yapılan mücadeleyi kazanan Müslümanlar, şehrin yönetimini ele geçirmişlerdir.⁵⁰⁸

Sonuç olarak diyebiliriz ki; Hazarlar üzerine yapılan seferlerde, Derbend başta olmak üzere fethedilen yerler sık sık el değiştirmiştir. Bu durumun gerçekleşmesinde, Mesleme b. Abdülmelik'in cephede sadece sefer amaçlı bulunması ve daha sonra Anadolu üzerine yönelmesi, sürekli olarak askerî gücün bu bölgede kalmaması, Kuteybe b. Müslim'in fetih sonrasında gerçekleştirdiği iskân politikasının Mesleme tarafından burada uygulanmaması, ayrıca Anadolu üzerine düzenlenen seferlerde İstanbul'u fethetme arzusunun da olması, Mesleme'nin Hazarlar cephesinde daha az kalması gibi nedenleri göz önünde bulundurduğumuzda, Halife Velîd döneminde bu cephede yapılan seferlerin kalıcı olmadığı sonucuna varılmaktadır.

2.4. İstanbul Muhasarası İçin Yapılan Hazırlık

Velîd b. Abdülmelik döneminde, Bizans üzerine düzenlenen seferlerin asıl amacı Anadolu'da gerçekleştirilen fetihlerin yanı sıra, İstanbul üzerine düşünülen sefer için bir hazırlık çalışması olmasıdır. Çünkü Peygamber Efendimiz (sav) bazı merkezlerin yanı sıra, Bizans'ın başkenti Kostantiniyye'nin de ümmeti tarafından

⁵⁰⁸ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 307; Belâzürî, *Fütûh*, 296; Yiğit, *Emevîler*, 114-115. Geniş bilgi için bk. Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1972), 38-40; Eldarov, *İslâmiyet'in Hazarlar Arasında Yayılması*, 42-45.

fethedileceğini bildirmiştir. Bunu bildirmekle kalmamış, aynı zamanda burayı fethedecek ordu komutanı ve askerlerini de “Konstantiniyye mutlaka fethedilecektir. Orayı fetheden komutan ne güzel komutandır, o ordu ne güzel ordudur” hadîs-i şerîfi ile övmüştür.⁵⁰⁹

Müslümanlar bu hadisin müjdesine mazhar olabilmek için, çeşitli zamanlarda İstanbul’un fethini gerçekleştirmek amacıyla seferler düzenlemişlerdir. Hz. Ömer zamanında, Dimaşk valiliğine getirilen Muâviye 19/640 yılından sonra halifenin emriyle Filistin’in sahil şehirlerinden Kaysâriye, Askalân ve Trablusşam’ı almıştır. Alınan yerlerde istikrarı sağlamak için belirli mekânlara karakol kurup askerler yerleştirmiştir.⁵¹⁰ Bu esnada yapılan mücadele sonucunda, Bizans’tan alınan tersanelerden yararlanmış ve İslâm donanmasının temellerini atarak ilk deniz kuvvetlerini oluşturmuştur. Oluşturulan deniz kuvvetlerinin akabinde, sahillere yakınlığı ile tehlike oluşturan Kıbrıs’a sefer düzenlemek için Hz. Ömer’den izin istemiş, ancak halife bu durumun Müslümanlar açısından tehlikeli olacağını düşündüğünden, Muâviye’ye izin vermemiştir. Hz. Osman döneminde, Suriye genel valiliğine getirilen Muâviye, Kıbrıs üzerine sefer düzenleme isteğini Halife Osman’a kabul ettirmiştir.⁵¹¹

Muâviye, Kıbrıs’ta elde ettiği başarının ardından İstanbul üzerine sefer düzenlemek istemiş, ancak yine Bizans’ın direnciyle karşılaşmıştır. Çünkü Bizans İmparatoru II. Konstantin, Kuzey Afrika’daki İslâm hâkimiyetine son vermek için büyük bir donanmayla Finike açıklarında Abdullah b. Sa’d komutasındaki İslâm donanması ile karşılaşmış ve şiddetli geçen muharebeyi Müslümanlar

⁵⁰⁹ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el Müsned* (Beyrut: yy., ts.), 4/335; Buhârî, *Târîhu’l-kebîr*, 1/81. Geniş bilgi için bk. Mehmet Adıgüzel, *Emevîler ve Abbâsîler Döneminde İstanbul Kuşatmaları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiye Araştırmaları Enstitüsü, 2010), 6-17.

⁵¹⁰ Hudarî Bek, *ed-Devletü’l-Ümeviyye*, 441-442: Bessam Aselî, *Muâviye b. Ebî Süfyân* (Beyrut: Dâru’n-Nefâis, ts.), 56-57. Ayrıca bk. Muhammed Eslem, “Emir Muâviye’nin Halifeliği sırasında İstanbul’a Düzenlenen İlk Sefer”, *I. Uluslararası İstanbul’un Fethi Konferansı* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1997), 24-25.

⁵¹¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 5/235. Ayrıca bk. İsmail Yiğit, “Tartışma-Değerlendirme Kısmı”, *I. Uluslararası İstanbul’un Fethi Konferansı* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1996), 85.

kazanmışlardır. Kazanılan zafer, İslâm donanmasının ilk büyük deniz zaferi olmuştur.⁵¹²

Bizans’a karşı kazanılan bu zaferin ardından İslâm donanması çeşitli nedenlerle İstanbul üzerine bir sefer gerçekleştirememiştir. Çünkü bu zaferden kısa bir süre sonra Hz. Osman’ın şehit edilmesi ve bunun akabinde de Hz. Ali döneminde Müslümanlar arasında çıkan ihtilaflar, İstanbul üzerine düzenlenecek seferi olumsuz etkilediği gibi diğer cephelerdeki gelişmeleri de durdurmuştur.⁵¹³ Muâviye halife olduktan sonra, iç politikada sükûnet sağlanmış ve fetihler tekrar başlamıştır. İstanbul üzerine düzenlenen sefer ile bir netice alınamamış olsa da Bizans Devleti’nin nezdinde bir endişe oluşturmuş ve Müslümanlar istedikleri zaman İstanbul’a sefer düzenleyebileceklerini göstermişlerdir.⁵¹⁴

Muâviye’nin vefatından sonra yerine geçen oğlu Yezîd (60-64/680-684), II. Muâviye (64/683-684) ve Mervân b. Hakem (64-65/684-685) dönemlerinde de yaşanan iç kargaşalardan Müslümanlar nasibini almışlar ve Bizans üzerine sefer düzenleyememişlerdir. Abdülmelik b. Mervân (65-86/685-705) halife olduğunda, dış politikada duraksamış olan fetihleri tekrar başlatmış ve oğlu Velîd için iyi bir ortam hazırlamıştır.

Velîd b. Abdülmelik, babası zamanında başlatılmış fetihleri daha da ileri seviyeye taşımış batıda Endülüs’ü, doğuda Mâverâünnehir ile Sind bölgesinin içlerine kadar girmiştir. Anadolu’da da fetihlerini sürdürerek ilerleme göstermiştir. Mehmet Azimli “Mesleme b. Abdülmelik” isimli makalesinde Anadolu üzerine düzenlenen seferlerden bahsederken, bu sırada İstanbul üzerine Mesleme tarafından bir sefer düzenlendiğini belirtmiş ve konuya şu şekilde açıklık getirmiştir. Ona göre; 92/711 yılında Mesleme b. Abdülmelik, Malatya çevresinde Demirkale, Gazele ve

⁵¹² Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, 2/318; Ünal Kılıç, *Ebû Eyyûb el-Ensârî* (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 82. Ayrıca bk. Ahmed Ağırakça, “Kostantiniyye Fethi Hadisinin İslâm Fetih Hareketlerine Etkisi ve Oluşturduğu Motivasyon”, *I. Uluslararası İstanbul’un Fethi Konferansı* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1997), 92-93.

⁵¹³ Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, 2/318; Kılıç, *Ebû Eyyûb el-Ensârî*, 82; Özkuyumcu, *Fethinden Emevîlerin Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika*, 140-142. Geniş bilgi için bk. Mustafa Çakır, *Müslüman Araplar’ın Anadolu’daki Fetih Hareketleri* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1993), 52-59.

⁵¹⁴ İsmail Yiğit, “Emevîler Zamanında Gerçekleştirilen İstanbul Seferleri”, *II. Uluslararası İstanbul’un Fethi Konferansı* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1997), 50-51; Charl Diehl, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Tevfik Bıykoğlu (İstanbul: yy., 1938), 50; Ongunyurt, *Süleyman b. Abdülmelik ve Zamanı*, 45.

Berceme kalelerini fethettikten sonra aynı yıl içerisinde Darende ve Kemah'ı alıp İstanbul önlerine ulaşmıştır. Bu bilgiyi verdikten sonra Azimli: “Mesleme'nin Bizans'a aşırı saldırıları sonucu Bizans İmparatoru büyük miktarda para ve birçok baş hayvan karşılığında Mesleme'ye geri dönmesini teklif eder. Fakat Mesleme İstanbul'a girip gezmeden geri dönmeyeceğine dair yemin eder. Bunun üzerine imparator sadece Mesleme'nin İstanbul'a girmesine müsaade eder. Mesleme de Battal Gazi'yi İstanbul'un büyük kapısına bırakarak akşama kadar İstanbul'dan çıkmazsa saldırmasını emreder ve İstanbul'a kendi başına girer. Büyük kiliseye girer, oradaki haçı alır ve İstanbul'dan imparatorun verdiği para, eşya ve hayvanları alıp çıkar. Fakat ayrılmadan önce İstanbul'da bir mescid yaptırır ve kesinlikle bu mescide dokunulmamasını imparatora şart koşar” diyerek İbn A'sem'de geçen bu olayı ele almış ve anlatılanların Halife Velid döneminde gerçekleştiğini ileri sürmüştür. Çünkü Süleyman b. Abdülmelik döneminde, Bizans Devleti'nin daha güçlü olduğunu ve Mesleme tarafından ileri sürülen bu şartların İmparator tarafından kabul edilmeyeceğini belirtmiştir.⁵¹⁵

Mehmet Azimli'nin, Mesleme b. Abdülmelik'in 92/711 yılında İstanbul üzerine sefer düzenlediği hususunu tarihî kaynaklar ve araştırmacıların görüşleri ile karşılaştırdığımızda, Azimli'nin bahsetmiş olduğu olayı, İbn A'sem enine boyuna ele almış ve Süleyman b. Abdülmelik döneminde geçen hâdiseler arasında zikretmiştir. Böylece İbn A'sem olayın kimin zamanında ve nasıl gerçekleştiğini tafsilatlı bir şekilde izah etmiştir. Tarihî kaynakların genel kanaatine göre de; Mesleme b. Abdülmelik tarafından İstanbul üzerine düzenlenen seferin Halife Velîd döneminde değil de Halife Süleyman zamanında gerçekleştiğini ifade etmişlerdir (96-99/715-717).⁵¹⁶ Ayrıca Belâzürî ve İbn Kesîr ise bu sefer esnasında İstanbul'a bir cami yapıldığını da belirtmişlerdir.⁵¹⁷

Oryantalistlerden bazıları da; İstanbul muhasarasının Halife Süleyman zamanında başladığını ve Halife Ömer b. Abdülazîz döneminde, Bizanslıların Grek ateşi ve kışın şiddetli geçmesi, Müslüman askerlerinin gıda sorunu yaşamalarının yanı sıra, bir taraftan da Bulgarların saldırılarına maruz kalmaları sebebiyle geri

⁵¹⁵ Azimli, “Mesleme b. Abdülmelik”, 29- 30.

⁵¹⁶ Belâzürî, *Fütûh*, 718; Ya'kûbî, *Târîh*, 2/224; Taberî, *Târîh*, 6/524-531.

⁵¹⁷ Belâzürî, *Fütûh*, 718; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/310. Ayrıca bk. Hüseyin Ayyansarâyî, *Hadikatü'l-cevâmi'* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1281/1865), 2/30.

çekilmek zorunda kaldıklarını ifade ederek, olayın ne zaman gerçekleştiğini belirtmişlerdir.⁵¹⁸

Çağdaş müelliflerden İsmail Yiğit ise; ağabeyi Velîd zamanında İstanbul muhasarası için başlatılan hazırlığa hız kazandıran Halife Süleyman'ın Halep civarındaki Dâbık'a gelerek gelişmeleri takip etmek için burayı askerî üs edindiğini, Mesleme'yi 97/715 yılında 100.000 kişilik askerî birlik ile yola çıkardığını, orduyu uğurlarken Mesleme'ye İstanbul'u fethetmeden veya kendisinden ikinci bir emir gelinceye kadar geri dönmemesini ve İstanbul fethedilene kadar Dâbık'tan ayrılmayacağına dair yemin ettiğini ve Süleyman'ın İstanbul muhasarasına ne kadar önem verdiğini ifade etmiştir. Ayrıca Mesleme'nin İstanbul'a ulaşmak için Halife Velîd zamanında ele geçirilen Ammûriye yolunu da takip ettiğini belirten Yiğit, donanmanın da bir ay sonra İstanbul'a ulaşmasıyla muhasaranın başladığını, ancak Grek ateşi/Rum ateşi veya Grejuva, kıtlık ve hava şartlarının da kötü gitmesi sebebiyle bir türlü sonuca varılamadığını ve tüm bu olumsuzluklara rağmen Mesleme'nin İstanbul'u fethetme arzusundan vazgeçmediğini ve bu durumun Halife Süleyman vefat edip yerine Ömer b. Abdülazîz'in geçmesine kadar devam ettiğini belirtmiştir. Yiğit ayrıca 99/717 yılı başlarında Halife Ömer b. Abdülazîz'in talimatıyla istemeyerek de olsa muhasarayı kaldırarak geri dönmek zorunda kalan Mesleme'nin bu sefer esnasında İstanbul'a bir cami ve Müslüman esirlerin kalacağı bir bina yaptırdığını ifade etmiştir.⁵¹⁹

Tüm bu bilgiler ışığında şöyle bir sonuca ulaşabiliriz; tarihî kaynakların genel kanaatine göre, Mesleme tarafından İstanbul üzerine düzenlenen seferin ve inşa

⁵¹⁸ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 145-146; A.A. Vasılev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Arif Müfid Mansel (Ankara: Maarif Matbaası, 1943), 1/299-300; Holt vd., *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, 1/106.

⁵¹⁹ Yiğit, *Emevîler*, 87-88; Uçar, *Araplar'ın Anadolu Seferleri*, 116-117. Geniş bilgi için bk. Ayvansarâyî, *Hadikatü'l-cevâmi'*, 2/30; Avcı, *İslâm-Bizans İlişkisi*, 79-80; Hacıyev, *Mesleme b. Abdülmelik*, 30-31. Mesleme b. Abdülmelik tarafından yaptırılan caminin isimleri hakkında geniş bilgi için bk. (P. Benedetto Palazzo, *Arap Camii veya Galata Saint Paul Kilisesi*, çev. İ. Burhan Yentürk (İstanbul: Bilge Karınca Yayınları, 20104), 21; Süleyman Faruk Göncüoğlu-Zeliha Kumbasar, *Gelenekten Geleceğe Camiler* (İstanbul: Posta Basım, 2006), 219-221.) Ayrıca caminin boş bir arsa üzerine mi yoksa önceden var olan kilisenin temelleri üzerine mi yapıldığı hususunda geniş bilgi için bk. (Makdisî, *Ahsenü't-tekâsim fî ma'rifeti'l-ekâlim*, 147; Palazzo, *Arap Camii*, 50-62; Celal Esad Arseven, *Eski Galata ve Binaları* (İstanbul: yy., 1989), 46-50.) Günümüze kadar gelen caminin zaman içerisinde geçirdiği değişiklikler hususunda geniş bilgi için bk. Palazzo, *Arap Camii*, 25-36; Sudi Yenigün, *İstanbul'un İncileri Sur Dışı Camileri* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2014), 164-165; Sabri Işık, *Arap Camii ve Galata* (İstanbul: Erkam Matbaası, 2000), 29-30.

edilen caminin I. Velîd zamanında değil de Halife Süleyman döneminde gerçekleştiğini ifade etmiş olmaları, ayrıca araştırmacıların da görüşlerinin bu minval üzerine olması, İstanbul üzerine düzenlenen seferin Süleyman b. Abdülmelik döneminde gerçekleştiği anlaşılmaktadır.

2.5. Bizans Devleti İle Siyasî İlişkiler

Peygamber Efendimiz (sav) ile başlayan İslâm-Bizans ilişkileri, Emevîler zamanına kadar ilerleme kaydederek gelmiştir.⁵²⁰ Muâviye'nin ilk yıllarında iki devlet arasında anlaşma sağlanmış, Müslümanların güç kazanması ile tekrar bu cephede fetihler başlatılmıştır.⁵²¹ Muâviye'den sonra Abdülmelik b. Mervân dönemine kadar Bizans'a karşı bir varlık gösterilememiştir. Halife Abdülmelik ise iktidarını sağlamlaştırdıktan sonra Bizans'a karşı seferler düzenlemeye başlamıştır. Böylece Müslümanlar, bir taraftan Bizans'a vergi ödemekten kurtulmuşlar, diğer taraftan da siyasî üstünlük elde etmişlerdir.⁵²²

Abdülmelik b. Mervân'dan sonra yerine geçen oğlu Velîd, Bizans Devleti ile diplomatik temaslarda bulunmuştur. Temasların ana konusu, kendisinden önceki dönemlerde olduğu gibi sadece savaş ve barış hususlarında değil, ayrıca imar faaliyetlerine yönelik gelişmelerde de kendini göstermiştir. İmar faaliyetleri aşamasında Halife Velîd, Bizans İmparatoru II. Justinianos'a yazmış olduğu mektupta, Mescid-i Nebvî'nin bakım ve onarımı ile Şam Ümeyye Camii'nin inşası için yardım istemiş ve buna karşılık İmparator da kendisine mozaik ile alanında mâhir ustalar göndermiştir. Buna mukabil II. Anastasios, Müslümanların Bizans'a karşı özellikle de İstanbul üzerine herhangi bir sefer hazırlığının olup olmadığını öğrenmek amacıyla siyasî maksatla Sinoplu Daniel başkanlığında bir heyeti Halife Velîd'e göndermiştir.⁵²³ Aynı zamanda elçiden Müslümanların askerî gücü konusunda da bilgi edinmesini istemiştir. Elçi yapmış olduğu araştırmalar

⁵²⁰ Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, 1/325. Geniş bilgi için bk. Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, 1/325-350; Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri*, 69; Mustafa Fayda, "Ebû Bekir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/103-104.

⁵²¹ Uçar, *Araplar'ın Anadolu Seferleri*, 101-102; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 109; Yiğit, *Emevîler*, 35.

⁵²² Yiğit, *Emevîler*, 73-74; Uçar, *Araplar'ın Anadolu Seferleri*, 115; Aycan - Sarıçam, *Emevîler*, 56.

⁵²³ Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri*, 77-78. Geniş bilgi için bk. Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri*, 205-222; Uçar, *Araplar'ın Anadolu Seferleri*, 118; Yiğit, *Emevîler*, 268-269.

neticesinde, Müslümanların İstanbul'un fethi için büyük bir hazırlık içerisinde olduğunu öğrenmiş ve elde ettiği tüm bilgileri İmparator'a aktarmıştır. Bu durumdan rahatsız olan İmparator, Müslümanlara karşı koymak için önlemler almaya başlamıştır.⁵²⁴ İmparatorun yapmış olduğu hazırlıktan da anlaşılacağı üzere, Halife Velîd'in İstanbul üzerine gerçekleştireceği seferin alelâde bir sefer olmayacağı ve muhasaranın şiddetli geçeceği anlaşılmaktadır. Halife Velîd, hazırladığı ordunun başına komutan olarak atadığı Mesleme'yi İstanbul üzerine göndermeden önce vefat etmiş ve yerine geçen kardeşi Süleyman ise seferi başlatmıştır. Hatta kendisi de gelişmelerden haberdar olmak için Bizans sınırına yakın Dâbık'a gelmiştir.⁵²⁵

Görüldüğü gibi Halife Velîd zamanına kadar her iki devlet arasında genellikle siyasî ilişkiler yaşanmıştır. Bu dönemde farklılık arz ederek imar faaliyetleri ile ilgili de gelişmeler olmuştur. Halife Velîd, fetihlerin akabinde devlet bütçesinin zenginleşmesi hasebiyle imar faaliyetlerine yönelmiş, mimarî açıdan cazibeli eserlerin yer aldığı Bizans Devleti'nden faydalanmak istemiştir. İşte bu amaçla Halife Velîd, Mescid-i Nebvî'nin genişletilmesi ve Şam Ümeyye Camii'nin inşası ile tezyinatı aşamasında, Bizans İmparatorundan başta usta olmak üzere malzeme (mermer ve mozaik) istemiş ve bunun akabinde de İmparator istenilen yardımları göndermiştir. İmparator bu davranışı ile daha sonra da anlatacağımız gibi İslâm mimarisinin oluşumu ile gelişimine katkıda bulunmuştur. Ayrıca Müslümanlar da bu mimarî anlayışın etkisinde kalmamışlar, kendi kültür ve medeniyet düşüncelerini de katarak, yeni bir mimarî anlayışın ortaya çıkmasını sağlamışlardır.

⁵²⁴ İmparator, muhasaranın uzun süreceğinden endişelenmiş ve en az kendisine üç yıl yetecek kadar gıda tedarik edemeyecek kişilerin İstanbul'u terk etmelerini, şehri savunmak için gemiler inşa etmelerini, ambarları gıda maddeleri ile doldurmalarını, surları onarmalarını ve şehri müdafaa etmek için gerekli tüm önlemleri almalarını komutanlarından istemiştir. Âkıl, *Târîhu hilâfeti Benî Ümeyye*, 222-223; Uçar, *Araplar'ın Anadolu Seferleri*, 118. Geniş bilgi için bk. Eslem, "Emir Muâviye'nin Halifeliği Sırasında İstanbul'a Düzenlenen İlk Sefer", 29.

⁵²⁵ Ya'kûbî, *Târîh*, 2/299; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/347.

3. KUZEY AFRIKA VE ENDÜLÜS

3.1. Velîd b. Abdülmelik Öncesi Kuzey Afrika’da Yaşanan Önemli Gelişmeler

Kuzey Afrika bölgesinde gerçekleştirilen fetihlerin temeli Hulefâ-yi Râşidîn döneminde atılmıştır. Hz. Ömer (21/642) zamanında, Amr b. Âs komutasındaki İslâm ordusunun Mısır’ı fethetmesi ile Afrika’nın yolu Müslümanlara açılmıştır. Amr, Trablusgarb ile Berka’yı itaati altına aldıktan sonra da bölgedeki fetihlerini sürdürmek için Halife Ömer’den izin istemiştir. Ancak Hz. Ömer, bu durumun Müslümanlar açısından tehlikeli olacağını düşünerek izin vermemiştir.⁵²⁶

Halife Hz. Osman (27/647) ise Amr’ı Mısır valiliğinden alarak yerine Abdullah b. Sa’d’ı atamıştır.⁵²⁷ Ifrîkiye seferine çıkan Abdullah b. Sa’d, Bizans’a karşı verilen kara ve deniz mücadelesinde başarı elde ederek stratejik açıdan önemli yerlerin fethini gerçekleştirmiştir.⁵²⁸ Kuzey Afrika bölgesinde yaşanan bu olumlu gelişmeler, Hz. Osman’ın son dönemi ve Hz. Ali’nin halifeliği sırasında Muâviye ile arasında yaşanan iç çekişmeler neticesinde sekteye uğramıştır.⁵²⁹ Muâviye halife olduktan sonra fetihleri başlatmış ve Kuzey Afrika bölgesi için Muâviye b. Hudeyc’i görevlendirmiştir.⁵³⁰ Muâviye b. Hudeyc’in ardından komutanlık görevini Ukbe b. Nâfi’ üstlenmiştir. Ukbe, bu süre içerisinde Bizans’a karşı üstünlük elde etmek için Kayrevan’ı üs olarak seçmiştir.⁵³¹ Mağrib fetihleri için bir üs hâline getirdiği bu şehirden, bir taraftan sahildeki Bizanslılar’a sefer düzenlemiş diğer taraftan da iç kısımlardaki Berberîler üzerine yürümüştür. Bölgede bu gelişmeler yaşanırken Halife Muâviye, Muâviye b. Hudeyc’i görevden alarak yerine Mesleme b. Muhalled’i atamıştır (50/670). Mesleme vazifeyi üstlendikten sonra, Ukbe b. Nâfi’i azletmiş ve

⁵²⁶ Belâzürî, *Fütûh*, 323-324; T.W. Arnold, *İntişâr-ı İslâm Tarihi*, trc. Hasan Gündüzler (Ankara: Akçağ Yayınları, 1971), 113. Geniş bilgi için bk. Özkuyumcu, *Fethinden Emevîler’in Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika*, 17-24; Adem Apak, “Kuzey Afrika’da İlk İslâm Fetihleri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2008), 164.

⁵²⁷ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 178; Belâzürî, *Fütûh*, 324-325. Ayrıca bk. Özkuyumcu, *Fethinden Emevîler’in Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika*, 62; Apak, “Kuzey Afrika’da İlk İslâm Fetihleri”, 165.

⁵²⁸ Özkuyumcu, *Fethinden Emevîler’in Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika*, 135-136; Apak, “Kuzey Afrika’da İlk İslâm Fetihleri”, 165.

⁵²⁹ Yiğit, *Emevîler*, 36.

⁵³⁰ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 210. Ayrıca bk. Belâzürî, *Fütûh*, 327; Yiğit, *Emevîler*, 36.

⁵³¹ Belâzürî, *Fütûh*, 327.

yerine Ebü'l-Muhâcir Dînâr el-Ensârî'yi tayin etmiştir. Bölgedeki fetihler, bu vali tarafından Yezîd b. Muâviye zamanına kadar sürdürülmüştür.⁵³²

Muâviye'den sonra yerine geçen oğlu Yezîd, Kuzey Afrika bölgesindeki fetihlere yeniden hız kazandırmak için daha önceden bölgede fetihler gerçekleştiren Ukbe b. Nâfi'i tekrar vali olarak atamıştır.⁵³³ Ukbe'nin bölgeye gelmesinden rahatsız olan Berberîler'in lideri Küseyle b. Kemren, kurduğu pusu neticesinde Ukbe'yi şehit etmiştir (63/682-683). Ukbe'nin şehit edilmesinin ardından bölgede dengeler değişmiş, Berberîler ile Bizanslılar tekrar üstünlüğü ele geçirmişlerdir.⁵³⁴

II. Muâviye ve Mervân b. Hakem dönemlerinde de içeride yaşanan sıkıntılardan dolayı bölgede bir gelişme yaşanmamıştır. Ancak Abdülmelik b. Mervân, üstünlüğü sağlamak için Züheyr b. Kays komutasındaki İslâm ordusunu bölgeye göndermiştir. Bölgeye ulaşan Züheyr, Berberî lideri Küseyle ile yaptığı mücadeleyi kazanarak Kayrevan'ı geri almış ve Müslümanların üstünlüğünü tekrar sağlamıştır (69/688-689).⁵³⁵ Bölgede yedi yıl gibi uzun bir süre hâkimiyeti sağlayan Züheyr, daha sonra Bizans ile yaptığı mücadeleyi kaybederek askerleri ile şehit edilmiştir.⁵³⁶ Ukbe'nin ardından Züheyr'in de bu bölgede şehit edilmesi Müslümanlar açısından ikinci bir duraklama sürecine sebep olmuştur.

Yaşanan olumsuzluk üzerine Abdülmelik b. Mervân, Kuzey Afrika bölgesindeki hâkimiyeti sağlamak için bu sefer de Hassân b. Nu'mân komutasındaki İslâm ordusunu göndermiş⁵³⁷ ve kendisinden İfrîkiye'de donanma oluşturması için tersane kurmasını istemiştir. Hassân, deniz tarafından gelecek saldırılara karşı koymak için Tunus şehrini kurarak bir tersane yaptırmıştır. Burada yapılan gemiler ile başta Bizans'ın üssü konumunda olan Sicilya ile önemli adalara seferler

⁵³² Belâzürî, *Fütûh*, 327-328. Ayrıca bk. İrfan Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyan* (Ankara: Fecr Yayınları, 1990), 269; Özkuyumcu, *Fethinden Emevîler'in Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika*, 151.

⁵³³ Belâzürî, *Fütûh*, 328.

⁵³⁴ Yiğit, *Emevîler*, 51-52. Ayrıca bk. Özkuyumcu, *Fethinden Emevîler'in Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika*, 159; Apak, "Kuzey Afrika'da İlk İslâm Fetihleri", 167.

⁵³⁵ Yiğit, *Emevîler*, 74.

⁵³⁶ Belâzürî, *Fütûh*, 328-329; Yiğit, *Emevîler*, 74. Ayrıca bk. Özkuyumcu, *Fethinden Emevîler'in Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika*, 164-165; Apak, "Kuzey Afrika'da İlk İslâm Fetihleri", 168.

⁵³⁷ Belâzürî, *Fütûh*, 328-329. Ayrıca bk. Watt, *Endülüs Tarihi*, 14; Yiğit, *Emevîler*, 74.

düzenlenmiştir. Böylece Bizans'ın Batı Akdeniz'deki deniz gücünün kırılmasının yanı sıra, sahil şeridi de emniyet altına alınmıştır.⁵³⁸

Hassân b. Nu'mân'ın yerine Kuzey Afrika valiliğine Mûsâ b. Nusayr atanmıştır.⁵³⁹ Hassân'ın görevden alınmasını fırsat bilen Berberîler ayaklanarak bazı yerlerin kontrolünü ele geçirmişlerdir. Kayrevan'a ulaşan Mûsâ b. Nusayr, oluşturduğu öncü birliğin başına Târik b. Ziyâd'ı geçirerek Berberîlerin yoğun olduğu Tanca üzerine yürümüştür. Mûsâ, Tanca'yı muhasara altına almış ve zor durumda kalan Berberîler, Mûsâ'dan eman isteyerek ona itaat etmişlerdir. Böylece Tanca'da hâkimiyeti sağlayan Mûsâ, buradan ayrılmadan önce çoğunluğu Berberîler'den oluşan büyük bir orduyu Târik'in emrine vererek kendisi Kayrevan'a dönmüş⁵⁴⁰ ve İslâm donanmasının gücünü artırmak için de gemi inşasına başlamıştır.⁵⁴¹ 86/705 yılında Kuzey Afrika bölgesine gelen Mûsâ b. Nusayr, 91-92/710 yılına gelindiğinde Septe hariç bölgenin fethini tamamlayarak istikrarı sağlamıştır.⁵⁴²

Mûsâ b. Nusayr'ın Kayrevan'da gemilerin inşasına başlaması ve Tanca valisi Târik b. Ziyâd'ın emrine de büyük bir ordunun verilmesi, fetihlerin devam edeceğinin bir göstergesi olmuştur. Ancak fetihlerin hangi cihette olacağı konusunda Müslümanların önünde iki seçenek yer almıştır. Bunlardan ilki sıcak iklimin ve çöl şartlarının hâkim olduğu güneye, diğeri ise yönetim açısından çeşitli sebeplerden dolayı sıkıntıların yaşandığı Endülüs (İber Yarımadası/İspanya) olmuştur. I. Velîd, başta Mûsâ b. Nusayr olmak üzere kurmayları ile yaptığı istişare sonucunda, Endülüs'ün içinde bulunduğu durumun fetihleri kolay hâle getireceğinden, Endülüs'e yönelme kararı almıştır.⁵⁴³

⁵³⁸ Yiğit, *Emevîler*, 75.

⁵³⁹ Belâzürî, *Fütûh*, 330; Yiğit, *Emevîler*, 75.

⁵⁴⁰ Belâzürî, *Fütûh*, 330.

⁵⁴¹ Belâzürî, *Fütûh*, 330; İslamoğlu, *Emevî Halifelerinden Velîd b. Abdülmelik ve Dönemi*, 64-65.

⁵⁴² Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarihi*, 44; Yiğit, *Emevîler*, 75.

⁵⁴³ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarihi*, 44.

3.2. Endülüs'ün Fethi

3.2.1. Fetih Öncesi Endülüs'te Siyasî ve Sosyal Durum

Endülüs,⁵⁴⁴ güney tarafından Cebelitârik Boğazı, kuzeyden Pirene Dağları, doğudan Akdeniz ve batı tarafından da Atlantik Okyanusu ile çevrilidir. Bir taraftan Afrika ile Avrupa'yı birbirine bağlayan Endülüs, diğer taraftan da Akdeniz vasıtasıyla Asya'ya ulaşımı sağlayan ve üç kıta arasında önemli geçiş üstünlüğünü elinde bulunduran stratejik konuma sahiptir. Tarihî seyir içerisinde zengin maden yatakları ve verimli topraklara sahip olması ile de farklı zamanlarda çeşitli devletlerin istilasına maruz kalmıştır.⁵⁴⁵ İstilaya uğrayan bu ülke, M.Ö. 2. yüzyıldan itibaren yerli halkın göstermiş olduğu tüm direnişe rağmen, Roma İmparatorluğu'nun kontrolü altına girmekten kurtulamamıştır.⁵⁴⁶

Roma İmparatorluğu'nun uygulamalarından memnun kalmayan yerel halk, mîlâdî 4. yüzyılın sonlarına doğru, barbar Germen topluluklarının hücumlarına maruz kalmalarını kendileri için bir kurtuluş yolu olarak görmüşlerdir.⁵⁴⁷ Ancak umduklarını bulamayan Endülüs halkı, Vizigotların kısa sürede önemli vilâyetleri hâkimiyetleri altına almalarına mani olamamışlardır.⁵⁴⁸ Yönetimi ele geçiren Vizigotların, Roma Devleti'nin sürdürdüğü sistemi aynen devam ettirmeleri yerel halk arasında hoşnutsuzluğa yol açmıştır. Toplumdaki bu huzursuzluğu yönlendirmek isteyen bazı gruplar ortaya çıkmıştır. Bunların başında dinî çevrelerden öne çıkan Katolikler, halkı yönlendirerek ayaklanma başlatmışlardır.⁵⁴⁹

⁵⁴⁴ Günümüzde Portekiz ve İspanya Devletlerinin yer aldığı İber yarımadası, Müslümanlar tarafından Endülüs diye isimlendirilmiştir. Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/311; Haydar Bammat, *İslâmın Çehresi*, çev. Osman Fehmi Giritli (İstanbul: Sancak Yayınları, 1975), 119; Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarihi*, 19. Endülüs ismi, ilk defa buraya yerleşen topluluğun "Endülüş" diye bilinen kavim olduğundan bu isim verilmiştir. Daha sonra "Endülüş" kelimesinin sonundaki "ş" harfi "s"ye dönüşerek Endülüs olmuştur. Hristiyanlar ise bu ülkenin ilk zamanlarda, İsbân b. Tîtus adında bir kral tarafından idare edildiği gerekçesiyle "İspanya" adını anımsatacak "İsbâniye" ismini kullanmışlardır. Geniş bilgi için bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/35-36.

⁵⁴⁵ Himyerî, *er-Ravzü'l-mi'târ*, 32-33. Ayrıca bk. Halil İbrâhim Sâmerrâî vd., *Târihu'l-Arab ve hadârâtuhum fi'l-Endelüs* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Cedid el-Muttahide, 2000), 12-13.

⁵⁴⁶ Sâmerrâî vd., *Târihu'l-Arab ve hadârâtuhum fi'l-Endelüs*, 12-13; Orta Zamanlar (İstanbul: Devlet Matbaası, 1933), 2/132.

⁵⁴⁷ Atçeken, *Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr*, 46.

⁵⁴⁸ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarihi*, 38-39; Abbâdî, *Târihi'l-Abbâsî ve'l-Endelüsî*, 259-260. Ayrıca bk. Lewis, *Tarihte Araplar*, 163; Watt, *Endülüs Tarihi*, 16-17.

⁵⁴⁹ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarihi*, 40-41; S. Muhammed İmâmüddin, *Endülüs Siyasî Tarihi*, çev. Yusuf Yazar (Ankara: Rehber Yayınları, 1990), 18.

Bu durum karşısında Vizigot idarecileri çareyi, Katolikliğe girerek topluca mezhep değiştirmede bulmuşlardır. Böylece Katolik Hristiyanlık bütün Endülüs'ün resmî dini hâline gelerek, büyük bir zafer elde etmiştir.⁵⁵⁰ Katolikliğin resmî din hâline gelmesi, Endülüs'te Yahudiler ve diğer dinî çevreler açısından olumsuzlukların yaşanmasına ve dinî baskıların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.⁵⁵¹ Baskı uygulanan grupların başında yer alan Yahudilere hem dinî hem de ticarî bakımdan yaptırımlar uygulanmıştır.⁵⁵² Bu uygulamalar karşısında zor durumda kalan Yahudiler, içeriden bir kurtarıcının olmadığını anlamışlar, dışarıdan bir yardım elinin kendilerine uzatılmasını bekler hâle gelmişlerdir.⁵⁵³

Bu gelişmelerin yanı sıra ülke içerisinde de geleneksel seçim sisteminde önemli olaylar yaşanmaktaydı. Bu seçim, halk haricindeki Got asiller meclisi ile toplumun önde gelenleri tarafından yapılmaktaydı. Böylece ülkeyi idare edecek kişi seçilirdi. Toplumun geleneğine göre seçimi kazanan kişi, Kral'a bağlılığını göstermek için başta kendisi olmak üzere toplumun önde gelenlerinin erkek ve kız çocuklarını kralın sarayına gönderirlerdi. Daha sonra bu seçim sisteminde bazı anlaşmazlıklar yaşanmaya başlandı. İş başına gelen Krallar, yönetim şeklini seçimle değil de veraset yöntemiyle kendi çocuklarına bırakmak istediler. Bunu gerçekleştirmek için de halkın nezdinde söz sahibi olan kilise ve din adamlarını aracı yapmaya çalıştılar. Ancak asiller ile toplumun önde gelenleri yönetimin aynı kalmasını istediler.⁵⁵⁴ Seçim aşamasında gruplar arasında anlaşmazlıklar yaşandı ve çıkan iç kargaşada otuz üç Vizigot Kral'ından on birinin ölmesi, durumun ne kadar ciddi olduğunu gösterdi. Anlaşmazlıklar bu şekilde devam ederek sondan bir önceki Vizigot Kralı Witiza'nın dönemine kadar geldi. Witiza bu sorunu çözmek için (702-709) krallığı veraset sistemine bağlamak istedi. Bu maksatla oğlu Achila'yı veliaht prens ilan etti. Witiza'nın 709 yılında ölmesinin akabinde, Achila görevi üstlenmek

⁵⁵⁰ Yıldız, *Büyük İslâm Tarihi*, 4/27; Abbâdî, *Târîhi'l-Abbâsî ve'l-Endelüsî*, 259-260. Ayrıca bk. Lewis, *Tarihte Araplar*, 163; Watt, *Endülüs Tarihi*, 16-17.

⁵⁵¹ İmâmüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, 22-23; Sâmerrâî vd., *Târîhu'l-Arab ve hadâratuhum fi'l-Endelüs*, 18-19.

⁵⁵² Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, 3/784; Sâmerrâî vd., *Târîhu'l-Arab ve hadâratuhum fi'l-Endelüs*, 18-19; İmâmüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, 22-23. Ayrıca bk. Bammât, *İslâmın Çehresi*, 120; Mâcid, *Târîhu's-siyâsî li'd-devleti'l-Arabiyye*, 2/199-200.

⁵⁵³ Sâmerrâî vd., *Târîhu'l-Arab ve hadâratuhum fi'l-Endelüs*, 18-19; İmâmüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, 22-23.

⁵⁵⁴ Mâcid, *Târîhu's-siyâsî li'd-devleti'l-Arabiyye*, 2/200; Abbâdî, *Târîhi'l-Abbâsî ve'l-Endelüsî*, 261. Ayrıca bk. Sâmerrâî vd., *Târîhu'l-Arab ve hadâratuhum fi'l-Endelüs*, 13-14; İmâmüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, 19.

istedi. Ancak o, muhalif asilzadeler ve devlet ricâli tarafından Toledo'ya alınmadı. Yapılan baskılar sonucunda annesi ve kardeşleri Olmondo ile Ardabasto da başkentten İfrîkiye'ye kaçmak zorunda kaldılar.⁵⁵⁵ Achila, muhalifler ile devlet ricâlinin desteğini alamadığından görevi üstlenemedi. Onun yerine aynı sene içinde Baetica dükü Rodrigo kral olarak seçildi.⁵⁵⁶ Rodrigo göreve geldikten kısa bir zaman sonra uygulamaları ile halka zulmetmeye başladı.⁵⁵⁷ Bu durum ülke içerisinde anlaşmazlıkların yaşanmasının yanı sıra, siyasî bir krizin ortaya çıkmasına da sebep oldu. Taht mağduru olan Witiza'nın oğulları, iktidarı yeniden ele geçirebilmek için tıpkı Yahudiler gibi dış yardım arayışının içine girdiler.⁵⁵⁸

3.2.2. Endülüs Seferi Öncesi Halife Velîd'in Stratejik Planı

Kuzey Afrika Bölgesinde gerçekleştirilen fetihler sırasında, Endülüs'ün içinde bulunduğu siyasî ve sosyal durum, yaşanan taht kavgaları, Witiza'nın çocukları ile Rodrigo arasındaki anlaşmazlık ve Julian'ın İslâm ordusunu Endülüs üzerine davet etmesi gibi sebepler, Müslümanların Endülüs üzerine düşündükleri seferi daha da hızlandırmıştır. Julian'ın Müslümanlardan yardım istemesinde iki sebebin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan biri, Septe (Ceute)'nin hâkimi Julian'ın her dâim destekçisi olan Witiza'nın çocukları, babalarının vefatından sonra haklarının gasp edildiğini ifade ederek, baba dostu Julian'dan yardım istemişlerdir. Ayrıca Rodrigo'nun zulmünden kaçanlara sığınak yeri olan Septe de kral tarafından hedef olarak görülmüştür. Bu nedenle Julian da kendisi için bir arayış içine girmiştir. Diğer de Endülüs'ün örf ve âdetlerine göre, göreve gelen vali ve komutanlar erkek ve kız çocuklarını Endülüs'ün başkenti olan Tuleytula (Toledo)'ya kralın sarayına; ona hizmet etmek, devlet geleneğini öğrenmek ve ayrıca iyi bir eğitim almalarını sağlamak için göndermişlerdir. Septe hâkimi Julian da kızının bu özellikleri elde etmesi için saraya yollamıştır. Ancak kral hoş olmayan bir davranış sergileyerek

⁵⁵⁵ Mâcid, *Târîhu's-siyâsî li'd-devleti'l-Arabiyye*, 2/200; Abbâdî, *Târîhi'l-Abbâsî ve'l-Endelüsî*, 261; Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarihi*, 42. Diğer bir görüşe göre ise baskı gören Witiza'nın çocukları ve eşi Mağrib'te bulunan Septe'nin idarecisi Julian'a sığınmışlar ve ondan kendilerine yardımcı olmasını istemişlerdir. Julian ise Endülüs'ün bunların eline geçmesi için Müslümanlardan yardım istemiştir. Na'naî, *Târîhu'd-devleti'l-Ümeviyye fi'l-Endelüs*, 48; Watt, *Endülüs Tarihi*, 8.

⁵⁵⁶ Hasan İbrâhim Hasan, *İslâm Tarihi*, 1/393; Orta Zamanlar, 2/132.

⁵⁵⁷ Hasan İbrâhim Hasan, *İslâm Tarihi*, 1/393.

⁵⁵⁸ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarihi*, 43. Ayrıca bk. Ali Rıza Sağman, *Atlas Okyanusundan Çin Seddine Kadar İslâm Fütuhâtı* (by., yy., ts.), 168.

Julian'ın kızına sahip olmuştur. Julian'ın kızı Florinda, yaşadığı olayı mektupla babasına bildirmiştir. Olaya çok öfkelenen Julian “Rodrigo’yu cezalandırmanın tek yolunun Arapları Endülüs’e davet etmek olduğunu” ve “Rodrigo’nun tahtını yerle bir edeceğine dair yemin ederek” nasıl bir intikam alıp, ceza uygulayacağını ifade etmiştir.⁵⁵⁹ Sadece Julian’ın talebi ile Müslümanların Endülüs üzerine sefer düzenlediğini tek başına bir gerekçe olarak kabul etmek doğru olmayabilir. Ayrıca Müslümanların Kuzey Afrika bölgesinde gerçekleştirmiş oldukları fetihler ile hâkimiyetleri altında kalan bölgelere, Endülüs cihetinden gelebilecek (Got-Franca ve Rum) saldırıları önlemek olduğu gibi İslâm dinini bu ülkede yayma düşüncesi de fetihlerin başlatılmasında etkili olmuştur.⁵⁶⁰

Witiza’nın çocuklarının yardım istemesi, Rodrigo’nun kızına yaptığı taciz ve Endülüs’ün içinde bulunduğu siyasî ve sosyal durumu da göz önünde bulunduran Julian, Mûsâ b. Nusayr’dan yardım istemiştir. Mûsâ b. Nusayr, bu durumu bir mektupla Halife Velîd’e bildirmiştir.⁵⁶¹ Halifenin onayını aldıktan sonra Julian ile Mûsâ, Kayrevan’da buluşmuşlardır.⁵⁶² Görüşme esnasında Mûsâ’nın ikna olmadığını anlayan Julian, onu ikna edebilmek için kendisine her türlü yardımı yapacağını,⁵⁶³ ülkenin içinde bulunduğu siyasî anlaşmazlıktan dolayı da yeterli mukavemet gösterecek güçlerinin olmadığını, Endülüs’ün güzelliklerinden, gelir kaynakları ile bereketli topraklarından bahsederek onun dikkatini bu ülke üzerine çekmeye çalışmıştır.⁵⁶⁴ Bu görüşmenin ardından Julian, Kayrevan’dan ayrılarak Septe’ye

⁵⁵⁹ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır*, 345-346; İbnü’l-Esîr, *el-Kamil*, 4/39; Kalkaşendî, *Subhu’l-â-şâ*, 5/232-233. Ayrıca bk. Na’naî, *Târihu’d-devleti’l-Ümeviyye fi’l-Endelüs*, 49; 24-25; Watt, *Endülüs Tarihi*, 18-19.

⁵⁶⁰ İmâmüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, 38-39; Ömer Rızâ Kehhâle, *el-Âlemü’l-İslâmî* (Dımaşk: Matbaatü’l-Hâşimiyye, 1377/1958), 2/49-50. Ayrıca bk. Ferrûh, *Târihu sadri’l-İslâm*, 153; Watt, *Endülüs Tarihi*, 15.

⁵⁶¹ İbnü’l-Esîr, *el-Kamil*, 4/39; Himyerî, *Ravzü’l-mi’târ*, 35; Makkarî, *Nefhu’t-tîb*, 1/231.

⁵⁶² Himyerî, *Ravzü’l-mi’târ*, 35; Âkıl, *Târihu hilâfeti Benî Ümeyye*, 213; Na’naî, *Târihu’d-devleti’l-Ümeviyye fi’l-Endelüs*, 49-50. Ayrıca bk. Hasan İbrâhim Hasan, *İslâm Tarihi*, 1/394; Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarihi*, 52.

⁵⁶³ Gerek Endülüs’ün fethinden önce gerek fetih aşamasında, Julian’ın rehberleri Müslümanlara ciddi manada yardımcı olmuşlardır. Ayrıca Julian tarafından tayin edilen rehberler sayesinde de Müslümanlar, ülke içerisinde kolay ilerledikleri gibi düşman askerleri sayısı hakkında da bilgi edinmişlerdir. Abdülazîz Sâlim, *Târihu’l-Müslimîn ve âsâruhum fi’l-Endelüs* (Beyrut: Dâru’l-Maârif, ts.), 75.

⁵⁶⁴ İbnü’l-Esîr, *el-Kamil*, 4/39; İbn İzârî, *el-Beyânü’l-muğrib*, 2/6; Himyerî, *Ravzü’l-mi’târ*, 35; Makkarî, *Nefhu’t-tîb*, 1/231; *Ahbâru mecmûa*, thk. İbrâhim el-Ebyârî (Kahire: Dâru’l-Kitâbi’l-Mısri –Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Lübânî, 1410/1989), 16. Ayrıca bk. Salih Kaymakcı, *Târik b. Ziyâd-Hayâtı ve Şahsiyeti* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000), 23-24.

dönmüştür. Mûsâ b. Nusayr ise Julian ile yaptığı görüşmeyi Halife Velîd'e mektupla bildirmiştir. Halife Velîd verdiği cevapta, Endülüs üzerine sefer düzenlemenin uygun olacağını, ancak Julian'ın sözünde sadık olup olmadığını sınamak için de önce küçük çapta öncü birliğin gönderilmesini istemiştir.⁵⁶⁵

Mûsâ b. Nuasyr ile Halife Velîd arasında bu haberleşme yaşanırken, diğer taraftan da Julian, kendisine karşı Mûsâ'da oluşan şüpheleri gidermek amacıyla ilk seferi yapmaya karar verdi. Bunun için de Mûsâ'nın küçük çapta bir birliğini yanına alarak kendisine ait gemilerle el-Hadrâ adasına hücum etti (90/709). Kısa bir süre kaldıktan sonra da herhangi bir mukavemetle karşılaşmadan ve birçok ganimet elde ederek geri döndü. Geri dönüşte, Mûsâ'nın yanına uğrayan Julian, olup bitenleri aynen kendisine aktardı. Bu gelişme karşısında Mûsâ, Julian'ın kendisine yardımcı olacağına ve fethin kolay gerçekleşeceğine ikna oldu ve bu durumu bir mektupla Halife Velîd'e bildirdi. Ayrıca mektubunda, Endülüs'e düzenlenecek sefer için halifeden izin istedi ve fetih sonrası elde edilecek faydaları da bir bir açıkladı.⁵⁶⁶

Mûsâ b. Nusayr'ın mektubunu alan halife, vakit geçirmeden Mûsâ'ya cevap yazdı. Mektubunda: "Mûsâ'dan askerleri maceraya atmamasını, bu konuda dikkatli davranarak karşıya geçerken ilk önce küçük birlikler hâlinde geçmesini ve tedbirli davranmasını" istedi. Buna karşılık da Mûsâ: "Karşıdan karşıya geçişin tehlikeli olmadığını ve arada sadece bir boğazın olduğunu, bu boğazı da askerlerin herhangi bir tehlike ile karşılaşmadan rahat bir şekilde geçebileceğini" bildirdi.⁵⁶⁷

Mûsâ b. Nusayr, Halife Velîd'den gelen mektuba göre hareket ederek ilk önce keşif amaçlı ve ileride doğabilecek tehlikeleri bertaraf etmek için, 400 asker ve 100 atlıdan oluşan askerî birliği Julian'ın dört gemisiyle Târif b. Mâlik komutasında sefere çıkarttı (Ramazan 91/Temmuz 710). Yapılan seferin ardından Târif ve askerleri günümüzde de bir sanayi merkezi olan liman şehri Cezîretü'l-Hadra (Yeşil Ada-Algeciras) yakınlarında bir noktaya ulaştılar. Bu öncü birlik Endülüs'e

⁵⁶⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/39; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-mugrib*, 2/6; Himyerî, *Ravzü'l-mi'târ*, 35; Makkarî, *Neḫḫu't-tîb*, 1/231; *Ahbâru mecmûa*, 16.

⁵⁶⁶ Himyerî, *Ravzü'l-mi'târ*, 35; Ferrûh, *Târîhu sadri'l-İslâm*, 155.

⁵⁶⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/39; Himyerî, *Ravzü'l-mi'târ*, 35; *Ahbâru mecmûa*, 16.

girdiğinde herhangi bir direnişle karşılaşmadı, pek çok esir ve bol miktarda ganimet elde ederek geri döndü (91/709-710).⁵⁶⁸

Sonuç olarak diyebiliriz ki; Julian'ın Mûsâ b. Nusayr'ın güvenini kazanmak için el-Cezîretü'l-Hadrâ (Algeciras)'ya düzenlediği seferden sorunsuz bir şekilde geri dönmesi, onun seferinin ardından Mûsâ b. Nusayr'ın da Târif b. Mâlik komutasında gönderdiği askerî birliğin herhangi bir sıkıntı ile karşılaşmadan bol miktarda ganimet ve birçok esir ile el-Cezîretü'l-Hadrâ (Algeciras)'dan rücu etmesi, Endülüs'ün fethi için gerekli şartların oluştuğu konusunda Halife Velîd ile Mûsâ b. Nusayr üzerinde olumlu bir izlenim bırakmıştır. Bu gelişmelerden sonra hazırlıklara başlayan Mûsâ b. Nusayr, oluşturduğu askerî birliğin başına Târik b. Ziyâd'ı geçirmiş ve Endülüs üzerine sefere göndermiştir.⁵⁶⁹

3.2.3. Endülüs Üzerine Sefer Düzenlenmesi ve Vâdiilekke Savaşı

Halife Velîd'in Endülüs'e düzenlenecek sefere izin vermesinden sonra Târik b. Ziyâd, ilk seferinde Endülüs'te bir sorun ile karşılaşmamak ve askerlerinin güvenliğini sağlamak için Calpe adını taşıyan ve fethiden sonra da Târik'a nispetle Cebelitârik (Calpe-Gibraltar) diye isimlendirilen yere askerlerini peyderpey taşıyarak karargâhını kurmuştur.⁵⁷⁰ Böylece Târik b. Ziyâd'ın Endülüs'e ulaşması 92/711 yılında gerçekleşmiştir.⁵⁷¹

⁵⁶⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/39; Himyerî, *Ravzü'l-mi'târ*, 35; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/229-230; *Ahbâru mecmûa*, 17. Ayrıca bk. William Montgomery Watt, *İslâm Avrupa'da*, trc. Hulusi Yavuz (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 1989), 14. Endülüs üzerine ilk seferin ne zaman düzenlendiğine dair görüşler için bk. Taberî, *Târîh*, 4/253-256; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/466; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 5/234. Geniş bilgi için bk. Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarihi*, 43-46; Atçeken, *Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr*, 55-58; Hamîdullah, "Fethu'l-Endelüs fî Hilâfeti Seyyidînâ Osman Seneti 27 li'l-Hicreti", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 7/1-2 (1978), 221-226.

⁵⁶⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/500; Himyerî, *Ravzü'l-mi'târ*, 35; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/231. Ayrıca bk. Âkıl, *Târîhu hilâfeti Benî Ümeyye*, 214; Abbâdî, *Târîhi'l-Abbâsî ve'l-Endelüsî*, 265.

⁵⁷⁰ İbnü'l-Kûtiyye, *Târîhu iftîtâhi'l-Endelüs*, 77; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/40; Himyerî, *Ravzü'l-mi'târ*, 35; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/231. Özdemir, Târik b. Ziyâd'ın yolculuğu esnasında Julian'ın da kendisine eşlik ettiğini belirtmiştir. Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarihi*, 53.

⁵⁷¹ Sûfî, *Târîhu'l-Arab*, 89; Watt, *İslâm Avrupa'da*, 14; Abbâdî, *Târîhi'l-Abbâsî ve'l-Endelüsî*, 266-267. Ayrıca bk. İsmâil Râci el-Fârûkî - Luis Lâmia el-Fârûkî, *İslâm Kültür Atlası*, çev. Mustafa Okan Kibaroglu-Zerrin Kibaroglu (İstanbul: İnkılâp Yayınları, 1999), 242. Târik b. Ziyâd, yolculuk esnasında bir ara uykuya dalmış ve rüyasında Peygamber Efendimiz (sav) kendisine "Yâ Târik! Bulunduğun durum üzerine devam et" diyerek, fethin kısa sürede gerçekleşeceğini müjdelemiştir. Uykusundan uyanan Târik, görmüş olduğu rüyayı askerlerine anlatmış ve savaş esnasında yalnız olmayacaklarını, başta Peygamber Efendimiz (sav) olmak üzere Ensar ve

Târik b. Ziyâd'ın askerlerini Endülüs'e taşırken kullandığı gemilerin kime ait olduğu hususunda iki farklı görüş vardır. Bunlardan biri, Târik b. Ziyâd'ın askerlerini Julian'ın tahsis ettiği gemilerle boğazı aşarak Calpe'ye taşımıştır.⁵⁷² Diğer de Târik b. Ziyâd'ın askerlerini sadece Julian tarafından verilen gemilerle değil, ayrıca daha önceden Müslümanlar tarafından kurulan tersanelerde inşa edilen gemilerin de takviyesiyle taşıdığını belirtmişlerdir.⁵⁷³

Sonuç olarak diyebiliriz ki; bazı tarih kaynakları, Târik b. Ziyâd'ın Cebelitârik boğazını geçmesinden bahsederken, Târik'in askerlerini karşı tarafa gemilerle taşıdığını, ancak bu gemilerin kime ait olduğunu açıkça belirtmemişlerdir.⁵⁷⁴ Himyerî ise bu konuyu detaylı bir şekilde anlattıktan sonra, Târik'in sadece Julian'a ait gemilerle karşı tarafa geçmediğini, Müslümanların farklı tersanelerde inşa ettiği gemileri de kullandığını ifade etmiştir.⁵⁷⁵ Ayrıca çağdaş müelliflerden bazıları da; Târik'in askerleri boğazın karşı tarafına ulaştırma esnasında, Julian tarafından verilen gemilerin yanı sıra Tunus ve Tanca tersanelerinde inşa edilen gemileri de kullandığını, çünkü bu kadar çok sayıda asker ve malzemenin Julian tarafından verilen gemiler ile taşınmasının zor olduğunu, daha önceden de belirttiğimiz gibi Halife Velîd'in Endülüs üzerine düzenlenecek seferde sadece Julian'a güvenerek hareket edilmemesini istediğini, Mûsâ b. Nusayr gibi tecrübeli bir komutanın da Julian'a güvenerek İslâm ordusunu tehlikeye atmayacağını belirtmeleri, kanaatimize göre ikinci görüşün daha isabetli olduğunu göstermektedir.⁵⁷⁶

Muhacir'in de yardımcı olacaklarını belirtmiştir. (İbnü'l-Kûtiyye, *Târîhu iftitâhi'l-Endelüs*, 77; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/40; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/231.) Târik'in rüyası ve Endülüs'ün fethine giden süreçteki rolü hakkında değerlendirmeler için bk. İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5/320; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sa*, 5/233; Himyerî, *Ravzü'l-mi'târ*, 35; Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarihi*, 55.

⁵⁷² İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 345-346; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/231. Ayrıca bk. Sûfî, *Târîhu'l-Arab*, 88; E. Levi Provençal, "Târik b. Ziyâd", *Mili Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, 1997), 11/770.

⁵⁷³ Himyerî, *Ravzü'l-mi'târ*, 143; Abbâdî, *Târîhi'l-Abbâsî ve'l-Endelüsî*, 266-267; Na'naî, *Târîhu'd-devleti'l-Ümeviyye fi'l-Endelüs*, 51-52.

⁵⁷⁴ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 304; Belâzürî, *Fütûh*, 330; İbnü'l-Kûtiyye, *Târîhu iftitâhi'l-Endelüs*, 76-77.

⁵⁷⁵ Himyerî, *Ravzü'l-mi'târ*, 35.

⁵⁷⁶ Bu doğrultudaki değerlendirmeler için bk. Abbâdî, *Târîhi'l-Abbâsî ve'l-Endelüsî*, 266-267; Na'naî, *Târîhu'd-devleti'l-Ümeviyye fi'l-Endelüs*, 51-52; Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarihi*, 53; Atçeken, *Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr*, 59; Watt, *Endülüs Tarihi*, 19.

Askerlerin Endülüs'e taşınmasından sonra Târik b. Ziyâd,⁵⁷⁷ Halife Velîd'in emrini yerine getirmek için Abdûlmelik b. Âmir komutasında küçük bir birliği önden göndermiştir.⁵⁷⁸ Birliğin yaptığı keşif esnasında el-Cezîretü'l-Hadra (Algeciras) civarında herhangi bir sorunla karşılaşılmayınca, diğer askerî birlikler de Târik b. Ziyâd komutasında Kurtuba'ya doğru harekete geçmiştir. Güzergâh üzerinde karşılaştığı düzensiz birlikleri etkisiz hâle getiren Târik, daha sonra Rodrigo'nun kız kardeşinin oğlu Bencio komutasındaki askerî birliği de mağlup etmiştir. Bu savaşın kazanılması ile birçok ganimet ele geçirilmiştir. Bu ganimetlerin sayesinde yaya olan Müslüman askerler atlı birlik hâline gelmiştir. Kazanılan zaferden sonra Târik ve ordusu yarımadanın içlerine doğru ilerlemeye başlamışlardır.⁵⁷⁹ Düşman askerlerinden biri Rodrigo'ya ulaşarak gelen tehlikeyi haber vermiştir. Bu sırada Rodrigo, Boscós-Pamplona (Başkens-Narbonne)'ya saldıran Franklarla mücadele etmek için kuzeye doğru hareket etmiştir.⁵⁸⁰ Rodrigo, Toledo'dan hareket etmeden önce yerine Tudemîr adlı birini vekil olarak bırakmıştır.⁵⁸¹ Târik bu bölgeye ayak basınca, Tudemîr, Rodrigo'ya : “Ülkemize gökten mi indiklerini yoksa yerden mi bittiklerini bilemediğimiz bir kavim geldi” şeklinde bir mektup yazmıştır. Haber Rodrigo'ya ulaştığında, kuzeye doğru ilerlemekten vazgeçerek hemen geri dönmüş ve ülkenin ileri gelenlerine ulaklar göndererek bütün kuvvetlerini toplayıp yanına gelmelerini istemiştir.⁵⁸² Savaşa girmek üzere olan Rodrigo, ülkede birliği sağlamak için önceden ifade ettiğimiz gibi aralarında anlaşmazlık olan Witiza'nın oğullarının da yanında yer almasını istemiştir. Gelen davete olumlu cevap veren Witiza'nın oğulları, Rodrigo'nun yanında yer alarak savaşa katılacaklarını bildirmişlerdir.⁵⁸³

⁵⁷⁷ Kaynaklarda, Târik'in ordusuyla Endülüs'e geçtikten sonra askerlerin geri dönüş ümidini ortadan kaldırmak ve iyi savaşmalarını sağlamak için gemileri yaktırdığına dair bilgiler bulunmakla birlikte, yaktırmadığına dair rivâyet ve görüşler de vardır. Geniş bilgi için bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. İdrîs el- Şerîf, *Nüzhetü'l-müşâtâk fî ihtirâkı'l-âfâk* (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1422/2002), 1/539-540; Himyerî, *Ravzü'l-mi'târ*, 223-224; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/258. Ayrıca bk. Sûfî, *Târihu'l-Arab*, 94; Abbâdî, *Târihi'l-Abbâsî ve'l-Endelüsî*, 271-272; Haccî, *et-Târihu'l-Endelüsî*, 62; İnân, *Devletü'l-İslâm fî'l-Endelüs*, 48-49.

⁵⁷⁸ Sûfî, *Târihu'l-Arab*, 96.

⁵⁷⁹ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, 2/7; Sûfî, *Târihu'l-Arab*, 96.

⁵⁸⁰ Abdülvâhid el-Merrâküşî, *Târihu'l-Endelüs* (Kahire: Matbaatü'l-Cemâliyye, 1333/1914), 6.

⁵⁸¹ İbnü'l-Kûtiyye, *Târihu'iftitâhi'l-Endelüs*, 146.

⁵⁸² İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyase*, 2/60; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5/321-322; İbnü'l-Kûtiyye, *Târihu'iftitâhi'l-Endelüs*, 146. Ayrıca bk. Mahmûd b. Saîd Makdîş, *Nüzhetü'l-enzâr fî acâibi't-tevârih ve'l-ahbâr*, thk. Muhammed Mahfûz-Ali Zuvârî (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1988), 1/232-233.

⁵⁸³ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/256-257.

Rodrigo, Müslümanlar ile mücadele etmek için hiçbir ayırım yapmadan ülkenin dört bir tarafına haber göndermiş ve kısa sürede 40 bin⁵⁸⁴ veya 100 bin civarında asker toplamıştır.⁵⁸⁵ Târik, Rodrigo'nun büyük bir ordu ile hazırlık yaptığını Julian'ın casuslarından öğrenince, elindeki birliğin yeterli olmayacağını düşünerek Mûsâ b. Nusayr'dan yardımcı birlik istemiştir. Mûsâ b. Nusayr, bu gelişmeleri Halife Velîd'e bildirdiğinde, halife de yardımcı birliğin gönderilmesini onaylamıştır. Bunun üzerine Mûsâ b. Nusayr, gerekli hazırlıkları yaparak oluşturmuş olduğu beş bin kişilik askerî birliği Târik'a göndermiştir.⁵⁸⁶ Bu takviye birlik ile Târik b. Ziyâd'ın ordudaki asker sayısı 12 bin olmuştur.⁵⁸⁷ Gelen yardım birlikleri ile Târik b. Ziyâd kuzeye doğru yönelirken, Rodrigo ise güneye doğru ilerlemiştir.⁵⁸⁸ Neticede iki ordu Şerîş (Jerez)'le Şizûne (Şuzûne) arasında, Vâdiilekke/Lekku (Guadalupe) kıyısında karşı karşıya gelmişlerdir.⁵⁸⁹

Târik b. Ziyâd, savaş başlamadan önce askerlerini cesaretlendirmek için bir konuşma yapmıştır.⁵⁹⁰ Konuşmasının başında Allah'a hamd ve senada bulunmuştur. Daha sonra askerlerini cihada ve şehâdete teşvik etmek için şöyle devam etmiştir: "Ey İnsanlar! Kaçacak yeriniz yok! Arkanızda düşman gibi bir deniz, önünüzde deniz gibi bir düşman bulunmaktadır. Allah'a yemin ederim ki sizin için sadece sabır ve mücadeleden başka yol yoktur. Burası (Endülüs) öyle bir yerdir ki kişi cimrilerin sofrasındaki yetimlerden daha zor durumdadır. Düşmanınız güçlü bir ordu ve en üstün silahlarla biraz sonra sizin karşınıza çıkacak, sizin ise sadece kılıçlarınız bulunmaktadır. Bu kılıçlar sayesinde onlardan elde edeceğiniz erzaktan başka yiyecek de bulunmamaktadır. Şayet vazifenizi gerektiği gibi yapmazsanız, kendinizi zarara uğratar ve onların kalplerine korku yerine cesaret vermiş olursunuz. İşte bu sebepten onlara karşı var gücünüzle savaşınız ki istenmeyecek olan kötü sonucu

⁵⁸⁴ Sâlim, *Târîhu'l-Müslimîn ve âsâruhum fi'l-Endelüs*, 75; Sûfî, *Târîhu'l-Arab*, 97. Ayrıca bk. Âkıl, *Târîhu hilâfeti Benî Ümeyye*, 214; Umerî, *Fütûhu'l-İslâmiyye*, 40.

⁵⁸⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/40; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 5/233; Seyyid Emîr Ali, *Muhtasaru târihi'l-Arab*, trc. Afîf Baalbekî (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1967), 114. Rodrigo'nun topladığı askerlerin sayısı ile ilgili farklı rivâyetler için bk. İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 3/60; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5/321-322; İbnü'l-Kûtiyye, *Târîhu iftitâhi'l-Endelüs*, 146; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/240.

⁵⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/40; Âkıl, *Târîhu hilâfeti Benî Ümeyye*, 214; Tales, *Târîhu'l-Arab*, 1/120.

⁵⁸⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/40; Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarihi*, 53.

⁵⁸⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/40; Na'naî, *Târîhu'd-devleti'l-Ümeviyye fi'l-Endelüs*, 58.

⁵⁸⁹ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/258; Sûfî, *Târîhu'l-Arab*, 100.

⁵⁹⁰ İbnü'l-Kûtiyye, *Târîhu iftitâhi'l-Endelüs*, 146; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/40. Ayrıca bk. Na'naî, *Târîhu'd-devleti'l-Ümeviyye fi'l-Endelüs*, 58; Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarihi*, 53.

içinizden atınız. İçinde olmadığım bir duruma sizi sürüklemiyorum. Bizzat kendim başlamadan sizleri savaşa teşvik etmiyorum. Karşılaşacak olduğunuz bu zorluğa sabrederseniz, uzun süre buranın nimetlerinden faydalanırsınız. Sadece kendinizi düşünerek benden yüz çevirmeyiniz. Bu işte şansınız benimkinden çoktur. Bu ülkenin güzel kızlarla dolu olduğunu ve üzerlerinde dikkat çekici inci, altın ve diğer mücevherat ile süslenmiş elbiseler giydiği haberi size ulaşmıştır. Halife Velîd b. Abdülmelik bu kadar asker içerisinden kahraman olarak sizi seçti ve bu ülkenin önde gelenlerine damat olma hakkını size tanıdı. Çünkü halife size güvenmekte ve Allah rızası için mücadele verdiğinizi bilmektedir. Bu mücadelenin ardından İslâm dinini bu ülkeye yerleştireceğinize inanmaktadır. Savaş neticesinde ele geçireceğiniz tüm ganimetleri size bırakma konusunda söz vermektedir. Bu konuda Allah yâr ve yardımcınız olsun. Siz sadece bu dünyada değil, âhiret âleminde de anılacaklar arasında yerinizi alacaksınız. Şu konuda hiç şüpheniz olmasın: Sizi çağırdığım bu savaşa ilk icabet eden ben olacağım. Savaş başladığı anda o azgına ilk hücum eden ben olup, kısa sürede onu öldüreceğim. Ben saldırdığım zaman siz de hemen saldırın. Şayet onu savaş esnasında öldürdükten sonra ben de ölürsem, ona karşı sizi kurtarmış olurum. Ben öldükten sonra yerime kahraman bir komutanı getirme hususunda âciz değilsiniz. Şayet onu öldürmeden önce bana bir şey olursa, benim bu isteğimi yerine getirmek için var gücünüzle onun üzerine saldırın ve onu öldürün. Çünkü düşman ordusu onun ölümünden sonra dağılır ve bir daha toparlanamaz. Onu öldürmek için bütün yolları deneyin” diyerek konuşmasını bitirmiştir.⁵⁹¹

Târik, savaş başlamadan önce yaptığı konuşma ile askerlerini hem cesaretlendirmiş hem de onları savaşa hazır hâle getirmiştir. Bu sırada Rodrigo ise tüm hazırlıklarını tamamlayarak savaş meydanında, Târik’in karşısında yerini almıştır.⁵⁹² Endülüs’ün kaderini belirleyecek savaş, (28 Ramazan 92/19 Temmuz 711) Müslüman askerlerin düşman birliğine ilk hücumu ile başlamıştır.⁵⁹³ Mücadele aşamasında zor durumda kalan ve kendisinin yenileceğini anlayan Rodrigo, yeniden

⁵⁹¹ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5/321-322; İbnü’l-Kûtiyye, *Târîhu iftitâhi’l-Endelüs*, 146-147; Makdiş, *Nüzhetü’l-enzâr*, 1/232-234. Bu konuşmanın Arapça mı yoksa Berberice mi yapılmış olabileceğine dair görüşler için bk. Muhammed Mâhir Hamâde, *Dirâse vesekıyye li’t-târîhi’l-İslâmî* (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1408/1988), 61-62; Abbâdî, *Târîhi’l-Abbâsî ve’l-Endelüs*, 274-275; Ukaylî, *Târîhu’d-devleti’l-Ümeviyye*, 147-148.

⁵⁹² İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır*, 347; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve’s-siyâse*, 2/63; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5/322-323. Geniş bilgi için bk. İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5/323-328.

⁵⁹³ İbnü’l-Esir, *el-Kâmil*, 4/40; Makkarî, *Nefhu’t-tîb*, 1/258; Sûfî, *Târîhu’l-Arab*, 106.

askerî birlik toplayıp tekrar Müslümanlara hücum etmek amacıyla savaş alanından ayrılmıştır. Savaş meydanından ayrılan Rodrigo'yu Müslüman askerler takip etse de kısa sürede izini kaybettirmiştir.⁵⁹⁴ Böylece (28 Ramazan 92/19 Temmuz 711) iki taraf arasında başlayan savaş, sekiz gün sürdükten sonra (5 Şevval 92/26 Temmuz 711) İslâm ordusunun galibiyeti ile son bulmuştur. Târik b. Ziyâd, elde edilen ganimetler ile fetih müjdesini Mûsâ b. Nusayr aracılığıyla Halife Velîd'e bildirmiştir. Halife Velîd bu duruma sevinmiş ve ihtiyatlı bir şekilde fetihlere devam edilmesini istemiştir.⁵⁹⁵

Vâdiilekke savaşını Müslümanların kazanmaları, bir taraftan Endülüs'ün kapılarını sonuna kadar onlara açarken, diğer taraftan da Vizigotların bir daha Müslümanların karşısına çıkma cesaretini yok etmiştir. İleride de bahsedeceğimiz gibi Vizigotlar, mücadelelerini sadece mahallî ve bölgesel direnişlerle sürdürmüşlerdir. Elde edilen bu zafer Târik b. Ziyâd tarafından Mûsâ b. Nusayr'a bildirilmiştir. Haberi alan Mûsâ b. Nusayr, Târik'tan Endülüs'ün fethine devam etmemesini ve kendisini beklemesini istemiştir. Ancak Târik b. Ziyâd komutanları ile yaptığı istişare sonucu, dağılan Vizigot ordusunun toparlanarak Müslümanlara saldırılarını önlemek için Mûsâ b. Nusayr'ın kararına riayet etmeyerek, ordusu ile Endülüs'ün iç kısımlarına ilerleme kararı almıştır.⁵⁹⁶

3.2.4. Vâdiilekke Savaşından Sonra Gerçekleştirilen Fetihler

3. 2.4.1. İsticce (Ecija) - Kurtuba (Cordoba) ve Tuleytula (Toledo)'nın Fethi

Vâdiilekke savaşını kazanan Müslümanlar, düşmana karşı büyük bir üstünlük elde etmişlerdir. Târik, düşman birliğinin toparlanarak tekrar Müslümanlara

⁵⁹⁴ Seyyid Emîr Ali, *Muhtasarı târihi'l-Arab*, 114; Sûfî, *Târihu'l-Arab*, 106-107; Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarihi*, 54. Rodrigo'nun akıbeti hakkında geniş bilgi için bk. İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 347; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5/328; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/40; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, 2/8; *Ahbâru mecmûa*, 18-19.

⁵⁹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/40; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/258. Ayrıca bk. Sûfî, *Târihu'l-Arab*, 108; Watt, *İslâm Avrupa'da*, 15.

⁵⁹⁶ Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhiri ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmurî (Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, 1410/1990), 7/255; Sûfî, *Târihu'l-Arab*, 112; İmâmüddin, *Endülüs Siyasî Tarihi*, 32.

saldırısını önlemek için kuzeye doğru ilerleyerek İsticce'ye⁵⁹⁷ ulaşmıştır. Târik ve ordusunun İsticce'ye yönelmesinin ana nedeni, savaştan kaçan Vizigot askerlerinin etrafı sağlam surlarla çevrili bu şehre sığınmış olmalarıdır.⁵⁹⁸ Târik, askerî birliği ile şehre ulaştığında, surlarının sağlam olmasından dolayı iki taraf arasında şiddetli bir mücadele yaşanmıştır. Verilen mücadele neticesinde, savaşı kazanan Müslümanlar, birçok ganimetin yanı sıra çok sayıda da binek hayvanı elde etmişlerdir.⁵⁹⁹ Böylece Müslüman askerler arasında yaya kimsenin kalmadığı belirtilmiştir.⁶⁰⁰ Müslümanlar, Vâdiilekke savaşıdan kaçan düşman birliklerinin arkasından giderek onların toparlanmalarını önlemiş ve İstecce'de elde edilen başarının ardından ele geçirilen ganimetler sayesinde de İslâm ordusu gücüne güç katarak Endülüs'ün içlerine doğru ilerlemeleri daha da kolay hâle gelmiştir.

Mücadele aşamasında, İstecce'den kaçan düşman askerleri, Endülüs şehirlerinin sağlam noktalarından biri olan Tuleytula (Toledo)'ya sığınmışlardır. Burası kralın başkenti olması hasebiyle, savunması güçlü olduğundan gerek savaştan kaçan askerler gerek yerel halk, Müslümanların buraya kadar gelebileceklerini hesaba katmamışlardır.⁶⁰¹

İstecce'den sonra iç kesimlere doğru fetihlerini sürdürmek isteyen Târik b. Ziyâd, Vizigotların yerel halk arasından asker toplayarak tekrar Müslümanlar açısından tehlike oluşturmasını önlemek için fethin ilk aşamasından beri her dâim yanında olan Sebte kontu Julian'ın yönlendirmesiyle ordusunu üç kola ayırmıştır. Buna göre; askerlerinden bir kısmını Kurtuba 'ya, diğer bir kısmını Gırnata (Granada) ile İlbîre (Elvira)'ye göndermiş, kendisi de Vizigotların başkenti olan Tuleytula'ya yönelmiştir.⁶⁰²

Târik b. Ziyâd, ordusunu kısımlara ayırdıktan sonra Kurtuba'ya göndereceği ordunun başına da Muğîs er-Rûmî'yi geçirmiştir. Muğîs, emrinde 700 kişiden oluşan

⁵⁹⁷ İstece; Kurtuba'ya yakın bir yerleşim alanı olmakla birlikte, geniş topraklara sahiptir. Geniş bilgi için bk. Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/207.

⁵⁹⁸ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/260-261; Ferrûh, *Târîhu sadri'l-İslâm*, 157. Ayrıca bk. Âkıl, *Târîhu hilâfeti Benî Ümeyye*, 216; Kehhâle, *el-Âlemü'l-İslâmî*, 2/49.

⁵⁹⁹ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/260-261; Sûfî, *Târîhu'l-Arab*, 113-114. Ayrıca bk. Ferrûh, *Târîhu sadri'l-İslâm*, 157; İmâmüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, 32.

⁶⁰⁰ Sûfî, *Târîhu'l-Arab*, 114.

⁶⁰¹ *Ahbâru mecmûa*, 19; Ferrûh, *Târîhu sadri'l-İslâm*, 157.

⁶⁰² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/41; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/261; Seyyid Emîr Ali, *Muhtasarı târihi'l-Arab*, 115. Ayrıca bk. Mehmet Özdemir, "Gırnata", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/51-57.

askerî birlik ile Kurtuba'ya⁶⁰³ doğru yönelmiştir.⁶⁰⁴ Kurtuba'ya yakın bir mesafede⁶⁰⁵ karargâhını kuran Muğîs, şehir hakkında bilgi toplamak amacıyla Julian tarafından kendisine rehber olarak verilen kişileri öncü birlik olarak göndermiştir. Bu kişiler kısa sürede yanlarında bir çoban ile geri dönmüşlerdir. Çobanın verdiği bilgiye göre şehirde bir komutanın uhdesinde yaklaşık dört yüz veya beş yüz civarında askerin olduğunu, halkın ise endişeden şehri terk ettiğini, kalenin surlarının çok sağlam olduğunu, fakat içeri girilebilecek bir girişin de olduğunu belirtmiştir.⁶⁰⁶

Muğîs, almış olduğu bu bilgi üzerine askerî birliği ile şehre doğru yola çıkmıştır.⁶⁰⁷ Çobanın göstermiş olduğu yerden içeri giren Müslümanlar, önemli mevzileri ele geçirmişlerdir. Şehrin hâkimiyetini ele geçirmek için Muğîs ve askerî birliği, kale komutanının bulunduğu yere doğru yönelmişlerdir. Bu olaydan haberdar olan komutan, 400 veya 500 askerden oluşan birliği ile kaçarak şehrin batısında bulunan bir kiliseye (Saint Ecleh) sığınmışlardır.⁶⁰⁸

Muğîs, düşman birliğini takip ederek kiliseyi muhasara altına almıştır. Muhasaranın ne kadar sürdüğü belirtilmemiş olsa da kalede yeterli derecede erzak olduğu için muhasara uzun sürmüştür. Bunun üzerine kaleye dışarıdan gelen suyun kaynağı kesilerek, kaledekiler teslim olmaya zorlanmışlardır. Bu gelişme karşısında kale komutanı sadece kendini düşünerek kiliseden gizli bir şekilde kaçmış ve Tuleytula'ya doğru yola çıkmıştır. Olaydan haberdar olan Muğîs, onu takip ederek yakalamış ve üzerindeki silahını aldıktan sonra da Halife Velîd'e göndermek için karargâhına götürmüştür.⁶⁰⁹ Komutanlarının Muğîs tarafından yakalandığını öğrenen kilisedeki askerler, moralleri bozulmuş ve teslim olmak zorunda kalmışlardır.

⁶⁰³ Endülüs'ün güneybatısında bulunan Kurtuba şehri, Atlas Okyanusunun 200 km. uzağında ve deniz mesafesinden 100 m. yükseklikte, İşbiliye'nin bulunduğu Vâdilkebîr'in batı kıyısındadır. Ebû'l-Fidâ, *Takvîmü'l-büldân*, 161-162. Geniş bilgi için bk. İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 116-120; Thomas B. Irving, "Kurtuba", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/451-453.

⁶⁰⁴ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/261; *Ahbâru mecmûa*, 19-20; Hasan İbrâhim Hasan, *İslâm Tarihi*, 1/400.

⁶⁰⁵ *Ahbâru mecmûa*, 19-20; Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, 3/778.

⁶⁰⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/41; *Ahbâru mecmûa*, 20; Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, 3/778.

⁶⁰⁷ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/261; *Ahbâru mecmûa*, 20; İmâmüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, 32.

⁶⁰⁸ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/261-262; *Ahbâru mecmûa*, 20-21.

⁶⁰⁹ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/262-263.

Böylece Kurtuba, Müslümanlar tarafından fethedilmiştir (Muharrem 93/Ekim-Kâsım 711).⁶¹⁰

Tuleytula'ya⁶¹¹ doğru yola çıkan Târik b. Ziyâd şehre vardığında, şehrin ileri gelenleri ile az sayıda olan askerî birlik korku ve endişeden dolayı şehri terk ederek yakındaki bir kasabaya sığınmışlardır.⁶¹² Şehirde kalan az kişi de Rodrigo'ya düşman olduklarından Târik'a karşı herhangi bir direnişte bulunmamışlardır. Böylece Târik bir direniş ile karşılaşmadan şehri ele geçirmiştir.⁶¹³

Târik b. Ziyâd mücadelelerine devam ederken, Mûsâ b. Nusayr da Târik'a destek olmak ve Endülüs'deki fetihleri hızlandırmak için I. Velîd'den izin almıştır. Gerekli hazırlıkları yapan Mûsâ, yerine oğlu Abdullah'ı bıraktıktan sonra 18.000 askerden oluşan⁶¹⁴ birliği ile Endülüs'e ulaşmıştır (93/712).⁶¹⁵

Mûsâ b. Nusayr'ın Endülüs'e hareket etmesi hakkında iki farklı görüş ileri sürülmüştür. Bunlardan biri, Târik b. Ziyâd, savaş esnasında elde ettiği zafer ve ganimetleri sürekli Mûsâ b. Nusayr'a bildirmiştir. Kendisine gelen mektubu okuyan Mûsâ, Târik tarafından gerçekleştirilen fetihleri kıskanmış, kendi adının da fetihlerde geçmesini, elde edilen ganimetlerde nasibinin olmasını istemiştir.⁶¹⁶ Ayrıca Târik'ın gerçekleştireceği fetihlerde de kendi başına hareket etmemesi⁶¹⁷ için Endülüs'e

⁶¹⁰ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, 2/10; Ferrûh, *Târîhu sadri'l-İslâm*, 159. Robert Mantran, Kurtuba'nın fethini kolaylaştıran sebeplerin en önemlisini, Vizigotların kendi içlerinde yaşadıkları anlaşmazlık sonucu idarî yapının zayıflaması ve yerli halkın direnişte bulunmaması gibi sebeplere bağlamıştır. Ayrıca Yahudilerin fetih aşamasında, Müslümanların yanında yer almasının en büyük nedenini de Vizigotlar tarafından Yahudilere yapılan baskı ve zulmü göstermiştir. Robert Mantran, *İslâm'ın Yayılış Tarihi*, çev. İsmet Kayaoğlu (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1981), 112; Nuh Arslantaş, *Emevîler Döneminde Yahudiler* (İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2005), 65.

⁶¹¹ Vizigot krallığının başşehri olan bu şehir, aynı zamanda hem ticaretin merkezi hem de Fransa'ya (France) yakın olması sebebiyle önem arz etmekteydi. Belâzürî, *Fütûh*, 331; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/45-46.

⁶¹² İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 347; Makdisî, *Kitâbu'l-Bed ve't-târîh*, 6/40; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, 2/12.

⁶¹³ Belâzürî, *Fütûh*, 330-331; Makdisî, *Kitâbu'l-Bed ve't-târîh*, 6/40; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/41. Ayrıca bk. Abdülmecîd Na'naî, *el-İslâm fî Tuleytula* (Beyrut: yy., ts.), 20-21; Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarihi*, 55.

⁶¹⁴ Mûsâ b. Nusayr'ın Endülüs'e hareket etmesi için oluşturduğu askerlerin on bini Araplardan, sekiz bini ise Berberîlerden oluşmuştur. İnân, *Devletü'l-İslâm fî'l-Endelüs*, 52-53.

⁶¹⁵ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/269; Sûfî, *Târîhu'l-Arab*, 128; Samerrâî vd., *Târîhu'l-Arab ve hadâratuhum fî'l-Endelüs*, 39. Ayrıca bk. Atçeken, *Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr*, 68.

⁶¹⁶ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 348; Sûfî, *Târîhu'l-Arab*, 126; Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, 76; Hasan İbrâhim Hasan, *İslâm Tarihi*, 1/400.

⁶¹⁷ Sûfî, *Târîhu'l-Arab*, 126.

yönelmiştir.⁶¹⁸ Diğer de Târik'tan gelen mektup üzerine, Mûsâ'nın kıskançlıktan ziyade devletin umumi menfaatlerini düşünerek Târik'a katılma kararı almıştır. Buna delil olarak da Mûsâ'nın, Târik'ın fetihleri müjdeleyen mektubuna verdiği cevapta, bulunduğu yerden ayrılmamasını, orduyu tehlikeye atacak davranışlarda bulunmamasını ve kendisi gelinceye kadar da askerî faaliyetleri durdurmasını istemesini göstermek mümkündür.⁶¹⁹

Çağdaş müelliflerin çoğunluğuna göre de; Mûsâ b. Nusayr'ın Endülüs'e geçiş sebebi kıskançlık olarak değil de Endülüs'teki fetihlere hız vermek,⁶²⁰ Târik'ın fethettiği yerlerde güvenliği sağlamak,⁶²¹ Vizigotların fethedilen yerleri tekrar geri almalarını engellemek ve Târik'ın fetihlerini tamamlayıp geri dönüş yolunda İslâm ordusuna karşı yapılacak saldırıları önlemek için gittiğini belirtmişlerdir.⁶²² Ayrıca Mûsâ b. Nusayr'ın Halife Velîd'in emriyle, Târik'ı Endülüs'e gönderdikten sonra onun adına dua ettiğini ve Allah'tan başarılı olmasını istediğini,⁶²³ Târik'ın kendisinden yardım istediği zaman takviye birlikleri gönderdiğini, Târik'ın uhdesinde bulunan askerî birliğin yorulduğunu ve fetihlere devam etme sıkıntısı yaşayabilecekleri hususlarını göz önünde bulunduran Mûsâ b. Nusayr'ın Târik'a yardımcı olmak maksadıyla gittiğini söylemişlerdir.⁶²⁴

Tarih kaynakları ile çağdaş müelliflerin görüşlerini değerlendirdiğimizde, şöyle bir sonuca ulaşabiliriz; Mûsâ b. Nusayr'ın Endülüs'e gitmesi, Târik'ın başarılarını kıskanmak değil de Halife Velîd'in emrini yerine getirmek, fetihleri hızlandırmak, İslâm ordusunun karşılaşacağı tehlikeleri bertaraf etmek, yeni bir birliğin geldiği haberini alan düşman askerlerinin Müslümanlara karşı direnişlerini kırmak ve İslâm ordusunun motivasyonunu artırmak amaçlı olduğundan, ikinci görüşün daha isabetli olduğu yönündeki kanaatimizi güçlendirmektedir.

⁶¹⁸ Orta Zamanlar, 2/136-137.

⁶¹⁹ Merrâküşî, *Târihu'l-Endelüs*, 7; Savaş, *İslâm Tarihi*, 2/29.

⁶²⁰ Sâlim, *Târihu'l-Müslimîn ve âsâruhum fi'l-Endelüs*, 91-92; Mu'nis, *Fecrü'l-Endelüs*, 79-80; Atçeken, *Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr*, 66-67.

⁶²¹ Sâlim, *Târihu'l-Müslimîn ve âsâruhum fi'l-Endelüs*, 91-92; Mu'nis, *Fecrü'l-Endelüs*, 79-80; Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarihi*, 56.

⁶²² Sâlim, *Târihu'l-Müslimîn ve âsâruhum fi'l-Endelüs*, 91-92; Mu'nis, *Fecrü'l-Endelüs*, 79-80.

⁶²³ Haccî, *et-Târihu'l-Endelüsî*, 67-70. Geniş bilgi için bk. Sâlim, *Târihu'l-Müslimîn ve âsâruhum fi'l-Endelüs*, 92-97; Mu'nis, *Fecrü'l-Endelüs*, 81-85.

⁶²⁴ Claude Cahen, *Doğuştan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar İslâmiyet*, trc. Esat Nermi Erendor (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1990), 36; Provençal, "Târik b. Ziyâd", 11/770-771.

Mûsâ b. Nusayr, Endülüs'e ulaştıktan sonra el-Cezîretü'l-Hadrâ'dan⁶²⁵ hareket etmeden önce, önde gelen ordu komutanları ile bu bölgeyi iyi bilen rehberlerini toplayarak, nasıl hareket edecekleri konusunda istişare toplantısı yapmıştır.⁶²⁶ Ayrıca Halife Velîd'e gönderdiği mektupta da hızlı ve güvenli şekilde Endülüs'ün fethini gerçekleştirmek istediğini ifade etmiştir. Yapılan istişare neticesinde iki farklı görüş ileri sürülmüştür. Birincisi; komutanlardan bazıları hızlı şekilde ilerlemeleri ve ilerlerken de yolun güvenli olması bakımından, Târik'in güzergâhını takip etmelerini Mûsâ'ya tavsiye etmişlerdir. İkincisi de; rehberler, Târik'in gittiği güzergâhtan değil de farklı yollardan gidilmesini istemişlerdir. Mûsâ, kendisine yapılan ikinci görüşü kabul etmiş ve ordusu ile birlikte Şezûne'ye yönelmiştir.⁶²⁷

3.2.4.2. Şezûne, Karmûne (Carmona), İşbîliye (Sevilla) ve Mâride (Merida)'nın Fethi

Mûsâ b. Nusayr, yapmış olduğu plan üzerine ve rehberlerin gösterdiği şekilde İşbîliye ile İstecce'nin alt tarafında bulunan Şezûne (Medina Sîdonia) üzerine yürüdü ve şehri fethetti.⁶²⁸ Bu fethin en önemli özelliği, Mûsâ b. Nusayr'ın Endülüs'e girdikten sonra ilk fethettiği yer olması ve Târik'in bu güzergâh üzerinde fethettiği yerlerden olmamasıdır. Mûsâ, Şezûne'yi teslim aldıktan sonra düşmanın karargâhı konumunda olan Karmûne⁶²⁹ üzerine yürüdü.⁶³⁰

Karmûne'ye ulaşan Mûsâ b. Nusayr, şehri muhasara altına aldı. Muhasaranın uzamasından rahatsız olan Mûsâ b. Nusayr, içeriye girmek için bir yol bulmaya çalıştı. Mûsâ, başta Julian olmak üzere komutanları ile yaptığı istişare neticesinde şehre girmeyi başardı. İçeri giren Müslüman askerleri verdikleri mücadele sonucunda şehri ele geçirdiler. Mûsâ ve Julian'ın adamları tarafından uygulanan plan başarılı oldu ve el-Cezîretü'l-Hadrâ'dan başlayıp Şezûne ve Karmûne üzerinden Kurtuba'ya uzanan stratejik öneme sahip güzergâhın kontrolü Müslümanların eline geçti.

⁶²⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/42; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/269; Sûfî, *Târîhu'l-Arab*, 128.

⁶²⁶ İbnü'l-Kûtiyye, *Târîhu iftitâhi'l-Endelüs*, 186; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/42.

⁶²⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/41; Ziriklî, *el-A'lâm*, 7/330.

⁶²⁸ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, 2/13; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/269; *Ahbâru mecmûa*, 24.

⁶²⁹ Endülüs'ün şehirlerinden biridir. Doğuda İşbîliye, batıda ise Kurtuba ile sınırdır. Geniş bilgi için bk. Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/375.

⁶³⁰ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, 2/14.

Böylece Müslümanlar tarafından oluşturulan bu güzergâh sayesinde, ileride yapılacak fetihlere zemin hazırlandı. Mûsâ gerçekleştirmiş olduğu fetihleri ve elde ettiği ganimetleri Halife Velîd'e bildirdi. Halife bu duruma sevindi ve ikinci bir emre kadar fetihlere devam edilmesini istedi.⁶³¹

Bunun üzerine Mûsâ b. Nusayr, Karmûne'den sonra İşbîliye⁶³² (Sevilla) üzerine hareket etti.⁶³³ Şehir muhasara altına alındı. Şiddetli bir direniş ile karşılaşan Müslümanlar, bir veya iki aydan fazla süren bu direnişi kırarak şehri ele geçirmeyi başardılar. Şehri savunan düşman askerlerinden birçoğu ise Bâce (Beja) şehrine kaçtılar. Mûsâ b. Nusayr şehrin güvenliğini sağlamak amacıyla askerlerinden bir kısmını burada bıraktıktan sonra Mârîde⁶³⁴ üzerine yürüdü.⁶³⁵

İşbîliye'nin Müslümanların kontrolüne geçmesinden rahatsız olan bir grup İspanyol askeri, Mûsâ ve askerlerinin Mârîde'de hiç ummadığı bir direnişle karşılaşmasını fırsat bildiler ve sığındıkları Bâce (Beja)'den ayrılarak İşbîliye'ye geldiler. Mûsâ tarafından şehrin güvenliğini sağlamak için bırakılan askerlerden 80 kişiyi öldürüp şehrin kontrolünü ele geçirdiler. Sağ kalan askerlerden bazıları Mûsâ b. Nusayr'ın yanına giderek olayı haber verdiler.⁶³⁶ Mârîde'de muhasarasına devam eden Mûsâ b. Nusayr, buradan ayrılmanın ve muhasaranın yarıda bırakılmasının iyi olmayacağını düşündüğünden, İşbîliye'ye sükûneti sağlaması için oğlu Abdülazîz'i gönderdi. İşbîliye üzerine yürüyen Abdülazîz, şehre ulaştı ve İspanyol askerlerine karşı verdiği mücadeleyi kazandı. Böylece şehir tekrar Müslümanların eline geçti.⁶³⁷

Mûsâ ise bu sırada Mârîde'de mücadelesini sürdürüyordu. Savaşın seyri Müslümanların lehine gelişince, halk geri çekilmek zorunda kaldı.⁶³⁸ Bunun üzerine

⁶³¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/42; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/269; *Ahbâru mecmûa*, 24.

⁶³² Endülüs'ün güneyinde kalan bu şehir, 93/712 yılında Mûsâ b. Nusayr tarafından fethedilmiştir. Yaklaşık beş asır Müslümanların uhdesinde kalan bu yer, bugün Sevilla adıyla anılmaktadır. Câsim el-Ubûdî, "İşbîliye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/428.

⁶³³ Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, 3/780. Vizigotlar burayı ele geçirmeden önce bu şehir Romalıların başkentiydi. Yönetim el değiştirdiğinde Vizigotlar, İşbîliye'yi terk ederek Tuleytula'yı başşehir yaptılar. Böylece Romalıların dönemine ait olan önemli kişiler bu başşehirli terk etmediler ve burada kalmaya devam ettiler. Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/269.

⁶³⁴ Endülüs'ün en geniş topraklarına sahip olan bu şehrin civarında Tuleytula, Talavera, Karmûne ve Kurtuba bulunmaktadır. Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/46.

⁶³⁵ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, 2/15; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/269.

⁶³⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/42; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/271.

⁶³⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/42; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, 2/15; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/271.

⁶³⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/42; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/270. Ayrıca bk. Zirikî, *el-A'lâm*, 7/330.

Müslümanlar, şehri muhasara altına aldılar. Muhasaranın uzaması şehir halkının üzerinde olumsuz etki yarattı. Ayrıca şehirlerinin fazla zarar görüp yaşanamaz hâle gelmesinden de endişeye kapıldılar.⁶³⁹ Bu endişeyi ortadan kaldırmak için de şehir halkı, Mûsâ'ya barış teklifinde bulundular. Mâride halkının oluşturduğu heyet ile Mûsâ arasında üç gün süren görüşmelerden sonra anlaşma sağlandı.⁶⁴⁰ Yapılan anlaşma sonucunda şehir Mûsâ ve askerlerine teslim edildi (94/713).⁶⁴¹

Mûsâ b. Nusayr, Endülüs'e ulaştıktan sonra Târik b. Ziyâd'ın güzergâhının dışında hareket ederek sırasıyla Şezûne, Karmûne, İşbîliye ve Mâride gibi yerlerin fethini kısa sürede gerçekleştirmiştir. Sadece fetihler ile sınırlı kalmamış, ayrıca fethettiği yerlerin güvenliğini sağlamak için de askerî birlikler bırakmıştır. Aynı zamanda Halife Velîd'in emriyle, Târik'in gittiği güzergâhtan gitmemiş ve farklı bir yol takip ederek kısa sürede Endülüs'ün fethinin tamamlanmasını arzulamıştır. Böylece İslâm ordusunun ne kadar güçlü olduğunu ve Târik'in bu ülkede yalnız kalmadığını düşmana hissettirmiştir.

Mûsâ b. Nusayr, Halife Velîd'in emrini yerine getirmek ve fetihlerin planlı ve güvenli şekilde sürdürülmesi amacıyla Târik'a kendisini Tuleytula'da beklemesi için haber göndermiştir.⁶⁴² Haberin kendisine ulaşmasından sonra Mûsâ'yı karşılamak için hiç vakit kaybetmeden hazırlıklarını yapan Târik, yola çıkarak Tuleytula'nın batısında bulunan Telbira (Talavera)'da onu karşılamıştır.⁶⁴³ Karşılaşma esnasında Mûsâ ile Târik arasında yaşanan olayları ele alan bazı tarihçiler, olumsuzlukların yaşandığını belirtmişlerdir. Bunun sebebinin de Vâdiilekke savaşından sonra zaferi müjdelemek için Târik'in Mûsâ'ya mektup

⁶³⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/42; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/270.

⁶⁴⁰ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/270; *Ahbâru mecmûa*, 25-26; Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarihi*, 56.

⁶⁴¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/42; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/270; *Ahbâru mecmûa*, 26.

⁶⁴² Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/271; *Ahbâru mecmûa*, 26; Sûfî, *Târîhu'l-Arab*, 138.

⁶⁴³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/42; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/271; *Ahbâru mecmûa*, 26; Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarihi*, 56. Mûsâ ile Târik arasında yaşanan ilginç olayların yanı sıra, Târik'in ona karşı nasıl iyi davrandığını ortaya koyan rivâyetler de bulunmaktadır. Bunlardan birine göre karşılaşma esnasında Mûsâ, Târik'a: "Ben sana haber göndermeme rağmen, nasıl olur da benim sözümü dinlemezsin ve bekle dediğim yerde beklemeyerek fetihlere devam edersin, çünkü ben senin efendinim, sen ise benim kölemsin" diyerek tepkisini ağır bir şekilde ortaya koymuştur. Tüm bu ağır sözlere rağmen Târik, ona karşı gelmemiş ve "Ben senin mevlanım ve yapmış olduğum fetihlerin başarısı sana aittir" diyerek olumlu yaklaşım göstermiştir. Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/271; *Ahbâru mecmûa*, 26-27. Ayrıca bk. Ebû İshak İbrâhim b. Kâsım er-Rakîk, *Târîhu İfrîkıyye ve'l-Mağrib*, thk. Abdullah Ali Zeydân-İzzeddîn Ömer Mûsâ (Beirut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1990), 44-45.

yazdığını, bu mektuba karşılık Mûsâ'nın da Târik'tan olduğu yerde kendisini beklemesini ve İslâm ordusunu tehlikeye atacak durumdan kaçınmasını istemiştir. Ancak Târik'ın komutanları ile yaptığı istişare neticesinde, dağılan Vizigot ordusunun tekrar toparlanarak Müslümanlara saldırısını engellemek amacıyla, düşman birliğini takip ettiğini, Mûsâ ile Târik arasında yaşanan anlaşmazlığın gerekçesi olarak göstermişlerdir. Ayrıca bu karşılaşma esnasında, Mûsâ'nın Târik'ın başına kamçı ile vurduğunu ve sözünü dinlememesinden dolayı da ona kızdığını belirtmişlerdir.⁶⁴⁴

İbn Abdülhakem ise şöyle bir rivâyette bulunmuştur. Ona göre; Mûsâ b. Nusayr, Târik ile karşılaştığında onu, emrini yerine getirmediği için sorgulatarak hapse attırdığını, hatta daha da ileri giderek bir ara onu öldürmeyi düşündüğünü, bu sırada Halife Velîd'in elçisi Muğîs er-Rûmî'nin Endülüs'te bulunduğunu ve Târik'ın bir yolunu bularak ona ulaşmayı başardığını, kendi yaşadıklarını Halife Velîd'e iletmesi hâlinde ona 100 köle vereceğini vadettiğini, Muğîs'in bu teklifi kabul ettiğini ve Endülüs'ten ayrılmadan önce Mûsâ'yı ziyaret ederek Târik meselesinde aceleci davranmamasını, bu bölgede halifenin adamları olduğunu, bundan dolayı da halifenin bu olayı öğrenmiş olabileceğini söyledikten sonra Endülüs'ten ayrıldığını, halifenin yanına ulaşp, olup bitenleri aynen ona da anlattığını, bunun üzerine halifenin Mûsâ'ya bir mektup yazdığını ve mektubunda: “Şayet Târik'ı döversen, ben de seni döveceğim, onu öldürürsen, ben de seni öldüreceğim” dediğini, mektubu Muğîs ile birlikte Mûsâ'ya gönderdiğini, mektubu alan Mûsâ'nın, Târik'ı serbest bıraktığını, Târik'ın da Muğîs'e vadettiği 100 köleyi verdiğini ifade etmiştir.⁶⁴⁵

Bu konuda Halîfe b. Hayyât'ın Mûsâ b. Nusayr'ın Endülüs'e ulaşması ve ulaştıktan sonra gerçekleştirdiği fetihler hususunda kısa da olsa bilgi vermiştir. Ancak Mûsâ ile Târik arasında yaşanan olumsuzluğa hiç değinmemiştir.⁶⁴⁶ Belâzürî ile Taberî ise Mûsâ b. Nusayr'ın Târik ile karşılaşması esnasında sözünü dinlemediği için Mûsâ'dan özür dilediğini ve Mûsâ'nın da Târik'ın özrünü kabul ettiğini, bunun dışında bir olayın gerçekleşmediğini belirtmişlerdir.⁶⁴⁷ İbnü'l-Esîr ve Makkarî de bir taraftan yukarıdaki rivâyeti verirlerken, diğer taraftan da başka bir rivâyette, Târik

⁶⁴⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/42; Makkarî, *Neḥḥu't-tîb*, 1/271; *Ahbâru mecmûa*, 26-27.

⁶⁴⁵ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır*, 351-352.

⁶⁴⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 305, 307.

⁶⁴⁷ Belâzürî, *Fütûh*, 330-331; Taberî, *Târîh*, 6/481.

ile Mûsâ'nın karşılaşma esnasında, Târik'in onun sözünü dinlemediğinden dolayı özür dilediğini ve Mûsâ'nın da onun özrünü kabul ettiğini ifade etmişlerdir.⁶⁴⁸

Çağdaş müelliflerden E. Lévi Provençal, şayet Mûsâ, Târik'i kıskanmış olsaydı, ona takviye birliği göndermeyeceğini,⁶⁴⁹ Hüseyin Mu'nis ise İbn Abdülhakem'in rivâyetinde tek kaldığını, Halife Velîd'in mevlâsı Muğîs er-Rumî'nin Endülüs'ün valiliğinde gözü olduğundan Halife ile Mûsâ'nın arasını açmak istediğini,⁶⁵⁰ Abdurrahman Ali Haccî de Mûsâ'nın Târik'i çekememesinin mümkün olmadığını, çünkü Mûsâ'nın Kuzey Afrika valiliğine getirilmesinden önce ve sonra da savaş meydanlarında bulunduğunu, Endülüs'e yapılacak sefer esnasında Halife Velîd'i ikna ettiğini, şayet isteseydi Endülüs'e gidecek ordunun komutanlığına kendisinin geçebileceğini, fetih aşamasında Mûsâ'nın Târik'a yardımcı olduğunu ve onu desteklemek için yardımcı birlik gönderdiğini, Târik'i kıskanmış olsaydı, Endülüs'e vardığında onun gittiği güzergâhtan giderek kısa sürede ona ulaşabileceğini ve bulunduğu görevden alabileceğini, Vâdiilekke savaşından sonra düşman askerlerini etkisiz hale getirmek için Târik'in fetihlerine devam etmek zorunda kaldığını, ancak Tuleytula'yı ele geçirdiğinde böyle bir mecburiyetin olmadığını beyan etmişlerdir.⁶⁵¹ Ayrıca Nebîh Âkıl ve Yûsuf İş ise Mûsâ'nın Târik'i hapse atması ve onu cezalandırmasının aslının olmadığını, çünkü daha sonra ikisinin birlikte fetihlere devam ettiğini söylemişlerdir.⁶⁵² Yine bazı müellifler de; Mûsâ'nın Târik ile karşılaştığında onu tatlı bir dille uyardığını ve bunun akabinde Târik'in da "Ben senin mevlânım ve komutanlarından bir komutanım, yapmış olduğum fetihlerin başarısı sana aittir" diyerek olumlu bir şekilde yaklaşım gösterdiğini ve Mûsâ'nın emrine uymadığı için de özür dilediğini, Mûsâ'nın da onun özrünü kabul ettiğini,⁶⁵³ fetih başlamadan önce, Halife Velîd'in Mûsâ'ya Endülüs'ün fethi aşamasında dikkatli davranmasını istemesini ve Mûsâ'nın da sorumlu olduğu bir konuda Târik'i uyarmasının sadece İslâm ordusunun geleceğini düşündüğü için olduğunu

⁶⁴⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/51; Makkârî, *Nefhu't-tîb*, 1/271. Ayrıca bk. *Ahbâru mecmûa*, 26-27.

⁶⁴⁹ Provençal, "Târik b. Ziyâd", 11/770.

⁶⁵⁰ Mu'nis, *Fecrü'l-Endelüs*, 80-81.

⁶⁵¹ Haccî, *et-Târihu'l-Endelüsî*, 85-88.

⁶⁵² Âkıl, *Târihu hilâfeti Benî Ümeyye*, 217; İş, *Devletü'l-Ümevîyye*, 250.

⁶⁵³ Sâlim, *Târihu'l-Müslimîn ve âsâruhum fî'l-Endelüs*, 98; Rakîk, *Târihu İfrîkiyye ve'l-Mağrib*, 44-45. Ayrıca bk. Algül - Çetin, *İslâm Tarihi*, 3/41; Atçeken, *Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr*, 79-80.

belirtmişlerdir.⁶⁵⁴ Mehmet Özdemir ise Mûsâ'nın Târik'a vurduğu ve ona kötü davrandığı yönündeki rivâyetlerin mübalağalı olduğunu, Mûsâ ile Târik arasında yaşanan anlaşmazlığın sathî olduğunu, bunun sebebinin de Mûsâ'nın onayını almadan Târik'ın fetihlerine devam etmesi olduğunu, Mûsâ'nın da birinci derece merkezi yönetime karşı sorumlu olduğundan endişeye kapılmasının haklı olduğunu ifade etmiştir.⁶⁵⁵

Tüm bu rivâyetler ile görüşleri değerlendirdiğimizde, şöyle bir sonuca ulaşabiliriz; Mûsâ ile Târik'ın arasında gerçekleşen olayın sadece İbn Abdülhakem'e dayandırılması, kendisinden önceki kaynaklarda böyle bir bilginin geçmemesi ve sonra gelen kaynaklarda ise başta İbnü'l-Esîr ile Makkarî'nin birbirine zıt rivâyetlerde bulunması, çağdaş müelliflerin de Mûsâ ile Târik arasında gerçekleşen olayın abartıldığını ve iki komutan arasında yaşanan hadisenin içinde bulunulan şartlara göre değerlendirilmesinin daha doğru olacağı ve olayın sathî olduğu, şayet iki komutan arasında büyük bir olay yaşanmış olsaydı, birlikte fetihlere devam etmelerinin imkan dahilinde olmayacağını, Mûsâ'nın merkezi yönetime karşı birinci derece sorumlu olduğundan, İslâm ordusunun Endülüs sınırları içerisinde güvenli şekilde fetihlerine devam etmesi gibi sebepleri göz önünde bulundurduğumuzda, iki komutan arasında yaşanan olayın mübalağalı bir şekilde aktarıldığı yönündeki kanaatimizi güçlendirmektedir.

Mûsâ ile Târik arasında yaşanan bu olaydan sonra iki komutan anlaşarak kuzeye doğru yönelmişlerdir.⁶⁵⁶ Her iki komutanın Kuzeye doğru yönelmelerinin ana nedeni, kuzey, kuzeydoğu ve kuzeybatıdaki bölgeler henüz Müslümanların eline geçmediğinden, Mûsâ ve Târik bu bölgelerin fethini gerçekleştirmeye karar vermişlerdir. Ayrıca Müslümanların, Endülüs'te fethettikleri yerlerin güvenliğini kontrol altına almaları için de kuzeyde Asturiyas (Asturias), kuzeydoğuda Beşkens (Bascos)⁶⁵⁷ ve kuzeybatıda ise Cillîkiye (Galicia)'yi fethetmeleri gerekli olmuştur.⁶⁵⁸

⁶⁵⁴ Algül - Çetin, *İslâm Tarihi*, 3/41; Atçeken, *Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr*, 79-80.

⁶⁵⁵ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarihi*, 56-57.

⁶⁵⁶ Makkarî, *Neşhu't-tîb*, 1/273; Zirikî, *el-A'lâm*, 7/330; Sûfî, *Târîhu Arab*, 143.

⁶⁵⁷ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 3/60; İbnü'l-Kûtiyye, *Târîhu iftitâhi'l-Endelüs*, 146; Makdîş, *Nüzhetü'l-enzâr*, 1/232-233.

⁶⁵⁸ Yıldız, *Büyük İslâm Tarihi*, 4/57.

Mûsâ b. Nusayr, hızlı şekilde fetihlerine devam ederken hiç beklemediği bir anda halifenin mektubu kendisine ulaşmıştır.⁶⁵⁹ Halife Velîd mektubunda; İslâm ordusunun geri dönüşü olmayan bir yola sürüklenmesinden endişe ettiğini, bilgisi olmayan bir bölgede ilerlemenin sakıncalı olduğunu, ileride hangi tehlikelerle karşılaşılacağına tahmin edilememesi ve ayrıca fethi gerçekleşen yerlerde gerekli tedbirlerin alınıp alınmadığı konusunda tereddüde düştüğünü ifade etmiştir. Halife Velîd yazdığı mektubu Muğîs er-Rûmî'ye vermiş ve elçiden İslâm ordusunun komutanları ile birlikte Şam'a dönmesini istemiştir.⁶⁶⁰

Kısa sürede yola çıkan Muğîs, Mûsâ'nın yanına ulaştı. O, bu sırada planladığı fetihlerine devam ediyordu. Bunların başında Cillîkiye geliyordu. Çünkü Târik ile yapılan savaşın neticesinde, dağılmış olan Got krallığının askerî birliği Cillîkiye'ye sığınmıştı. Bu ordunun kısa sürede toparlanarak Müslümanlara saldıracağı düşüncesi Mûsâ'yı endişelendiriyordu. Bundan dolayı mutlaka Cillîkiye'nin fethedilmesi gerektiği için gelen elçiye ikna etmeyi düşünüyordu.⁶⁶¹ Bu sebepten Mûsâ, gelen elçiye, Müslümanlar açısından önem arz eden yerlerin fethini gerçekleştirdikten sonra I. Velîd'in emri üzerine Şam'a döneceğini ve ayrıca bu aşamada İslâm ordusunu tehlikeye atacak bir tavır içerisinde olmayacağına dair söz vererek onu ikna etmeyi başardı. Mûsâ, Cillîkiye'ye yönelerek şehri ve kalelerini kontrol altına aldı. Sadece bu bölgenin dağlık kısımları kaldı.⁶⁶² Böylece fetihlerine devam eden İslâm ordusu, Fransa'nın güney bölgelerine doğru ilerlemeye başladı.⁶⁶³ Makkarî ile çağdaş müelliflerden bazıları, Fransa'nın güney bölgelerine kadar ilerleyen İslâm ordusuna geri dön emri gelmemiş olsaydı, Mûsâ'nın düşüncesinin Kostantiniyye üzerinden hilâfetin merkezi Şam'a ulaşmayı hedeflediğini belirtmişlerdir.⁶⁶⁴

⁶⁵⁹ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/275; Sûfî, *Târîhu Arab*, 144-145.

⁶⁶⁰ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 2/62; İbnü'l-Kûtiyye, *Târîhu iftitâhi'l-Endelüs*, 148-149; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/275. Ayrıca bk. Sûfî, *Târîhu Arab*, 144-145.

⁶⁶¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/43; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/275-276. Ayrıca bk. Sûfî, *Târîhu Arab*, 145; Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarihi*, 57.

⁶⁶² Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/275-276; Sûfî, *Târîhu Arab*, 145; Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarihi*, 57.

⁶⁶³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/42; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/275-76; Sûfî, *Târîhu Arab*, 145. Ayrıca bk. Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarihi*, 57; Yiğit, *Emevîler*, 81; Câsim el-Ubûdî, "Mûsâ b. Nusayr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/224-225.

⁶⁶⁴ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/274; Sûfî, *Târîhu Arab*, 150; Mâcid, *Târîhu's-siyâsi li'd-devleti'l-Arabiyye*, 2/207. Ayrıca bk. Hasan İbrâhim Hasan, *İslâm Tarihi*, 1/402.

Diğer taraftan Endülüs'te gerçekleşen fetihlerle ilgili bilgi veren kaynakların çoğunluğu, Mûsâ b. Nusayr'ın Avrupa üzerinden İstanbul'a ulaşma düşüncesinin olduğu yönünde bilgi vermemişlerdir. Çağdaş araştırmacılardan Abdurrahman Ali Haccî, Mûsâ'nın Halife Velîd tarafından Endülüs'ün fethi ile görevlendirildiğini, böyle bir düşüncesi olsaydı, Endülüs'e geçerken daha fazla sayıda asker ile geçeceğini, ancak fikrini Endülüs'e geçtikten sonra değiştirmiş olsa bile, gerçekleştirilen fetihler hususunda, Halife Velîd'e mektup yazan Mûsâ'nın bu düşünceden bahsedebileceğini, ancak böyle bir bilginin ne mektuplarda ne de Halife ile Mûsâ arasında irtibatı sağlayan elçi tarafından aktarılmadığını belirtmiştir.⁶⁶⁵ Hüseyin Mu'nis ile Yûsuf İş de Mûsâ'nın emrindeki ordunun bu düşüncesini gerçekleştirecek sayıda olmadığını,⁶⁶⁶ Mehmet Özdemir ise Mûsâ'nın böyle bir düşüncesine ilk bakışta ihtimal verilemeyeceğini, ancak olsa olsa Endülüs'te gerçekleştirdiği fetihler neticesinde, kendisine bir hedef belirlemiş olabileceğini ifade etmişlerdir.⁶⁶⁷

Tüm bu görüşleri değerlendirdiğimizde, her ne kadar Halife Velîd, İstanbul'a sefer düzenlemeyi düşünmüş olsa da Endülüs tarafından değil, Anadolu üzerinden gitmeyi düşünmüştür. Bunun için de kendisine belirlediği güzergâh üzerinden ilerleme gerçekleştirdiği görülmektedir. Hatta kendisinden sonra halife olan kardeşi Süleyman'ın Halife Velîd döneminde hazırlanan ordu ile Mesleme b. Abdûlmelik komutasında İstanbul'a sefer düzenlemesi de bunu doğrulamaktadır.⁶⁶⁸

Daha önceden de ifade ettiğimiz gibi Muğîs vasıtasıyla I. Velîd tarafından Şam'a çağrılan Mûsâ b. Nusayr ile Târik b. Ziyâd (95/714)⁶⁶⁹ yanında bulunan ganimet ve esirler ile Endülüs'ten ayrılmışlardır.⁶⁷⁰

⁶⁶⁵ Haccî, *et-Târîhu'l-Endelüsî*, 113-115.

⁶⁶⁶ Mû'nis, *Fecrü'l-Endelüs*, 93-94; İş, *Devletü'l-Ümeviyye*, 250-251.

⁶⁶⁷ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarihi*, 57.

⁶⁶⁸ Halife b. Hayyât, *Târîh*, 315-316; Taberî, *Târîh*, 6/530-531; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/283; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/13. Ayrıca bk. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/311; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/197; Âkıl, *Târîhu hilâfeti Benî Ümeyye*, 219.

⁶⁶⁹ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 2/67; İbn Abdûlhakem, *Fütûhu Mısır*, 352. Ayrıca bk. Sâlim, *Târîhu'l-Müslimîn ve âsâruhum fi'l-Endelüs*, 106; Ukaylî, *Târîhu'd-devleti'l-Ümeviyye*, 149-150.

⁶⁷⁰ Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, 3/784-785; Hasan İbrâhim Hasan, *İslâm Tarihi*, 1/404-405; Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarihi*, 57-58. Ayrıca bk. İmâmüddin, *Endülüs Siyasî*

Endülüs'ün fethedilmesinin hem yerel halk hem de Müslümanlar açısından önemli sonuçları olmuştur. Yerel halk açısından; haksızlıklar karşısında sessiz kalmayan insanlar, adâleti sağlamak için Endülüs'e Müslümanları davet etmişlerdir. I. Velîd, Müslümanların bu toprakları ele geçirmesiyle önemli çalışmalar gerçekleştirmiştir. Buna göre siyasî ve tarımsal açıdan tabakalara ayrılan yerel halk arasındaki bu sistem ortadan kaldırılmış,⁶⁷¹ her birey devlet katında eşit haklara sahip olmuştur. İlk düzenleme tarım ve toprak ile uğraşan işçi sınıfında gerçekleştirilmiştir.⁶⁷² Bu işçi sınıfı, krallar ile üst tabakaya ait tarım alanlarında sadece karın tokluğuna çalıştırılmışlardır. Endülüs'ün Müslümanlar tarafından fethedilmesinden sonra, bu topraklar humus şeklinde taksim edilmemiş, önceki sahiplerine yani üzerinde çalıştırılmış kişilere ihtiyaçları oranında dağıtılmıştır. Böylece bu kişiler sadece karın tokluğuna çalışmaktan kurtulmuşlar ve bundan sonraki hayatlarını aileleri ile daha müreffeh şekilde sürdürmeye başlamışlardır. Ayrıca topraktan alınan ağır vergiler de kaldırılmış ve âdilâne bir vergi sistemi getirilmiştir. Toprak alanında yapılan bu olumlu çalışmalar, yerel halkın üzerinde müspet yönde etki bırakmıştır.⁶⁷³

Dinî açıdan; Vizigotlar tarafından yapılan baskılar sonucu, Yahudiler ya dinlerini değiştirmişler ya da ülkeyi terk etmek zorunda kalmışlardır. Endülüs'e dışarıdan yapılacak müdahaleyi bir kurtuluş yolu olarak gören Yahudiler, Müslümanların Endülüs'e hâkim olmaları sonucu rahat bir nefes almışlardır. Müslümanlar, Yahudilere tanıdığı özgürlüğün aynısını onlara baskı yapmış olan Hristiyanlara da tanımışlardır. Ayrıca fetih öncesi mevcut olan dinî teşkilatlar, fetih sonrası da varlıklarını sürdürmüşlerdir. Fetihten önce piskoposluğun merkezi konumunda bulunan Mâride, Kurtuba ve Tuleytula gibi yerler fetihten sonra da aynı özellikte kalmaya devam etmişlerdir. Görüldüğü gibi dinî bakımdan hiçbir kesime

Tarihi, 39; Algül - Çetin, *İslâm Tarihi*, 3/44. Mûsâ ve Târik'in Şam'a ne zaman ulaştığı hususunda bilgi için bk. Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarihi*, 59.

⁶⁷¹ Yerel halkın tabakalara ayrılması hususunda geniş bilgi için bk. Seyyid Ali Emir, *Muhtasaru târihi'l-Arab*, 112; Abbâdî, *Târihi'l-Abbâsî ve'l-Endelüsî*, 259-260; Sâmerrâî vd., *Târihu'l-Arab ve hadâratuhum fi'l-Endelüs*, 15; Lewis, *Tarihte Araplar*, 163.

⁶⁷² Samerrâî vd., *Târihu'l-Arab ve hadâratuhum fi'l-Endelüs*, 24; Savaş, *İslâm Tarihi*, 2/ 28-29. Geniş bilgi için bk. Özdemir, *Endülüs Müslümanları-Kültür ve Medeniyeti*, 25-36; İmâmüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, 39.

⁶⁷³ Bammat, *İslâmın Çehresi*, 121; Üçok, *İslâm Tarihi*, 58; Savaş, *İslâm Tarihi*, 2/28-29. Geniş bilgi için bk. Özdemir, *Endülüs Müslümanları-Kültür ve Medeniyeti*, 42-50.

baskı yapılmamıştır.⁶⁷⁴ Böylece uzun süreden beri baskı altında olan yerel halk, Müslüman idarecilerin uygulamaları sonucunda, bir taraftan onların can, mal, din, ibâdet, hak ve hukukları İslâm devletinin teminatı altına alınmış, diğer taraftan da hızlı şekilde İslâm dinine girmelerine zemin hazırlanmıştır.⁶⁷⁵

Siyasî ve dinî olarak Müslümanlar açısından; Müslümanların başlattıkları fetih hareketi ile Sâsânî İmparatorluğunun ortadan kaldırılması ve Çin kapılarına ulaşılması, batı tarafında ise Kuzey Afrika'dan sonra Endülüs ve onun ardından da Avrupa'nın kapılarına dayanılması, ilk anda Hz. Ömer dönemindeki "Medine ile fethedilen topraklar arasına denizin girmemesi gerekir" düşüncesinden vazgeçilerek, denizleri de içine alan siyaseten genişleme ve güçlenme, diğer bir ifadeyle "dünya hâkimiyeti" sürecine girdiklerini göstermiştir.⁶⁷⁶ Bu düşünce ile hareket eden Müslümanlar, Endülüs topraklarını kendi sınırları içine katarak siyaseten güçlenmişler ve daha geniş alanlara hâkimiyet tesis etmişlerdir. Elde ettikleri bu gücü, yerel halkı ezme ve yok etme yerine, İslâm'ın öngördüğü adâlet ve hakkaniyet çizgisinde hareket ederek, fetihten önce yöneticilerinden gördükleri dinî, iktisadî ve siyasî baskıları ortadan kaldırmışlardır. Böylece yerel halkın kalbine girmeyi başarmışlar ve onların kendi istekleri ile Müslüman olmalarını sağlamışlardır. Bu durumu H. Bammat, Müslüman halk ile aynı haklara sahip olmak için Yahudi ve Hristiyanlar kitleler hâlinde herhangi bir baskıya maruz kalmadan dinlerini değiştirerek Müslüman olduklarını ifade etmiştir.⁶⁷⁷ T.W. Arnold ise Endülüs'ün fethine en çok sevenlerin esirler olduğunu belirtmiş, çünkü daha önceki yöneticiler tarafından kendilerine baskı yapıldığı ve insan yerine konulmadığı için Endülüs'te ilk Müslüman olanların bu kişiler olduğunu söylemiştir. Ayrıca Arnold, bu kişilerin ardından yerel halk ile birlikte Mecusi ve Hristiyan asilzadelere de birçok kişinin İslâm dinine girdiğini belirtmiştir.⁶⁷⁸ Endülüs'te yaşanan bu gelişmelerin ana sebebi,

⁶⁷⁴ Üçok, *İslâm Tarihi*, 58; Savaş, *İslâm Tarihi*, 2/28-29. Geniş bilgi için bk. Özdemir, *Endülüs Müslümanları-Kültür ve Medeniyeti*, 42-50.

⁶⁷⁵ Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, 3/784-785; Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarihi*, 57-59; Hasan İbrâhim Hasan, *İslâm Tarihi*, 1/404-405. Ayrıca bk. İmâmüddin, *Endülüs Siyasî Tarihi*, 39-43; Algül - Çetin, *İslâm Tarihi*, 3/44.

⁶⁷⁶ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarihi*, 49.

⁶⁷⁷ Haydar Bammat, *İslâmiyetin Manevî ve Kültürel Değerleri*, trc. Bahadır Dülger (Ankara: Resimli Posta Matbaası, 1963), 98.

⁶⁷⁸ Arnold, *İntişâr-ı İslâm Tarihi*, 142.

Müslümanların fetihten sonra yerel halka âdilane ve samimi şekilde davranmaları olmuştur.

Endülüs'te İslâm'ın yayılmasına katkı sağlayan unsurlardan biri de iskân politikası ile iki taraf arasında gerçekleştirilen evlilikler olmuştur. Bu bölgede bir taraftan İslâm'ın yayılması, diğer taraftan da yerel halk ile kaynaşmanın sağlanması için başta Suriye ve Afrika olmak üzere birçok yerden Müslüman Araplar getirilerek şehirlere yerleştirilmiştir. Böylece iki taraf arasında sağlam bir bağ kurulmuş ve bunun akabinde de zaman içerisinde karşılıklı evlilikler meydana gelmiştir. Evlilik aşamasında ilk öncülüğü ise İslâm ordusunun başkomutanı Mûsâ b. Nusayr'ın oğlu Abdülazîz son Vizigot Kralı Rodrigo'nun dul karısı Eglione ile evlenerek gerçekleştirmiştir.⁶⁷⁹ Yapılan evlilikler ile her iki taraf arasında sosyal, kültürel, ticarî ve ekonomik ilişkiler gelişmiş ve bunun akabinde de İslâm kültür ve medeniyetinin hızlı şekilde yayılması sağlanmıştır.

Stratejik açıdan; Endülüs'ün fethiyle Müslümanlar, Bizans'a karşı üstünlük elde etmişlerdir. Çünkü bir taraftan Avrupa ve Asya'ya ulaşım sağlanırken, diğer taraftan da gerek kara gerek deniz alanında Bizans Devleti'nin sahip olduğu güç kısıkaç altına alınmıştır.⁶⁸⁰ İktisadî açıdan da; Endülüs'ün fethiyle verimli arazileri ele geçiren Müslümanlar, tarımsal açıdan büyük kazançlar elde etmişlerdir. Ayrıca ganimetlerin ele geçirilmesiyle de devlet hazinesi zenginleşmiş ve bu durum kendisini ülke genelinde gerçekleştirilen imar çalışmalarında göstermiştir.⁶⁸¹ Yapılan bu çalışmalar sonucunda halkın refah seviyesinin yükselmesi, Halife Velîd'in değerini toplum katında daha da yükseltmiştir.

4. SİND CEPHESİ

Sind bölgesi⁶⁸² ile Arap yarımadası arasındaki ilk irtibat, İslâm'dan önce deniz ve karayolu vasıtasıyla ticarî olarak başlamıştır. Ticarî olarak başlatılan bu bağ,

⁶⁷⁹ Bammat, *İslâmın Çehresi*, 122.

⁶⁸⁰ Dakdûkî, *el-Cündiyye fî ahdi'd-devleti'l-Ümeviyye*, 95; Ferrûh, *Târîhu sadri'l-İslâm*, 153.

⁶⁸¹ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarihi*, 51.

⁶⁸² Sind bölgesi hakkında geniş bilgi için bk. İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, 170-180; İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 281; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/303; Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-büldân*, 280-281; Recep Uslu, *Sind'de İslâm Fetihleri*, 8-10.

İslâm'dan sonra da kesilmemiş ve Müslümanlar bu bölgede ticarî faaliyetlerine devam etmişlerdir.⁶⁸³ Peygamber Efendimiz (sav)'ın vefatından yaklaşık 15 sene sonra Müslümanlar, Sind bölgesine fetih hareketine yönelmişlerdir. İlk teşebbüs Hz. Ömer zamanında, Osman b. Ebî'l-Âs'ın Bahreyn ve Umman'a 15/636 yılında vali olarak görevlendirilmesi ile başlamıştır. O, Valiliği döneminde Sind ve civarındaki yerlere keşif amaçlı seferler düzenleyerek önemli bilgiler elde etmiştir.⁶⁸⁴

Hiz. Osman, Irak valisi Abdullah b. Âmir'e mektup yazarak Sind bölgesi için bilgi toplamasını istemiştir. Valinin gönderdiği elçi Hâkim b. Cebele el-Abdî bazı bilgiler toplayarak geri dönmüştür. Bunun üzerine Irak valisi Abdullah b. Âmir, Hâkim'in elde ettiği bilgileri aktarması için Hiz. Osman'ın yanına göndermiştir.⁶⁸⁵ Hiz. Osman kendisine verilen bilgiler üzerine bu bölgeyi Müslümanlar açısından tehlikeli gördüğü için sefer düzenlenmesine izin vermemiştir.⁶⁸⁶

Bu rivâyetleri değerlendirdiğimizde, gerek Hiz. Ömer gerek Hiz. Osman zamanında keşif amaçlı düzenlenen bu seferler, ileride Müslümanlar tarafından yapılacak fetihler için bir ön hazırlık çalışması olmuştur.

Hiz. Ali döneminde (38/659 yılının sonu ve 39/660 yılının başı) Hâris b. Mürre, Sind bölgesi sınırları içerisinde olan Kîkân'a sefer düzenlemiş ve ganimetler elde ederek geri dönmüştür.⁶⁸⁷

Emevîler döneminde ise ilk askerî sefer, Muâviye b. Ebî Süfyân zamanında (44/664-665) Mühelleb b. Ebî Sufre tarafından Mükran'a⁶⁸⁸ yapılmıştır.⁶⁸⁹ Muâviye b. Ebî Süfyân, Mühelleb'ten sonra yerine Abdullah b. Sevvâr el-Adî'yî Sind sınırları

⁶⁸³ Sâlim, *Târîhu'd-devleti'l-Arabiyye*, 627; Ukaylî, *Târîhu'd-devleti'l-Ümeviyye*, 129-130. Ayrıca bk. Uslu, *Sind'de İslâm Fetihleri*, 19.

⁶⁸⁴ Belâzürî, *Fütûh*, 629; Dakdûkî, *el-Cündiyye fî ahdi'd-devleti'l-Ümeviyye*, 103; Şükrü Faysal, *Hareketü'l-fethi'l-İslâmî fî'l-karni'l-evvel* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1982), 219. Ayrıca bk. Uslu, *Sind'de İslâm Fetihleri*, 32.

⁶⁸⁵ Belâzürî, *Fütûh*, 629; Şevkî, *Târîhi'l-İslâm*, 307. Ayrıca bk. Dakdûkî, *el-Cündiyye fî ahdi'd-devleti'l-Ümeviyye*, 103; Faysal, *Hareketü'l-fethi'l-İslâmî fî'l-karni'l-evvel*, 219.

⁶⁸⁶ Belâzürî, *Fütûh*, 629-630.

⁶⁸⁷ Belâzürî, *Fütûh*, 630; Âkıl, *Târîhu hilâfeti Benî Ümeyye*, 206. Ayrıca bk. Sâlim, *Târîhu'd-devleti'l-Arabiyye*, 627; Dakdûkî, *el-Cündiyye fî ahdi'd-devleti'l-Ümeviyye*, 104.

⁶⁸⁸ İbn Havkal, Mükran'ın diğer bir adının Belucistan olduğunu ve Sind bölgesi içinde yer aldığını, yöneticisinin Mükran'ın önemli limanlarından biri olan Kîz denilen yerde oturduğunu ifade etmiştir. Konum olarak Mihrân nehrinin batısında, Mihrân'dan Mansura arkasına açılan körfezin yakınında, Mansura'nın arkasında olduğunu belirtmiştir. İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 287; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/208-209. Ayrıca bk. Uslu, *Sind'de İslâm Fetihleri*, 34-35.

⁶⁸⁹ Belâzürî, *Fütûh*, 630; Âkıl, *Târîhu hilâfeti Benî Ümeyye*, 206; Sâlim, *Târîhu'd-devleti'l-Arabiyye*, 627. Ayrıca bk. Dakdûkî, *el-Cündiyye fî ahdi'd-devleti'l-Ümeviyye*, 104.

içerisinde bulunan Kîkan⁶⁹⁰ üzerine göndermiştir. Abdullah bu bölgeden bazı ganimetler elde ederek geri dönmüştür. Daha sonra gelen komutan Ziyâd b. Ebîh, Mükran üzerine Sinan b. Seleme el-Muhabbık'ı göndermiş ve oranın fethini gerçekleştirmiştir. Ubeydullah b. Ziyâd döneminde de buradaki fetihler devam etmiş ve bu durum Abdülmelik b. Mervân'ın halife olmasına kadar sürmüştür.⁶⁹¹

Abdülmelik b. Mervân döneminde, Sind cephesi boş kalmıştır. Çünkü içeride yaşanan olumsuzluklar fetihlerin durmasına neden olmuştur. Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî, Irak'a vali olarak atanınca Mükran-Bulkan⁶⁹² geçidini kontrol altına almak için Saîd b. Eslem b. Zûr'a el-Kilâbî'yi vali olarak tayin etmiştir. Fakat o bu görevi fazla sürdürememiş ve Hâricîler tarafından öldürülmüştür. Bunun üzerine Haccâc, oraya Mücca'a b. Si'r et-Temîmî'yi vali olarak atamıştır. Mücca'a şehre varınca Saîd b. Eslem'in katillerini cezalandırmak istemiş, fakat onlar işledikleri suçtan dolayı cezalandırılacaklarını anladıklarından, Sind kralı Dâhir'e sığınmışlardır. Mücca'a, Mükran'da bir yıl valilik yapmış ve bazı yerlerin fethini gerçekleştirdikten sonra, 76/695 yılında Mükran'da vefat etmiştir. Bunun üzerine Haccâc, Muhammed b. Harun b. Zira' en-Nemrî'yi görevlendirmiştir. Muhammed'in valiliği esnasında Sri Lanka adasının meliki, Haccâc'a bir gemi dolusu hediye göndermiştir. Gönderilen bu gemi içerisinde Müslüman kadınlar da yer almışlardır. Bu kadınların gemide bulunmasının sebebi; ya akrabalarını ziyarete gitmeleri, ya da hac veya umre için gemide yer almaları olmuştur. Ancak bu sefer sırasında Sindli korsanlar gemiye saldırarak gemi ve içindekileri esir almışlardır. Gemide bulunan kadınlardan birisi Haccâc'dan yardım istemiştir. Haccâc da Kral Dâhir'den gemiyi içindekilerle birlikte kendisine iade etmesini talep etmiştir. Fakat Kral Dâhir olumlu cevap vermemiştir.⁶⁹³ Bunun üzerine Haccâc, Ubeydullah b. Nebhân'ı ordusuyla birlikte deniz yoluyla Deybül'e⁶⁹⁴ göndermiş, ordu Dâhir ile yaptığı mücadeleyi kaybetmiştir. Bu mücadelede Ubeydullah ile askerlerinden birçoğu şehit olmuştur. Bu haber Haccâc'a

⁶⁹⁰ Geniş bilgi için bk. Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/480.

⁶⁹¹ Belâzürî, *Fütûh*, 630-631; Âkıl, *Târîhu hilâfeti Benî Ümeyye*, 206.

⁶⁹² Bu yerler hakkında geniş bilgi için bk. İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 287; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/208-209. Ayrıca bk. Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-büldân*, 282; Uslu, *Sind'de İslâm Fetihleri*, 34-35.

⁶⁹³ Belâzürî, *Fütûh*, 634; Ukaylî, *Târîhu'd-devleti'l-Ümeviyye*, 132-133.

⁶⁹⁴ İbn Havkal, Deybül hakkında bilgi verirken, Mihrân (İndus) nehrinin doğusunda büyük bir ticaret merkezi olduğunu ve bu sayede diğer şehirlere göre daha gelişmiş olduğunu belirtmiştir. Ancak ziraî açıdan verimli olmadığını söylemiştir. İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 285. Ayrıca bk. Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/495; Ebü'l-Fidâ, *Takvîmu'l-büldân*, 282.

ulaştığında, tekrar bir askerî birlik hazırlamış ve başına da Budayl b. Tahfe el-Becelî'yi komutan olarak atamıştır. Budayl de Deybül'e gelerek Dâhir ile savaşmış, ancak o da başarılı olamayarak şehit düşmüştür.⁶⁹⁵

Haccâc b. Yûsuf es-Sakafî, şehit olan komutanların intikamını almak ve bölgenin fethini gerçekleştirmek için⁶⁹⁶ I. Velîd'in onayını aldıktan sonra Muhammed b. Kâsım'ı Sind bölgesine vali olarak görevlendirdi (92/710-711).⁶⁹⁷ Bu sırada Muhammed b. Kâsım, Fâris bölgesinin sorumlusu olarak Rey'de bulunuyordu. Haccâc kendisine haber gönderdi ve yardımcı birlik gelinceye kadar Şîraz'da⁶⁹⁸ beklemesini istedi. Ayrıca I. Velîd'in talimatıyla Şam ve Iraklılar'dan oluşturduğu askerî birliği Belâzürî'nin belirttiği gibi tepeden tırnağa donatarak karadan Sind bölgesine gönderdi. Muhammed b. Kâsım da bir yandan gelecek askerî birliği beklerken, diğer taraftan da kendisi sefer için hazırlıklara başladı. Haccâc, oluşturduğu askerî birliği savaşa teşvik edici bir konuşma yaptıktan sonra Ebü'l-Esved Cehm b. Zehr el-Cûfî komutasında yola çıkardı. Yola çıkan ordunun asker sayısı 6.000 civarındaydı.⁶⁹⁹ Yardımcı birliğin Şîraz'a ulaşmasıyla Muhammed b. Kâsım hazırlıklarını tamamladı ve sefere hazır hâle geldi.⁷⁰⁰ Haccâc, kara yolu ile

⁶⁹⁵ Belâzürî, *Fütûh*, 634; Hattâb, *Fethu's-Sind ve Afganistân*, 210-211.

⁶⁹⁶ Âkıl burada farklı bir noktaya değinmiştir. Ona göre; sadece yukarıda belirtilen sebepler neticesinde, Sind bölgesine sefer düzenlemenin yeterli bir neden olmadığını ve ayrıca Halife Velîd'in yapılacak fetih planına bu bölgeyi dâhil ettiğini belirtmiştir. Çünkü bir taraftan devletin doğu sınırını düşman saldırılarından korumak, diğer taraftan da İslâm dininin bu bölgeye yayılmasını amaçlamıştır. Âkıl, *Târîhu hilâfeti Benî Ümeyye*, 207.

⁶⁹⁷ Halife b. Hayyât, *Târîh*, 304; Belâzürî, *Fütûh*, 635; Ya'kûbî, *Târîh*, 2/211; Kûfî, *Fethu's-Sind*, 98; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/211. Ayrıca bk. Tırâzî, *Mevsûatü't-târîhi'l-İslâmiyye*, 1/164; Gâmidî, *Fütûhâtü'l-İslâmiyye*, 62; Elliott - Dowson, *The History of India*, 1/433.

⁶⁹⁸ Fars bölgesinin sınırları içerisinde yer alan Şîraz merkezi bir konuma sahiptir. Çünkü tüm devlet gelirlerinin burada toplanması, başta askerî olmak üzere önde gelen devlet adamlarının da bu şehirde ikamet etmeleri, ayrıca bölge ticaretinin kalbinin de burada atması, şehrin önemli bir konuma sahip olduğunu göstermektedir. İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 251-252; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/431-432; Ebü'l-Fidâ, *Takvîmu'l-büldân*, 269.

⁶⁹⁹ Belâzürî, *Fütûh*, 635; Ya'kûbî, *Târîh*, 2/211; Kûfî, *Fethu's-Sind*, 95-96; İbn Haldûn, *Târîh*, 3/72. Muhammed b. Kâsım'ın ordusundaki asker sayısı hakkında rivâyet ve görüşler için bk. Kûfî, *Fethu's-Sind*, 98; Ahmed Muhammed Sââtî, *Târîhu'l-Müslimîn fi şîbhi'l-kârati'l-Hindîyye ve hadâratihim* (Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, ts.), 1/58-59; Tırâzî, *Mevsûatü't-târîhi'l-İslâmiyye*, 1/166-167; İqtidar Husain Sıddîqî, "Muhammed b. Kâsım es-Sekafî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/548.

⁷⁰⁰ Ya'kûbî, Muhammed b. Kâsım'ın hazırlık aşamasında Şîraz'da altı ay beklediğini ifade etmiştir. (Ya'kûbî, *Târîh*, 2/211.) Abduh Sââtî ise Haccâc'ın Sind bölgesine gönderdiği orduya o kadar önem verdiğini ve aynı zamanda Muhammed b. Kâsım'a yolda veya yola çıkmadan önce askerlerin ihtiyaçlarını karşılaması için 30.000 dirhem gönderdiğini ifade etmiştir. Fevzî Muhammed Abduh Sââtî, *İntişâru'l-İslâm fi bilâdi's-Sind ve'l-Bencâb hattâ nihâyeti'l-asri'l-Emevî* (Mekke: yy., 1986), 94. Geniş bilgi için bk. Gâmidî, *Fütûhâtü'l-İslâmiyye*, 61; Abduh Sââtî, *İntişâru'l-İslâm*, 92-93; Uslu, *Sind'de İslâm Fetihleri*, 70.

askerî birliğı gönderdikten sonra, deniz yolu ile de savaş için göndereceğı ağır silahların hazırlığına başladı ve kısa sürede onları Hureym b. Amr'ın komutasında yola çıkardı. Böylece İslâm ordusu hem karadan hem de denizden hazırlıklarını tamamlayarak yola çıktı. Kara birliğinin gelmesi ile Şîraz'dan hareket eden Muhammed b. Kâsım, Mükran'a ulaştı.⁷⁰¹ Orada da birkaç gün kaldıktan sonra Mükran ile Deybül arasında bulunan Kannezbûr'a geldi. Orayı fethetti ve bol miktarda ganimet elde etti (92/710-711).⁷⁰² Daha sonra Ermâil⁷⁰³ üzerine yürüdü. Muhammed b. Kâsım, Ermâil'de yaptığı mücadeleyi kazandı ve burada birkaç ay ikamet etti.⁷⁰⁴ Gerçekleştirdiğı fetihler ve askerlerin genel durumu başta olmak üzere, elde ettiğı ganimetler hususunda merkezi yönetime bilgi verdikten sonra Deybül üzerine yürüdü.⁷⁰⁵

4.1. Deybül'ün Fethi

Muhammed b. Kâsım, Deybül'e vardığında yerel halktan bazıları yöneticilerinden gördükleri zulümden dolayı Müslümanlara katılma kararı aldılar. Daha sonra da ifade edeceğimiz gibi savaşın seyrinin değışmesi hususunda Müslümanlara yardımcı oldular. Muhammed b. Kâsım şehre vardığında, önceden askerî malzemeleri taşımak için Basra Körfez'inden Haccâc tarafından yola çıkartılan gemiler de aynı zamanda Deybül'e ulaştı.⁷⁰⁶ Böylece karadan ve denizden Deybül'e ulaşan İslâm ordusu, şehri kuşatmak için hazır hâle geldi.⁷⁰⁷ Hazırlıklarını tamamlayan Muhammed b. Kâsım, şehri kara ve denizden kuşatma altına aldı, tüm bu gelişmeleri de Haccâc vasıtasıyla I. Velîd'e bildirdi.⁷⁰⁸ İki taraf arasında şiddetli mücadele başladı.⁷⁰⁹ Müslümanların saldırılarının artmasıyla, panikleyen ve

⁷⁰¹ Kûfî, *Fethu's-Sind*, 97-98; Tırâzî, *Mevsûatü't-târîhi'l-İslâmiyye*, 1/166; Abduh Sââtî, *İntişâru'l-İslâm*, 95.

⁷⁰² Belâzürî, *Fütûh*, 635. Ayrıca bk. Ya'kûbî, *Târîh*, 2/211; İbn Haldûn, *Târîh*, 3/72-73.

⁷⁰³ Mükran ve Deybül arasında bulunan bir beldedir. Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/189.

⁷⁰⁴ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 304; Belâzürî, *Fütûh*, 635-636; Ya'kûbî, *Târîh*, 2/211; İbn Haldûn, *Târîh*, 3/72-73.

⁷⁰⁵ Abduh Sââtî, *İntişâru'l-İslâm*, 97.

⁷⁰⁶ Belâzürî, *Fütûh*, 635-636; Gâmidî, *Fütûhâtü'l-İslâmiyye*, 61.

⁷⁰⁷ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 304; Ya'kûbî, *Târîh*, 2/211; İbn Haldûn, *Târîh*, 3/73. Ayrıca bk. Sıddıquî, "Muhammed b. Kâsım es-Sekafî", 30/548.

⁷⁰⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/19; Dahlân, *Fütûhâtü'l-İslâmiyye*, 1/187; Sâlim, *Târîhu'd-devleti'l-Arabiyye*, 629.

⁷⁰⁹ Ya'kûbî, *Târîh*, 2/211; Ukaylî, *Târîhu'd-devleti'l-Ümeviyye*, 133; Sıddıquî, "Muhammed b. Kâsım es-Sekafî", 30/548.

moralleri bozulan düşman askerleri geri çekilerek kalelerine sığındılar. Kale içerisinde yapılan mücadeleyi kazanan Müslümanlar,⁷¹⁰ böylece 93/712 yılında şehri fethettiler.⁷¹¹

Muhammed b. Kâsım, Nîrûn üzerine yürümeden önce önemli bir konuma sahip bu şehirde, Halife Velîd'in talimatıyla dinî, askerî ve imarî açıdan önemli çalışmalar gerçekleştirmiştir. O, İslâm dininin yerel halk arasında yayılmasını sağlamak için onlar açısından kutsal sayılan ve dokunulmazlık vasfına bürünmüş olan ana putun bulunduğu puthaneye yönelmiş ve o putu ortadan kaldırmıştır.⁷¹² İslâm dininin bu şehirde yayılmasını sağlamak için de tebliğ amaçlı bazı kişileri görevlendirmiştir. Bu kişilerin faaliyetlerini sürdürebilmeleri, Müslümanların ibâdetlerini rahat bir ortamda gerçekleştirebilmeleri için de şehrin merkezi alanına bir cami yaptırmıştır.⁷¹³ Muhammed b. Kâsım, yerel halkın İslâm dinine girmeleri için herhangi bir baskı uygulamamış, kendi dinlerine (Budizm-Hinduizm) göre ibâdet etmeleri hususunda onları serbest bırakmış ve ibâdethânelerine de dokunmamıştır. Ayrıca iki topluluk arasında gerçekleşen evlilikler ile Müslümanları yakından tanıma fırsatı bulan yerel halk, İslâm dinine teveccüh etmişlerdir. Bu sayede İslâmiyet, bölgede hızlı şekilde yayılmaya başlamıştır.⁷¹⁴

Muhammed b. Kâsım, başta Deybül olmak üzere fethi gerçekleştirilen yerleri kontrol altında tutabilmek ve bundan sonraki fetihleri güvenli şekilde gerçekleştirebilmek için, ilk önce yerel halktan eli silah tutan kişileri İslâm'a davet etmiş ve Müslüman olanlardan bir kısmını da ordusunda görevlendirmiş, 4.000 kadar askeri de ticarî açıdan önem arz eden ve liman şehri olma özelliğine sahip Deybül'ü

⁷¹⁰ Ya'kûbî, *Târih*, 2/211; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/18-19; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/304-305. Ayrıca bk. Abdulmunim Nemr, *Târîhu'l-İslâm fi'l-Hind* (Beyrut: el-Müessesetü'l-Câmiyye, 1401/1981), 104-105; Abduh Sââtî, *İntişâru'l-İslâm*, 97-98.

⁷¹¹ Halife b. Hayyât, *Târih*, 304; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 570; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/211.

⁷¹² Belâzürî, *Fütûh*, 636; Ya'kûbî, *Târih*, 2/211-212; Âkıl, *Târîhu hilâfeti Benî Ümeyye*, 207.

⁷¹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/19; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/305; İbn Haldûn, *Târih*, 3/73. Ayrıca bk. Dahlân, *Fütûhâtü'l-İslâmiyye*, 1/187; Nemr, *Târîhu'l-İslâm*, 105. Şîr Hattâb ile Nemr, bölgede yapılan bu caminin ilk cami olduğunu belirtmişlerdir. Hattâb, *Fethu's-Sind*, 212; Nemr, *Târîhu'l-İslâm*, 105.

⁷¹⁴ Sıddîqî, "Muhammed b. Kâsım", 30/548-549. Sıddîqî burada farklı bir noktaya değinmiştir. Ona göre; Muhammed b. Kâsım, İslâm dininin toplum nazarında kabulünü ve tanınmasını sağlamak, eski yönetimi kontrol altında tutabilmek ve yerel halkın teveccühünü kazanmak için Dâhîr'in eşlerinden biriyle evlenmiştir. Sıddîqî, "Muhammed b. Kâsım es-Sekafî", 30/548-549.

korumak için buraya yerleştirmiştir.⁷¹⁵ Böylece aldığı güvenlik önlemleri ile korsanları etkisiz hâle getiren Muhammed b. Kâsım, Müslüman ticaret gemilerinin güvenli şekilde bu liman şehrine giriş çıkışlarını da sağlamıştır.⁷¹⁶

Muhammed b. Kâsım, gerek geride bıraktığı kişilerin gerek yerel halkın ihtiyaçlarına cevap vermek maksadıyla imar çalışmaları da başlatmıştır. İlk önce savaş esnasında zarar gören herkesin hasarını karşılamak için mezâlim mahkemesi kurmuş ve zararları tazmin etme yoluna gitmiştir. Ayrıca şehir planlaması da yaptırarak meskeni olmayan kişilere arsa tahsisi yöntemiyle konut sahibi olmalarını sağlamıştır.⁷¹⁷

4.2. Nîrûn ve Sehbân'ın Fethi

Muhammed b. Kâsım, Deybül'de idarî düzenlemeleri gerçekleştirdikten sonra Nîrûn⁷¹⁸ üzerine yürümüştür. Nîrûn'a ulaşan Muhammed b. Kâsım'ı şehrin idarecisi karşılamış ve önceden Haccâc ile yapılan anlaşmaya sadık kalarak şehri savaştan teslim etmiştir. Böylece bu şehir herhangi bir mücadele verilmeden ele geçirilmiştir.⁷¹⁹

Muhammed b. Kâsım, Nîrûn'da idarî işleri yoluna koyduktan sonra Serbîdest üzerine yürümüştür.⁷²⁰ Nîrûn'dan ayrılıp Serbîdest üzerine geldiğini haber alan yerel halk, kendi aralarında bir heyet oluşturup Muhammed b. Kâsım'a şehre girmeden sulh istediklerini iletmışlerdir. Muhammed b. Kâsım, gönderilen heyet ile yaptığı

⁷¹⁵ Belâzürî, *Fütûh*, 636-637; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/19; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/305. Ayrıca bk. Dahlân, *Fütûhâtü'l-İslâmiyye*, 1/187; Nemr, *Târihu'l-İslâm*, 105-106. Muhammed b. Kâsım'ın yerel halka iyi davranmasının sonucunda, İslâm ordusuna yaklaşık 4.000 kişi katılmıştır. Bu katılımdan sonra Müslümanların ilerlemeleri daha da kolay hale gelmiştir. Abduh Sââtî, *İntişâru'l-İslâm*, 101.

⁷¹⁶ Sâlim, *Târihu'd-devleti'l-Arabiyye*, 629; Hudarî Bek, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 511; Nemr, *Târihu'l-İslâm*, 105-106.

⁷¹⁷ Belâzürî, *Fütûh*, 636-637; İbn Haldûn, *Târih*, 3/73; Şevkî, *Târîhi'l-İslâm*, 309. Ayrıca bk. Uslu, *Sind'de İslâm Fetihleri*, 74-75.

⁷¹⁸ Deybül-Mansûr'a yolunun ortasında bulunan bu şehir, Mansûr'aya biraz daha yakındır. Deybül'den Mansûra'ya geçmek için mutlaka bu güzergâhın kullanılması gerekmektedir. İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 285; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/381; Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-büldân*, 282. Nîrûn isminin farklı okunuşları için bk. Halîfe b. Hayyât, *Târih*, 304; Belâzürî, *Fütûh*, 637; Ya'kûbî, *Târih*, 2/212.

⁷¹⁹ Belâzürî, *Fütûh*, 637; Ya'kûbî, *Târih*, 2/212; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/19. Ayrıca bk. Gâmidî, *el-Fütûhâtü'l-İslâmiyye*, 64; Abduh Sââtî, *İntişâru'l-İslâm*, 103.

⁷²⁰ Belâzürî, *Fütûh*, 637; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/19; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/305.

görüşme neticesinde, kendisine önerilen teklifi kabul etmiş ve neticede herhangi bir direniş ile karşılaşmadan Serbîdest'i ele geçirmiştir.⁷²¹

Muhammed b. Kâsım, Serbîdest'ten sonra Sehbân üzerine yürüdü.⁷²² Bu şehrin idarecisi aynı zamanda Sind Kralı Dâhir'in amcasının oğlu Becheran b. Cender'di.⁷²³ Muhammed b. Kâsım, Sehbân'a⁷²⁴ yakın bir yere geldiğinde, şehir hakkında bilgi toplamak için bir birlik gönderdi. Şehre ulaşan birlik, Sehbân liderinin Müslümanlara karşı mücadele etmek için hazırlandığını Muhammed b. Kâsım'a bildirdi. Bunun üzerine Muhammed b. Kâsım, şehre yakın bir yere karargâhını kurarak saldırı düzenlemek için hazırlıklara başladı. Sehbân halkının çoğunluğu Müslümanlarla sulh yapma taraftarı olduğundan yöneticileri Becheran'a, Müslümanlarla anlaşma yapması konusunda baskı yapmaya başladılar. Liderlerinin sulh işini ağırdan aldığını gören yerel halkın önde gelenleri, liderlerinden habersiz bir mektup yazarak Muhammed b. Kâsım'a gönderdiler. Yerel halk mektupta, Becheran'ın halkın çoğunluğu tarafından sevilmediğini aynı zamanda Müslümanlara karşı koyacak gücünün de olmadığını belirttiler. Müslümanlar, düşman birliğinin zayıf olduğu haberini aldıklarında bu duruma sevindiler. Becheran'ın anlaşmaya yaklaşmaması üzerine, Muhammed b. Kâsım aldığı karar ile Sehbân surlarının mancınıklarla dövülmesini emretti. Bu saldırı yaklaşık bir hafta devam etti. Bir hafta sonunda Becheran'ın yenileceğini anlayan halk, onu terk etmeye başladılar. Halkın kendisini terk etmesinden rahatsız olan Becheran, çareyi Bûdhe'ye⁷²⁵ kaçmakta buldu. Becheran'ın kaçtığı haberini alan Muhammed b. Kâsım, askerleri ile birlikte Sehbân'a girerek şehri teslim aldı. Sehbân'ın yönetimini ele geçiren Muhammed b. Kâsım, idarî işleri yönetmesi için vali ve güvenliğin sağlanması için de askerî birlik görevlendirdi. Sehbân'ın işlerini düzenleyen Muhammed b. Kâsım, gerçekleştirdiği fetih ile ele geçirdiği ganimetlerin bilgisini bir mektupla Haccâc vasıtasıyla I. Velîd'e

⁷²¹ Belâzürî, *Fütûh*, 637; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/19; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/305. Ayrıca bk. Dahlân, *Fütûhâtü'l-İslâmiyye*, 1/187; Gâmidî, *el-Fütûhâtü'l-İslâmiyye*, 64.

⁷²² Belâzürî, *Fütûh*, 637; Ya'kûbî, *Târîh*, 2/212; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/19; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/305.

⁷²³ Gâmidî, *el-Fütûhâtü'l-İslâmiyye*, 65; Abduh Sââtî, *İntişâru'l-İslâm*, 104.

⁷²⁴ Sehbân ismi hakkında geniş bilgi için bk. Tırâzî, *Mevsûâtü't-târîhi'l-İslâmiyye*, 1/174; Abduh Sââtî, *İntişâru'l-İslâm*, 204.

⁷²⁵ بودة (بوده), Sind nehrinin batı yakasında bir nahiyedir. Abduh Sââtî, *İntişâru'l-İslâm*, 105.

bildirdi. Ayrıca ganimetlerin taksimatını askerler arasında yaptıktan sonra da 1/5'ini merkezi yönetime gönderdi.⁷²⁶

Muhammed b. Kâsım, Sehbân'dan sonra Sind nehrinin batı yakasında bulunan Mihrân nehrinin bulunduğu yere gelerek merkezi konuma sahip bir alanda karargâhını kurdu.⁷²⁷ Bu gelişmelerden haberdar olan Sind Kralı Dâhir, Müslümanların nehrin karşı tarafına geçmesini önlemek için kara kuvvetleri⁷²⁸ ile deniz kuvvetlerini hazır hale getirdi.⁷²⁹ Ayrıca Dâhir vezirinden⁷³⁰ de kendisine tam teçhizatlı bir ordu hazırlamasını istedi. Dâhir, gerçekleştirdiği hazırlıklar ile Müslümanlara karşı üstün geleceğine dair inancı iyice arttı. Böylece Mihrân nehrinin her iki yakasında da hazırlıklar tamamlandı.⁷³¹

Savaş başlamadan önce, Muhammed b. Kâsım anlaşmak için Dâhir'e bir heyet gönderdi. Gönderilen heyet Dâhir'e, Müslüman olmasını veya cizye vermesini ya da savaşmasını teklif etti.⁷³² Dâhir, kendisine yapılan öneriyi görüşmek üzere istişare toplantısı düzenledi. Yapılan istişare neticesinde, Muhammed b. Kâsım tarafından kendisine sunulan önerilerden savaşmayı kabul ettiğini gelen elçi ile ona bildirdi.⁷³³

Muhammed b. Kâsım, aldığı olumsuz haber üzerine nehrin karşı tarafına geçmek için hazırlıklara başladı. Ancak bu sırada havanın sıcak olması, bu sıcak iklimden olumsuz etkilenen atların hastalanması, askerlerin yiyecek ve içeceklerinin azalması orduyu olumsuz yönde etkiledi. Müslümanların yaşadığı olumsuz tablo Kral Dâhir'e ulaştığında bu duruma sevindi ve hemen Muhammed b. Kâsım'a bir

⁷²⁶ Kûfî, *Fethu's-Sind*, 118-119; Tırâzî, *Mevsûâtü't-târîhi'l-İslâmiyye*, 1/174-175. Ayrıca bk. Abduh Sââtî, *İntişâru'l-İslâm*, 104-105; Elliott- Dowson, *The History of India*, 1/158-159.

⁷²⁷ Belâzürî, *Fütûh*, 637; Ya'kûbî, *Târîh*, 2/212; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/19; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/305. Mihrân, Sind bölgesinin önemli nehirlerinden biridir. Birçok su kollarının birleşmesiyle birlikte Deybül'ün doğusunda denize dökülür. İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 289; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/269.

⁷²⁸ Kaynaklarda görevlendirilen komutanın ismi belirtilmemiştir. (Belâzürî, *Fütûh*, 638; Ya'kûbî, *Târîh*, 2/212; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/19.) Ancak Kûfî ile çağdaş araştırmacılardan Sââtî bu ismi جَاهِينَ olarak belirtmişlerdir. Kûfî, *Fethu's-Sind*, 132; Abduh Sââtî, *İntişâru'l-İslâm*, 109.

⁷²⁹ Kaynaklarda oğlunun ismi belirtilmemiştir. (Ya'kûbî, *Târîh*, 2/212; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/19; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/305.) Abduh Sââtî ise oğlunun ismini جيسية olarak vermiştir. Abduh Sââtî, *İntişâru'l-İslâm*, 109.

⁷³⁰ Vezirin ismini Kûfî سيارك olarak vermiştir. (Kûfî, *Fethu's-Sind*, 137.) Vezir hakkında geniş bilgi için bk. Kûfî, *Fethu's-Sind*, 137-138; Abduh Sââtî, *İntişâru'l-İslâm*, 109.

⁷³¹ Abduh Sââtî, *İntişâru'l-İslâm*, 109; Tırâzî, *Mevsûâtü't-târîhi'l-İslâmiyye*, 1/182.

⁷³² Kûfî, *Fethu's-Sind*, 137-138; Tırâzî, *Mevsûâtü't-târîhi'l-İslâmiyye*, 1/180-181; Abduh Sââtî, *İntişâru'l-İslâm*, 109-111.

⁷³³ Kûfî, *Fethu's-Sind*, 138; Abduh Sââtî, *İntişâru'l-İslâm*, 110-111.

elçi göndererek ordusuna vereceği yiyecek karşılığı kendi topraklarından çekilmesini istedi. Genç ve başarılı komutan Muhammed b. Kâsım, gelen elçiye olumsuz cevap verdi ve Dâhir'in başını Halife Velîd'e göndermeden bu topraklardan ayrılmayacağını söylemesini istedi. Elçinin yanından ayrılmasından sonra Muhammed b. Kâsım, yaşanan tüm bu olumsuzlukları bir mektupla Haccâc vasıtasıyla Halife Velîd'e bildirdi. Mektubu alan Halife Velîd, Haccâc'a, Muhammed b. Kâsım'a 2.000 at ve çok miktarda gıda maddesi göndermesini istedi. Gönderilen yardım üzerine Müslüman askerlerin moralleri düzeldi ve Dâhir ile mücadele etme arzuları arttı.⁷³⁴

Haccâc, Muhammed b. Kâsım'a yardımcı birliği göndermekle kalmadı, ayrıca savaş öncesi nasıl davranacağını bildiren bir mektup da gönderdi. Mektubunda, Muhammed b. Kâsım'ın askerlerini tehlikeye atmamasını ve bunun için de بت veya بيت denilen yerden Dâhir'in bulunduğu tarafa geçmesini istedi. Çünkü bu geçit iki taraf arasında mesafenin en az olmasının yanı sıra, bir de suyun debisinin en düşük olduğu yerdi.⁷³⁵ Ayrıca askerlerin zarar görmeden karşıya geçebilmeleri için de gemilerden veya kayıklardan oluşturacağı bir geçiş sistemi kurarak geçmesini istedi. Görüldüğü gibi Haccâc en ince teferruatına kadar Muhammed b. Kâsım'ın savaş öncesi nasıl hareket edeceği hususunda strateji belirledi. Haccâc'dan gelen mektup üzerine hareket eden Muhammed b. Kâsım, askerlerini tehlikeye atmamak ve düşmanın tuzak kurup kurmadığını öğrenmek için de Muhammed b. Mus'ab komutasında küçük bir öncü askerî birliği karşı tarafa gönderdi. Bu birlikten gelen olumlu cevap üzerine, bir sıkıntı yaşanmadan ve herhangi bir zayıat da vermeden askerlerini karşı tarafa geçirdi ve en sonunda da kendisi karşıya geçti.⁷³⁶

Müslümanların karşı tarafa geçmesiyle ilk anda kıyı şeridinde ufak çapta çatışmalar meydana geldi. Düşman askerlerinin zor durumda olduğu haberi, Râver'de⁷³⁷ bulunan Kral Dâhir'e bildirildi. Dâhir, kıyı şeridinde bulunan askerlere haber göndererek kendisinin hızlı şekilde yanlarına geleceğini ve gelene kadar

⁷³⁴ Kûfî, *Fethu's-Sind*, 144, 147-149. Ayrıca bk. Tırâzî, *Mevsûâtü't-târîhi'l-İslâmiyye*, 1/183-184; Abduh Sââtî, *İntişâru'l-İslâm*, 112-113.

⁷³⁵ Kûfî, *Fethu's-Sind*, 152.

⁷³⁶ Kûfî, *Fethu's-Sind*, 142-143; Tırâzî, *Mevsûâtü't-târîhi'l-İslâmiyye*, 1/185-186; Abduh Sââtî, *İntişâru'l-İslâm*, 114.

⁷³⁷ Sind bölgesi sınırları içerisinde bulunan büyük bir yerleşim alanıdır. Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/22.

Müslümanlar ile mücadeleye devam etmelerini istedi.⁷³⁸ Kendisi de topladığı askerî birlik ile mücadele alanına yöneldi.⁷³⁹ Hazırlıklarını tamamlayan iki ordu arasında şiddetli savaş meydana geldi.⁷⁴⁰ Bu durum Dâhir'in öldürüldüğü güne kadar bu şekilde devam etti.⁷⁴¹

Dâhir'in öldürülmesinden sonra ordusu kısa sürede dağıldı ve Müslümanlar savaşı kazandı. Muhammed b. Kâsım savaş alanında Dâhir'i öldürülmüş olarak gördüğünde Allah'a şükretti. Dâhir'in ordusundan kaçan kişilerin bir kısmı farklı yönlerle giderken, önde gelen kişiler ile ordunun bir kısmı da Râver kalesine sığınmak için savaş alanından ayrıldılar. Ayrılanlar arasında Dâhir'in oğlu جيسيه , eşi بائ ve kızının yanı sıra önde gelen devlet adamları da bulunmaktaydı. Dâhir'in oğlu جيسيه kaçıktan ziyade savaşı kazanıncaya veya babası gibi ölünceye kadar savaşmak istediğini belirtti. Ancak babasının vezirlerinden olan سياكر onun bu görüşüne karşı çıktı ve Râver kalesinden ziyade sağlam surları ile bilinen Brahmanâbâd'a gitmesini, çünkü buranın halkının babası Dâhir'in her daim destekçisi olduğunu ve kendisine sahip çıkacaklarını, zafer elde edilinceye kadar da geri dönmemesini istedi. Bunun üzerine جيسيه yanındakilerle birlikte Râver'den ayrılıp Brahmanâbâd'a yöneldi. Ancak Dâhir'in eşi بائ Râver kalesinden ayrılmayacağını söyledi ve onlarla gitmedi. Dâhir'in oğlu buradan ayrılmadan önce de Râver kalesini savunmak için 15.000 askeri şehrin çevresine yerleştirdi. Düşman tarafında bu gelişmeler yaşanırken, Muhammed b. Kâsım ise savaş alanından kaçarak Râver kalesine sığınanlar ile mücadele etmek için kaleye yöneldi. Savaşa başlamadan önce Râver kalesindekiler ile kaleyi korumak için civarında bulunan askerlerden teslim olmasını istedi. Olumsuz cevap alması üzerine hızlı sonuç almak için ordusunu iki kısıma ayırdı. Askerlerden bir birlik gündüz mancınıklar ile kaleyi döverken, ikincisi de gece kaleyi dövmeyi sürdürdü. Böylece gündüz ve gece kaleyi

⁷³⁸ Kûfî, *Fethu's-Sind*, 132-133; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/305. Ayrıca bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/211; Dahlân, *Fütûhâtü'l-İslâmiyye*, 1/178; Gâmidî, *el-Fütûhâtü'l-İslâmiyye*, 67-68.

⁷³⁹ Belâzürî, *Fütûh*, 638; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/19; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/305-306. Dâhir'in topladığı asker sayısı hakkında bilgi için bk. Kûfî, *Fethu's-Sind*, 142, 165-168; Tırâzî, *Mevsûâtü't-târîhi'l-İslâmiyye*, 1/189, 191-192; Uslu, *Sind'de İslâm Fetihleri*, 79-80. Muhammed b. Kâsım'ın ordusundaki asker sayısı hakkında rivâyet ve görüşler için bk. Belâzürî, *Fütûh*, 635; Ya'kûbî, *Târîh*, 2/211; Kûfî, *Fethu's-Sind*, 95-96. Ayrıca bk. Sâlim, *Târîhu'd-devleti'l-Arabiyye*, 628; Âkıl, *Târîhu hilâfeti Benî Ümeyye*, 206; Dahlân, *Fütûhâtü'l-İslâmiyye*, 1/187.

⁷⁴⁰ Tırâzî, *Mevsûâtü't-târîhi'l-İslâmiyye*, 1/189.

⁷⁴¹ Tırâzî, *Mevsûâtü't-târîhi'l-İslâmiyye*, 1/189; Abduh Sââtî, *İntişâru'l-İslâm*, 115.

dövmeye devam eden Muhammed b. Kâsım, birkaç gün içinde neticeye ulaştı.⁷⁴² Daha önceden de ifade ettiğimiz gibi, Dâhir savaşa başlamadan önce ailesi ve önde gelen kişileri korumak için Râver kalesine bırakmıştı. Kalenin düşeceğini anlayan Dâhir'in eşi düşmana teslim olmaksızın, âdetlerine göre başta kendisi olmak üzere etrafındaki kişileri de yaktı.⁷⁴³

Böylece yapılan mücadeleyi kazanan Muhammed b. Kâsım, savaş öncesi teslim olan askerlere dokunmazken, teslim olmayanları da öldürdü. Bunların sayısı yaklaşık 6.000 civarındaydı. Savaş neticesinde ele geçirilen ganimetler ile esirleri ve Dâhir'in başını Halife Velîd'e göndermek için bir heyet oluşturdu.⁷⁴⁴ Bu heyet aynı zamanda, Muhammed b. Kâsım'ın kazandığı zaferler ile olayları anlatan mektubu da götürdü.⁷⁴⁵ Gönderilen esirlerin sayısını 30.000 olarak veren Kûfî, bunların arasında başta Dâhir olmak üzere önemli kişilerin kızlarının da olduğunu belirtti.⁷⁴⁶ Muhammed b. Kâsım tarafından oluşturulan heyet, sağ salim bir şekilde Haccâc'ın bulunduğu Irak'a ulaştı. Haccâc, kendisine takdim edilenler arasında en çok Dâhir'in başına sevindi. Heyeti iyi bir şekilde karşıladı ve birkaç gün misafir ettikten sonra da Halife Velîd'in yanına gönderdi. Heyet, Halife Velîd'in yanına ulaştı ve Sind bölgesi hakkında genel bilgi verdi. Ayrıca yanlarında getirdikleri hediye ile esirleri de takdim ettiler. Halife Velîd başta Kral Dâhir'in öldürülmesi olmak üzere, Muhammed b. Kâsım tarafından bölgede gerçekleştirilen fetihlere de sevindi. Bölgeden güzel haberler alan Halife Velîd, Muhammed b. Kâsım'a hediyeler gönderdi ve bölgedeki fetihlerine devam etmesini emretti. Ayrıca fetihten sonra başta

⁷⁴² Tırâzî, *Mevsûâtü't-târîhi'l-İslâmiyye*, 1/196-197; Abduh Sââtî, *İntişâru'l-İslâm*, 117-118.

⁷⁴³ Belâzürî, *Fütûh*, 639; Kûfî, *Fethu's-Sind*, 186; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/19-20; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/306. Ayrıca bk. Tırâzî, *Mevsûâtü't-târîhi'l-İslâmiyye*, 1/197; Dahlân, *Fütûhâtü'l-İslâmiyye*, 1/187-188; Gâmidî, *el-Fütûhâtü'l-İslâmiyye*, 91.

⁷⁴⁴ Heyette yer alan kişilerin isimleri için bk. Kûfî, *Fethu's-Sind*, 178-184; Tırâzî, *Mevsûâtü't-târîhi'l-İslâmiyye*, 1/198. Ele geçirilen esirler arasında Dâhir'in eşlerinden لادي de vardı. Muhammed b. Kâsım savaşın sonucunda, Dâhir'in eşini cârîye edinmek istemiş ve bu durumu bir mektupla Haccâc'a bildirmiştir. Haccâc da kendisine gelen mektubu Halife Velîd'e göndermiş ve görüşünü sormuştur. Halife Velîd, Muhammed b. Kâsım'ın bölgede göstermiş olduğu başarısından dolayı cârîye edinmesine izin vermiştir. Kûfî, *Fethu's-Sind*, 178-179.

⁷⁴⁵ Kûfî, *Fethu's-Sind*, 186; Ya'kûbî, *Târîh*, 2/212. Ayrıca bk. Tırâzî, *Mevsûâtü't-târîhi'l-İslâmiyye*, 1/197; Abduh Sââtî, *İntişâru'l-İslâm*, 116.

⁷⁴⁶ Kûfî, *Fethu's-Sind*, 186. Kûfî, kralların esir olan kızlarının sayısını 30 olarak belirtmiştir. Aynı zamanda Dâhir'in kızının ismini de حسنة olarak vermiştir. Kûfî, *Fethu's-Sind*, 186.

İslâm dininin yayılması olmak üzere, imar faaliyetleri hususunda da önemli çalışmalar yapmasını istedi.⁷⁴⁷

Muhammed b. Kâsım, şehrin idarî ve mâlî işlerini tanzim ettikten sonra da Dâhir'in oğlu ile askerî birliğinin sığındığı Brahmanâbâd üzerine yürüdü.⁷⁴⁸

4.3. Brahmanâbâd, Arûr (Alûr-Rûr) ve Multân'ın Fethi

Râver'den ayrılıp Brahmanâbâd⁷⁴⁹ üzerine yürüyen Muhammed b. Kâsım, yolu üzerinde bulunan iki kaleyi itaati altına aldı. Bunlardan biri بهرور diğeri دهلیله idi. Bu iki kale Râver ile Brahmanâbâd arasında olmakla birlikte, Brahmanâbâd'a bir fersah mesafede idi. Râver'den kaçıp buraya sığınan Dâhir'in oğlu, Muhammed b. Kâsım'ın kendisine ulaşmasını önlemek için bu güzergâh üzerine 16.000 asker yerleştirdi. بهرور kalesine ulaşan Muhammed b. Kâsım ilk önce düşman birliği ile yerel halkı teslim olmaya çağırdı. Olumsuz cevap alması üzerine, kaleyi muhasara altına aldı ve verdiği mücadeleyi kazandı. Kalenin ele geçirilmesinden sonra oranın savaşılarını öldürdü ve bol miktarda ganimet elde etti.⁷⁵⁰ Muhammed b. Kâsım, بهرور dan sonra دهلیله üzerine yürüdü. Buranın halkı, Muhammed b. Kâsım gelmeden önce önlem almaya başladı. Düşman cephesi bu önlemleri alırken, Muhammed b. Kâsım da kaleyi muhasara altına aldı.⁷⁵¹ Yaklaşık iki ay süren muhasara neticesinde, kalede bulunan askerlerin gıda maddelerinin tükenmeye başlamasıyla, askerler ile yerel halk bir gece yarısı çareyi Hind sınırına yakın bir yere kaçmakta buldular. Muhammed b. Kâsım, kalenin boşaltıldığı haberini aldığı anda, oraya yöneldi ve herhangi bir direnişle karşılaşmadan kaleyi teslim aldı ve birçok ganimet ele geçirdi. Ele geçirdiği ganimetlerin 1/5'ni Haccâc'a gönderdi. Ayrıca

⁷⁴⁷ Kûfî, *Fethu's-Sind*, 186; Tırâzî, *Mevsûâtü't-târîhi'l-İslâmiyye*, 1/198. Ayrıca bk. Sâdâtî, *Târîhu'l-Müslimîn*, 1/62; Abduh Sââtî, *İntişâru'l-İslâm*, 117-118.

⁷⁴⁸ Kûfî, *Fethu's-Sind*, 188; Tırâzî, *Mevsûâtü't-târîhi'l-İslâmiyye*, 1/198. Ayrıca bk. Abduh Sââtî, *İntişâru'l-İslâm*, 117-118; Uslu, *Sind'de İslâm Fetihleri*, 81-82.

⁷⁴⁹ Sind bölgesinin sınırları içerisinde bulunan bu şehir aynı zamanda Mansura olarak da bilinmektedir. Geniş bilgi için bk. İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 281-283; Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-büldân*, 283.

⁷⁵⁰ Kûfî, *Fethu's-Sind*, 189-10; Tırâzî, *Mevsûâtü't-târîhi'l-İslâmiyye*, 1/203.

⁷⁵¹ Kûfî, *Fethu's-Sind*, 189; Tırâzî, *Mevsûâtü't-târîhi'l-İslâmiyye*, 1/203.

kazanılan zaferin de Halife Velîd'e bildirmesini istedi. Buradaki işlerin takibi için bir vali atadıktan sonra da Brahmanâbâd'a yöneldi.⁷⁵²

Brahmanâbâd'da bulunan Dâhir'in oğlu جيسيه, Muhammed b. Kâsım'ın بهرور ile دهليله kalelerini itaat altına aldığını öğrendiğinde, ona karşı koymak için hazırlıklara başladı. İlk önce civardaki yöneticilere haber göndererek Kral Dâhir'in öldürüldüğünü, Müslümanlara karşı koymak için de birlikte hareket etmelerini ve kendisine yardımcı birlik göndermelerini istedi. Bu sırada kendisi de Müslümanlara karşı koymak için hazırlıklara devam ediyordu. Aldığı önlemlerin başında, şehrin giriş kapılarına askerî birlikler yerleştirdi. Dâhir'in oğlu جيسيه hazırlıklarını sürdürürken, bu sırada Muhammed b. Kâsım, Brahmanâbâd'a ulaşarak şehri muhasara altına aldı. Savaşa başlamadan önce, şehir halkından ya Müslüman olmalarını ya da cizye vermelerini istedi. Aldığı olumsuz cevap üzerine, İslâm ordusu mancınıklarla kaleyi vurmaya başladı. Kaleyi dövme neticesinde, kale ve burçlarında hasarlar meydana geldi. Ayrıca halkın meskenleri de zarar gördü. Yerel halkın zor durumda kaldığını gören Dâhir'in oğlu جيسيه ile önde gelen komutanlardan bazıları çareyi Hind sınırında bulunan Arûr'a kaçmakta buldular. Bu şekilde komutansız kalan ordu ile zor duruma düşen yerel halk, kaleyi teslim etmek durumunda kaldılar. Böylece Muhammed b. Kâsım altı ay süren mücadele neticesinde şehri fethetti (94/713).⁷⁵³

Muhammed b. Kâsım, Brahmanâbâd'ın fethini gerçekleştirdikten sonra I. Velîd'in talimatıyla dinî, askerî, mâlî ve idârî alanda bazı faaliyetler gerçekleştirmiştir. Dinî alanda; Sind Kralı Dâhir'in veziri olan سياكر ile irtibata geçmiş ve onun Müslüman olmasını istemiştir. Yapılan teklifi kabul eden vezir, İslâm dinine girmiştir. Vezirin Müslüman olması ile bir taraftan Sind bölgesinde güvenilir ve bölge halkı ile irtibat kurmada sorun yaşamayan yöneticilerin tespiti ve ataması yapılmış, diğer taraftan da İslâm dininin yerel halk arasında intişârı hususunda yöntem açısından kendisinden istifade edilmiştir.⁷⁵⁴

⁷⁵² Kûfî, *Fethu's-Sind*, 190; Tırâzî, *Mevsûâtü't-târîhi'l-İslâmiyye*, 1/203. Ayrıca bk. Abduh Sââtî, *İntişâru'l-İslâm*, 120-121.

⁷⁵³ Kûfî, *Fethu's-Sind*, 191-193; Tırâzî, *Mevsûâtü't-târîhi'l-İslâmiyye*, 1/203. Ayrıca bk. Abduh Sââtî, *İntişâru'l-İslâm*, 121-122.

⁷⁵⁴ Kûfî, *Fethu's-Sind*, 190; Tırâzî, *Mevsûâtü't-târîhi'l-İslâmiyye*, 1/203. Ayrıca bk. Abduh Sââtî, *İntişâru'l-İslâm*, 120-121.

Askerî alanda; şehirde hâkimiyeti sağlamak ve kendisinden sonra herhangi bir ayaklanmanın çıkmaması için savaşa başlamadan önce, teslim olma çağrısına olumsuz cevap veren düşman askerlerini öldürmüştür. Çağrısına olumlu cevap veren ve eli silah tutan askerlerden bir kısmını kendi ordusunda, diğer kısmını da şehrin güvenliğini sağlamak için görevlendirmiştir.⁷⁵⁵

Muhammed b. Kâsım, savaş esnasında hasar gören mesken ve ibâdethânelerin zararını tespit etmek için de bir heyet oluşturmuştur. Heyet, şehirde yaptığı inceleme neticesinde, zarar gören ibâdethâneler ile evlerin onarılmasına ve mağdur olan tüm kişilerin zararlarının karşılanmasına karar vermiştir. Yapılan bu muamele yerel halkın bir kısmının Müslüman olmasını, bir kısmının da İslâm'a sempati duymasını sağlamıştır. Böylece yerel halkın İslâm dinine yönelmelerinde gönüllülük prensibi esas alınmıştır.⁷⁵⁶

Mâlî alanda; Müslüman olmayanlar vergiye tabi tutulmuş, vergi hususunda toplum zengin, orta hâlli ve fakir olmak üzere üç grup olarak sınıflandırılmıştır. Bu grupların her birine farklı miktarda vergi sorumluluğu yüklenmiştir. Zengin sınıfına tâbi olanlardan 40 dirhem, orta hâlli sınıfa mensup olanlardan 24 dirhem ve fakir olanlardan ise 12 dirhem olmak üzere yıllık vergi alınması kararlaştırılmıştır.⁷⁵⁷ Vergiye tâbi olan bu sınıflar, Müslüman olmaları hâlinde, vergiden muaf tutulmuşlardır.⁷⁵⁸

İdari açıdan; Muhammed b. Kâsım, şehirden ayrılmadan önce mâlî işlerin takibi için Temîm b. Zeyd el-Kaysî ile Hakem b. Avâne'yi,⁷⁵⁹ vali olarak da Veddâ b. Hamîd en-Necdî'yi atamıştır. Bunun ardından Brahmanâbâd'ın fethini ve burada gerçekleştirdiği tüm icraatları bir mektupla I. Velîd'e bildirmesi için Haccâc'a iletmiş, ayrıca elde edilen ganimetlerin 1/5'ni de ona göndermiştir.⁷⁶⁰ Bu icraatları

⁷⁵⁵ Tırâzî, *Mevsûâtü't-târîhi'l-İslâmiyye*, 1/204.

⁷⁵⁶ Kûfî, *Fethu's-Sind*, 199.

⁷⁵⁷ Kûfî, *Fethu's-Sind*, 199. Abduh Sââtî ise birinci sınıfın vereceği dirhem miktarını 48 olarak belirtmiştir. Bu bilgiyi ise Kûfî'ye dayandırmıştır. Yaptığımız araştırma esnasında, bunun 48 değil 40 olduğu tespit edilmiştir. Abduh Sââtî, *İntişâru'l-İslâm*, 122-123.

⁷⁵⁸ Abduh Sââtî, *İntişâru'l-İslâm*, 122.

⁷⁵⁹ Tırâzî, *Mevsûâtü't-târîhi'l-İslâmiyye*, 1/204. Ayrıca bk. Abduh Sââtî, *İntişâru'l-İslâm*, 121.

⁷⁶⁰ Tırâzî, *Mevsûâtü't-târîhi'l-İslâmiyye*, 1/210. Ayrıca bk. Abduh Sââtî, *İntişâru'l-İslâm*, 123.

gerçekleştiren Muhammed b. Kâsım, Dâhir'in oğlunun sığındığı Arûr (Alûr) üzerine yürümüştür (94/713).⁷⁶¹

Brahmanâbâd'dan ayrılan Muhammed b. Kâsım, Arûr'a⁷⁶² giderken güzergâhı üzerinde bulunan Sâvenderâ⁷⁶³ halkı ile karşılaşmış ve iki taraf arasında, Müslümanları misafir etmeleri ve yol göstermeleri şartı ile anlaşma yapmışlardır.⁷⁶⁴ Buradan ayrılan Muhammed b. Kâsım, yolu üzerinde bulunan Besmend'e⁷⁶⁵ uğramış ve Sâvenderâ halkı ile yaptığı anlaşmanın bir benzerini onlarla da yapmıştır.⁷⁶⁶

Muhammed b. Kâsım, yolu üzerinde bulunan bu iki yeri itaat altına aldıktan sonra, yüksek bir yerde bulunan ve yolları engebeli olan Arûr'a ulaştı ve şehri muhasara altına aldı. Dâhir'in oğlunu korumak için halk, var gücüyle şehri savunuyorlardı. Zor durumda kalan Dâhir'in oğlu ve askerleri kaçarak جتور denilen yere sığındılar. Komutanlarının kaçtığını öğrenen yerel halk, bir heyet oluşturarak Muhammed b. Kâsım'a gönderdiler ve anlaşma yapmak istediklerini belirttiler. Kendileri anlaşma şartı olarak da iki maddeyi öne sürdüler. Buna göre; kendilerinden ne şartla olursa olsun hiçbir kimsenin öldürülmemesini ve ibâdethânelerine dokunulmamasını istediler. Yapılan bu teklif üzerine iki taraf arasında anlaşma sağlandı. Yapılan anlaşmanın ardından Muhammed b. Kâsım, idarî işlerin takibi için Mûsâ b. Ya'kûb b. Tâî b. Muhammed b. Şeybân b. Osman b. Sekâfî'yi, vali olarak da Revvâh b. Esed'i atadı. Yaptığı tüm bu faaliyetleri bir mektupla I. Velîd'e bildirmesi için de Haccâc'a iletti. Ayrıca ganimetlerin 1/5'ini Haccâc'a gönderikten sonra kendisi de Multân üzerine yürüdü.⁷⁶⁷

⁷⁶¹ Kûfî, *Fethu's-Sind*, 185; Abduh Sââtî, *İntişâru'l-İslâm*, 124.

⁷⁶² Sind bölgesinin sınırları içerisinde yer alan bu şehir, Sind nehrinin kıyısında bulunmaktadır. Büyüklük bakımından, Multân'a eş değer durumdadır. Sind nehrinin kıyısında yer alması verimli toprakları da beraberinde getirmiş ve ticarî bakımdan da gelişmesine katkı sağlamıştır. İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 285; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/90.

⁷⁶³ Sind nehrinin doğu kıyısında yer alan bu yerleşim yeri, Rûr ile Besmend arasındaki yol güzergâhı arasında bulunmaktadır. Belâzürî, *Fütûh*, 639.

⁷⁶⁴ Abduh Sââtî, *İntişâru'l-İslâm*, 123.

⁷⁶⁵ Sind bölgesi sınırları içerisinde yer alan küçük bir yerleşim yeridir. Rûr'dan Multân'a giden yolun güzergâhı üzerinde bulunmaktadır. İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 284-285.

⁷⁶⁶ Tırâzî, *Mevsûâtü't-târîhi'l-İslâmiyye*, 1/210. Ayrıca bk. Abduh Sââtî, *İntişâru'l-İslâm*, 124.

⁷⁶⁷ Kûfî, *Fethu's-Sind*, 213; Tırâzî, *Mevsûâtü't-târîhi'l-İslâmiyye*, 1/211-212. Ayrıca bk. Abduh Sââtî, *İntişâru'l-İslâm*, 125.

Arûr'dan sonra Multân⁷⁶⁸ üzerine yürüyen Muhammed b. Kâsım, yol güzergâhı üzerinde bulunan ve idarecisi Becahran b. Bent Becahran Tâkî olan⁷⁶⁹ Sekke (Sikke)'yi on yedi gün süren mücadele neticesinde ele geçirdi.⁷⁷⁰ Sekke'yi itaat altına alan Müslümanlar, Beyâs⁷⁷¹ nehrini geçerek Multân'a ulaştı. Muhammed b. Kâsım'ın Multân şehri üzerine geldiğini öğrenen yöneticisi, Müslümanlara karşı koymak için gerekli hazırlıkları yaparak mücadeleye hazır hâle geldi.⁷⁷² Müslümanların oraya ulaşması ile iki taraf arasında mücadele başladı. İlk anda şehrin dışında yapılan mücadele neticesinde, büyük bir baskıya uğrayan düşman birlikleri çareyi geri çekilmekte buldular. Muhasaranın uzun sürmesi, Müslümanları yiyecek sıkıntısı ile karşı karşıya getirdi. Zor durumda kalan Müslümanlar, binek hayvanlarını keserek yemeye başladılar.⁷⁷³ Tam bu sırada Muhammed b. Kâsım'ın yanına şehir halkından bir kişi gelerek kendi canının bağışlanmasına karşılık suyun şehre giriş yerini göstereceğini söyledi. Muhammed b. Kâsım, suyun şehre girişini kestiğinde, şehir halkı susuz kaldığından, bir süre sonra teslim olmak zorunda kaldılar.⁷⁷⁴

Muhammed b. Kâsım, fetihten sonra I. Velîd'in talimatıyla şehirde önemli çalışmalar gerçekleştirmiştir. Buna göre idarî alanda işlerin yürütülmesi için vali olarak Dâvûd b. Nasr b. Velîd'i atamıştır. Ticarî açıdan ise savaş esnasında zarar gören şehrin yeniden kalkınmasını sağlamak ve halkın refah seviyesini yükseltmek için başta idareciler olmak üzere toplumun tüm kesimine ortak çalışma önermiştir. Buna ilaveten de tâcir, çiftçi ve zanaatkârlar ile yaptığı görüşme neticesinde, onlara eman vereceğini, buna karşılık da şehrin ticarî açıdan kalkınmasına katkıda bulunmalarını, şehirde güvenliği sağlamak maksadıyla bulunacak askerî birliğin giderlerinin karşılanması için de cüzî miktarda vergi ödemelerini istemiştir. Bu

⁷⁶⁸ Sind bölgesinin sınırları içerisinde bulunan Multân, Mansura ile Rûr'un üst tarafında yer almaktadır. Bu şehri diğerlerinden üstün kılan en önemli özelliği ise bölge halkının değer verdiği ana putun burada yer alması olmuştur. İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 283-284; Hamevî, *Mu'cemül-büldân*, 5/263-264; Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-büldân*, 283-284.

⁷⁶⁹ Kûfî, *Fethu's-Sind*, 228; Tırâzî, *Mevsûâtü't-târîhi'l-İslâmiyye*, 1/214-215; Abduh Sââtî, *İntişâru'l-İslâm*, 126.

⁷⁷⁰ Belâzürî, *Fütûh*, 640; Kûfî, *Fethu's-Sind*, 228; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/20; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/307.

⁷⁷¹ Sind'de bulunan en büyük nehirlerden biridir. Bu nehir vasıtasıyla Multân'a geçiş sağlanmaktadır. Hamevî, *Mu'cemül-büldân*, 1/613.

⁷⁷² Belâzürî, *Fütûh*, 640; Kûfî, *Fethu's-Sind*, 227-228; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/20; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/307. Ayrıca bk. Abduh Sââtî, *İntişâru'l-İslâm*, 127.

⁷⁷³ Belâzürî, *Fütûh*, 640; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/20; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/307.

⁷⁷⁴ Tırâzî, *Mevsûâtü't-târîhi'l-İslâmiyye*, 1/215; Sâdâtî, *Târîhu'l-Müslimîn*, 1/63.

görüşmeler neticesinde, yerel halkın önde gelenleri hızlı şekilde şehrin kalkınmasını sağlamak, halkın refah seviyesini yükseltmek ve şehrin onarımı için valiye 60.000 dirhem vermişlerdir. Elde edilen gelirler sonucunda, kısa sürede yapılan çalışmalar ile şehir tekrar eski hâline dönüştürülmüştür.⁷⁷⁵

Muhammed b. Kâsım'ın Sind bölgesinde gerçekleştirdiği fetihlerin genel durumu hususunda şunları söyleyebiliriz; I. Velîd'in talimatıyla, Sind bölgesinde gerçekleştirdiği fetihlerin ziraî, dinî, askerî ve mâlî sonuçları olmuştur. Ziraî açıdan Muhammed b. Kâsım, çiftçilerin sorunlarını gidermek ve verimli arazilerin ekilmesini sağlamak için İkrime b. Reyhân eş-Şâmî'yi görevlendirmiştir. Kendisinden kısa sürede toprakların verimli hâle getirilmesi için gerekli çalışmaların yapılmasını ve çiftçilere her konuda destek verilmesini istemiştir. Böylece bu bölgede ziraat alanında önemli çalışmalar gerçekleştirilmiştir.⁷⁷⁶

Dinî açıdan Muhammed b. Kâsım, fethini gerçekleştirdiği yerlerde, İslâm dininin yayılmasını ve Müslümanların ibâdetlerini yerine getirmelerini sağlamak için cami ve mescidler inşa etmiştir. Gayri müslimlere karşı da herhangi bir zorlamada bulunulmamış ve kendi dinlerine göre ibâdetlerini yerine getirmelerine müsaade edilmiştir. Müslümanlar, bu davranışları ile yerel halkın gönlünü kazanmışlar ve onların İslâm dinine girmelerine vesile olmuşlardır.⁷⁷⁷

Askerî açıdan ise Sind bölgesine 6.000 asker ile gelen Muhammed b. Kâsım'ın fetihler sonucunda, Müslüman olanlardan eli silah tutan kişilere görev vererek ordusunu daha da güçlenmiştir. Bu katılımlar ile İslâm ordusunun sayısı 50.000'e yükselmiştir.⁷⁷⁸ Böylece bölgede güçlenen İslâm ordusu sayesinde Müslümanlar, kısa sürede kara ticaretinde üstünlüğü ele geçirmişlerdir. Ayrıca deniz ticaretinde de korsanların gücü kırılarak, rahat bir şekilde ticaret yapmalarının önü açılmıştır. Bu üstünlük sayesinde bölgede uzun süre ayaklanmalara rastlanılmamıştır.

⁷⁷⁵ Kûfî, *Fethu's-Sind*, 233; Tırâzî, *Mevsûâtü't-târîhi'l-İslâmiyye*, 1/215-216. Ayrıca bk. Sâdâtî, *Târîhu'l-Müslimîn*, 1/63-64; Abduh Sââtî, *İntişâru'l-İslâm*, 129.

⁷⁷⁶ Tırâzî, *Mevsûâtü't-târîhi'l-İslâmiyye*, 1/217.

⁷⁷⁷ Kûfî, *Fethu's-Sind*, 204. Geniş bilgi için bk. Tırâzî, *Mevsûâtü't-târîhi'l-İslâmiyye*, 1/215-216; Sâdâtî, *Târîhu'l-Müslimîn*, 1/63-64; Abduh Sââtî, *İntişâru'l-İslâm*, 129.

⁷⁷⁸ Kûfî, *Fethu's-Sind*, 233; Tırâzî, *Mevsûâtü't-târîhi'l-İslâmiyye*, 1/218; Abduh Sââtî, *İntişâru'l-İslâm*, 129.

Fetihlerin sonucunda malî olarak Müslümanlar, bol miktarda altın ele geçirmişlerdir.⁷⁷⁹ Bazı kaynaklar, özellikle de Multân'ın fethi neticesinde çok ganimet elde edilmesinin sebebini şehirde bulunan puthaneden kaynaklandığını belirtmişlerdir. Multân'da, bölge halkı tarafından “Şems” diye isimlendirilen bir put⁷⁸⁰ mukaddes sayılmıştır. Sind halkı, bu puta birçok bağışta bulunmuşlardır. Puthanede ele geçirilen ganimetler bir taraftan Müslümanların ekonomik açıdan güçlenmesini sağlarken, diğer taraftan da bu cephede mücadele veren askerlerin hisselerine düşen ganimet paylarının artmasına da vesile olmuştur.⁷⁸¹ Bu bölgede ele geçirilen ganimetler hakkında Belâzürî, İbnü'l-Esîr ve Nüveyrî gibi tarihçiler önemli bilgiler vermişlerdir. Bu tarihçilere göre Haccâc, Sind bölgesinin hesaplarını incelediğinde, Muhammed b. Kâsım'a 60 milyon dirhem verdiğini ve buna karşılık da onun devlet hazinesine 120 milyon dirhem gönderdiğini belirtmişlerdir.⁷⁸² Aradaki farka bakıldığında, Sind bölgesinde gerçekleştirilen fetihlerin devlet hazinesine ne kadar büyük katkıda bulunduğu görülmüştür.

Muhammed b. Kâsım, bölgede gerekli düzenlemeleri yaptıktan sonra, sefere çıkmak üzere iken her daim destekçisi olan ve kendisini göreve getiren Haccâc'ın ölüm haberini almıştır (95/714). Bu duruma çok üzülen Muhammed b. Kâsım, seferlerine devam etmek için daha önceden fethini gerçekleştirdiği Arûr'a gelmiş ve gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra, ordusundan bir kısmını Arûr'a bağlı olan Beylemân üzerine diğer bir kısmını da yine Arûr'a yakın Sürest'e göndermiştir. Bu iki yerin halkı herhangi bir direnişte bulunmayarak ona itaat etmişlerdir.⁷⁸³ Muhammed b. Kâsım, daha sonra Kîrec⁷⁸⁴ üzerine yürümüştür.⁷⁸⁵ Buranın üzerine

⁷⁷⁹ Belâzürî, *Fütûh*, 640; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/20; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/307.

⁷⁸⁰ Putun özellikleri hakkında geniş bilgi için bk. Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/263; Kûfî, *Fethu's-Sind*, 216-217. Ayrıca bk. Tırâzî, *Mevsûâtü't-târîhi'l-İslâmiyye*, 1/212; Hasan İbrâhim Hasan, *İslâm Tarihi*, 1/390.

⁷⁸¹ Belâzürî, *Fütûh*, 640; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/263-264; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/20; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/307; İbn Haldûn, *Târih*, 3/73.

⁷⁸² Belâzürî, *Fütûh*, 640-641; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/20; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/308.

⁷⁸³ Belâzürî, *Fütûh*, 641; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/62-63; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/307. Ayrıca bk. Tırâzî, *Mevsûâtü't-târîhi'l-İslâmiyye*, 1/219; Dahlân, *Fütûhâtü'l-İslâmiyye*, 1/188. Tırâzî, Beylemân'ın Arûr'dan küçük olduğunu ve sınırlarının tam olarak belirlenemediğini ifade etmiştir. Tırâzî, *Mevsûâtü't-târîhi'l-İslâmiyye*, 1/219. Yine Tırâzî Sürest'in küçük bir yerleşim yeri olduğunu ve Arûr'un yakınında bulunduğunu belirtmiştir. Tırâzî, *Mevsûâtü't-târîhi'l-İslâmiyye*, 1/219.

⁷⁸⁴ Bu yerleşim yeri hakkında geniş bilgi için bk. Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/506-507; Himyerî, *Ravzü'l-mi'târ*, 491.

⁷⁸⁵ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 305; Belâzürî, *Fütûh*, 641; Kûfî, *Fethu's-Sind*, 219-220; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/62-63; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/307-308.

yürümesinin sebebi, Multân'da yapılan savaşın sonucunda, Dâhir'in oğlu Ceysiyye'nin 700 kadar askeri ile buraya sığınması olmuştur. Müslümanların üzerine geldiğini haber alan Kîrec yöneticisi Devher, karşı koymak için gerekli hazırlıkları yapmış ve iki taraf Kîrec sınırları içerisinde yeri belirtilmemiş bir mahalde karşı karşıya gelmişlerdir. İki taraf arasında yapılan mücadeleyi Müslümanlar kazanmış ve savaşın sonucunda, bir rivâyete göre Devher'in öldürüldüğü, diğer bir rivâyete göre ise ordusunun hezimete uğrayacağını anladığından savaş alanından kaçtığı belirtilmiştir.⁷⁸⁶ Devher'in ölümüyle ilgili bu iki rivâyeti değerlendirdiğimizde; Belâzürî'nin başka bir rivâyette “Biz, Devher'i öldürdük; süvariler, süvari bölüklerini birbiri arkasından öldürüyorlardı” demiş olması⁷⁸⁷ ve Nüveyrî'nin de öldürüldüğünü ifade etmiş olması, Devher'in savaş alanında öldürülmüş olabileceği yönündeki kanaatimizi güçlendirmektedir.⁷⁸⁸ Savaşın neticesinde, Muhammed b. Kâsım, savaş başlamadan önce teslim çağrısına olumlu cevap vermeyen eli silah tutan kişileri öldürmüştür. Ayrıca birçok esir ve bol miktarda ganimet ele geçirmiştir.⁷⁸⁹ Buradaki idarî ve askerî işleri düzenledikten sonra da Keşmîr üzerine sefer düzenleyeceği sırada, kendisine Halife Velîd'in ölüm haberi ulaşmıştır. Halife Velîd'in ölümünden sonra yerine geçen kardeşi Süleyman b. Abdülmelik onu görevden alarak yerine Yezîd b. Ebî Kebşe es-Seksekî'yi Sind valisi olarak atamış ve böylece Muhammed b. Kâsım'ın valiliği sona ermiştir.⁷⁹⁰

⁷⁸⁶ Belâzürî, *Fütûh*, 641; Kûfî, *Fethu's-Sind*, 219-220; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/62-63; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/307-308.

⁷⁸⁷ Belâzürî, *Fütûh*, 641.

⁷⁸⁸ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/307.

⁷⁸⁹ Belâzürî, *Fütûh*, 641; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/62; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/308.

⁷⁹⁰ Belâzürî, *Fütûh*, 641; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/62-63; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/308. Ayrıca bk. Sâlim, *Târîhu'd-devleti'l-Arabiyye*, 631-632; Sıddıqî, “Muhammed b. Kâsım es-Sekafî”, 30/549.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

VELÎD B. ABDÜLMELİK DÖNEMİNDE İMAR FAALİYETLERİ VE SOSYO-KÜLTÜREL GELİŞMELER

1. İMAR FAALİYETLERİ

Müslümanların Mekke'den Medine'ye hicretinin akabinde, Mescid-i Nebevî'yi inşa etmeleri, bir taraftan imar faaliyetlerinin başladığını gösterirken, diğer taraftan da mimarî açıdan İslâm sanatının temellerinin atılmasına önemli bir katkı sağlamıştır. Peygamber Efendimiz (sav)'in vefatından sonra görevi üstlenen dört halife döneminde, İslâm fetihleri Arap yarımadasının dışına doğru hızlı şekilde ilerlemiştir. Müslümanlar elde ettikleri Irak, Suriye, Filistin, Mısır ve İran topraklarının hâkimiyetlerinde kalması için bu yerlerde iskân politikası uygulamışlardır. Bu politika sonucunda, şehirlere yerleştirilen halkın ihtiyaçlarının karşılanması için de bazı imar faaliyetleri gerçekleştirmişlerdir. Yapılan faaliyetler geniş çapta olmasa da oraya yerleşen Müslümanların ihtiyaçlarını karşılayacak düzeyde olmuştur. Emevîler zamanında, Muâviye iç ve dış politikada istikrarı sağladıktan sonra, devlet teşkilatında önemli icraatlar gerçekleştirmiş olsa da mimarî açıdan fazla bir gelişme yaşanmamıştır. Bu durum Abdülmelik b. Mervân zamanına kadar devam etmiştir. Onun zamanında isyanlar bastırıldıktan sonra imar faaliyetlerine de başlanılmıştır. Abdülmelik'ten sonra yerine geçen oğlu Velîd, babası döneminde başlatılan İslâm fetihlerine hız vererek geniş coğrafyaya yaymıştır. Fetihler sonucunda, önemli ticaret merkezlerinin Müslümanların eline geçmesi, bol miktarda ganimet ve vergilerin hazineye aktarılması ile başta imar çalışmaları olmak üzere diğer alanlarda da önemli faaliyetler gerçekleştirilmiştir. Bunlardan biri Mescid-i Nebevî'nin genişletilmesi, diğeri de Şam Ümeyye Camii ile Kusayru Amra sarayının inşası olmuştur. Ayrıca farklı alanlarda imar faaliyetleri ile sosyo-kültürel etkinliklerin hayata geçirilmesi için de çalışmalar başlatılmıştır.

1.1. Mescid-i Harâm'ın Genişletilmesi

1.1.1. Velîd b. Abdûlmelik Öncesi Mescid-i Harâm'ın Genel Durumu

İslâm'ın ilk mescidlerinden biri olan ve Kâbe'nin etrafını kuşatan Mescid-i Harâm'ı⁷⁹¹ diğer mescidlerden ayıran en büyük özellik avlusunun ortasında Kâbe'nin yer alması olmuştur. Başlangıçta Müslümanların sayısının az olması nedeniyle mimarî açıdan sade bir şekilde kalan Mescid-i Harâm, zaman içerisinde Müslümanların sayısının artmasıyla farklı dönemlerde genişletilmiş ve bazı dönemlerde de bakım-onarımdan geçirilmiştir. Hz. Muhammed (sav) ve Hz. Ebû Bekir dönemlerinde, Kâbe'nin çevresini kuşatan alan boş bir mekândan ibaret olmuş ve Müslümanlar ibâdetlerini bu alanda yerine getirmişlerdir. Müslümanların sayısının artmasıyla alan yetersiz kalmış, ayrıca mescidin etrafını kuşatan mesken sayılarının çoğalmasıyla da ibâdet için gelenler zorluk yaşamaya başlamışlardır.⁷⁹² İşte bu sebeplerden dolayı Hz. Ömer (17/638),⁷⁹³ Mescid-i Harâm'ın etrafındaki evleri satın alarak yıktırılmış ve Mescid'e dâhil etmiştir. Ayrıca mescidin etrafını duvarla çevirmiş ve aydınlatma işlevini de duvarların üzerine yerleştirdiği چراغlar ile sağlamıştır.⁷⁹⁴ Böylece Hz. Ömer döneminde yapılan genişletme faaliyeti sonucunda, Mescid-i Harâm'ın alanı yüzde yetmiş oranında artarak 3613 m²'ye ulaşmıştır.⁷⁹⁵

Hz. Osman döneminde ise devamlı artan cemaat sayısına karşılık Mescid-i Harâm yetersiz kalmıştır. Hz. Ömer zamanında olduğu gibi Hz. Osman da (27/647),⁷⁹⁶ Mescid-i Harâm'ın etrafındaki evleri satın alarak daha da genişletmiştir.

⁷⁹¹ Mescid-i Harâm hakkında geniş bilgi için bk. Ahmed b. Ahmed Zebîdî, *Sahîhi Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, çev. A. Naim-K. Miras (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1984), 6/49-52; Mustafa S. Küçükbaşcı, *Cahiliye'den Emevîlerin Sonuna Kadar Haremeyn* (İstanbul: İsar Vakfı Yayınları, 2003), 74-75; Nebi Bozkurt - Mustafa Sabri Küçükbaşcı, "Mescid-i Harâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/273-277.

⁷⁹² Can, *İslâm'ın Üç Kutsal Mabedi*, 47-48.

⁷⁹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/360; Can, *İslâm'ın Üç Kutsal Mabedi*, 48; Fatih Erkoçoğlu, "İmar Faaliyetleri", *Emevîler Dönemi, Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, ed. İrfan Aycan (Ankara: Otto Yayınları, 2017), 224.

⁷⁹⁴ Belâzürî, *Fütûh*, 66; Ebû'l-Velîd Muhammed b. Abdullah el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, thk. Abdûlmelik b. Abdullah b. Dehîş (by., Mektebetü'l-Esedî, 1424/2003), 593; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/146; Zebîdî, *Sahîhi Buhârî Muhtasarı*, 6/49.

⁷⁹⁵ Küçükbaşcı, *Haremeyn*, 75; Bozkurt - Küçükbaşcı, "Mescid-i Harâm", 29/273.

⁷⁹⁶ Can, *İslâm'ın Üç Kutsal Mabedi*, 48; Küçükbaşcı, *Haremeyn*, 75.

Ayrıca Mescid'in etrafındaki duvarların yükseklik seviyesini de artırmıştır. Bununla birlikte avluyu kuşatan ve tek sıradan oluşan ilk revak'ı yaptıran da Hz. Osman olmuştur.⁷⁹⁷ Böylece Hz. Osman döneminde yapılan genişletme faaliyeti sonucunda, Mescid-i Harâm'ın alanı yüzde yirmi dört artarak 4482 m²'ye ulaşmıştır.⁷⁹⁸

Hz. Osman döneminde gerçekleştirilen bu değişiklik ile Abdullah b. Zübeyr'in Hicaz hâkimiyetine kadar gelinmiştir. Abdullah b. Zübeyr ise genişletme aşamasında, Kureyş halk meclisi olarak bilinen Dâru'n-Nedve'yi Mescid-i Haram'a katmış⁷⁹⁹ ve Hicr'i de Kâbe'ye dâhil etmiştir.⁸⁰⁰ Hz. Osman zamanında ilave edilen revaklar yenilenmiş,⁸⁰¹ Kâbe'nin kapısı altın levhalarla süslenmiş ve anahtarları da altından yapılmıştır.⁸⁰²

Abdûlmelik b. Mervân, Abdullah b. Zübeyr'e karşı verilen mücadele aşamasında mancınıkla atılan taşlar sonucunda zarar gören Kâbe'nin onarılmasını Haccâc'dan istemiştir. Bunun üzerine Haccâc, Kâbe'yi yeniden inşa etmiş ve Hicr'i önceden olduğu gibi Kâbe'nin dışında bırakmıştır.⁸⁰³ Ayrıca Mescid-i Harâm'ın dış duvarlarını yükseltmiş, revakların tavanını sac ağacıyla örtmüş ve tavanı tutan direkleri de altınla süslemiştir.⁸⁰⁴ Böylece Hz. Ömer zamanında başlayıp farklı dönemlerde gerçekleştirilen genişletme faaliyetleri sonucunda Mescid-i Haram, Velîd b. Abdûlmelik dönemine kadar gelmiştir.⁸⁰⁵

1.1.2. Velîd b. Abdûlmelik Döneminde Mescid-i Harâm'ın Genişletilmesi

Velîd b. Abdûlmelik döneminde, fetihler neticesinde elde edilen gelirler ile şehirlerde imar faaliyetlerine başlanılmıştır. I. Velîd, gerçekleştirilecek imar faaliyetleri hususunda valilere mektuplar gönderdiği gibi Mekke valisi Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'ye de bir mektup yazmış ve şehrin genelinde imar faaliyetlerini

⁷⁹⁷ Belâzürî, *Fütûh*, 66-67; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 593; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/146; Zebidî, *Sahîhi Buhârî Muhtasarı*, 6/49.

⁷⁹⁸ Küçükaşçı, *Haremeyn*, 75; Bozkurt - Küçükaşçı, "Mescid-i Harâm", 29/273.

⁷⁹⁹ Can, *İslâm'ın Üç Kutsal Mabedi*, 49.

⁸⁰⁰ Belâzürî, *Fütûh*, 66-67; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 305-306.

⁸⁰¹ Can, *İslâm'ın Üç Kutsal Mabedi*, 49.

⁸⁰² Belâzürî, *Fütûh*, 67-68.

⁸⁰³ Belâzürî, *Fütûh*, 68; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 305-306.

⁸⁰⁴ Can, *İslâm'ın Üç Kutsal Mabedi*, 49.

⁸⁰⁵ Mescid-i Harâm hizmetleriyle ilgili olarak ayrıca bk. Ömer Aktaş, "Süfyânîler Dönemi Emevî Hac Emîrleri ve Uygulamaları", *Hac Tarihi* (Ankara: TDV Yayınları, 2021), 49-55.

başlatmasını istemiştir.⁸⁰⁶ Çünkü Abdullah b. Zübeyr ile yapılan mücadele esnasında başta Kâbe olmak üzere şehrin bazı yerleri zarar görmüştür. Bu durumu bilen Halife Velîd, Mekke şehrinin güzelleştirilmesi ve Kâbe'nin onarılması için devlet bütçesinden 36 bin dinar civarında bir bütçe ayırmış, bu meblağın dışında başta çeşitli süs eşyaları olmak üzere, taş sütunları ile mermerleri de valiye göndermiştir.⁸⁰⁷ İmar faaliyetine ilk önce Kâbe'nin çevresinden başlayan vali, Kâbe'nin civarını iri yassı taşlarla döşetmiştir. Bunun yanı sıra başta Kâbe'nin kapısı olmak üzere içerideki sütunlar ile yağmur sularını akıtan oluğu da altın levhalarla kaplatmıştır.⁸⁰⁸ Ayrıca Mescid'in sütun ve direklerini de altınla süslemiştir. Böylece altınla süsleme işini İslâm medeniyetine dâhil eden ilk devlet adamı olarak anılmıştır.⁸⁰⁹ Yine Mescid-i Harâm'a ilk defa mermer⁸¹⁰ ve taş sütunlar⁸¹¹ yerleştiren ve üzerlerine de tek kemer yaptıran, revakların üstünü de tezyinatlı tavanla kaplattıran kişi olmuştur.⁸¹² Mescid-i Harâm'ın duvarları kesme taştan yapılmıştır. Tavanı tutan sütunların başlıkları ise sarıyı yansıtan altın levhalarla kaplanmıştır.⁸¹³ Mescid-i Harâm'ın içini mermerle döşeten I. Velîd, kemerlerin yüzeyini de füseyfisa diye isimlendirilen mozaik tezyin tekniğiyle süslemiştir. Ayrıca Mescid-i Harâm'ın duvarlarının üzerine süs unsuru olarak da burçlar yerleştirmiştir.⁸¹⁴

Mekke valisi Hâlid b. Abdullah, Kâbe ile Mescid-i Harâm'da gerçekleştirmiş olduğu bu çalışmalar ile yetinmemiş, ayrıca Mekke'de yaşanan su sıkıntısını ortadan kaldırmak için de Sekabe dağında bir kuyu kazdırmıştır. Buradan çıkardığı suyu ise kurşun borularla Mekke'ye getirerek taştan yaptırdığı bir havuzda toplatmıştır. Burada toplanan suyu, Zemzem kuyusu ile Rûknü'l-Esved arasında yapılan bir havuza akıtarak, Mekke sakinleri ile Kâbe'yi ziyarete gelenlerin hizmetine

⁸⁰⁶ Zebîdî, *Sahîhi Buhârî Muhtasarı*, 6/49.

⁸⁰⁷ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 307. Ayrıca bk. Temir, *Emevîler'de Valilik Kurumu*, 119.

⁸⁰⁸ Belâzürî, *Fütûh*, 68; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 307. Ayrıca bk. Temir, *Emevîler'de Valilik Kurumu*, 119.

⁸⁰⁹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 307.

⁸¹⁰ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 598; Zebîdî, *Sahîhi Buhârî Muhtasarı*, 6/49.

⁸¹¹ Belâzürî, *Fütûh*, 68; Erkoçoğlu, "İmar Faaliyetleri", 225; Can, *İslâm'ın Üç Kutsal Mabedi*, 49.

⁸¹² Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 598; Can, *İslâm'ın Üç Kutsal Mabedi*, 49; Küçükaşcı, *Haremeyn*, 77.

⁸¹³ Can, *İslâm'ın Üç Kutsal Mabedi*, 49-50; Küçükaşcı, *Haremeyn*, 77.

⁸¹⁴ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 598-599; Can, *İslâm'ın Üç Kutsal Mabedi*, 49-50; Erkoçoğlu, "İmar Faaliyetleri", 225.

sunmuştur.⁸¹⁵ Safa ile Merve arasına yerleştirdiği kandiller ile de bu iki tepe arasını aydınlatmıştır.⁸¹⁶ Ayrıca vali Kâbe’de ibâdete yönelik çalışmalar da gerçekleştirmiştir. Kâbe’yi tavaf sırasında düzensizliği ortadan kaldırmak için saf düzenini getirmiş, kadın ve erkeklerin aynı grupta karmaşık bir şekilde tavaf etmelerini önlemek için de ayrı ayrı gruplar halinde tavaf etmelerini sağlamıştır.⁸¹⁷

Sonuç olarak diyebiliriz ki; Mescid-i Harâm’da, Hz. Ömer döneminde başlayıp, Abdullah b. Zübeyr’in Hicaz hâkimiyeti ve Abdülmelik b. Mervân zamanında gerçekleştirilen çalışmalar ile I. Velîd zamanına kadar gelinmiştir. I. Velîd (91/709) hac emirliğini yerine getirmek için Medine ve Mekke şehirlerine uğramış ve valilerin gerçekleştirmiş olduğu çalışmaları yerinde denetlemiştir. Bu iki şehirde halka konuşma yapan I. Velîd, çeşitli hediyeler dağıttıktan sonra da Şam’a dönmüştür.⁸¹⁸ Bu davranışı ile I. Velîd hem dinî değerlere hem de imar faaliyetlerine ne kadar önem verdiğini göstermiştir. Ayrıca halka verilen vaatlerin yerine getirilip getirilmediğini, valilerin istedikleri gibi davranamayacaklarını her daim devletin denetim ve kontrolünde olduklarını da hissettirmiştir. Böylece Mekke valisi Hâlid b. Abdullah tarafından yapılan çalışmalar sonucunda (91/709), Mescid-i Harâm’ın alanı 10270 m²’ye ulaşmıştır. Mescid-i Haram’da uygulanan yeni tezyinat ve sitiller, İslâm mimarisinin oluşumu ile gelişimine de katkı sağlamıştır.

1.2. Mescid-i Nebvî’nin Genişletilmesi

1.2.1. Velîd b. Abdülmelik Öncesi Mescid-i Nebvî’nin Genel Durumu

Hz. Muhammed (sav), arkadaşları ile Mekke’den Medine’ye hicret ettiği zaman, Müslümanların ibâdetlerini yerine getirebilmeleri ve diğer faaliyetlerini de

⁸¹⁵ Taberî, *Târîh*, 6/440; İbnü’l-Esîr, 4/18. Ayrıca bk. Temir, *Emevîler’de Valilik Kurumu*, 119-121; Abdülkerim Özeydin, “Hâlid b. Abdullah el-Kasrî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/281-282.

⁸¹⁶ Temir, *Emevîler’de Valilik Kurumu*, 119; Özeydin, “Hâlid b. Abdullah el-Kasrî”, 15/281.

⁸¹⁷ Özeydin, “Hâlid b. Abdullah el-Kasrî”, 15/281.

⁸¹⁸ Taberî, *Târîh*, 6/466-467; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/32-33; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/206. I. Velîd, Mescid-i Nebvî’yi ziyareti esnasında Saîd b. Müseyyeb ile karşılaşmıştır. Bu ikisi arasında geçen diyalog için bk. Taberî, *Târîh*, 6/465-466; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/33.

icra etmeleri için bir mescid yaptırmıştır.⁸¹⁹ Peygamber Efendimiz (sav)'in yaptırdığı mescid zaman ilerledikçe Müslümanların sayısının artması sonucunda artık ihtiyaçlara cevap veremez hâle gelmiştir.⁸²⁰ Bunun üzerine mescidin genişletilmesi gündeme gelmiş ve 7/628 yılında Hayber dönüşünde yeni ilaveler yapılmasına karar verilmiştir. Yapılan ilk çalışma aşamasında Hz. Muhammed (sav)'in tavsiyesi üzerine Hz. Osman mescide yakın olan yerleri satın alarak mescide dâhil etmiştir. Yapılan bu değişiklik sonucunda, kare planı şeklini alan mescidin alanı 100x100 zirâyâ ulaşmıştır.⁸²¹

Peygamber Efendimiz (sav) döneminde inşa edilen ve Hayber dönüşü yapılan bu genişletme faaliyeti dışında Mescid-i Nebevî herhangi bir değişikliğe tâbi tutulmadan, onun vefatına kadar bu şekliyle devam etmiştir. Peygamber Efendimiz (sav)'in vefatından sonra ise Hulefâ-yi Râşidîn döneminde önemli değişikliklere gidilmiştir. Bazı kaynaklar, Hz. Ebû Bekir döneminde Mescid-i Nebevî ile ilgili herhangi bir değişikliğin yapılmadığını belirtirlerken,⁸²² diğer bir kısım müellifler de sadece kirişleri çürüten gölgeliğin aynı cins malzeme ile yenilendiğini ifade etmişlerdir.⁸²³ Böylece Hz. Ebû Bekir döneminde sadece belirtilen bu değişiklik yapılmıştır.⁸²⁴ Hz. Ömer ise 17/638 yılında mescidin civarındaki bazı evleri istimlak ederek genişletme çalışması gerçekleştirmiştir.⁸²⁵ Yapılan çalışma sonucunda, kapı

⁸¹⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/230; Belâzürî, *Fütûh*, 5-6; Muhammed b. Abdullah b. Battûta, *Tuhfetü'n-nüzzâr fî garâ'ibi'l-emsâr ve'l-acâibi'l-esfâr*, sad. Mümin Çevik (İstanbul: yy., ts.), 96; Ali b. Abdullah es-Semhûdî, *Hulâsatü'l-vefâ bi ahhâri dâri'l-Mustafâ* (by., yy., 1403/1983), 189.

⁸²⁰ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 562; Semhûdî, *Hulâsatü'l-vefâ*, 189. Ayrıca bk. Erkoçoğlu, "İmar Faaliyetleri", 226; Nebi Bozkurt - Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Mescid-i Nebevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 29/282.

⁸²¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/240; İbn Battûta, *Tuhfetü'n-nüzzâr*, 96; Zebîdî, *Sahîhi Buhârî Muhtasarı*, 4/202. Ayrıca bk. İbrâhim Ateş "Mescid-i Nebevî'nin Yapıldığı Günden Bu Yana Geçirdiği Genişletme Çabaları", *Vakıflar Dergisi* (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1994), 24/6. Burada verilen 100x100 zira ölçüsü, Peygamber Efendimiz (sav)'in Hayber dönüşü Mescid-i Nebevî'de yapmış olduğu genişletme faaliyeti sonucunda ulaşılmış ölçüdür. İlk anda Mescid-i Nebevî'nin inşaatına başlandığında ölçülerinin 60x70 veya 70x70 olduğu belirtilmiştir. İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/239; İbn Battûta, *Tuhfetü'n-nüzzâr*, 96; Semhûdî, *Hulâsatü'l-vefâ*, 190; Zebîdî, *Sahîhi Buhârî Muhtasarı*, 4/202.

⁸²² Belâzürî, *Fütûh*, 6; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/102.

⁸²³ Ebû Dâvûd Süleyman b. Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *Sünen* (Humus: yy., 1969), 1/312; Semhûdî, *Hulâsatü'l-vefâ*, 229. Geniş bilgi için bk. Semhûdî, *Hulâsatü'l-vefâ*, 229-234; Küçükaşçı, *Haremeyn*, 221.

⁸²⁴ Küçükaşçı, *Haremeyn*, 221; Can, *İslâm'ın Üç Kutsal Mabedi*, 81. Ayrıca bk. Hilmi Ziya Ülken, *İslâm Sanatı* (İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları, 1948), 34.

⁸²⁵ Ebû Dâvûd, *Sünen*, 1/311; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 562; Belâzürî, *Fütûh*, 6-7. Ayrıca bk. Şehrî, *İmâratü'l-mescidi'n-nebevî*, 107; Ateş, "Mescid-i Nebevî'nin Yapıldığı Günden Bu Yana Geçirdiği Genişletme Çabaları", 24/7.

sayısı altıya çıkartılan Mescid-i Nebevî'nin boyutları kuzeyden güneye 140, doğudan batıya ise 120 zirâ'ya ulaşmıştır.⁸²⁶ Hz. Ömer bu genişletme aşamasında mescidin batı tarafı ile kible tarafına bazı ilavelerde bulunmuştur. Böylece kible tarafında yapılan ilavenin sadece bir revaktan, batı tarafına yapılan ilavenin ise iki sütundan ibaret olması ile minberden itibaren bir sırada toplam 7 sütun olduğu belirtilmiştir.⁸²⁷

Hz. Osman döneminde de Mescid-i Nebevî'nin duvarları ve sütunları süslemeli taşlardan yapılmış olup, tavanı ise tik ağacı ile kapatılmıştır.⁸²⁸ Böylece yapılan çalışmalar neticesinde, mescidin boyutları (160x150) zirâ ulaşmıştır.⁸²⁹ Binada yapılan bu çalışmalar aşamasında malzeme olarak kireç ve yontma taş kullanılmıştır. Çalışma aşamasında kapı sayısı ile ilgili herhangi bir değişiklik olmamış ve Hz. Ömer döneminde olduğu gibi 6 kapı olarak kalmıştır.⁸³⁰

Sonuç olarak diyebiliriz ki; Peygamber Efendimiz (sav) zamanında inşa edilen Mescid-i Nebevî'de ilk değişiklik, Hayber dönüşü yine Hz. Muhammed (sav) tarafından yapılmıştır. Onun vefatına kadar önceden de belirttiğimiz gibi herhangi bir değişikliğe tâbi tutulmadan dört halife dönemine kadar gelmiştir. Bu dönemde ise en önemli değişiklik Hz. Ömer ile Hz. Osman zamanında gerçekleştirilmiştir. Hz. Osman döneminden sonra Halife Velîd zamanına kadar tarihî kaynaklarda Mescid-i Nebevî ile ilgili herhangi bir yenileme çalışmasına rastlanılmamıştır.

1.2.2. Velîd b. Abdülmelik Döneminde Mescid-i Nebevî İle İlgili Yapılan Çalışmalar

Velîd b. Abdülmelik, Peygamber Efendimiz (sav) tarafından inşa edilen, Hz. Ömer ile Hz. Osman dönemlerinde kısmî genişletme ve tadilatlar yapılarak zamanına kadar gelen Mescid-i Nebevî'de günün gelişmelerine göre hizmet verebilmesi için

⁸²⁶ Semhûdî, *Hulâsatü'l-vefâ*, 230-233; Bozkurt - Küçükaşcı, "Mescid-i Nebevî", 29/282. Ayrıca bk. Erkoçoğlu, "İmar Faaliyetleri", 227; Can, *İslâm'ın Üç Kutsal Mabedi*, 81. Zirâ hakkında bk. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971), 663.

⁸²⁷ Semhûdî, *Hulâsatü'l-vefâ*, 230-231.

⁸²⁸ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 562; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer*, 4/260; Semhûdî, *Hulâsatü'l-vefâ*, 235. Ayrıca bk. İbrahim Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1992), 15/322-323.

⁸²⁹ Taberî, *Târih*, 4/267; Semhûdî, *Hulâsatü'l-vefâ*, 235-237; Küçükaşcı, *Haremeyn*, 221-222. Ayrıca bk. Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, 15/322-323.

⁸³⁰ Taberî, *Târih*, 4/267; İbn Battûta, *Tuhfetü'n-nüzzâr*, 96; Semhûdî, *Hulâsatü'l-vefâ*, 237; Ateş, "Mescid-i Nebevî'nin Yapıldığı Günden Bu Yana Geçirdiği Genişletme Çabaları", 24/7.

bazı ilave ve değişikliklere gitmeye karar vermiştir.⁸³¹ Bunun için de Medine valisi Ömer b. Abdülazîz'e (87-88/706-707) bir mektup göndermiştir.⁸³² Belâzürî, Halife Velîd'in Ömer b. Abdülazîz'e yazdığı mektupta, sadece Mescid'in genişletilmesini istediğini belirtmiştir.⁸³³ Bazı tarihî kaynaklar da konu hakkında detaylı bilgi vermişlerdir. Bunlara göre; "Mescidi genişlet, şayet etrafında bulunan kişiler mülklerini satarlarsa al, satmaya yanaşmayan olursa, kıymet takdir et ve o şekilde al, sonra binalarını yık, onlara evlerinin bedelini öde, çünkü bu hususta Hz. Ömer ile Hz. Osman gerçek bir seleftirler, onlar da böyle yapmışlardır" dediğini ifade etmişlerdir.⁸³⁴

Halife Velîd'in Medine'de yapılacak imar faaliyetleri ile yakından ilgilendiği, Mescid-i Nebvî'nin 200x200 zirâ ebadında genişletilmesini ve Peygamber Efendimiz (sav)'in eşlerine ait odaların da mescide dâhil edilmesini vali Ömer b. Abdülazîz'den istediği anlaşılmaktadır.⁸³⁵

Mektubu emir telakki eden Ömer b. Abdülazîz, inşaata başlayacağı sırada iki sorun ile karşılaşmıştır. Bunlardan biri, mescidin tadilatından önce yaşanmıştır. Şöyle ki; Halife Velîd'in mektubu Medine valisi Ömer b. Abdülazîz'e ulaştığında, istişare heyetini toplamış ve bu konu hakkında onlarla değerlendirme yapmıştır. Yapılan değerlendirme sonucunda, heyetin tümü Peygamber Efendimiz (sav)'in mescidinin genişletilmesine itiraz etmişlerdir. Çünkü kendileri Peygamber Efendimiz (sav)'e ait olan odaya dokunulmamasını ve olduğu gibi bırakılmasını istemişlerdir. Nitekim istişare heyeti konu hakkında, "Bu alan oldukça dar ve hepsi de hurma liflerinden oluşmuş olan bir hücredir. Duvarları ise kerpiçten örülmüştür. Kapıları da çul ve kalın bezlerdendir. Bu itibarla bunlara hiç dokunulmaksızın olduğu gibi bırakılmasında yarar vardır. Çünkü bu mekânı ziyaret amacıyla gelen hacılar, misafirler, Hz. Peygamber (sav)'in içinde yaşadığı evin nasıl bir yapı olduğunu görürler de bundan ders alırlar. Bu itibarla, Resûlullah'ın evini o hâlde gördüklerinde

⁸³¹ Belâzürî, *Fütûh*, 7; Taberî, *Târih*, 6/436; Semhûdî, *Hulâsatü'l-vefâ*, 240.

⁸³² Belâzürî, *Fütûh*, 7; Taberî, *Târih*, 6/436; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer*, 4/260-261.

⁸³³ Belâzürî, *Fütûh*, 7.

⁸³⁴ Dineverî, *el-Ahbârü't-tivâl*, 366; Taberî, *Târih*, 6/435; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/283; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/314.

⁸³⁵ Belâzürî, *Ensâb*, 8/71-72; Taberî, *Târih*, 6/435; Mes'ûdî, *Murûcu'z-zeheb*, 3/166; İbn Battûta, *Tuhfetü'n-nüzzâr*, 99. Geniş bilgi için bk. Semhûdî, *Hulâsatü'l-vefâ*, 240-245; Mûsâ Abduh, *el-Ümeviyyûn ve âsâruhumü'l-mî'mâriyye*, 94.

dünyaya olan bağlılıklarını azaltır, zühd hayatına yönelirler.” diyerek itirazda bulunmuşlardır. Ömer b. Abdülazîz istişare heyetinden almış olduğu bu cevabı bir mektupla Halife Velîd’e bildirmiştir.⁸³⁶ Halife Velîd, önceden aldığı kararın aynen uygulanmasını istemiş ve önceki talimatta belirttiği işlerin yerine getirilmesini emretmiştir.⁸³⁷ Böylece Medine valisinin gelen emri uygulamaktan başka bir çaresi kalmamıştır.⁸³⁸

Halife Velîd’den gelen emri uygulayan Ömer b. Abdülazîz, yukarıda da belirttiğimiz gibi tadilata başladıktan sonra da başka bir sorun ile karşılaşmıştır. Bu sorun ise Hz. Âişe’nin odasının genişletilmesinde ortaya çıkmıştır. Bilindiği gibi Hz. Âişe annemizin odasının zemininde Peygamber Efendimiz (sav) ile Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer’in kabirleri bulunmaktadır. Bu mekânın Mescid-i Nebvî’ye dâhil edilmesi, bu kişilere kutsallık kazandıracağı endişesiyle Saîd b. Müseyyeb ve Hubeyb b. Abdullah gibi bazı kimseler bu çalışmaya karşı çıkmışlardır.⁸³⁹

Vali Ömer b. Abdülazîz, Hz. Âişe annemizin hücresinin mescide dâhil edilmesine karşı çıkanlar ile istişare etmiş, niyetlerinin halis olduğunu, mescidin ihtiyaçlara cevap verecek durumda olmadığını ve endişeye kapılmamaları gerektiğini ifade ederek, toplantının sonunda onları ikna etmeyi başarmıştır.⁸⁴⁰

Ömer b. Abdülazîz bu sorunu da giderdikten sonra mescidin genişletme işine devam etmiştir. Ancak burada önemli bir noktaya değinmenin zaruri olduğu kanaatindeyiz. Bazı kaynaklar, Halife Velîd’in Mescid-i Nebvî’nin genişletme faaliyetine başlamadan önce Bizans İmparatorundan malzeme ve işçi yardımı istediğini ve bunun üzerine İmparatorun da istenilenleri gönderdiğini ifade etmişlerdir.⁸⁴¹ Ancak Şam Ümeyye Camii’nin inşaatı bahsinde, konuyu genişçe ele

⁸³⁶ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/285.

⁸³⁷ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/285; Semhûdî, *Hulâsatü’l-vefâ*, 240.

⁸³⁸ Ömer b. Abdülazîz, bir kısım itirazlara rağmen Hz. Peygamber (sav)’in eşlerinin evleriyle birlikte, Hz. Ali, Abdurrahman b. Avf, Ammâr b. Yâsir ve Hz. Abbâs gibi kimselere ait bazı evleri de istimlak ederek Mescid-i Nebvî’ye katmış ve mescidin ibâdet alanını genişletmiştir. Ömer Aktaş, “Mervânîler Dönemi Emevî Hac Emirleri Ve Uygulamaları”, *İhya Uluslararası İslâm Araştırmaları Dergisi* 7/2 (2021), 886-887.

⁸³⁹ Ya’kûbî, *Târîh*, 2/206; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/197-198; Diyarbekrî, *Târihu’l-hamîs*, 2/311. Ayrıca bk. Can, *İslâm’ın Üç Kutsal Mabedi*, 85.

⁸⁴⁰ Ya’kûbî, *Târîh*, 2/206; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/13-14; Diyarbekrî, *Târihu’l-hamîs*, 2/311. Geniş bilgi için bk. Erkoçoğlu, “İmar Faaliyetleri”, 227-228; Bozkurt - Küçükaşcı, “Mescid-i Nebvî”, 29/282.

⁸⁴¹ Belâzürî, *Ensâb*, 8/71-72; Dineverî, *el-Ahbârü’l-tıvâl*, 366; Ya’kûbî, *Târîh*, 2/206; Taberî, *Târîh*, 6/436; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/13-14; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/198; Zebidî, *Sahîhi Buhârî*

alacağımızdan dolayı, sadece burada bu bilgiyi vermekle yetineceğimizi ifade etmiş bulunmaktayız.

Mescid-i Nebevî’de gerçekleştirilen çalışmalar ile mescidin alanı genişletilmiştir. Bazı kaynaklar her ne kadar Halife Velîd’in 200x200 zirâ olarak mescidin genişletilmesini istediğini ifade etmiş olsalar da⁸⁴² yaptığımız çalışma esnasında Hamevî, İbn Battûta ile Semhûdî bu çalışmanın 200x180 zirâ olduğunu belirtmişlerdir.⁸⁴³ Araştırmacılardan Yılmaz Can ve Mustafa S. Küçükaşcı ile J. Sauvaget’in de aynı görüşü benimsemeleri, Mescid-i Nebevî’nin çalışmalardan sonra boyutlarının 200x180 zirâ olduğu yönündeki kanaatimizi güçlendirmektedir.⁸⁴⁴

Mescid-i Nebevî’nin diğer alanlarında yapılan çalışmalar şu şekilde gerçekleşmiştir: Mescidin tadilatı esnasında duvarları “kesme taştan yapılmış, tavan ise sac ağacıyla kaplanmıştır. Tavanın yerden yüksekliği 23 zirâ çatının yüksekliği ise 25 zirâdır. Çatının sağlam olması için kurşun levhalarla kaplanmıştır.”⁸⁴⁵ Tavanı tutan desteklemelerin bir kısmı kesme taştan yapılmış ve kireçle beyaza boyanmıştır, diğer kısmı ise mermerden yapılmıştır. Sütunlar genelde yuvarlak olup 1 m. çapındadır ve iki sütun arasındaki mesafe 10 zirâdır. Burada sütunların avluya bakan kısmı üzerine oturtulmuş kemerler mevcut iken, diğer kısımlarda tavana doğrudan başlık vasıtasıyla bağlanmıştır.⁸⁴⁶

Mescid-i Nebevî’nin avlusunda gerçekleştirilen değişiklik sonucunda, etrafı revaklarla çevrilmiştir. Revaklar, avlunun batı tarafında 4 sıra, doğu tarafında 3 sıra, kuzey ve güney taraflarında da 5 sıra olmak üzere inşa edilmiştir.⁸⁴⁷ Aynı zamanda mescidin avlusunun yani üstü açık olan yerin yağmurlardan etkilenmemesi için de

Muhtasarı, 4/202-203. Ayrıca bk. Useyme el-Azm, *el-Müctema’ fi’l-asri’l-Emevî* (Beyrut: Dâru’l-İlm li’l-Melâyîn, 1996), 58; Can, *İslâm’ın Üç Kutsal Mabedi*, 84.

⁸⁴² Belâzürî, *Ensâb*, 8/71-72; Taberî, *Târîh*, 6/435; Mes’ûdî, *Murûcu’z-zeheb*, 3/166; İbn Battûta, *Tuhfetü’n-nüzzâr*, 99. Geniş bilgi için bk. Semhûdî, *Hulâsatü’l-vefâ*, 240-245; Şehrî, *İmâretü’l-mescidi’n-nebevî*, 108.

⁸⁴³ Hamevî, *Mu’cemü’l-büldân*, 5/103; İbn Battûta, *Tuhfetü’n-nüzzâr*, 97-98; Semhûdî, *Hulâsatü’l-vefâ*, 243.

⁸⁴⁴ Can, *İslâm’ın Üç Kutsal Mabedi*, 84; Küçükaşcı, *Haremeyn*, 225; J. Sauvaget, *La Mosquée Omeyyade de Médine* (Paris: yy., 1957), 70. Mescid-i Nebevî’de gerçekleştirilen bakım ve onarımlar için bk. Ahmed Recep Muhammed Ali, *el-Mescidü’n-nebevî bi’l-Medîneti’l-münevvera ve rusûmuhi fi’l-fenni’l-İslâmî* (Kahire: ed-Dâru’l-Mısıriyyetü’l-Lübânîyye, 1420/2000), 52-53; Naci Muhammed Hasan Abdülkâdir el-Ensârî, *İmâre ve tevsiâtü’l-mescidi’n-nebeviyyi’ş-şerîf abre’t-târîh* (Medine: Matâbiu Müesseseti’l-Medine li’s-Sahâfe, 1996), 110.

⁸⁴⁵ Can, *İslâm’ın Üç Kutsal Mabedi*, 84

⁸⁴⁶ Can, *İslâm’ın Üç Kutsal Mabedi*, 84.

⁸⁴⁷ Can, *İslâm’ın Üç Kutsal Mabedi*, 84.

zeminine ince çakıl veya kum serilmiştir. Yine avlunun ortasında insanların su ihtiyaçlarının giderilmesi amacıyla da bir kuyu açılmıştır.⁸⁴⁸ Böylece mescidin avlu kısmında belirtmiş olduğumuz değişiklikler gerçekleşmiştir.

Genişletme aşamasında mescidde süslemeye de yer verilmiştir. Duvarların aşağı kısımları mermerle kaplanmış olup, tavan kısmı ise ahşapla süslenmiştir. Özellikle tavanda yıldızlı süslemelere yer verilmiştir. Ayrıca avluyu kuşatan revak sırasının yüzlerinde duvar resimleri ile binanın çeşitli yerlerinde mozaik süslemeler kendini göstermiştir.⁸⁴⁹ Hatta kible duvarına celî kûfî hatla Şems sûresi veya Şems sûresinden Kur'ân-ı Kerîm'in sonuna kadar olan kısmın yazıldığı rivâyet edilmiştir.⁸⁵⁰

Genişletme aşamasında dikkati çeken en önemli husus ise mescide üç yeni unsurun eklenmesi olmuştur. Bunlar; niş tarzı mihrap, şerefe ve mescidin köşelerine yerleştirilen minarelerdir.⁸⁵¹

Bilindiği gibi Müslümanlar, Mekke'den Medine'ye hicret ettiklerinde yaklaşık 16 veya 17 ay boyunca ibâdetlerini Kudüs'e dönerek yerine getirmişlerdir. Daha sonra Allah'tan gelen emir üzerine ibâdetlerinde kible olarak Kâbe'ye yönelmişlerdir. Böylece kible kuzey duvarından güney duvarına çevrilmiş, Müslümanlar da ibâdetlerini bu istikamete yönelerek yerine getirmeye başlamışlardır.⁸⁵² Peygamber Efendimiz (sav) döneminde kible istikametini gösteren mihrap ise kible duvarına izafe edilen bir âlet ile gösterilmiştir. Bu durum niş tarzındaki mihrabın yapılışına kadar devam etmiştir. Burada önemli bir husus niş tarzındaki mihrabın kimin zamanında yapıldığı konusu olmuştur. İbn Battûta niş şeklindeki mihrabın yapılışının, Muâviye b. Ebî Süfyân dönemine ait olduğunu ifade

⁸⁴⁸ Can - Gün, *Ana Hatlarıyla Türk-İslâm Sanatları ve Estetiği*, 84; Bozkurt - Küçükaşcı, "Mescid-i Nebevî", 29/286. Muhammed Lebîb Betanûnî ise avlu alanında yapılan bu değişikliklerin Velîd b. Abdûlmelik döneminde değil de Hz. Muhammed (sav) zamanında gerçekleştiğini belirtmiştir. Ancak yapılan bu değişikliklerin Halife Velîd döneminde gerçekleştirildiği kaynaklarda sabit olduğundan, Betanûnî'nin bu görüşüne ihtiyatla yaklaşmak daha doğru olacaktır. Muhammed Lebîb Betanûnî, *er-Rihletü'l-Hicâziyye* (Kahire: yy.. ts.), 315. Ayrıca bk. İ. Hamî Danişmend, *İslâm Medeniyeti* (İstanbul: Yağmur Yayınları, 1977), 66-67.

⁸⁴⁹ Can, *İslâm'ın Üç Kutsal Mabedi*, 85; Mûsâ Abduh, *el-Ümeviyyûn ve âsâruhumû'l-mî'mâriyye*, 94-95; Şehrî, *İmâratü'l-mescidi'n-nebevî*, 128-142.

⁸⁵⁰ Can, *İslâm'ın Üç Kutsal Mabedi*, 85; Bozkurt - Küçükaşcı, "Mescid-i Nebevî", 29/283.

⁸⁵¹ Erkoçoğlu, "İmar Faaliyetleri", 228.

⁸⁵² İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/241-242; Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, 2/1054. Ayrıca bk. Sauvaget, *La Mosquée Omeyyade de Médine*, 84.

etmiştir.⁸⁵³ Muhammed Hamîdullah ise Peygamber Efendimiz (sav) zamanında yapılan mescidin fizikî özelliğini belirtirken, mihrabı nişe benzer bir şekilde göstermiştir.⁸⁵⁴ Tecrîd-i Sarîh Şârihi, niş şeklindeki mihrabın Halife Velîd döneminde yapıldığını belirtmiştir.⁸⁵⁵

Niş şeklindeki mihrabın kimin zamanında yapıldığı hususunda belirtilen rivâyetleri incelediğimizde, şu şekilde bir sonuca ulaşabiliriz; İbn Battûta niş şeklindeki mihrabın Muâviye döneminde yapıldığını ifade etmekle birlikte, başka bir rivâyette de Halife Velîd zamanında eklendiğini belirtmiştir.⁸⁵⁶ Hamevî ile Semhudi'nin niş şeklindeki mihrabın Halife Velîd döneminde yapıldığını ifade etmeleri,⁸⁵⁷ günümüz araştırmacılarından da Yılmaz Can, Fatih Erkoçoğlu ile Sauvaget'in⁸⁵⁸ de Zebîdî'nin görüşünü benimsemeleri, niş şeklindeki mihrabın Halife Velîd döneminde yapıldığı yönündeki kanaatimizi güçlendirmektedir.

Böylece Ömer b. Abdülazîz'in Medine valiliği döneminde yapılan bu değişim çalışması aşamasında ön duvara oyulmuş niş tarzında bir mihrap ilave edilmiş ve daha sonra ilave edilen bu mihrap, Peygamber mihrabı diye isimlendirilmiştir. Mihrabın yapımında malzeme olarak taş kullanılmış ve niş şeklindeki mihrap doğu köşesine yakın yerde yerini almıştır.⁸⁵⁹

Mescid-i Nebvî'de değişikliğe uğrayanlardan biri de eksen olarak mihrap ile aynı konumda yer alan minberin basamak sayısında olmuştur. Peygamber Efendimiz (sav) ilk zamanlarda mescidde hutbeyi bir hurma kütüğünün üstünde irat etmiştir.⁸⁶⁰ Daha sonra Peygamber Efendimiz (sav)'in rahat bir şekilde cemaate hitap etmesini sağlamak için bir minber yapılmasına karar verilmiştir. Yapılan minberin üç basamaklı; yüksekliği yaklaşık 2 zirâ basamakların derinliği 1 karış ve oturulacak

⁸⁵³ İbn Battûta, *Tuhfetü'n-nüzzâr*, 98. Ayrıca bk. Muhammed Hamîdullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, çev. İhsan Süreyya Sırma (İstanbul: Beyan Yayınları, 1992), 66.

⁸⁵⁴ Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, 2/1056. Ayrıca bk. Can, *İslâm'ın Üç Kutsal Mabedi*, 89-90.

⁸⁵⁵ Zebîdî, *Sahihi Buhârî Muhtasarı*, 4/203. Ayrıca bk. Yiğit, *Emevîler*, 269; Can, *İslâm'ın Üç Kutsal Mabedi*, 89-90.

⁸⁵⁶ İbn Battûta, *Tuhfetü'n-nüzzâr*, 98.

⁸⁵⁷ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/102-103; Semhûdî, *Hulâsatü'l-vefâ*, 245.

⁸⁵⁸ Can, *İslâm'ın Üç Kutsal Mabedi*, 90; Erkoçoğlu, "İmar Faaliyetleri", 228; Sauvaget, *La Mosquée Omeyyade de Médine*, 145-148. Ayrıca bk. Ernst Diez, "Mihrab", *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, 1997), 8/294-304.

⁸⁵⁹ Behnesî, *el-Fennü'l-İslâmî*, 140; Can, *İslâm'ın Üç Kutsal Mabedi*, 89-90. Ayrıca bk. Bozkurt - Küçükbaşcı, "Mescid-i Nebvî", 29/285.

⁸⁶⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/250, 253; Semhûdî, *Hulâsatü'l-vefâ*, 207. Ayrıca bk. Betanûnî, *er-Rihletü'l-Hicâziyye*, 316.

kısmı ise 1 zirâ genişliğinde olmasına dikkat edilmiştir. Sade şekilde yapılan minberde sadece süsleme unsuru olarak korkulukta görülen yuvarlak halkalar yer almıştır. Minberin yapım işi tamamlandıktan sonra Peygamber Efendimiz (sav) üçüncü basamağına çıkarak hutbe irat etmiştir.⁸⁶¹

Dört halife döneminde, Peygamber Efendimiz (sav) zamanında yapılan basamak sayısında herhangi bir değişiklik olmamıştır. Bu durum Emevî Halifesi Muâviye b. Ebî Süfyân zamanına kadar devam etmiştir. Muâviye halife olduğunda minbere üç basamak daha ilave ederek altıya çıkartmıştır. Böylece minberin yüksekliği 4 zirâ, oturulacak kısmın genişliği 2 zirâ ve basamakların uzunluğu da 6 zirâ olmuştur.⁸⁶² Muâviye döneminde 6 basamak olan minber, Halife Velîd dönemine kadar bir değişikliğe tâbi tutulmamıştır. Onun zamanında ise 3 basamak daha ilave edilerek minberin basamak sayısı 9 olmuştur.⁸⁶³ İbn Battûta bu görüşe karşı çıkarak minberin basamak sayısının 9 olmasını Halife Velîd döneminde değil de Muâviye zamanında gerçekleştiğini ifade etmiştir.⁸⁶⁴ Ancak İbn Battûta'nın bu görüşüne Zebîdî şu gerekçe ile karşı çıkmıştır. Ona göre; Muâviye b. Ebî Süfyân halife olduğunda, Medine valisi Mervân'dan Mescid-i Nebevî'deki minberi sökerek kendisinin bulunduğu Şam'a göndermesini istemiştir. Mervân ve adamları tarafından minber söküldüğü zaman güneş tutulması meydana gelmiştir. Güneş tutulmasından endişeye kapılan Mervân hemen minbere çıkarak halka "Emîrû'l-Mü'minîn minberi Şam'a göndermemi değil, yükseltmemi emretti" şeklinde konuşma yapmıştır. Bu konuşmasından sonra Mervân bir marangoz çağırması ve 3 basamaklı olan minbere 3 basamak daha ilave ettirerek 6'ya çıkartmıştır.⁸⁶⁵ Semhûdî de Muâviye b. Ebî Süfyân'ın halife olduğunda 3 olan minberin basamak sayısını 3 basamak daha ilave ettirerek 6'ya çıkarttığını belirtmiştir.⁸⁶⁶ Ayrıca araştırmacılardan Yılmaz Can'ın ölçüler üzerinden hareket ederek Peygamber Efendimiz (sav) zamanındaki minberin 3 basamak olup yüksekliğinin 2 zirâ, Muâviye döneminde ilave edilen 3 basamak ile

⁸⁶¹ Semhûdî, *Hulâsatü'l-vefâ*, 209. Ayrıca bk. Eyyûb Sabri, *Mirâtü'l-Haremeyn* (İstanbul: yy., ts.), 2/406; Can, *İslâm'ın Üç Kutsal Mabedi*, 90-91.

⁸⁶² Zebîdî, *Sahîhi Buhârî Muhtasarı*, 3/74-75; İbn Battûta, *Tuhfetü'n-nüzzâr*, 99; Semhûdî, *Hulâsatü'l-vefâ*, 209-210.

⁸⁶³ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/102; Semhûdî, *Hulâsatü'l-vefâ*, 209. Ayrıca bk. Sauvaget, *La Mosquée Omeyyade de Médine*, 86.

⁸⁶⁴ İbn Battûta, *Tuhfetü'n-nüzzâr*, 99.

⁸⁶⁵ Zebîdî, *Sahîhi Buhârî Muhtasarı*, 3/74-75.

⁸⁶⁶ Semhûdî, *Hulâsatü'l-vefâ*, 209.

yüksekliğinin 4 zirâ olduğunu, şayet 6 basamak ilave edilmiş olsaydı yüksekliğinin 6 zirâ olacağını ifade etmiş olması,⁸⁶⁷ Recep Gün - Yılmaz Can ve J. Sauvaget'in de minberin basamak sayısının Muâviye döneminde 6, Halife Velîd döneminde ise 9 olduğunu ifade etmiş olmalarını⁸⁶⁸ göz önünde bulundurduğumuzda, minberin basamak sayısının 9 olmasının Halife Velîd döneminde olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁶⁹ Böylece Halife Velîd zamanında Mescid-i Nebevî'de yapılan değişiklikler sonucunda minber, Peygamber Efendimiz (sav) dönemindeki yerini muhafaza ederek kible duvarının ortasına denk düşen yerde konumunu korumuştur.

Halife Velîd döneminde genişletme aşamasında Mescid-i Nebevî'ye ilave edilen en önemli unsurlardan biri de şerefe ve minare olmuştur. Mescid-i Nebevî'nin her bir köşesine birer adet olmak üzere toplamda 4 adet minare yapılmıştır.⁸⁷⁰ Ancak Mescid-i Nebevî'ye ilk minarenin yapılışı konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Muhammed Hamîdullah, Peygamber Efendimiz (sav) döneminde minare görevini yerine getirecek bir kulenin var olduğunu belirtmekle birlikte, Hz. Ömer döneminde de birkaç minarenin mevcudiyetinden söz etmiştir.⁸⁷¹ Ancak İbn Sa'd ile Zebîdî ezanın meşru kılınma hâdisesini uzun uzadıya anlatmışlar ve meşru kılındıktan sonra ezanın okunduğu bir minare veya minareye benzeyen bir yapıttan söz etmemişlerdir.⁸⁷² Şayet bu şekilde bir yapıt olmuş olsaydı, bundan da bahsederlerdi. Ayrıca Semhûdî ile İbn Battûta da Mescid-i Nebevî'nin dört köşesine dört minarenin Halife Velîd döneminde, Medine valisi Ömer b. Abdülazîz tarafından

⁸⁶⁷ Can, *İslâm'ın Üç Kutsal Mabedi*, 91.

⁸⁶⁸ Can - Gün, *Ana Hatlarıyla Türk-İslâm Sanatları ve Estetiği*, 84; Sauvaget, *La Mosquée Omeyyade de Médine*, 87. Ayrıca bk. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, 2/402-403; Hamîdullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, 74-75; Oktay Aslanapa, *Türk ve İslâm Sanatı* (İstanbul: İnkılap ve Aka Kitabevleri, 1969), 3/25.

⁸⁶⁹ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 102; Semhûdî, *Hulâsatü'l-vefâ*, 209. Ayrıca bk. Sauvaget, *La Mosquée Omeyyade de Médine*, 86.

⁸⁷⁰ İbn Battûta, *Tuhfetü'n-nüzzâr*, 97-98; Semhûdî, *Hulâsatü'l-vefâ*, 245. Ayrıca bk. Sauvaget, *La Mosquée Omeyyade de Médine*, 110; Can, *İslâm'ın Üç Kutsal Mabedi*, 92. Mescid-i Nebevî'nin dört bir köşesine inşa edilen minarelerin ebatı ve yüksekliği hususunda bilgi için bk. Abdülkâdir el-Ensârî, *İmâre ve tevsiatü'l-mescidi'n-nebevî*, 107-108; Behnesî, *el-Fennü'l-İslâmî*, 139; Bozkurt - Küçükaşçı, "Mescid-i Nebevî", 29/286. Halife Velîd döneminde yapılan güneybatı köşesindeki minare Mervân b. Hakem'in mesken mahremiyetine zarar verdiğinden dolayı Halife Süleyman b. Abdülmelik tarafından yıktırılmıştır. Çünkü Benî Ümeyye oğulları Medine'ye geldiklerinde bu evde kalıyorlardı. Böylece Mescid-i Nebevî üç minare olarak kalmıştır. İbn Battûta, *Tuhfetü'n-nüzzâr*, 97-98; Semhûdî, *Hulâsatü'l-vefâ*, 245-246; Abdülkâdir el-Ensârî, *İmâre ve tevsiatü'l-mescidi'n-nebevî*, 107-108.

⁸⁷¹ Hamîdullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, 75-76; Can, *İslâm'ın Üç Kutsal Mabedi*, 92; *er-Resmü'l-mî'mârî* (Kahire: yy., 2010), 4.

⁸⁷² İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/246-247; Zebîdî, *Sahîhi Buhârî Muhtasarı*, 2/550-551.

yapıldığını belirtmişlerdir.⁸⁷³ Muhammed Hamîdullah, ezanın meşru kılınmasından sonra, Bilâl-i Habeşî'nin mescidin veya mescide yakın yüksek bir evin damına çıkarak ezan okuduğunu ifade etmiştir.⁸⁷⁴ Çağdaş müelliflerden bazıları da Mescid-i Nebevî'ye ilk minarenin Halife Velîd döneminde ilave edildiğini ifade etmiş olmaları,⁸⁷⁵ bizi şöyle bir sonuca ulaştırabilir; Peygamber Efendimiz (sav) döneminde meşru kılınan ezan, yüksek bir yere çıkılarak okunmaya başlanmıştır. Kimi zaman bu, mescidin veya mescide yakın bir evin damı olmuştur. Böylece ezanın yüksek bir yere çıkılarak okunması âdet hâline gelmiştir. Muhammed Hamîdullah da büyük ihtimalle ezanın yüksek bir yerde okunduğu hasebiyle, okunan yeri yükseklik bakımından minare olarak değerlendirmiş olabilir. Ayrıca Hz. Ömer döneminde yapılan değişiklikleri anlatan müellifler, bu dönemde mescide ilave edilen minareden bahsetmemişlerdir. Çünkü günümüzdeki gibi minare şeklini tarihî kaynaklar ile çağdaş araştırmacılar Emevîler dönemine dayandırmışlardır. Mescid-i Nebevî'ye ilave edilen minarelerin ise Halife Velîd dönemine ait olduğunu ifade etmişlerdir.

88/707 yılında tadilatına başlanılan Mescid-i Nebevî'nin teknik ve mâlî denetim işleri Salih b. Keysan tarafından yerine getirilmiştir.⁸⁷⁶ Böylece geçirdiği tüm değişiklikler ve ilaveler ile Mescid-i Nebevî'nin inşaatı 90/709 yılında tamamlanmıştır.⁸⁷⁷ Çalışmaların tamamlanmasından sonra Halife Velîd 91/709 yılında, yapılan değişiklikleri yerinde görmek için Peygamber Efendimizin (sav) Mescidini ziyaret etmiştir. Ziyaret esnasında, Mescid-i Nebevî'deki yapılan değişiklikler Halife Velîd'in hoşuna gitmiş ve bu duruma çok sevinmiştir. Zaten

⁸⁷³ Semhûdî, *Hulâsatü'l-vefâ*, 245; İbn Battûta, *Tuhfetü'n-nüzzâr*, 97-98. Ayrıca bk. Behnesî, *el-Fennü'l-İslâmî*, 139.

⁸⁷⁴ Hamîdullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, 75.

⁸⁷⁵ Hittî, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, 2/402; Sauvaget, *La Mosquée Omeyyade de Médine*, 121; Erkoçoğlu, "İmar Faaliyetleri", 228. Ayrıca bk. Can - Gün, *Ana Hatlarıyla Türk-İslâm Sanatları ve Estetiği*, 85; Şehrî, *İmâratü'l-mescidi'n-nebevî*, 121-124; Küçükaşcı, *Haremeyn*, 225.

⁸⁷⁶ Belâzürî, *Fütûh*, 7; Taberî, *Târih*, 6/435; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/13; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer*, 4/260-261; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/315.

⁸⁷⁷ İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer*, 4/260-261; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/315. Ayrıca bk. Hudarî Bek, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 507; Mûsâ Abduh, *el-Ümeviyyûn ve âsâruhumü'l-mî'mâriyye*, 94; Abdulkadir el-Ensârî, *İmâre ve tevsiatü'l-mescidi'n-nebevî*, 100.

kendisi de imar işlerine önem verdiğiinden dolayı “Ümeyyeoğullarının mühendisi” diye isimlendirilmiştir.⁸⁷⁸

Peygamber Efendimiz (sav) zamanında temelleri atılan, Hz. Ömer ile Hz. Osman dönemlerinde de geçirdiği değişiklikler ile Halife Velîd zamanına kadar gelen Mescid-i Nebevî’ye, daha önceden de ifade ettiğimiz gibi bu dönemde üç yeni unsur ilave edilmiştir. Böylece Müslümanlar, başka milletlerin kültür ve medeniyetlerini taklit etme yerine, kendi düşünce ve fikirleri ile örtüşen, İslâm mimarisi ve sanatına yeni unsurlar kazandırmayı amaçlamışlardır.

1.3. Şam Ümeyye Camii

1.3.1. Halife Velîd’in Cami Yerini İstimlak Etmesi ve Caminin İnşası

Müslümanlar tarafından fethedilmeden önce Bizans’ın hâkimiyetinde bulunan bu bölge ile Arabistan halkı arasında ticarî ilişki olduğundan, iki bölgenin halkı birbirine yabancı değillerdi. Hz. Ebû Bekir zamanında kazanılan Ecnâdeyn zaferiyle Şam’ın kapıları Müslümanlara açıldı (13/634).⁸⁷⁹ Hz. Ömer devrinde, Fihl ve Mercu’s-Suffer savaşlarının (14/635) ardından Dımaşk’ın fethi önünde herhangi bir engel kalmadığından, Hâlid b. Velîd komutasındaki İslâm ordusu (15/636), Yermük zaferinin ardından Dımaşk’ı kuşatarak (15/636) Müslümanların hâkimiyetine geçmesini sağladı. Yapılan anlaşma gereği vergilerini ihmal etmedikleri müddetçe yerli halkın canlarına, mallarına, ibâdethânelerine dokunulmayacağı ve evlerinin boşaltılmayacağı konusunda kendilerine güvence verildi.⁸⁸⁰ Yapılan anlaşmanın ardından iskân politikası uygulanarak sayısı belirtilmemiş olsa da çok sayıda Müslüman şehre yerleştirildi. Müslümanları yakından tanıyan yerel halk, İslâm dinine girmeye başladılar ve kısa sürede şehirde Müslümanların sayısında artış görüldü. Bunun neticesinde, Müslümanların ibâdetlerini topluca yerine getirecekleri merkezi konumda bir ibâdethâneye ihtiyaç duyuldu. Esasen M.Ö. 1. asırda Şam’da, Romalılar dönemine ait Jupiter adına yapılan bir tapınak bulunmaktaydı. Yıkılmış olan bu tapınağın yerine Hristiyanlar 4. asrın sonuna doğru Hz. Yahya’nın anısına bir

⁸⁷⁸ Dineverî, *el-Ahbârü’t-tivâl*, 368; Sallâbî, *Devletü’l-Ümeviyye*, 2/116; Mûsâ Abduh, *el-Ümeviyyûn ve âsâruhumü’l-mî’mâriyye*, 95.

⁸⁷⁹ Belâzürî, *Fütûh*, 165. Ayrıca bk. Cengiz Tomar, “Şam”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/311.

⁸⁸⁰ Belâzürî, *Fütûh*, 173-174.

kilise inşa ettiler. Şam'ın, fethinden sonra bu kilise hem Müslümanlar hem de Hristiyanlar tarafından ibâdethâne olarak kullanılmaya başlandı.⁸⁸¹ Hulefâ-yi Râşidîn döneminde bu şekilde devam eden uygulama Emevîler zamanına kadar sürdü. Muâviye b. Ebî Süfyân ile Abdülmelik b. Mervân kendi dönemlerinde kilisenin tamamını Müslümanlara tahsis etmek için Hristiyanlara bol miktarda para teklifinde bulundular. Ancak Hristiyanlar bu öneriyi kabul etmediler. Tâ ki bu durum Halife Velîd zamanına kadar devam etti.⁸⁸²

Velîd b. Abdülmelik halife olduğunda, kilisenin camiye çevrilmesi aşamasında kaynaklar şu bilgileri vermişlerdir. Belâzürî ile İbn Battûta; Velîd b. Abdülmelik'in Hristiyanları bir araya toplayarak, kiliseyi camiye çevirmek istediğini, buna izin verdikleri takdirde kendilerine bol miktarda para verileceğini, ancak Hristiyanların kendilerine yapılan bu öneriyi uygun görmediklerini,⁸⁸³ İbn Cübeyr ile Hamevî ise para yerine gayri Müslimlere, Meryem veya Toma kilisesini vermeyi düşündüğünü, ancak gayri Müslimlerin bu teklifi de kabul etmediklerini, bunun üzerine de halifenin kiliseyi istimlak ettiğini ifade etmişlerdir.⁸⁸⁴ İbn Asâkir ile İbn Kesîr ise Halife Velîd tarafından yapılan bu teklifin gayri Müslimler tarafından kabul edildiğini belirtmişlerdir.⁸⁸⁵ İbn Hallikân, Mes'ûdî ve İbnü'l-Cevzî gibi tarihçiler de; Halife Velîd'in halka hitap etmek maksadıyla bir gün minbere çıktığında, Hristiyanlara ait kısımdan kulağına hoş olmayan sesler geldiğini ve bunun üzerine kilisenin diğer kısmının da camiye çevrilmesi için istimlak edildiğini belirtmişlerdir.⁸⁸⁶

Çağdaş müelliflerden pek çoğu ise; Halife Velîd tarafından yapılan bu teklifin

⁸⁸¹ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 171; İbn Battûta, *Tuhfetü'n-nüzzâr*, 76-77; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/193. Ayrıca bk. Levent Öztürk, *İslâm Toplumunda Hristiyanlar* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012), 168-175; Burhan Toprak, *Sanat Tarihi* (İstanbul: Güzel Sanatlar Akademisi Yayınları, 1963), 3/7.

⁸⁸² Belâzürî, *Fütûh*, 178; Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Hüseyin ed-Dimaşkî eş-Şâfiî İbn Asâkir, *Târihu medîneti Dimaşk*, thk. Muhibbüddîn Ebî Saîd Ömer b. Garame el-Amrî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995), 2/249-250. Ayrıca bk. Mûsâ Abduh, *el-Ümeviyyûn ve âsâruhumü'l-mî'mâriyye*, 62; Toprak, *Sanat Tarihi*, 3/7-8.

⁸⁸³ Belâzürî, *Fütûh*, 179; İbn Battûta, *Tuhfetü'n-nüzzâr*, 77. Ayrıca bk. Hasan İbrâhim Hasan, *İslâm Tarihi*, 2/244; Velî, *Mesâcid fi'l-İslâm*, 439-440.

⁸⁸⁴ Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed b. Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), 236; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/530.

⁸⁸⁵ İbn Asâkir, *Târihu medîneti Dimaşk*, 2/250; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/193. Ayrıca bk. Robert Hillenbrand, *İslâm Sanatı ve Mimarlığı*, çev. Çiğdem Kafescioğlu (İstanbul: Homer Kitabevi, 2005), 27.

⁸⁸⁶ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 6/97; Mes'ûdî, *Mürûcu'z-zeheb*, 3/175; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/269; Safvet, *Cemheretü resâili'l-Arab*, 2/294-295.

Hristiyanlar tarafından kabul görmemesi üzerine kiliselerinin istimlak edildiğini ifade etmişlerdir.⁸⁸⁷

Yukarıdaki bilgileri değerlendirdiğimizde şöyle bir sonuca ulaşabiliriz; Müslümanların gün geçtikçe sayılarının artması sonucunda, kilisede ibâdetlerini yerine getirmek için kendilerine ayrılan bölüme sığmamaları, aynı çatı altında ibâdet etmenin zorluğu sebebiyle kilise istimlak edilerek camiye katılmıştır. Bu istimlak yapılırken Hristiyanların da ibâdetlerini yerine getirmeleri için başka bir yer tahsis edilmiştir. Dolayısıyla kilisenin istimlak işinin zaruri olduğu ve Halife Velîd tarafından bu işlemin gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır.

İstimlak işlemini tamamlayan Halife Velîd,⁸⁸⁸ kilisenin yıkım işine başlayacağı sırada Hristiyanlar kilisenin etrafında toplandılar ve onu engellemek için manevî yönden etki altına almaya çalıştılar. Bu maksatla Hristiyan din adamları: “Ey Mü’minlerin Emiri! Kitaplarımızda bu kiliseyi yıkan kişinin delireceği söylenmektedir” dediler. Halife Velîd de onlara: “Allah yolunda delirmeyi isterim. Allah'a yemin olsun ki burada benden önce hiç kimse bir yeri yıkmayacaktır” dedi. Sonra saat kulesi diye bilinen kuleye çıktığında orada bir rahip ile karşılaştı ve rahibe oradan inmesini emretti. Ancak rahip, bulunduğu yeri terk etmesinin büyük bir günah olduğunu söyledi. Bunun üzerine Halife Velîd, zorla onu bulunduğu yerden indirdi, sonra tekrar en yüksek yere çıktı. Rahipler ona: “Bu timsale yaklaşma.” dediler. O da: “Buraya ilk olarak ben baltamı vuracağım” dedi. Tekbir getirdikten sonra elindeki âlet ile kilisenin en üstündeki taşa vurdu ve onu aşağı fırlattı. Bunun üzerine onu görenler de kiliseyi yıkmaya teşebbüs ettiler. Bu durumdan memnun kalmayan Hristiyanlar da feryat etmeye başladılar. Tüm bunlara rağmen Halife Velîd, mâbedin yerinde bomboş bir alan kalıncaya kadar yıkıma devam etti ve böylece inşa

⁸⁸⁷ Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, 78; Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, 2/413; Sultânî, *el-İmâretü fi'l-asri'l-Ümevî*, 133. Ayrıca bk. Abû'l-Farac Gregory, *Abû'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999), 1/191; Behnesî, *el-Fennü'l-İslâmî*, 151-152; Velî, *Mesâcid fi'l-İslâm*, 440; Ernest Kühnel, *el-Fennü'l-İslâmî*, trc. Ahmet Mûsâ (Beyrut: Dâru Sâdır, 1966), 18; Mûsâ Abduh, *el-Ümeviyyûn ve âsâruhumü'l-mî'mâriyye*, 62-64.

⁸⁸⁸ Kilisenin istimlak bedelinin ödenmesi hususunda bilgi için bk. Belâzürî, *Fütûh*, 179.

edilecek Emevî Camii'nin alanını ortaya çıkardı.⁸⁸⁹

Bizans İmparatorluğundan istenen usta ve malzemelerin gelmesiyle,⁸⁹⁰ 87/706⁸⁹¹ veya 88/707 yılında inşasına başlanılan cami⁸⁹² 96/714-715 yılında tamamlanmıştır.⁸⁹³

Böylece Halife Velîd döneminde inşa edilen Şam Ümeyye Camii; gerek ana planı,⁸⁹⁴ gerek avluya açılan kapıları,⁸⁹⁵ gerek kubbe⁸⁹⁶ ve minareleriyle⁸⁹⁷ İslâm mimarisi ile sanatının zaman içerisinde gelişimi ve oluşumuna katkı sağlamıştır.

⁸⁸⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/279; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/530; İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, 236; İbn Battûta, *Tuhfetü'n-nüzzâr*, 77. Ayrıca bk. Sallâbî, *Devletü'l-Ümeviyye*, 2/119; Velî, *Mesâcid fi'l-İslâm*, 440-441.

⁸⁹⁰ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 565; Belâzürî, *Fütüh*, 7; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/13-14. Ayrıca bk. Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/530; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/315.

⁸⁹¹ Halife b. Hayyât, *Târîh*, 301; Mes'ûdî, *Murûcu'z-zeheb*, 3/166; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/530. Ayrıca bk. Hasan İbrâhim Hasan, *İslâm Tarihi*, 2/245; Ünlü, *İslâm Tarihi*, 1/198; Erkoçoğlu, "İmar Faaliyetleri", 238.

⁸⁹² İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 565; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/530; Hasan İbrâhim Hasan, *İslâm Tarihi*, 2/244; Altınay, *Emevîlerde Günlük Yaşam*, 130. Caminin inşasına başlama tarihi olarak verilen 87 veya 88 yıllarında bir tezatlığın olmadığı ve verilen bu tarihlerin birbirlerini tamamlar mahiyette olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü I. Velîd'in emriyle 87 yılında kilisenin yıkılmasına karar verilmiş ve kilise yıkıldıktan sonra da 88 yılında büyük ihtimalle caminin inşasına başlanmıştır. Ayrıca bu durum, Bizans Devleti'nden istenen usta ve malzemelerin Emevî Devleti'ne ulaşmasından sonra da Mescid-i Nebevî'de gerçekleştirilen genişletme çalışmalarının başladığı tarih (88) ile de uygunluk arz etmektedir. Belâzürî, *Fütüh*, 7; Taberî, *Târîh*, 6/435-436; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/13-14; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/315; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/197-198.

⁸⁹³ Taberî, *Târîh*, 6/499; Tales, *Târîhu'l-Arab*, 1/123; Hasan İbrâhim Hasan, *İslâm Tarihi*, 2/244. Ayrıca bk. Ara Altun, "Erken Dönem İslâm Mimarisi", *İslâm Sanatları Tarihi*, ed. Muhittin Serin (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2014), 12; A. Engin Beksaç, "Emevîler (Sanat)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/106.

⁸⁹⁴ Caminin ana planı hakkında geniş bilgi için bk. Behnesî, *el-Fennü'l-İslâmî*, 156; Yetkin, *İslâm Ülkelerinde Sanat*, 18. Ayrıca bk. Talib Yazıcı, "Emeviyye Camii", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/108.

⁸⁹⁵ Avluya açılan kapılar hakkında geniş bilgi için bk. Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 158-159; İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, 242-244; İbn Battûta, *Tuhfetü'n-nüzzâr*, 79-80; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/292-293. Ayrıca bk. Mehmet Zeki İbrahimgil, *Sanat Tarihi* (Ankara: Koza Yayın, 2012), 2/18-19; İbrâhim Ateş, "Şam Ümeyye Camii ve Vakfıyesi", *Vakıflar Dergisi* (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1978), 12/31.

⁸⁹⁶ Caminin tavanı ve kubbesi hakkında geniş bilgi için bk. İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, 172; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 2/262; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/287. Ayrıca bk. İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer*, 4/258; İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, 237; Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-büldân*, 201; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/280-281.

⁸⁹⁷ Caminin minareleri hakkında geniş bilgi için bk. Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/531; İbn Battûta, *Tuhfetü'n-nüzzâr*, 78; İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, 242; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/283. Ayrıca bk. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, çev. Tevfik Temelkuran vd. (İstanbul: yy., 2006), 585-586; Ülken, *İslâm Sanatı*, 46.

1.3.2. Halife Velîd'in Bizans İmparatorundan Malzeme ve Usta İstemesine Dair Rivâyetlerin Değerlendirilmesi

Halife Velîd'in Mescid-i Nebevî'nin tadilatı ile Şam Ümeyye Camii'nin inşasına başlamadan önce Bizans Devleti'nden usta ve malzeme istediğine dair farklı rivâyetler ileri sürülmüştür. Bazı tarihî kaynaklar; Halife Velîd'in, Bizans İmparatorundan inşaat için yardım istediğini, bunun üzerine İmparatorun kendisine 100.000 miskal altın, 100 usta ve 40 yük mozaik gönderdiğini ve halifenin de bunları Medine valisine yolladığını ifade etmişlerdir.⁸⁹⁸ Belâzürî ve Hamevî; Halife Velîd'in Bizans İmparatorundan usta ve malzeme istediğini ve bunun üzerine İmparatorun da 40 Rum ve 40 Kıptî usta ile 20.000 miskal altın ve mozaik gönderdiğini söylemişlerdir.⁸⁹⁹ Semhûdî ise; Bizans İmparatorunun 40 Rum ve 40 Kıptî usta ile 40.000 miskal altın ve biraz mozaik gönderdiğini belirtmiştir.⁹⁰⁰ İbn Asâkir burada diğerlerinden farklı bazı bilgiler vermiştir. Buna göre; Halife Velîd'in Bizans İmparatoruna mektup yazarak, Rum sanatkârlardan 200 mâhir usta istediğini, göndermediği takdirde ise bunun bir savaş nedeni olacağını, ayrıca kendi sınırları içerisinde bulunan Kudüs ve Urfa'daki kiliselerle birlikte Bizans eserlerini yıkacağını bildirdiğini, bunun üzerine İmparatorun da Halife Velîd'in kendisinden istediklerini gönderdiğini ifade etmiştir.⁹⁰¹ İbn Cübeyr ile İbn Battûta da; Halife Velîd'in Bizans İmparatorundan usta yardımı istediğini ve bunun üzerine İmparatorun da 12.000 usta

⁸⁹⁸ Ya'kûbî, *Târih*, 2/206; Taberî, *Târih*, 6/436; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/284; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/13-14; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/315; İbn Haldûn, *Târih*, 3/72.

⁸⁹⁹ Belâzürî, *Fütüh*, 7; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/102-103.

⁹⁰⁰ Semhûdî, *Hulâsatü'l-vefâ*, 243.

⁹⁰¹ İbn Asâkir, *Târihu medîneti Dimaşk*, 2/258. Ayrıca Bizans İmparatoru istenilen usta ve malzemelerin gönderilmesinin yanı sıra, Halife Velîd'e bir de mektup yazmıştır. Mektubunda: "Eğer senin baban bu eserin yapılmasının zorunlu olduğuna inanıp da yapmadıysa, bu durumda baban senin için bir utanç vesilesidir. Eğer o bunu yapmak gerektiğini anlamamış da sen anlamış isen, bu onun için bir ayıp vesilesidir" demiştir. Bu mektup Halife Velîd'e ulaştığında cevap vermek için toplumun önde gelen kişilerini etrafında toplamıştır. Toplananlar arasında dönemin önemli şairlerinden Ferezdak da bulunmuştur. Ferezdak: "Ey Mü'minlerin Emiri! Siz rahat olunuz ve kendinizi sıkıntıya düşürmeyiniz. Çünkü ben bu mektuba Allah'ın kitabı ile cevap vermek istiyorum." demiştir. Bunun üzerine Halife Velîd: "Vereceğin cevap nedir?" demiştir. Ferezdak: "Yüce Allah, bir âyet-i kerîmede şöyle buyurmuştur: "Dâvûd ve Süleyman'ı da an. Bir zaman, bir ekin konusunda hüküm veriyorlardı: bir grup insanın koyun sürüsü, geceleyin başıboş bir vaziyette bu ekinin içine dağılıp ziyan vermişti. Biz onların hükmünü görüp bilmekte idik" dedi. (el-Enbiyâ 21/78) Süleyman, Dâvûd'un oğludur. Allah, babasına öğretmediği şeyi ona öğretti." Halife Velîd, Ferezdak'ın bu cevabını beğenmiş ve Bizans hükümdarına cevap olarak göndermiştir. Mes'ûdî, *Mürûcu'z-zeheb*, 3/175; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/279-280; Safvet, *Cemheretü resâili'l-Arab*, 2/294-295.

gönderdiğini belirtmişlerdir.⁹⁰²

Çağdaş müelliflerden bazıları da; Şam Ümeyye Camii'nin inşaatı aşamasında, Halife Velîd'in Bizans İmparatorundan usta⁹⁰³ ve malzeme⁹⁰⁴ yardımı istediğini ve bunun üzerine İmparatorun da istenilen şeyleri gönderdiğini belirtmişlerdir.⁹⁰⁵ Corcî Zeydân da caminin inşaatı için Rum ülkesinden 12.000 sanatkârın geldiğini söylemiştir.⁹⁰⁶ İslâm - Bizans ilişkileri alanında, yaptığı çalışmada Casim Avcı da farklı kaynaklardan konu ile ilgili rivâyetleri verdikten sonra, şöyle bir sonuca ulaşmıştır; Halife Velîd'in Bizans İmparatoru II. Justinianos'dan almış olduğu yardımı Şam Ümeyye Camii ile Mescid-i Nebevî hakkında zikrettiğini, mübalağalı olan yardım rakamları ile Halife Velîd'in yardım isteme aşamasında, Bizans İmparatorunu tehdit ettiği hususu geç dönem kaynaklarında yer aldığından bir tarafa bırakıldığında, halife ile imparator arasında malzeme, para ve insan unsuruna dayalı bir yardımın meydana geldiğini, Halife Velîd döneminde gerçekleştirilen mimarî faaliyetlerde bu unsurların kullanıldığını ifade etmiştir.⁹⁰⁷

Yukarıda zikretmiş olduğumuz rivâyetler ile araştırmacıların görüşlerini değerlendirdiğimizde, şöyle bir sonuca ulaşabiliriz; Casim Avcı'nın belirtmiş olduğu görüşe katılmakla birlikte, İbn Cübeyr, İbn Battûta ve Corcî Zeydân'ın ileri sürmüş oldukları Bizans İmparatoru tarafından gönderilen 12.000 ustanın, diğer kaynaklar ile araştırmalara bakıldığında mübalağalı olduğu, Bizans İmparatoru tarafından gönderilen değil de Şam Ümeyye Camii ile Mescid-i Nebevî'de çalıştırılmak üzere ülkenin dört bir tarafından çağrılan tüm işçi ve ustaları kapsadığını ifade etmenin daha isabetli olacağı kanaatindeyiz.⁹⁰⁸

⁹⁰² İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, 235; İbn Battûta, *Tuhfetü'n-nüzzâr*, 76-77.

⁹⁰³ Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, 2/413; Erkoçoğlu, "İmar Faaliyetleri", 238; Aycan - Sarıçam, *Emevîler*, 146-147. Ayrıca bk. J. Pedersen, "Mescid", *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, 1997), 8/24.

⁹⁰⁴ Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 324; Erkoçoğlu, "İmar Faaliyetleri", 238; Aycan - Sarıçam, *Emevîler*, 146-147.

⁹⁰⁵ Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 324; Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, 2/413; Aycan - Sarıçam, *Emevîler*, 146-147. Ayrıca bk. Pedersen, "Mescid", 8/24.

⁹⁰⁶ Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, 2/692.

⁹⁰⁷ Avcı, *İslâm- Bizans İlişkileri*, 217. Geniş bilgi için bk. Avcı, *İslâm- Bizans İlişkileri*, 205-218.

⁹⁰⁸ Şam Ümeyye Camii ile Mescid-i Nebevî'de çalışan ustaların nereden geldiği hususunda yukarıdaki görüşümüzü destekleyen bilgiler için bk. Makdisî, *Ahsenü't-tekâsim*, 158; Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, 1/277; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî*, 1/171; Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, 2/413; Iş, *Devletü'l-Ümeviyye*, 244.

1.3.3. Cami İnşaatında Harcanan Miktar Dair Rivâyetlerin Değerlendirilmesi

Halife Velîd b. Abdülmelik, büyük önem ve değer vererek yapımına karar verdiği caminin inşaatı ve tezyinatı⁹⁰⁹ hususunda eleştirilere tabi tutulmuş olsa da, kendi döneminde en güzel dinî eserleri ortaya çıkarmak için herhangi bir masraftan kaçınmamıştır. Caminin yapımında çok miktarda mermer ve mozaik kullanılması, çalışan işçilerin sayısının çok olması,⁹¹⁰ caminin aydınlatma işlevini sağlayan kandiller için 600 adet altından zincir yapılması,⁹¹¹ camide mevcut olan kapı üstlerinin ipek örtüler ile örtülmüş olması,⁹¹² çatısının kurşun ile kaplanması⁹¹³ cami için harcanan meblağın yüksek olduğunu göstermektedir.⁹¹⁴ Yapılan harcamalar ile ilgili müellifler farklı rakamlar belirtmiş olsalar da tarihî kaynakların çoğunluğu harcanan miktarı 11.200.000 dinar olarak vermişlerdir.⁹¹⁵ Ayrıca İbn Havkal, Şam'ın 7 yıllık vergi gelirinin toplamını da yukarıda belirtmiş olduğumuz miktardan biraz

⁹⁰⁹ Caminin tezyinatı hakkında geniş bilgi için bk. İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 2/270; İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, 241; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/531; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/282-283. Ayrıca bk. Markus Hattstein - Peter Delius, *İslâm Sanatı ve Mimarisi*, çev. Nurettin el-Hüseyni (İstanbul: Literatür Yayıncılık, 2007), 70-71.

⁹¹⁰ İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer*, 4/258; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/280-281; Yâfî, *Mirâtü'l-cinân*, 1/142; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 4/99-100; Diyarbekrî, *Târîhu'l-hamîs*, 2/311. Ayrıca bk. Âkıl, *Târîhu hilâfeti Benî Ümeyye*, 228-229; Ülken, *İslâm Sanatı*, 47.

⁹¹¹ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/531; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/337; Diyarbekrî, *Târîhu'l-hamîs*, 2/312. Ayrıca bk. Âkıl, *Târîhu hilâfeti Benî Ümeyye*, 228-229; Altınay, *Emevîlerde Günlük Yaşam*, 130.

⁹¹² Âkıl, *Târîhu hilâfeti Benî Ümeyye*, 228-229.

⁹¹³ Mâcid, *Târîhu's-siyâsî li'd-devleti'l-Arabiyye*, 2/188.

⁹¹⁴ Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, 1/275; Diyarbekrî, *Târîhu'l-hamîs*, 2/311. Şam Camiine harcanan miktar halkın dikkatini çekmiş ve halifenin eleştirilmesine sebep olmuştur. Bir muhafız, Halife Velîd'e gelip şöyle demiştir: “Ey Mü'minlerin Emiri, insanlar diyorlar ki: ‘Mü'minlerin Emiri, devlet hazinesindeki paraları gereksiz yere harcıyor.’” Bunun üzerine Halife Velîd, insanların camide toplanmaları için çağrı yaptırmış ve insanlar bu çağrıya icabet ederek camide toplanmışlardır. Halife Velîd, minbere çıkıp ilk önce Allah'ı hamd ettikten sonra: “Duyduğuma göre sizler demişsiniz ki Halife Velîd, devlet hazinesindeki paraları gereksiz yere harcıyor! Şunu bilersiniz ki devlet hazinesindeki miktar size tam 16 sene yetecek durumdadır” diyerek minberden inmiştir. İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 2/267-268; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/286; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer*, 4/258-259; İş, *Devletü'l-Ümeviyye*, 244. Bu konuda geniş bilgi için bk. İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 2/269; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/282-283; Sallâbî, *Devletü'l-Ümeviyye*, 2/119-120.

⁹¹⁵ Şam Ümeyye Camii için yapılan harcama miktarı hususunda bk. İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 2/268; İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, 235; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/530; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/280-281; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 4/99-100. Ayrıca bk. İş, *Devletü'l-Ümeviyye*, 244; Âkıl, *Târîhu hilâfeti Benî Ümeyye*, 228; Ahmet Özel, “Emeviyye Camii (Sosyal Hayattaki Yeri)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/109.

fazla olarak vermesi, Corcî Zeydân'ın da bu miktarı benimsemiş olması,⁹¹⁶ harcanan miktarın 11.200.000 dinar olması yönündeki kanaatimizi güçlendirmektedir.

Halife Velîd döneminde gerçekleştirilen Mescid-i Nebevî'nin genişletilmesi ile Şam Ümeyye Camii'nin inşası, İslâm mimarisi ile sanatına sağladığı katkı hakkında şöyle bir sonuca ulaşabiliriz; İslâm mimarisinin temelleri esas itibariyle, hicretin akabinde sade bir şekilde Mescid-i Nebevî'nin inşası ile atılmıştır. Peygamber Efendimiz (sav) döneminde temelleri atılan dinî mimarinin gelişimi hiç şüphesiz Emevî döneminde kendini göstermiştir. Bu gelişme iki nedene dayandırılmıştır. Bunlardan biri, fetihlerin genişlemesi ile Müslümanların farklı milletler ile tanışmaları, diğeri de halifeliğin Emevî Devleti'ne geçmesi ile devlet merkezinin Medine'den Şam'a taşınması olmuştur. Bu nedenle Müslümanlar, fethettikleri bölgelerde karşılaştıkları kilise, antik tapınak gibi eserler karşısında çaresiz kalmamak ve İslâm medeniyetini Bizans, Fars ve Helen sanatına karşı yüceltmek için diğeri milletlerin sanat üsluplarını taklit etmek yerine, kendi düşünce ve dinî hislerini de katarak yeni şekil ve modeller ortaya çıkarmışlardır. Böylece Müslümanlar, İslâm anlayışının dışına çıkmayan, geleceğin mimarisine yön verecek sanat şekilleri oluşturmaya başlamışlardır. Bunun en güzel örneği hiç şüphesiz Şam Ümeyye Camisi ile ondan sonra gelen eserlerde görülmüştür.

1.4. Mescid-i Aksâ/Kible Mescidi'nin İnşası

İslâm fetihlerinin başlamasıyla Kudüs, her daim Müslümanların hedefleri arasında yerini almıştır. 13/634 yılında Ecnâdeyn zaferi ile Müslümanlara Filistin ve Suriye'nin kapıları açılmış,⁹¹⁷ Yermük zaferiyle (15/636) de Suriye, Bizans'ın elinden alınmıştır. Müslümanlar bu bölgede verdikleri mücadelede başarı üstüne başarı elde etmişlerdir.⁹¹⁸ Artık sıra Filistin topraklarına gelmiştir.⁹¹⁹ İslâm orduları başkumandanı Ebû Ubeyde b. Cerrâh, Kudüs'ü kuşatmış ve yerel halk, Suriye topraklarında yapılan anlaşmanın bir benzerinin kendileriyle yapılmasını ve şehrin

⁹¹⁶ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 172; Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, 2/692.

⁹¹⁷ Halîfe b. Hayyât, *Târih*, 119.

⁹¹⁸ Halîfe b. Hayyât, *Târih*, 130-131. Ayrıca bk. Velî, *Mesâcid fi'l-İslâm*, 421; Ali Mazak, *Emevîlerin Sonuna Kadar Kudüs ve Filistin* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1989), 54-58.

⁹¹⁹ Casim Avcı, "Kudüs (Fethedilişinden Haçlı İstilâsına Kadar)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/327.

anahtarını da Hz. Ömer'e teslim edeceklerini ifade etmişlerdir. Ebû Ubeyde b. Cerrâh, Kudüs halkının isteğini Hz. Ömer'e bildirmiş, o da bu isteği kabul etmiştir. Câbiye'den Kudüs'e gelen Hz. Ömer, anlaşmayı imzalamış ve şehrin anahtarını da Patrik Sophronios'tan (17/638) teslim almıştır.⁹²⁰

Kudüs'ün fethinden sonra Hz. Ömer önderliğinde, İslâm ordusu tarafından etrafı açık, üzerinde bina yıkıntıları bulunan alan temizlenerek, şu anda Mescid-i Aksâ'nın bulunduğu yere bir mescid inşa edilmiştir.⁹²¹ Hz. Ömer, sadece bu mescidin yapımı ile yetinmemiş, ayrıca kendisinden sonrası için de giderlerinin karşılanması, bakım onarımının gerçekleştirilmesi maksadıyla bazı yerlerin gelirlerini buraya tahsis etmiştir.⁹²² Hz. Osman da Kudüs'e önem vermiş ve Silvan bahçelerinin gelirlerini şehirde yaşayan fakirlerin ihtiyaçlarının karşılanması için vakfetmiştir.⁹²³

Emevîler döneminde ise Kudüs'te, Muâviye'nin halifeliği süresince şehrin kalkınması için bazı idarî ve mimarî çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Muâviye'den sonra Abdülmelik b. Mervân zamanına kadar içeride yaşanan sıkıntılardan dolayı şehirde ve mescidin etrafında imar açısından bir gelişme yaşanmamıştır. Abdülmelik b. Mervân döneminde Kudüs, imar açısından zirveye ulaşmıştır. O, ilk önce Şam-Kudüs yolunu düzeltmiş, şehrin surlarını onarmış ve binaların bakımını da gözden geçirmiştir. Ayrıca en önemlisi de Halife Abdülmelik, İslâm mimarisi bakımından örnek olacak Kubbetü's-Sahra'yı da inşa etmiştir.⁹²⁴ Böylece Abdülmelik b. Mervân,

⁹²⁰ Belâzürî, *Fütûh*, 197-198; Osman Aydın, "Kudüs'ün Müslümanlar Tarafından Fethi ve Hulefâ-i Râşidîn Döneminde Kudüs", *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*, ed. Osman Aydın (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Yayınları, 2021), 62-63. Geniş bilgi için bk. Mazak, *Emevîlerin Sonuna Kadar Kudüs ve Filistin*, 65-71.

⁹²¹ Fettah Aykaç, "Beytü'l-Makdis'in Önemli İslâmî Yapıları", *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*, ed. Osman Aydın (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Yayınları, 2021), 281. Geniş bilgi için bk. Can, *İslâm'ın Üç Kutsal Mabedi*, 107-115; Mazak, *Emevîlerin Sonuna Kadar Kudüs ve Filistin*, 72-73; Nebi Bozkurt, "Mescid-i Aksâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/268-271.

⁹²² Aydın, "Kudüs'ün Müslümanlar Tarafından Fethi ve Hulefâ-i Râşidîn Döneminde Kudüs", 67.

⁹²³ Aydın, "Kudüs'ün Müslümanlar Tarafından Fethi ve Hulefâ-i Râşidîn Döneminde Kudüs", 68; Avcı, "Kudüs (Fethedilişinden Haçlı İstilâsına Kadar)", 26/327.

⁹²⁴ Nuh Arslantaş, "Emevîlerden Haçlılara İslâmî Dönemde Kudüs", *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*, ed. Osman Aydın (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Yayınları, 2021), 71-72. Kubbetü's-Sahra hakkında geniş bilgi için bk. Can, *İslâm'ın Üç Kutsal Mabedi*, 113-114; Mazak, *Emevîlerin Sonuna Kadar Kudüs ve Filistin*, 87-92; Nebi Bozkurt, "Kubbetüs-Sahre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/304-308.

Hz. Ömer döneminden sonra Kudüs'te mimarî açıdan en büyük icraatı gerçekleştirmiştir.

Diğer taraftan İslâm dini bakımından kutsal sayılan ve Müslümanlar açısından manevî değeri büyük olan ve halk arasında da Mescid-i Aksâ olarak bilinen Kible Mescidi'nin Emevîler döneminde kimin zamanında inşa edildiği konusunda ittifak edilememiştir. Bu hususta üç farklı görüş belirtilmiştir. Buna göre; Mescid-i Aksâ/Kible Mescidi'nin Abdülmelik⁹²⁵ veya I. Velîd tarafından yapıldığına dair rivâyetlerin yanı sıra,⁹²⁶ söz konusu mabedin yapımına Abdülmelik döneminde başlanılıp, Velîd devrinde tamamlandığına dair bilgilere de rastlanılmaktadır.⁹²⁷

Bu üç görüşü değerlendirdiğimizde şu şekilde bir sonuca ulaşabiliriz; görüşler ilk bakışta birbirlerine zıt gibi görünseler de aslında birbirlerini tamamlar mahiyettedir. Çünkü Kudüs'e büyük çapta imar faaliyetlerinin başlatıldığı dönem hiç şüphesiz Abdülmelik b. Mervân zamanı olmuştur. O, bu sırada Kubbetü's-Sahra'yı da inşa etmiştir. Halife Abdülmelik'in Müslümanlar için önem arz eden ve manevî değeri olan, halk arasında da Mescid-i Aksâ olarak tanınan ve ilk olarak Hz. Ömer tarafından inşa edilen Kible Mescidi'ni ihmal etmesi söz konusu olamaz.⁹²⁸ Bunun için de Emevîler döneminde binanın ilk banisinin Abdülmelik b. Mervân olduğunu kabul etmek daha isabetli olacaktır.

Mescid-i Aksâ/Kible Mescidi'nin I. Velîd veya her ikisinin zamanında inşa edilmiş olabileceğini belirtenler de; bu mescidin I. Velîd döneminde hangi tarihte yapıldığını pek ifade etmemişlerdir. Sadece Halife Velîd'in görev yaptığı tarihler arasını vermekle yetinmişlerdir. Bununla birlikte I. Velîd döneminde, Mescid-i

⁹²⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/35; Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrîberdî el-Atâbekî, *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kâhire* (Mısır: Vizâretü's-Sekâfe, 1383/1963), 1/188; Mücîrüddîn el-Hanbelî el-Uleymî, *el-Ünsü'l-celîl bi târîhi'l-Kudüs ve'l-halîl*, thk. Adnân Yûnus Abdülmecîd Ebû Tebbâne (Amman: Mektebetü Dendîs, 1420/1999), 1/400-401; Useyme Azm, *el-Müctema'fi'l-asri'l-Emevî*, 55; Aycan - Sarıçam, *Emevîler*, 146; Erkoçoğlu, "İmar Faaliyetleri", 236.

⁹²⁶ Saîd b. Bitrîk, *et-Târîhu'l-mecmû' ale't-tahkîk ve't-tasdik* (Beyrut: Matbaatü'l-Âbâi'l-Yesûiyyîn, 1909), 2/42; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/70; Nusret Çam, *İsâmda Sanat-Resim ve Mimari* (Ankara: Elektronik İletişim Ajansı Tesisleri, 1994), 182; Arslantaş, "Emevîlerden Haçlılara İslâmî Dönemde Kudüs", 74.

⁹²⁷ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Alî el-Asyûtî (es-Suyûtî) el-Minhâcî, *İthâfû'l-ahissâ bi fezâili'l-Mescidi'l-Aksâ*, thk. Ahmed Ramazan Ahmed (Kahire: el-Heyetü'l-Mısıriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1984), 2/180; Mûsâ Abduh, *el-Ümeviyyûn ve âsâruhumü'l-mî'mâriyye*, 95; Behnesî, *el-Fennü'l-İslâmî*, 149; Tâha Velî, *Mesâcid fi'l-İslâm*, 424. Ayrıca bk. Ünlü, *İslâm Tarihi*, 1/198.

⁹²⁸ Minhâcî, *İthâfû'l-ahissâ*, 2/180.

Nebevî ile Mescid-i Harâm'ın genişletilmesi ve Şam Ümeyye Camii'nin inşası hususunda en ince teferruatına kadar bilgiler vermişlerdir. Mescid-i Aksâ'nın inşasının hangi tarihte başlatıldığı ve bitirildiği, çalışan usta sayısı ve nereden geldiği, hangi malzemelerin kullanıldığı, nasıl bir tezyinatın yapıldığı konusunda herhangi bir malumat vermemişlerdir. Kanaatimize göre; Kible Mescidi/Mescid-i Aksâ'nın inşasına Halife Abdülmelik döneminde başlanmış, eksik kalan kısım veya bölümler de I. Velîd zamanında tamamlanmıştır. Zira Mescidin tepeden tırnağa tezyin edildiği hususlarını değerlendirdiğimizde, binanın ikinci banisinin I. Velîd olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü başta Minhâcî olmak üzere çağdaş araştırmacılardan bazıları, Emevîler döneminde gerçekleştirilen mimarî eserler üzerinde kapsamlı çalışma yapmışlar ve bunlar arasında da Kible Mescidi/Mescid-i Aksâ yerini almıştır. Konu ile ilgili detaylı bilgiler verdikten sonra, yukarıda da ifade etmiş olduğumuz gibi konuyu üç görüş etrafında özetlemişler ve bir neticeye ulaşmışlardır. Sonuçta; Mescid-i Aksâ'nın inşasına Abdülmelik b. Mervân zamanında başlandığını ve daha sonra oğlu I. Velîd döneminde bitirildiğini ifade etmişler ve bu görüşün olayların akışına göre doğruya daha yakın olduğu kanaatine varmışlardır.⁹²⁹ Ayrıca Minhâcî, I. Velîd döneminde, Mısır valisi Kurre b. Şerîk'in Mescid-i Aksâ'nın inşaatında çalışması için bazı işçi ve mâhir ustalar gönderdiğini, bunların yaklaşık on iki ay bu inşaatda çalıştırıldığını ve maaşlarının ödenmesi için de Feyyûm (Aptirodito)'daki mahallî kaymakamına posta yoluyla emir verdiğini belirtmiştir.⁹³⁰ Bizim de katıldığımız gibi bazı müellifler de bu durumu delil olarak göstermişler ve Abdülmelik b. Mervân zamanında inşasına başlanılan Mescid-i Aksâ'nın I. Velîd döneminde tamamlandığını ifade etmişlerdir.⁹³¹

⁹²⁹ Minhâcî, *İthâfû'l-ahissâ*, 2/180; Mûsâ Abduh, *el-Ümeviyyûn ve âsâruhumü'l-mi'mâriyye*, 95; Behnesî, *el-Fennü'l-İslâmî*, 149; Tâha Velî, *Mesâcid fi'l-İslâm*, 424. Ayrıca bk. Ünlü, *İslâm Tarihi*, 1/198.

⁹³⁰ Minhâcî, *İthâfû'l-ahissâ*, 2/180.

⁹³¹ Hâlid Sultânî, *el-İmâretü fi'l-asri'l-Ümevî el-incâz ve't-te'vîl* (Dımaşk: Daru'l-Medâ, 2006), 154; Mûsâ Abduh, *el-Ümeviyyûn ve âsâruhumü'l-mi'mâriyye*, 95; Behnesî, *el-Fennü'l-İslâmî*, 149. Geniş bilgi için bk. Muhammed Hasan Şerrâb, *el-Kudüs* (Beyrut: el-Ehliyye, 2006), 331-335; Ünlü, *İslâm Tarihi*, 1/198; Mazak, *Emevîlerin Sonuna Kadar Kudüs ve Filistin*, 92-93. Velîd, babası Abdülmelik gibi Kudüs'e önem vermiş ve Filistin'de kadı olarak görev yapan kardeşi Süleyman'ı kendi döneminde Filistin ordusunun komutanlığına getirmiştir. Süleyman b. Abdülmelik, Lüdd'e gelmiş ve Remle'yi imar ederek şehir haline getirmiştir. Ayrıca burada önemli imar faaliyetleri de gerçekleştirmiştir. Belâzürî, *Fütüh*, 204; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk el-Hemedânî (İbnü'l-Fakîh), *Kitâbü'l-Büldân*, thk. Yûsuf el-Hâdî (Beyrut: 1416/1996), 152.

1.5. Kusayru Amra Sarayının İnşası ve Özellikleri

Kusayru Amra Sarayı bu dönemde sivil mimariyi temsil eden en önemli eserlerden biri olmuştur. Bu saray yapım aşamasında, İslâm öncesi medeniyetlerin sanat anlayışından kuvvetli bir şekilde etkilenmiştir. Bu şekilde yapılan kasır ve sarayların bir kısmı için Dimaşk seçilirken, diğer bir kısmı için de çöle yakın yerler tercih edilmiştir.⁹³² İslâm mimarisinde ilk saray Hz. Osman döneminde, Muâviye b. Ebî Süfyan'ın Suriye valiliği görevinde iken Dimaşk'ta inşa ettirdiği Kubbetü'l-Hadrâ olmuştur. Bu saray, Muâviye hilâfete geçtikten sonra da hilâfet sarayı olarak kullanılmaya başlanmıştır.⁹³³ Başkent Şam'da yapılan hilâfet sarayından bugün hiçbir iz kalmamıştır. Çünkü Suriye topraklarında inşa edilen sivil mimarî, dinî mimarî gibi Müslümanlar tarafından özenle korunmamışlardır. İş ve işleyişlerini tamamladıktan sonra yok olmuşlardır. Bu nedenle haklarında bilgi elde etmek çok zor olmuştur.⁹³⁴

19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında Avrupalı arkeologlar tarafından yapılan araştırmalar sonucunda, ortaya çıkarılan saraylardan biri Kusayru Amra sarayı olmuştur.⁹³⁵ Bu sarayın ortaya çıkarılışı ise 1898 yılında Prof. Dr. Alois Musil tarafından gerçekleştirilmiştir. Yapılan araştırma sonucunda, sarayın Amman'a elli mil uzaklıkta ve Lut gölünün kuzey ucunun tam doğusunda yer aldığı tespit edilmiştir. Avrupalılar tarafından yapılan çalışma neticesinde (Von Berchem), sarayın yaklaşık olarak 712-715 yılları arasında, Halife Velîd döneminde yapıldığı anlaşılmıştır.⁹³⁶ Kazılar neticesinde, saray hakkında bazı bilgiler de elde edilmiştir. Bu bilgilerin başta geleni duvardaki resimler olmuştur.⁹³⁷ Bu resimlerde genellikle dünyevî ve politik konular ön plana çıkarılmıştır.⁹³⁸

Sarayın içindeki duvarlarda mevcut olan dünyevî konulara ait resimlerde, genellikle şu konular işlenmiştir: Kemerler üzerinde mûsikî âleti çalan, yarı çıplak

⁹³² Ülken, *İslâm Sanatı*, 63; Yetkin, *İslâm Ülkelerinde Sanat*, 105.

⁹³³ Yiğit, *Emevîler*, 270; Altınay, *Emevîlerde Günlük Yaşam*, 147-148.

⁹³⁴ Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, 2/415; Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 134.

⁹³⁵ Yetkin, *İslâm Ülkelerinde Sanat*, 105; Aycan - Sarıçam, *Emevîler*, 148-149.

⁹³⁶ Sultânî, *el-İmâre fi'l-asri'l-Ümevî*, 182-183; Useyme Azm, *el-Müctema ' fi'l-asri'l-Emevî*, 60; Sâlim, *Tarihu'd-devleti'l-Arabiyye*, 705. Ayrıca bk. Ülken, *İslâm Sanatı*, 75; Çam, *İsâmda Sanat-Resim ve Mimari*, 176-180.

⁹³⁷ Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, 2/417.

⁹³⁸ Beksaç, "Emevîler (Sanat)", 11/107.

raks eden kadın resimleri ile av sahnesi olarak resmedilmiş figürler yer almıştır.⁹³⁹ Duvarlarda yer alan resimlerde çeşitli süsleme ve nakışların yanı sıra, vazolardan fışkıran yeşil yapraklar, hurma ağaçları ve bunların üzerinde bulunan hurma salkımları kendini göstermiştir. Ayrıca çölün simgesi hâline gelmiş olan ve halifelerin av iştahını kabartan çöl kuşları da resimlerde yerlerini almışlardır.⁹⁴⁰ Carl Brockelmann duvarlarda yer alan resimler hakkında şu şekilde bilgi vermiştir: “Sarayın duvarlarında yer alan farklı resimlerden biri de dalgalanan deniz üzerinde bir balıkçının balıklarıyla birlikte kayık içindeki durumu tasvir edilmiştir. Batıdaki duvarın orta kısmında çıplak bir kadın, havuzun kenarında ayakta yer almıştır. Diğer duvarların yüzlerinde at koşuları, yabani eşek, dağ keçisi, süreklilik avları, hamam sahneleri ve sembolik kadın çehreleri görülmüştür. Ortadaki hamam halvetinde çıplak kadınlarla hamam sahneleri yer almıştır. Üçüncü salonda iki yarım daire içinde dünyanın başlangıcı ve sonu ifade edilmiştir. Doğu cephe duvarında solda oturmuş gebe bir kadın, sağda seyircilere arkasını dönmüş kocası, altta ve ikisinin arasında tepinmekte olan bir çocuk tasvir edilmiştir. Batı cephe duvarında ölmüş olan kocasının cesedinden uzaklaştırılmış bir kadının ayakta duruşu tasvir edilmiştir.”⁹⁴¹

Kusayru Amra sarayının duvarlarında yer alan diğer resimler ise politik konuları içermiştir. Bu sarayın bir duvarı üzerinde dört hükümdara ait olduğu söylenen resim yer almıştır. Bu resimde bulunan kişilerin Müslümanlar tarafından mağlup edilerek, kontrol altına alınan İmparatorlar olduğu ifade edilmiştir. Bu kişiler hakkındaki bilgi verici asıl unsur ise duvarın alt köşesinde mevcut olan Arapça ve Yunanca yazılardan anlaşılmıştır. Bu yazıların içeriğine göre resimdeki kişiler; Bizans İmparatoru, İran kirası Hüsrev, Habeş Necâşî Negüş ve Endülüs'teki Gotlar kralı Rodrigo olmuştur.⁹⁴² Ayrıca bu resimde önde duran dört hükümdarın arkasında yer alan iki kişiden daha bahsedilmiştir. M. Van Berchem'in yaptığı araştırmaya göre

⁹³⁹ Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, 2/419; Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 134-135. Ayrıca bk. Kühnel, *el-Fennü'l-İslâmî*, 18; Hillenbrand, *İslâm Sanatı ve Mimarlığı*, 31-32; Desmond Stewart, *Batılı Gözüyle İslâm Kültür ve Medeniyeti*, trc. Murat Özyiğit-Müjdat Kayayerli (İstanbul: Esra Yayınları, 1994), 149.

⁹⁴⁰ Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, 2/419.

⁹⁴¹ Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, 87.

⁹⁴² Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, 86; Sâlim, *Târîhu'd-devleti'l-Arabiyye*, 705-706; Graber, *İslâm Sanatının Oluşumu*, 58. Ayrıca bk. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 134-135; İbrâhim Ahmed Adevi, *el-Ümevîyyûn ve'l-Bizantiyyûn* (Kahire: yy., ts.), 272-273; K.A.C. Creswell - James W. Allan, *A Short Account of Early Muslim Architecture* (by., yy., 1989), 105-117.

bunlardan birinin Doğu Türkistan hükümdarı Meçuo yani Kapağan Han, diğerinin ise dönemin Çin hükümdarı olduğu belirtilmiştir.⁹⁴³

Kusayru Amra sarayının mimarî özellikleri ise şu şekildedir; saray iki bölümden oluşmuştur.⁹⁴⁴ Birinci bölüm; 8.75x7.58 ebadında salondur.⁹⁴⁵ Üç sahna ayrılan bu salonun üstü beşik tonozlarla örtülmüştür. Salonun ışık almasını sağlamak için beşik tonozların cephe duvarlarına yerleştirilmiş altı küçük pencere sayesinde içeriye ışık girmesi sağlanmıştır.⁹⁴⁶ Kabul salonu ile üç küçük odanın zemini mermerlerle kaplanmış, bu salonun güney tarafındaki odalar ise mozaikle döşenmiştir.⁹⁴⁷ İkinci bölüm de; burası sarayın en önemli kısmını oluşturan üç küçük odalı bir hamamdan oluşmuştur. İlk küçük oda soyunma odası, ikinci oda zemini ısıtma özelliğine sahip ılık odası, hemen onun yanında yer alan ise sıcaklık odasıdır.⁹⁴⁸ Sıcaklık odası buhar boruları ile donatılmıştır. Hamama geçiş ise kabul salonundan sağlanmıştır.⁹⁴⁹ Hamamda kullanılacak suyun temini için, kuyudan çıkartılan su önce çatıya ulaştırıldıktan sonra, sarayın hamam kısmına iletilmiştir.⁹⁵⁰ Hamamın yerleri mermer ve mozaik kaplı, duvarların üst tarafları çok renkli resimlerle süslenmiştir.⁹⁵¹ Kusayru Amra sarayının etrafı 50x25 ebadında bir kuşatma duvarı ile çevrilmiştir.⁹⁵² Sarayın kendisi avlunun güneydoğusunda yer almıştır.⁹⁵³ Binanın yapımında kullanılan taşların kalınlığı 80-84 cm arasında değişiklik göstermiştir.⁹⁵⁴

⁹⁴³ Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, 86; Graber, *İslâm Sanatının Oluşumu*, 58; Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 134-135. Ayrıca bk. Hattstein - Delius, *İslâm Sanatı ve Mimarisi*, 85; Çam, *İslâm'da Sanat-Resim ve Mimari*, 179.

⁹⁴⁴ İbrahimgil, *Sanat Tarihi*, 2/20.

⁹⁴⁵ Sâlim, *Târîhu'd-devleti'l-Arabiyye*, 705-706; Yetkin, *İslâm Ülkelerinde Sanat*, 106; Can - Gün, *Ana Hatlarıyla Türk-İslâm Sanatları ve Estetiği*, 98.

⁹⁴⁶ Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, 86; Adnan Turani, *Dünya Sanat Tarihi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2010), 259.

⁹⁴⁷ Sâlim, *Târîhu'd-devleti'l-Arabiyye*, 705-706.

⁹⁴⁸ Sâlim, *Târîhu'd-devleti'l-Arabiyye*, 705-706; Hillenbrand, *İslâm Sanatı ve Mimarlığı*, 31; Yetkin, *İslâm Ülkelerinde Sanat*, 106. Ayrıca bk. Ülken, *İslâm Sanatı*, 75; Behnesî, *el-Fennü'l-İslâmî*, 255.

⁹⁴⁹ Behnesî, *el-Fennü'l-İslâmî*, 255.

⁹⁵⁰ Kühnel, *el-Fennü'l-İslâmî*, 21-22; Aslanapa, *Türk ve İslâm Sanatı*, 3/28.

⁹⁵¹ Kühnel, *el-Fennü'l-İslâmî*, 21-22; Aslanapa, *Türk ve İslâm Sanatı*, 3/28; Sultânî, *el-İmâretü fi'l-asri'l-Ümevî*, 184-185.

⁹⁵² Behnesî, *el-Fennü'l-İslâmî*, 255; Can - Gün, *Ana Hatlarıyla Türk-İslâm Sanatları ve Estetiği*, 98.

⁹⁵³ Can - Gün, *Ana Hatlarıyla Türk-İslâm Sanatları ve Estetiği*, 98.

⁹⁵⁴ Ülken, *İslâm Sanatı*, 75.

Kusayru Amra sarayını değerlendirdiğimizde şu şekilde bir sonuca ulaşabiliriz: Sarayda mevcut olan resimlerde, özellikle de nakış ve duvar süslemelerinde Bizans etkisi açık bir şekilde kendini göstermiştir.⁹⁵⁵ Ayrıca sarayın duvarlarında mevcut olan kadın resimleri İslâmî açıdan uygun olmadığından, yabancı –özellikle de Bizanslı– ressamın etkisi görülmüştür.⁹⁵⁶ Daha sonraları Müslümanlar bu etkiden kurtulmak için inşa ettikleri mimarî eserlerde, kendi düşünce ve dinî değerlerini yansıtmaya çalışmışlardır. Böylece bir taraftan kendisinden sonraki dönemler için yol gösterici olurlarken, diğer taraftan da İslâm sanat ve mimarisinin temellerinin atılması ile oluşumuna büyük katkıda bulunmuşlardır. Bu şekilde Müslümanlar zaman içerisinde, sanat açısından diğer medeniyetlerin etkisinden kurtularak, kendilerine has mimarî eserler vermeye başlamışlardır.

1.6. Şehirlerde Yapılan İmar Faaliyetleri

İslâm öncesi Arapların çoğu hayvancılık ile uğraştıklarından göçebe hayatı yaşamışlardır. Sadece Hicaz ile Yemen’de birkaç kentte ticaret ve ziraat ile uğraşanlar yerleşik hayat sürdürmüşlerdir.⁹⁵⁷ Toplumlar yaşadıkları olaylar neticesinde şehirleşme yoluna gitmişlerdir. Şehirleşmede coğrafî konum, kültür, medeniyet, dinî ve siyasî etkenler önemli rol oynamıştır.⁹⁵⁸ İslâm dinini yayma ve inançlarını yaşama hususunda yapılan baskılar sonucunda Peygamber Efendimiz (sav) ve Ashâb-ı Kirâm, Medine’ye hicret etmek zorunda kalmışlardır. Peygamber Efendimiz (sav) Medine’ye geldiği zaman şehircilik alanında ilk düzenlemeleri gerçekleştirmiş ve Müslümanlar açısından şehir planlanmasının nasıl şekilleneceğini ortaya koymuştur. Medine’ye varan Peygamber Efendimiz (sav) ilk iş olarak Mescid-i Nebevî’yi inşa etmiştir. Bu mescid, ibâdetin yanı sıra başta eğitim ve öğretim olmak üzere kamu hizmetlerinin de görüldüğü yer hâline gelmiştir. Peygamber Efendimiz (sav), Mescid-i Nebevî’nin bulunduğu konumu şehrin merkezi olarak almış ve başta

⁹⁵⁵ Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, 2/419; Hattstein - Delius, *İslâm Sanatı ve Mimarisi*, 85-86; Adevi, *el-Ümeviyyûn ve'l-Bizantiyyûn*, 272-273.

⁹⁵⁶ Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, 2/419; Yiğit, *Emevîler*, 271; Koyuncu, *Emevîler Döneminde Saray Hayatı*, 125.

⁹⁵⁷ Lewis, *Tarihte Araplar*, 33-34.

⁹⁵⁸ Sarıçam - Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 215.

pazar olmak üzere diğer kurumları mescidin etrafında oluşturmuştur. Böylece şehir planı mescidin etrafında şekillenmeye başlanmıştır.⁹⁵⁹

Mekke'nin fethinden sonra da Peygamber Efendimiz (sav) şehirlerle ilgili önemli noktalara değinmiştir. Attâb b. Esîd'i vali, Saîd b. Saîd'i çarşı pazar sorumlusu, Muaz b. Cebel'e de yeni Müslüman olan Mekkelilere Kur'ân-ı Kerîm'i ve dinî esasları öğretme görevini vererek, idarî ve siyasî düzenlemeler gerçekleştirmiştir.⁹⁶⁰ Medine şehir planlanmasının teşekkülü ve Mekke şehrinin de idarî yapısının oluşturulması sonraki dönemler için şehirleşmenin nasıl şekilleneceği hususunda, Müslümanlara yol gösterici olmuştur.

Peygamber Efendimiz (sav)'in Medine'ye hicreti ile başlayan şehirleşme süreci dört halife zamanında da devam etmiş, Emevîler döneminde ise daha da ileriye götürülmüştür. Özellikle Velîd b. Abdülmelik'in halifeliği süresince gerçekleştirilen fetihler neticesinde, şehirlerde insanların karşılaştıkları sıkıntıları karşılamak için imar açısından önemli adımlar atılmıştır. Bunun için de Halife Velîd tarafından başta Medine valisi Ömer b. Abdülazîz olmak üzere diğer valilere şehirlerde yapılacak işlerle ilgili birer mektup gönderilmiştir. Halife Velîd mektubunda: “İnsanların geçit olarak kullandıkları yerlerin gözden geçirilmesini, bakım ve onarımlarının yapılmasını, şehirlerde yaşayan insanların su ihtiyaçlarının karşılanması için kuyuların kazılmasını, Medine'nin merkezi yerlerine devamlı akan çeşmeler yapılmasını, mescidde bulunan kişiler için de su ihtiyaçlarının karşılanması” için gerekli önlemlerin alınmasını istemiştir. Vali Ömer, mektupta belirtilen hususların hepsini yerine getirmiş ve yaptığı icraatları bir mektupla Halife Velîd'e bildirmiştir. Halife Velîd, yapılan icraatları yerinde görmek için Medine'ye gelmiş ve vali Ömer'in yaptığı tüm işleri beğenmiştir. Ayrıca yapılan bu işlerin bakım ve onarımı için de görevliler tahsis etmesini Ömer b. Abdülazîz'den istemiştir. Bunun üzerine

⁹⁵⁹ Yılmaz Can, *İslâm Şehirlerinin H. I-III. (M. VII-IX.) Y.Y. Fiziki yapısı* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1991), 22-24; İsmail Serdar Duman, *Emevilerde Sosyal Hayat* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, 2004), 28-33.

⁹⁶⁰ M. Sabri Küçükbaşcı, “Şehir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/441.

vali Ömer, halifenin emri üzerine çeşmelerin bakımı ve kuyuların sağlıklı işlemesi için görevliler tahsis etmiştir.⁹⁶¹

Halife Velîd, ayrıca valiler aracılığı ile şehirler arasında da bazı imar faaliyetleri gerçekleştirmiştir. Şehirler arası ulaşımı kolaylaştırmak için engebeli yolları düzeltmiş ve genişletmiştir. Yollara önem vermesinin sebebi, başta hac olmak üzere gerek ticaret gerek çeşitli sebeplerden ötürü yolculuk yapan kişilerin rahatlığını sağlamak olmuştur. Aynı zamanda yolculuk esnasında kişilerin su ihtiyaçlarını karşılamak için de yolların belirli yerlerine su kuyuları açtırmıştır.⁹⁶²

Halife Velîd, şehirler arası yolculukta insanların yönlerini kolay şekilde bulmalarını sağlamak için günümüzdeki kadar modern şekilde olmasa da üzerinde gidilecek yerlerin isimlerinin yazılı olduğu taşlardan yapılmış yön levhalarını kavşak noktaları ile yolların belirli yerlerine yerleştirmiş ve insanların yönlerini kolay şekilde bulmalarını amaçlamıştır.⁹⁶³ Böylece Halife Velîd, gerçekleştirdiği imar faaliyetleri ile bir taraftan şehirlerde insanların yaşamını kolaylaştırmış, diğer taraftan da şehirlerarası yollarda kişilerin yolculuğunu rahat ve huzurlu bir şekilde gerçekleştirmelerini sağlamıştır.

1.7. Tarımsal Faaliyetler

1.7.1. Tarım Arazilerine Su Kanallarının Yapılması

Halife Velîd dönemindeki fetihler neticesinde, tarım arazilerinde artış meydana gelmiştir. Bu artış beraberinde tarım arazilerinin işlenmesi ile verimliliğini de gündeme getirmiştir. Çünkü şehirlerde gerçekleştirilen imar faaliyetleri, köylerdeki tarım arazilerinde sulama sisteminin yetersiz olması, köylerden ferdî veya topluca şehirlere göçü artırmıştır. Bu durum şehirlerdeki nüfusun artışına, köylerde ise nüfusun azalmasına sebep olduğundan, devlet gelirlerinde azalma meydana

⁹⁶¹ Taberî, *Târîh*, 6/437; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/285; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/15. Ayrıca bk. Will Durant, *İslâm Medeniyeti*, çev. Orhan Bahaeddin (İstanbul: yy., ts.), 20; Francis Robinson, *İslâm Dünyası Tarihi*, çev. Zülal Kılıç (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005), 204.

⁹⁶² Taberî, *Târîh*, 6/437; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/15. Ayrıca bk. Bostanzâde Yahya Efendi, *Duru Tarih* (İstanbul: Alfa Yayınları, 2016), 94; Ahmed Şelebî, *Mevsûâtü't-târîhi'l-İslâmî ve'l-hadâreti'l-İslâmiyye* (Kahire: Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısıriyye, 1984), 84.

⁹⁶³ Yahya Efendi, *Duru Tarih*, 94.

gelmiştir.⁹⁶⁴ Şehirlere göçü önlemek ve tarım arazilerini aktif hâle getirmek için Halife Velîd önemli uygulamalar gerçekleştirmiştir. Buna göre; Aşağı Fırat ve Dicle bölgesindeki toprakları sulayan eski kanallar tekrar gözden geçirilerek aktif hâle getirilmiştir. Buna ilaveten halkın ihtiyacına ve tarım arazisinin uygunluğuna göre yeni kanallar da eklenmiştir. Sulama sisteminin gerçekleştirildiği arazilere, çiftçilikten anlayan ailelerin yanına tarımdan anlamayan aileler vererek, onların tarım işlerini öğrenmelerini sağlamıştır.⁹⁶⁵ Böylece Halife Velîd bir taraftan toprakların işlenmesini sağlarken, diğer taraftan da fetihler neticesinde artan tarım alanlarına çiftçiler yetiştirmeyi amaçlamıştır.

Halife Velîd, sadece tarım alanlarına suyu ulaştırmakla kalmamış, ayrıca toprağın verimliliğini artırmak için de bazı önlemler almıştır. Buna göre hangi toprakta hangi ürünün yetiştirileceği önceden tespit edilmiş ve daha sonra da bu duruma göre tarım arazileri işlenmiştir.⁹⁶⁶ Böylece Halife Velîd, toprağın cinsine göre hangi ürünün alınacağını tespit etmekle, tarım arazilerine yapılan masraflar ile emeğin boşa gitmesinin önüne geçmeyi hedeflemiştir. Görüldüğü gibi günümüzün şartlarına eşdeğer çalışmalar icra eden Halife Velîd, bu konuda da başarılı olmuştur.

1.7.2. Çorak Arazilerin Verimli Hâle Getirilmesi

Halife Velîd, sadece tarım arazilerine su kanallarını ulaştırmakla yetinmemiş, ayrıca çorak alanları da tarım arazisine dönüştürmek için çalışmalar başlatmıştır. Devlet görevlilerinden çorak arazilerin tespitinin yapılarak ıslahı için ne kadar paraya ihtiyaç duyulduğunun hesaplanmasını istemiştir. Bölgesindeki çorak arazileri tespit eden Haccâc, bu arazilerin tarım alanına dönüştürülmesi için 3 milyon dirheme ihtiyaç olduğunu bir mektupla Halife Velîd'e bildirmiştir. Halife Velîd kendisinden istenilen miktarı çok bulduğundan, kısa bir süre çalışmanın durdurulmasını emretmiştir. Yaşanan bu gelişme üzerine Mesleme b. Abdülmelik, çorak arazilerin ıslahı için kendisine verilmesini ve buna karşılık da tüm masrafların karşılanacağını bildirmiştir. Halife Velîd bu teklifi kabul etmiş ve Mesleme tarafından yapılan çalışmalar sonucunda, çorak araziler ıslah edilerek tarım arazilerine

⁹⁶⁴ Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 118-119; Duman, *Emevîler'de Sosyal Hayat*, 30-31.

⁹⁶⁵ Ferrûh, *Târîhu sadri'l-İslâm*, 162; Âkıl, *Târîhu hilâfeti Benî Ümeyye*, 235-236; Durant, *İslâm Medeniyeti*, 20.

⁹⁶⁶ Ferrûh, *Târîhu sadri'l-İslâm*, 162; Âkıl, *Târîhu hilâfeti Benî Ümeyye*, 235-236.

dönüştürülmüştür. Arazilerin imarından sonra ise sayıları belirtilmemiş olsa da birçok aileye bu tarım arazilerinde iş verilerek geçimlerinin karşılanması sağlanmıştır.⁹⁶⁷

Velîd, tarım arazilerinde yaptırmış olduğu çalışmalar ile bir taraftan tarım alanlarını verimli hâle getirirken, diğer taraftan da çiftçilere destek amaçlı ganimet olarak ele geçirilen mandaların bir kısmını tarım ile uğraşanlara dağıtmıştır. Aynı zamanda tarımda kullanılan öküzlerin etlik olarak kesilmesini de yasaklamıştır.⁹⁶⁸ Böylece Halife Velîd, tarım arazilerini verimli hâle getirmek ve daha fazla ürün elde edebilmek için çiftçilere her alanda destekte bulunmuştur.

Halife Velîd'in tarım alanında yapmış olduğu çalışmalardan şöyle bir sonuca ulaşabiliriz; Halife Velîd, toprakları işler hâle getirerek hem insanların işinin olmasını sağlamış, hem de ülke ekonomisine katkıda bulunmuştur. Böylece bir taraftan tarım arazilerinin işlenmesi sonucu çarşı pazarda yüksek olan tarım ürünlerinin fiyatları düşmüş, buna bağlı olarak da insanların alım gücünde bir artışın olduğu gözlemlenmiştir. Çünkü Halife Velîd zaman zaman çarşı pazarı dolaşmış ve eline aldığı bir şeyin kaç lira olduğunu öğrenmek için satıcıya sorduğunda, satan kişinin fiyatı söylemesi üzerine değerini düşük görmüş ve satıcıdan fiyatı artırmasını istemiştir.⁹⁶⁹ Bu durum ise Halife Velîd döneminde, insanların alım gücünün ne kadar yüksek olduğunu göstermiştir.⁹⁷⁰

Halife Velîd zamanında gerçekleştirilen imar faaliyetleri, Emevîler döneminde o kadar dikkat çekmiştir ki bu hususu kaynaklar: “Halife Velîd döneminde insanlar sohbet etmek için bir araya geldiklerinde, ilk önce şehirler ile tarım alanlarında yapılan imar faaliyetlerinden, Halife Süleyman zamanında, güzel

⁹⁶⁷ Belazürî, *Fütûh*, 421-422; Azimli, “Mesleme b. Abdülmelik”, 31. Ayrıca bk. Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, 1/413; Durant, *İslâm Medeniyeti*, 20.

⁹⁶⁸ Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 119; Âkıl, *Târîhu hilâfeti Benî Ümeyye*, 235-236; Ferrûh, *Târîhu sadri'l-İslâm*, 162. Ayrıca bk. Duman, *Emevilerde Sosyal Hayat*, 31.

⁹⁶⁹ Taberî, *Târîh*, 6/496; İbn Abdürabbih, *İkdü'l-ferîd*, 4/386. Ayrıca bk. Âkıl, *Târîhu hilâfeti Benî Ümeyye*, 235-236; Ferrûh, *Târîhu sadri'l-İslâm*, 162.

⁹⁷⁰ Taberî, *Târîh*, 6/496; İbn Abdürabbih, *İkdü'l-ferîd*, 4/386; İbnü'l-İbrî, *Târîhu muhtasari'd-düvel*, 113; Nüveyri, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/336.

yemekler ile kadınlardan, Halife Ömer b. Abdülazîz döneminde ise din ve Kur'ân-ı Kerîm ilimlerinden bahsederlerdi.”⁹⁷¹ şeklinde ifade etmişlerdir.

2. SOSYAL ve KÜLTÜREL FAALİYETLER

Fetihlerin akabinde önemli ticaret merkezlerinin Müslümanların eline geçmesi ve elde edilen ganimetlerin devlet hazinesine aktarılması sonucu, devlet bütçesinde zenginleşme meydana gelmiştir. Büyümeye bağlı olarak Velîd b. Abdülmelik, halkın refahını artırmak ve yaşam standardını belirli bir seviyeye yükseltmek için de sosyo-kültürel faaliyetlere başlamıştır. Halife Velîd'in gerçekleştirdiği sosyal hizmetleri üç başlık altında toplamak, konunun anlaşılması açısından daha doğru olacaktır.

2.1. Sağlık Alanındaki İcraatlar

Sağlık Hizmetleri; İslâm dininin sağlığa verdiği önem ve bu doğrultuda ortaya koyduğu ilkelere paralel olarak Müslümanlar, sağlık kurumları oluşturmaya başlamışlardır. Sağlık kurumlarının oluşumunu ve ilk nüvesini Peygamber Efendimiz (sav) zamanına kadar götürmek ve o döneme dayandırmak isabetli olacaktır. Hendek savaşı sırasında, Eslem kabilesine mensup Rufeyde el-Ensâriyye adlı kadının yaralanan Sa'd b. Muaz ve diğer yaralıları için kendi çadırında sağlık hizmet verdiği bilinmektedir.⁹⁷² Ayrıca Sakîfli bir hekim olan Hâris b. Kelede ile de Hz. Muhammed (sav)' in münasebetleri söz konusudur.⁹⁷³

Hulefâ-yi Râşidîn döneminde, bir kurum olarak hastanenin olup olmadığı hususunda elimizde bir bilgi yoktur. Ancak Hz. Ömer, Kâdisiye Meydan Muharebesi sırasında, İslâm ordusunun savaş esnasında tıbbî ihtiyaçlarının karşılanması için ordu

⁹⁷¹ Belâzürî, *Ensâb*, 8/72; Taberî, *Târîh*, 6/497; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/268-269; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/70.

⁹⁷² Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm, *Sîret-i İbn Hişâm*, trc. Hasan Ege (İstanbul: Kahraman Yayınları, 1994), 3/329; Ahmed İsa Bek, *Târîhu'l-bîmâristân fi'l-İslâm* (Beyrut: Dâru'r-Râidi'l-Arabî, 1981), 16; Yunus Berkli, “Dârüşşifa/Bimaristan”, *İslâm Kurumları Tarihi*, ed. Eyüp Baş (Ankara: Grafiker Yayınları, 2013), 404.

⁹⁷³ Ömer Aktaş, *Sakîf Kabilesi ve Hz. Peygamber'le Münasebetleri* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2021), 141-144.

ile birçok doktor gönderdi.⁹⁷⁴ Görüldüğü gibi gerek Peygamber Efendimiz (sav) gerek Hulefâ-yi Râşidîn döneminde hastane olmadığı, ancak hastanenin görevini yerine getirecek ilk yardım çadırlarının kurulduğu anlaşılmaktadır.

Emevîler döneminde de Velîd b. Abdülmelik zamanına kadar herhangi bir hastanenin kuruluşundan bahsedilmemiştir. Halife Velîd döneminde başta veba ve cüzzam hastalığı olmak üzere bazı hastalıklar ile karşılaşmış ve bu durum toplum içerisinde endişeye neden olmuştur. Çünkü veba hastalığından ölenlerin sayısının onun zamanında 300.000 kişiye ulaştığı belirtilmiştir. Toplumda yaşanan rahatsızlığa muttali olan Halife Velîd, sorunu gidermek için çözüm yolları aramış ve yapmış olduğu çalışma neticesinde hastane kurmaya karar vermiştir.⁹⁷⁵ 88/706-707 yılında Halife Velîd, toplumun ihtiyacına cevap vermek için modern sistemde olmasa da insanların ihtiyaçlarını günün şartlarına göre karşılayacak bir hastaneyi Şam'da kurmuştur.⁹⁷⁶ Halife Velîd tarafından kurulan bu hastanede, günlük olarak tüm hastalara hitap edilmiş olsa da genellikle veba ile cüzzam hastalarına bir ayrıcalık tanınmıştır. Çünkü bu iki hastalığın bulaşıcı olması ve yayılmasının önüne geçilmesi için önlem alınması gerekli olmuştur. Ayrıca bu iki hastalığın tedavi aşamasında, hastalığa muttali olan kişilerin diğer hastalara bulaştırmasını önlemek için de farklı bölümlerde tedavilerine devam edilmiştir.⁹⁷⁷

Halife Velîd, açmış olduğu hastaneye sadece hekimler atamamış, ayrıca hastaların bakımını üstlenen ve onların ihtiyaçlarını karşılayan –günümüz tabiri ile– hasta bakıcılar da görevlendirmiştir. Başta hekimler olmak üzere hastanede görevlendirilen tüm personelin maaşları devlet hazinesinden karşılanmıştır.⁹⁷⁸

⁹⁷⁴ Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, 2/812.

⁹⁷⁵ Belâzürî, *Ensâb*, 8/72; Ya'kûbî, *Târîh*, 2/214; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/268. Ayrıca bk. Ahmed b. el-Kâsım Halife b. Yûnus es-Sa'dî el-Hazrecî İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ fî tabakâti'l-etubbâ*, thk. Nizâr Rıza (Beyrut: Dâru'l-Mektebeti'l-Hayât, ts.), 161-162; Âmir en-Neccâr, *fî Târîhi't-tib fî devleti'l-İslâmiyye* (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1994), 60.

⁹⁷⁶ Kalkaşendî, *Meâsiru'l-inâfe*, 1/136; Takıyüddîn Ahmed b. el-Makrîzî, *Kitabü'l-mevâiz ve'l-i'tibâr bi zikri'l-hitatı ve'l-âsâr* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), 2/405. Geniş bilgi için bk. Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâm ve Bilim*, çev. İlhan Kutluer (İstanbul: İnsan Yayınları, 2006), 155. Şam'a yapılan Hastanenin yeri hususunda geniş bilgi için bk. Durant, *İslâm Medeniyeti*, 20; Öztürk, *On İkinci Yüzyıla Kadar İslâm Dünyasında Hastaneler*, 90-116.

⁹⁷⁷ Makrîzî, *el-Hitat*, 2/405; Muhammed Abdülhay el-Kettânî, *Hiz. Peygamberin Yönetimi*, çev. Ahmet Özel (İstanbul: İz Yayıncılık, 2003), 2/210-211. Geniş bilgi için bk. Celal Yeniçeri, *Hiz. Peygamberin Tıbbî ve Tıbbın Fıkhi* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2013), 148-149; Arslan Terzioğlu, "Bîmâristan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/163.

⁹⁷⁸ Sallâbî, *Devletü'l-Ümeviyye*, 2/120-121.

Halife Velîd, kendi zamanına kadar hiçbir devlet adamının hayata geçiremediği sağlık alanında bir ilki gerçekleştirmiş ve hastane açmıştır. Açmış olduğu hastanede, döneminde yaygın olan ve halkı tedirgin eden veba ve cüzzam hastalıklarını kontrol altına almayı başarmıştır. Halife Velîd, hastanenin açılması ile kendi dönemine damga vurmakla kalmamış, ayrıca sonraki dönemler için de hastanenin oluşumu ve gelişimine önemli katkı sağlamıştır. Aynı zamanda hastane kavramının İslâm tarihine girmesinde ve hastaların sistemli şekilde tedavi edilmesinde de yol gösterici olmuştur.

2.2. Sosyal Alandaki İcraatlar

Halife Velîd, kimsesiz çocuklara sahip çıkmak için özel binalar inşa ederek onları devlet korumasına almıştır. Bununla da yetinmeyen halife, bu gruba fakir çocukları da dâhil etmiştir. Bu iki grubun eğitim ve öğretimleri için de özel hocalar tahsis etmiştir. Ayrıca fakir ve kimsesiz çocukların sünnet gibi tüm giderlerini de devlet bütçesinden karşılamıştır.⁹⁷⁹ Böylece Halife Velîd, kimsesiz ve fakir çocukları kendi kaderine terk etmemiş, diğer çocuklar ile onlar arasındaki eğitim ve öğretim eşitliğini sağlamış ve sosyal devlet anlayışının toplumda hâkim olduğunu hissettirmiştir.

Yukarıda vermiş olduğumuz bilgiler neticesinde şöyle bir sonuca ulaşabiliriz; Halife Velîd, sadece fetih ve imar faaliyetleri ile yetinmemiş, toplumu yakından ilgilendiren sağlık ve genel hizmetleri de ön planda tutmuştur. Sosyal devlet anlayışının gereğini yerine getirmeye çalışan Halife Velîd, döneminde açmış olduğu aş evi ve kimsesiz çocuklar için yaptırmış olduğu yetimhaneler⁹⁸⁰ ile de bu iki kurumun kurumsallaşması için adımlar atmış ve günümüze kadar gelmesine katkıda bulunmuştur.

⁹⁷⁹ Kütübî, *Fevâtü'l-vefayât*, 4/255; Seyyid Emîr Ali, *Muhtasaru târîhi'l-Arab*, 123. Ayrıca bk. Ünlü, *İslâm Tarihi*, 1/198; İhsan Süreyya Sırma, *Emevîler Dönemi* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1991), 73.

⁹⁸⁰ Ya'kûbî, *Târîh*, 2/214; Makrîzî, *el-Hitât*, 2/405; Yiğit, *Emevîler*, 85.

2.3. Kültürel Alandaki İcraatlar

Velîd b. Abdülmelik, sadece sosyal faaliyetleri gerçekleştirmekle yetinmemiş, ayrıca kültürel faaliyetlere de özen göstermiştir. Çünkü toplumu sadece sosyal yönden değil, kültürel açıdan da bulunduğu konumdan daha üst seviyeye çıkarmayı hedeflemiştir. Bu durumun gerçekleşmesi için de bazı önemli adımlar atmıştır. Halife Velîd'in bu alanda gerçekleştirdiği faaliyetleri iki başlık altında toplamak, konunun anlaşılması açısından daha doğru olacaktır.

2.3.1. Velîd Döneminde Şairler ve Mûsıkîşinaslar

Câhiliye şiiri, Arapların İslâm öncesi hayatları hakkında geniş bir bilgi kaynağı olmuştur. Câhiliye dönemi şiirinde başta övgü, övünme, yergi, tasvir (vasf), mersiye, söyleme ve kahramanlık gibi dünyevî temalar işlenmiştir. İslâm dininin ortaya çıkması Arapların örf, adet ve geleneklerinde bir değişikliğe neden olmuştur. Buna rağmen Asr-ı Saâdet ve Hulefâ-yi Râşidîn dönemlerinde kadîm şiir, dil ve üslup bakımından özelliklerini koruyarak devam etmiş, konu açısından ise köklü değişiklikler görülmüştür. Şiirlerde, câhiliye döneminde Araplar arasında devamlı savaşların çıkmasına sebep olan kabile asabiyetinin yerini İslâm kardeşliği, dünyevî konuların yerini ise âhiret hayatını anımsatan cennet, cehennem, azap, cihad ve fetih gibi hususlar yer almıştır. Ancak Asr-ı Saâdet ve dört halife döneminde Müslümanların Kur'ân ve fetih ile meşgul olmaları, câhiliye döneminde muâraza sebepleri ile câize imkânlarının ortadan kalkması şiire ilgiyi azaltmıştır.⁹⁸¹

Hiz. Ebû Bekir ile Hiz. Ömer zamanında etkisini kaybeden kabilecilik taassubu, Hiz. Osman ile Hiz. Ali dönemlerinde çıkan fitneler ve hizipler sebebiyle yeniden hareketlenmiş ve yaşanan bu durum kendisini şiirlerde tekrar göstermeye başlamıştır. Hiz. Osman ile Hiz. Ali dönemlerinde ortaya çıkan fitneler sırasında hilâfet sorunundan doğan siyasî hizipler, Emevî zamanında iyice taraftarlarını artırmıştır. Böylece siyasî etkiler altında kalan bu dönem şairleri şiirlerinde siyasî

⁹⁸¹ Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, 1/731-732; Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, 2/392-393; Sarıçam, *Hiz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 43. Geniş bilgi için bk. Mehmet Yalar, "Emevîler döneminde Gazel ve Ömer b. Ebî Rebîa", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/2 (Haziran 2009), 43-73.

konuları işlerken, zaman zaman da aşk şiirlerine yer vermişlerdir.⁹⁸² Ayrıca bu dönemde yaşanan dinî, sosyal ve siyasî gelişmeler Arap şiirini etkilediğinden, yeni temalar ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu etkileşim ilk nüvesini sosyal ve dinî alanda göstermiştir. Fetihler neticesinde ele geçirilen yerlerdeki Müslüman Arapların çoğunluğu, İslamiyet’i yeni kabul etmiş farklı ırklara mensup insanlarla bir arada yaşamaya başlamışlardır. Yeni Müslüman olan bu kişilerin Arapça’yı öğrenmeleri ve bu dille okuyup yazmaya başlamaları daha önceden mensup oldukları dine, kültüre ve medeniyete ait mefhumların Arap şiirinde yer almasında etkili olmuştur.⁹⁸³

Emevîler döneminde fetihlerin genişlemesiyle Müslümanlar, kısa sürede başta Suriye, İran ve Bizans gibi farklı devletlerin kültür ve medeniyetleri, zenginlikleri ve yaşam standartları ile tanışmaları, Müslümanları etkilemiş ve hızlı bir değişimin içine çekmiştir. İslâm toplumunda, fetihler neticesinde elde edilen ganimetler ve mallar sayesinde bir taraftan toplumun refah seviyesi yükselmiş diğer taraftan da yaşam anlayışı ile zevklerinde bir farklılık görülmeye başlanmıştır.⁹⁸⁴ Daha önceden sade bir yaşam süren Müslümanlar lüks hayata yönelmişler ve kültürel alanda da bu durum kendini göstermiştir. Önceden şiire yatkınlığı olan Araplar bu dönemde şiirden ziyade gınâ’ya yönelmişlerdir. Böylece toplumda şiirin yerini gınâ, şairin yerini ise şarkıcılar almaya başlamıştır.⁹⁸⁵

İlk Emevî halifesi Muâviye b. Ebî Süfyân, şiir ve şaire önem vermiştir. Çünkü kendisi “En çok önem verdiğiniz şey, ilim ve irfanınızın çoğunluğu şiir olsun” sözüyle şiir ve şairlere önem verdiğini ifade etmiş ve toplantılara idarî işlerin müzakere edilmesi için katılan devlet adamlarının yanı sıra meşhur şairleri de çağırmıştır. Bu kişiler meşhur olan şiirlerini okumuşlardır. Toplantıya katılan şairlere Halife Muâviye tarafından para ve çeşitli hediyeler verilmiştir.⁹⁸⁶ Şairlere karşı teveccühü olan Muâviye, mugannîler ile mugannîyelerden fazla hoşlanmamış ve

⁹⁸² İsmail Durmuş, “Şiir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/148-149. Ayrıca bk. Yiğit, *Emevîler*, 213; Fatih Erkoçoğlu, “Emevîler Medeniyet Tarihi”, *İslâm Tarihi el-Kitabı*, ed. Eyüp Baş (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 363-364.

⁹⁸³ Yiğit, *Emevîler*, 213. Ayrıca bk. Durmuş, “Şiir”, 39/145.

⁹⁸⁴ İrfan Aycan, “Musiki”, *Emevîler Dönemi, Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, ed. İrfan Aycan (Ankara: Otto Yayınları, 2017), 162.

⁹⁸⁵ Mustafa Kılıçlı, *Sadru'l-İslâm ve Emevîler Devrinde Gınâ* (Erzurum: yy., 1993), 66.

⁹⁸⁶ Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, 1/732. Bu dönemde meşhur olan şairler için bk. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, 2/392-395; Yiğit, *Emevîler*, 213-214; Erkoçoğlu, “Emevîler Medeniyet Tarihi”, 363-364.

onlara karşı mesafeli davranmıştır. Bununla birlikte zaman zaman onları dinlemiş ve çeşitli hediyeler de verdiği olmuştur. Nitekim Abdullah b. Ca'fer bir gün yanında dönemin en meşhur mugannîlerinden Budeyh ile halifenin huzuruna çıkmış ve ondan bir şarkı söylemesini istemiştir. Bunun üzerine Budeyh söylediği şarkı ile Muâviye'yi coşturmuş ve bunun etkisinde kalan Halife, ritme ayak uydurmak için ayağını yere vurmaktan kendini alamamıştır.⁹⁸⁷ Aynı zamanda oğlu Yezîd'in meşhur mugannî Saib Hasir'i dinlediğini öğrenmiş ve buna herhangi bir tepkide bulunmadığı gibi kendisi de zaman zaman müzisyenleri sarayda ağırlamış ve onlara hediyeler vermiştir.⁹⁸⁸ Böylece Muâviye iyi bir siyaset izlemiş, toplumun üzerinde etki kuran ve onları etkileyen müzisyenlere ilgi duymamış olsa da kendisini duyarmış gibi göstermiş ve onlara bol bağışta bulunmuştur. Bunun en büyük nedeni ise bu kişilerin siyaset ile ilgilenmemelerini yani halifeliğine yönelik herhangi bir eleştiride bulunmamalarını ve iktidarını sağlamlaştırmak isteği olmuştur.

Muâviye'den sonra yerine geçen oğlu Yezîd, babası döneminde mugannîlere olan düşkünlüğünü daha da ileri götürmüş ve Abdullah b. Ca'fer aracılığıyla daha önceden dinlemiş olduğu Saib Hasir'i Şam'a çağırarak ve sarayda bir eğlence tertip etmiştir.⁹⁸⁹ Böylece Emevîler döneminde, Yezîd b. Muâviye sarayda eğlence düzenleyen ve müzisyenlere resmî bir hüviyet kazandıran ve onları koruyup gözetken ilk kişi olmuştur.⁹⁹⁰

Muâviye b. Yezîd ile Mervân b. Hakem dönemleri kısa süreli olduğundan kültürel ve sosyal alanda fazla bir gelişmenin yaşanmadığı görülmüştür.⁹⁹¹ Abdülmelik b. Mervân iktidara geldiğinde, iç siyasette yaşanan çekişmelerden dolayı bölünmenin eşiğine gelen devletin bütünlüğünü tekrar sağlamıştır. Ayrıca imar faaliyetleri ile iktisadî açıdan önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönem de olmuştur. Tüm bu yoğunluğuna rağmen kültürel faaliyetleri de ihmal etmemiştir. Her ne kadar bazı müzisyenleri sözlerinden dolayı eleştirmiş olsa da mesleklerini icra etmelerine müsaade etmiş, bazılarını saraya çağırarak ve gınâlarını dinledikten sonra da

⁹⁸⁷ Kılıçlı, *Sadru'l-İslâm ve Emevîler Devrinde Gınâ*, 51. Ayrıca bk. Aycan, "Musiki", 174.

⁹⁸⁸ Kılıçlı, *Sadru'l-İslâm ve Emevîler Devrinde Gınâ*, 51. Ayrıca bk. Aycan, "Musiki", 175.

⁹⁸⁹ Aycan, "Musiki", 175. Ayrıca bk. Kılıçlı, *Sadru'l-İslâm ve Emevîler Devrinde Gınâ*, 51-52.

⁹⁹⁰ Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, 2/427; Yiğit, *Emevîler*, 184; Aycan - Sarıçam, *Emevîler*, 128.

⁹⁹¹ Kılıçlı, *Sadru'l-İslâm ve Emevîler Devrinde Gınâ*, 52-53. Ayrıca bk. Aycan, "Musiki", 164.

ödüllendirmiştir.⁹⁹² Böylece Abdülmelik b. Mervân dönemi müzisyenler açısından gelişmelerin yaşandığı bir dönem olmaktan ziyade durağan olarak geçmiştir.

Abdülmelik b. Mervân'dan sonra yerine geçen oğlu Velîd zamanı, kendisinden önceki dönemlerin aksine iç kargaşaların yaşanmadığı ve sükûnetin sağlandığı bir dönem olmuştur. Fetihlerin gerçekleşmesi ile devletin bütçesi zenginleşmiş, kültürel ve sosyal alanda önemli gelişmeler yaşanmıştır. Halkın yaşam standardı yükselmiş, ülkenin dört bir tarafında imar faaliyetleri başlatılmış, sivil ve dinî mimarîde önemli eserler verilmeye başlanmıştır. Devlette bu olumlu gelişmelerin yaşanması başta halk olmak üzere mugannîler ile mugannîyeleri de etkilemiş ve devletin nimetlerinden faydalanmak istemişlerdir. Bunun üzerine I. Velîd dönemin önde gelen şair ve müzisyenlerini saraya çağırarak ve onları dinledikten sonra çeşitli hediyeler vermiştir.⁹⁹³ I. Velîd döneminde meşhur olan şair ve mûsikîşinaslar hakkında bilgi vermeye çalışacağız.

2.3.1.1. İbn Süreyc

İbn Süreyc (öl. 98/716) gınâyı, Hicaz'da meşhur olan Tuveys'den⁹⁹⁴ öğrenmiştir. Fars gınâsına itina gösterdiğinden dolayı, Abdullah b. Ca'fer'in mevlası Fars asıllı mugannî Naşîr el-Fârisî'den ders alarak öğrendiğini şarkılarında kullanmaya başlamıştır.⁹⁹⁵ Kırk yaşına gelinceye kadar şarkıda pek meşhur olmayan İbn Süreyc, Yezîd b. Muâviye döneminde meydana gelen Harre vakasından sonra ölenlerin ardından mersiye söylemiş ve ilk defa kendi adından söz ettirmeye başlamıştır. Şöhretini ölümlerin ardından söylenen ve gınânın bir çeşidi olan nevh (ölüye ağlama) ile kazanmıştır. Daha sonra tamamıyla gınâyâ yönelmiş ve bu alanda şöhreti sadece Hicaz'da değil Şam'a da ulaşmıştır. Hac ziyareti esnasında veliaht Süleyman b. Abdülmelik tarafından düzenlenen şarkı yarışmasına katılmış ve birinci olmuştur. Bu gelişmenin ardından I. Velîd onu saraya davet etmiştir. İbn Süreyc, I. Velîd'e daha çok şair Ahvaş ve Adiyy b. er-Rikâ'ın yazdıklarını tegannî etmiştir.⁹⁹⁶ İbn Süreyc, I. Velîd'in huzurunda söylediği şarkıların muhteviyatına dikkat etmiş ve

⁹⁹² Kılıçlı, *Sadru'l-İslâm ve Emevîler Devrinde Gınâ*, 53. Ayrıca bk. Aycan, "Musiki", 176-179.

⁹⁹³ Kılıçlı, *Sadru'l-İslâm ve Emevîler Devrinde Gınâ*, 53-54. Ayrıca bk. Aycan, "Musiki", 176-177.

⁹⁹⁴ Tuveys hakkında geniş bilgi için bk. Aycan, "Musiki", 163-166.

⁹⁹⁵ Ebü'l-Ferec Ali b. Hüseyin el-İsfahânî, *Kitâbü'l-Egânî*, thk. İhsan Abbas vd. (Beyrut: Dâru Sâdır, 1429/2008), 1/48. Ayrıca bk. İsfahânî, *el-Egânî*, 1/167-168.

⁹⁹⁶ İsfahânî, *el-Egânî*, 1/196-197.

özellikle düşmanlarını övmekten ve kusurlarını ortaya çıkarmaktan kaçınmıştır. Söylediği şarkıların içeriği daha çok eğlendirici, duygusal, hikmet, sanat ve buna benzer sözlerden oluşmuştur. Böylece o, şarkılarında karşı tarafı coşturmaya amaçlamış ve bunun karşılığını da almaktan geri durmamıştır. Yani nabza göre şerbet vermeyi kendisine düstur edinmiştir. Bu şekildeki davranışı hem kendisinin hem de gınâsının dönemin mâhir ustaları tarafından medh edilmesine sebep olmuştur.⁹⁹⁷ Bu tarzı ile İbn Süreyc, Hicaz bölgesinin en meşhurları arasında yerini almıştır.

2.3.1.2. Ma'bed

Ma'bed (öl. 126/744) dönemin mâhir mugannîlerinden ders almış ve kısa sürede meşhur olmuştur. Onu meşhur eden önemli husus ise şarkı sözlerinin etkileyiciliği, sesinin güzelliği ve dilinin fasih olmasından kaynaklanmıştır.⁹⁹⁸ Halife Abdülmelik b. Mervân döneminde, İbn Safvân'ın Mekke'de mugannîler arasında düzenlemiş olduğu yarışmada etkileyici şarkı sözleri ile yarışmayı kazanmış ve birinci olmuştur.⁹⁹⁹ I. Velîd halife olduğunda, babasının döneminden tanıdığı ve hoşuna gittiği Ma'bed'i dinlemek için Şam'a çağırması ve onu dinledikten sonra da çeşitli hediyeler vermiştir.¹⁰⁰⁰

2.3.1.3. Hakem b. Meymûn

I. Velîd tarafından satın alınarak azat edilen ve İran asıllı bir kölenin oğlu olan Hakem b. Meymûn (öl. 180/796), tef çalıp şarkılarını irticalen söylerdi. Ayrıca dinlediği şarkılar da herhangi bir değişiklik yapmadan ve onlara bir ilave de bulunmadan başkalarına okurdu. Bu durum onu diğer şarkıcılardan ayıran en büyük özellik oldu. I. Velîd'e şarkılar söyleyen mugannî, buna karşılık çeşitli hediyeler alırdı. Hakem b. Meymûn asıl şöhretine ise daha sonraki dönemlerde, özellikle de

⁹⁹⁷ İsfahânî, *el-Egânî*, 1/199-200. Ayrıca bk. Kılıçlı, *Sadru'l-İslâm ve Emevîler Devrinde Gınâ*, 117-118; Aycan, "Musiki", 166-170. İbn Süreyc'in vefatı hakkında bk. Kılıçlı, *Sadru'l-İslâm ve Emevîler Devrinde Gınâ*, 118; Fuat Günel, "İbn Süreyc", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/366-367.

⁹⁹⁸ İsfahânî, *el-Egânî*, 1/47-51.

⁹⁹⁹ İsfahânî, *el-Egânî*, 1/48.

¹⁰⁰⁰ Kılıçlı, *Sadru'l-İslâm ve Emevîler Devrinde Gınâ*, 119. Ma'bed'in vefatı hakkında bk. Kılıçlı, *Sadru'l-İslâm ve Emevîler Devrinde Gınâ*, 119; Fuat Günel, "Ma'bed b. Vehb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/283.

şair olan Velîd b. Yezîd'in şiirlerini tegannî ederek ulaştı.¹⁰⁰¹

2.3.1.4. Garîd

İbn Süreyc'in talebesi olan Garîd (öl. 98/716-717), kısa sürede dönemin başarılı mugannîleri arasında yerini almıştır.¹⁰⁰² Devlet erkânı tarafından Şam'a çağrılan Garîd, Velîd'in huzuruna çıkarak ona tegannîde bulunmuştur. Sadece Velîd'e değil Şam'ın dışından onu dinlemeye gelen kişilere de şarkılar söyleyerek onları eğlendirmiştir. I. Velîd'in Taif'e yolculuğu esnasında onun yanında bulunmuş ve coşturmak için şarkılar söylemiştir. Şarkılarından memnun kalan I. Velîd, ona bazı hediyeler vermiştir.¹⁰⁰³

Garîd, sesini duyurmak ve meşhur olmak için insanların toplu bulunduğu alanlarda şarkı söylemeyi kendisine şiar edinmiştir. Bunun için de insanların yoğun olduğu hac mevsimini seçmiş ve insanlar Müzdelife'de iken onlara şarkılar söylemiştir. Sesinin etkileyici ve sözlerinin tesirli olmasından dolayı bazı insanlar onun şarkılarından memnun kalmışlardır.¹⁰⁰⁴ Bazıları ise onun Müzdelife'de şarkı söylemesinden rahatsız olmuşlar ve şikâyetle bulunmuşlardır. Dönemin Mekke valisi tarafından sürgün edilen Garîd, Yemen'e gitmiş ve vefatına kadar orada kalmıştır.¹⁰⁰⁵

2.3.1.5. Ömer b. Rebîa

Velid b. Abdülmelik, döneminde gerçekleştirilen imar faaliyetlerini yerinde denetlemek için Mekke'ye gitmiş ve gerekli incelemeleri yaptıktan sonra da Taif'e yolculuk etmek istemiştir. Kendisine eşlik etmesi için Ömer b. Rebîa (öl. 101/719) önerilmiştir. Yolculuk sırasında Ömer b. Rebîa, I. Velîd'e kendisinden bahsetmiş ve başından geçen ilginç olayları aktarmıştır. Anlatılanlardan I. Velîd'in dikkatini çeken ilginç olay ise Ömer'in sırtındaki ısırik izi olmuştur. Velîd bunun nedenini açıklamasını istemiş, o da bu konu ile ilgili başından geçenleri aktarmış ve Velîd de bu duruma gülmüştür. Bunun üzerine yanındakiler, Velîd'e neden güldüğünü

¹⁰⁰¹ Kılıçlı, *Sadru'l-İslâm ve Emevîler Devrinde Gınâ*, 127. Ayrıca bk. Aycan, "Musiki", 180. Hakem b. Meymûn'un vefatı hakkında geniş bilgi için bk. Kılıçlı, *Sadru'l-İslâm ve Emevîler Devrinde Gınâ*, 127.

¹⁰⁰² İsfahânî, *el-Egânî*, 2/235; Kılıçlı, *Sadru'l-İslâm ve Emevîler Devrinde Gınâ*, 112-113.

¹⁰⁰³ İsfahânî, *el-Egânî*, 2/259; Aycan, "Musiki", 173.

¹⁰⁰⁴ İsfahânî, *el-Egânî*, 2/237; Kılıçlı, *Sadru'l-İslâm ve Emevîler Devrinde Gınâ*, 113. Ayrıca bk. Aycan, "Musiki", 173.

¹⁰⁰⁵ İsfahânî, *el-Egânî*, 2/237-238; Kılıçlı, *Sadru'l-İslâm ve Emevîler Devrinde Gınâ*, 113-114.

sorduklarında o da komik olaylar anlattığını ve bunun üzerine güldüğünü ifade etmiştir.¹⁰⁰⁶

Ömer b. Rebîa'nın yolu bir gün Mekke'de I. Velîd ile kesişmiştir. I. Velîd, kendisinden şiir okumasını istemiş, ancak kendisinin yaşlandığını ve şiir okumayı bıraktığını, yanında bulunan iki delikanlının kendisinin tüm şiirlerini bildiğini ve istediği takdirde okuyacaklarını belirtmiştir. Bunun üzerine I. Velîd, bu iki kişiden şiir dinlemiş ve onlara bol miktarda hediyeler vermiştir.¹⁰⁰⁷ Yine bir gün I. Velîd, eşi Ümmü'l-Benîn'in yanına uğramış ve onun huzurunda bulunan kadının kim olduğunu sormuştur. Ümmü'l-Benîn ise kadının adının Süreyyâ olduğunu ve eşinin öldüğünü veya kendisini boşadığını bundan dolayı da maddî sıkıntısının bulunduğunu ve ödemesi için de halifeden yardım istediğini söylemiştir. I. Velîd, kadından Ömer b. Rebîa'nın şiirlerinden bildiklerini okumasını istemiştir. Kadın, ona ait şiirlerden biraz okumuş, bunun üzerine I. Velîd de onun borçlarını ödemiş ve ihtiyaçlarını karşılamıştır.¹⁰⁰⁸

2.3.1.6. Cemîle

Gınâ konusunda dönemin en meşhur bestekârı olan Cemîle (öl. 125/743)'yi diğerlerinden ayıran en büyük özellik ise kendisinin Medine'de bir ev tutarak, burada gınâ sanatına ilgi duyan kişilere eğitim vermesi olmuştur.¹⁰⁰⁹ Böylece şarkıcıların eğitimi bu dönemde sistematik bir hâle gelmeye başlamıştır.

I. Velîd döneminde, Cemîle hac ibâdetini yerine getirmek için elli kişilik bir grup ile Mekke'ye gitmiştir. Mekke'ye ulaştığında, orada bulunan avam ve havas büyük coşkuyla onu karşılamışlardır.¹⁰¹⁰ Hac ibâdeti için gelen hacılar, ondan şarkı söylemesini istemişler, ancak Cemîle bu durumu kabul etmemiş ve şarkı meclisi oluşturmamıştır.¹⁰¹¹

¹⁰⁰⁶ İsfahânî, *el-Egânî*, 1/90-91; Aycan, "Musiki", 180. Ömer b. Rebîa'nın şiirlerinde işlediği konular hakkında bk. Clement Imbault Huart, *Arap ve Arap Dilinde İslâm Edebiyatı*, trc. Cemal Sezgin (Ankara: Kanaat Kitabevi, 1944), 67-68; Brockelmann, "Emevîler döneminde Şam ve Irak'ta Arap Edebiyatı", 249-255; Rahmi Er, "Ömer b. Ebî Rebîa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/56-57.

¹⁰⁰⁷ İsfahânî, *el-Egânî*, 1/95.

¹⁰⁰⁸ İsfahânî, *el-Egânî*, 1/161-162.

¹⁰⁰⁹ Kılıçlı, *Sadru'l-İslâm ve Emevîler Devrinde Gınâ*, 138-139.

¹⁰¹⁰ İsfahânî, *el-Egânî*, 8/149-150; Kılıçlı, *Sadru'l-İslâm ve Emevîler Devrinde Gınâ*, 139.

¹⁰¹¹ İsfahânî, *el-Egânî*, 8/149-150; Aycan, "Musiki", 180.

Cemîle, Medine'ye döndükten on gün sonra insanlara şarkı söylemiş ve bu durumdan etkilenen bazı kişiler de ağlamışlardır. Cemîle'yi dinleyenler onun sözlerinden daha etkili ve tesirli şarkı dinlemediklerini belirtmişlerdir.¹⁰¹² I. Velid'in de dinlediği şarkıcılardan olan Ma'bed, "Cemîle gınanın aslı, biz ise dallarıyız. Cemîle olmasaydı biz mugannî olamazdık" demiştir.¹⁰¹³ Böylece Ma'bed, onun bu alanda ne kadar önemli bir kişi olduğunu belirtmiştir.

Bu dönemde siyasî amaçlı Emevî, Şîî, Haricî ve Zübeyrîler'e taraftar olan şairler de kendi gruplarının görüş ve ilkelerini dile getiren şiirler yazmışlardır. Emevîlerin iktidarda olması ve şairlere bol miktarda bahşış ve hediye vermeleri, Emevî idarecilerini destekleyen çok sayıda şairin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bazı şairler ise sadece iktidarın olanaklarından yararlanmak için içten olmasa da Emevî idarecilerini savunan mübalağalı şiirler yazmışlardır. Bu şairlerin başında Cerîr b. Atıyye (öl. 111/729)¹⁰¹⁴ ve Hristiyan şair Ahtal (öl. 92/710-711)¹⁰¹⁵ ile Şîa taraftarı olduğu hâlde câize yüzünden Emevîler'e methiyeler sunan Ferezdak (öl. 114/732) gelmiştir.¹⁰¹⁶ Bu üç şair de Irak'ta doğmuş ve orada yetişmişlerdir. Ferezdak, Halife Abdülmelik, oğulları Velîd, Süleyman ve Yezîd'in gözde şairi olmuştur. Cerîr ise o dönemin en büyük hiciv ustası olmakla birlikte, Haccâc'ın saray şairi de olmuştur.¹⁰¹⁷

Velîd b. Abdülmelik döneminde, sarayda yapılan toplantıların ana konusunu fetihler ile imar faaliyetleri oluşturmuştur. Sarayda yapılan idarî amaçlı toplantılara

¹⁰¹² İsfahânî, *el-Egânî*, 8/150; Aycan, "Musiki", 183.

¹⁰¹³ İsfahânî, *el-Egânî*, 8/134; Kılıçlı, *Sadru'l-İslâm ve Emevîler Devrinde Gınâ*, 139. Cemîle'nin vefatı hakkında bilgi için bk. Kılıçlı, *Sadru'l-İslâm ve Emevîler Devrinde Gınâ*, 139.

¹⁰¹⁴ İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-suarâ*, 1/374, 375-380; Tâhâ Hüseyin vd., *el-Mücmel fî târihi'l-edebi'l-Arabî* (Kahire: Matbaatü'l-Emîriyye bi'l-Kahire, 1930), 72-73. Geniş bilgi için bk. Salih Tur, *Ahtal, Ferezdak ve Cerir'in Şiirlerinde Medih ve Hiciv* (Urfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997), 74-88; Zülfikar Tüccar, "Cerir b. Atıyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/412-413.

¹⁰¹⁵ İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-suarâ*, 1/393, 394-404; Tâhâ Hüseyin vd., *el-Mücmel*, 66-71. Geniş bilgi için bk. Tur, *Ahtal, Ferezdak ve Cerir'in Şiirlerinde Medih ve Hiciv*, 91-102; Azmi Yüksel, "Ahtal", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/183-184.

¹⁰¹⁶ İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-suarâ*, 1/381, 382-392; Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, 2/395; Tâhâ Hüseyin vd., *el-Mücmel*, 71-72; Huart, *Arap ve Arap Dilinde İslâm Edebiyatı*, 71. Geniş bilgi için bk. Tur, *Ahtal, Ferezdak ve Cerir'in Şiirlerinde Medih ve Hiciv*, 60-74; Ali Şakir Ergin, "Ferezdak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/373-375.

¹⁰¹⁷ Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, 2/395; Huart, *Arap ve Arap Dilinde İslâm Edebiyatı*, 71. Ayrıca bk. Sarıçam - Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 157; Erkoçoğlu, "Emevîler Medeniyet Tarihi", 364; Brockelmann, "Emevîler döneminde Şam ve Irak'ta Arap Edebiyatı", 3/249-255.

ara sıra şairler ile mûsikîşinaslar da katılmışlardır. Daha önceden de ifade ettiğimiz gibi sarayda bu tür eğlencelerin başladığı dönem hiç şüphesiz Yezîd b. Muâviye zamanı olmuştur. I. Velîd, her ne kadar müzisyenler ile irtibat kurmuş ve onları sarayda ağırlamış olsa da kendinden önceki ve sonraki dönemlerde olduğu gibi mübalağalı bir süreç yaşanmamıştır.¹⁰¹⁸ Aynı zamanda Ömer b. Rebîa örneğinde olduğu gibi genelde şiir dinlemeyi tercih etmiştir.

Yukarıda vermiş olduğumuz bilgiler ışığında Emevîler döneminde şairler ile mûsikîşinasların rolü hakkında şöyle bir sonuca ulaşabiliriz; şiirin halkın duyguları üzerinde etkin bir rol oynadığını gören Emevîler, hilâfet makamına ulaşmak için bunu yardımcı bir vasıta olarak görmüşlerdir. Emevî halifeleri halka yön vermek ve kendi iktidarlarını sağlamlaştırmak için şairleri her yönüyle desteklemişlerdir. Çünkü o dönemin şairleri, günümüzün basın ve yayın organlarının vazifelerini icra etmişlerdir. Bunun için de Emevî Halifeleri her daim şairlerin yanında yer almışlar ve aleyhlerine propaganda yapmamaları için şairlerle karşı karşıya gelmekten kaçınmışlardır.¹⁰¹⁹

2.3.2. Dîvân Defterlerinin Arapçalaştırılması

Dîvân kelimesi, devlet idaresindeki çeşitli mâlî, askerî ve idarî hizmetlerin yerine getirilmesinde kullanılan defterler ve bu defterler ile devlet memurlarının bulundukları yeri ifade etmek için kullanılmıştır.¹⁰²⁰ Dîvân'a bu ismin verilmiş nedeni; İran Kisrası Nûşîrevân bir gün memurların yanına uğramış, onların kendi başlarına sayı sayıp hesap yaptıklarını görünce onlara deli manasına gelen “Dîvâne” demiştir. Daha sonra bu kelime memurların çalıştığı yeri de kapsamış ve zaman içerisinde “Dîvâne” olarak kullanılan bu kelime “Dîvân” şekline dönüşmüştür.¹⁰²¹

¹⁰¹⁸ I. Velîd öncesi ve sonrası sarayda tertip edilen eğlenceler ve içeriği hakkında bk. Câhiz, *Kitâbü't-Tâc*, 75-77; Hasan İbrâhim Hasan, *İslâm Tarihi*, 2/253-258; Aycan, “Musiki”, 193-202.

¹⁰¹⁹ Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, 2/734.

¹⁰²⁰ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 225; İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/618-619. Ayrıca bk. Mustafa Fayda, “ Hz. Ömer'in Divan Teşkilâtı”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, ed. Hakkı dursun Yıldız (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1986), 2/139; Fatih Yahya Ayaz, “Dîvân Teşkilatı ve Osmanlı Dîvân-ı Hümayun'u”, *İslâm Kurumları Tarihi*, ed. Yahya Baş (Ankara: Grafiker Yayınları, 2013), 101-102.

¹⁰²¹ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 225; İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/619-620; Fayda, *Büyük İslâm Tarihi*, 2/139. Dîvân kelimesinin geniş anlamı için bk. Kazıcı, *İslâm Müesseseleri Tarihi*

Hız. Ömer döneminde gerçekleştirilen fetihler sonucunda, Müslümanlar bir taraftan geniş topraklara sahip olurlarken, diğer taraftan da Medine'ye ulaşan fey gelirlerinin kaydı ile dağıtımı meselesi Hız. Ömer'i yeni bir arayışa sevk etmiştir. Bizans ve İran topraklarında mücadelede bulunan fâtipler, Medine'ye döndüklerinde, idarî ve mâlî alanlarda görmüş oldukları hususları Hız. Ömer'e anlatmışlardır.¹⁰²² Anlatılan konular arasında dîvân teşkilatı da yerini almıştır. Yapılan görüşmeler sonucunda, Hız. Ömer tarafından tesis edilen dîvân teşkilatı, başta merkezi yönetim Medine olmak üzere Basra ve Kûfe gibi yerlerde Arapça olarak tutulmaya başlanmıştır. Fetihler esnasında Irak'ta Sâsânîler, Suriye ve Mısır'da Bizanslılar tarafından tutulan Dîvânü'l-Haraclar (vergi tespit ve toplama dîvânları) aynen kendi dillerinde bırakılmışlardır. Yani bu defterlerin Irak'ta Farsça, Suriye'de Rumca, Mısır'da ise Rumca ve Kıptîce tutulmasına Abdülmelik b. Mervân zamanına kadar devam edilmiştir. Onun zamanında bu kayıtların Arapçalaştırılmasına başlanmıştır (78/697). Irak dîvânlarında başlatılan bu çalışma, daha sonra Suriye dîvânlarında da uygulanmıştır. Abdülmelik b. Mervân'dan sonra yerine geçen oğlu Velîd döneminde ise Mısır'da Rumca ve Kıptîce tutulan Dîvânü'l-Harac defterleri Arapçalaştırılmıştır.¹⁰²³

Sonuç olarak diyebiliriz ki; Hız. Ömer döneminde artan fey gelirlerini dağıtmak, asker ve diğer kişilerin maaş ve tahsilatlarını kayıt altına almak

(İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1991), 89-90; Abdülazîz ed-Dûrî, "Dîvân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), "Dîvân", 9/378.

¹⁰²² Mâverîdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 225; İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/620; Fayda, *Büyük İslâm Tarihi*, 2/135. Ayrıca bk. Abdülazîz ed-Dûrî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, çev. Sabri Orman (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), 39. Dîvân teşkilatının oluşumu şu şekilde gelişmiştir: Bahreyn âmilî Ebû Hureyre, yanında birçok mal ile Medine'ye dönmüştür. Hız. Ömer yanında ne kadar mal ile geldiğini sorduğunda, Ebû Hureyre 500.000 dirhem olduğunu ifade etmiştir. Ebû Hureyre'nin verdiği cevaba şaşırarak Hız. Ömer, aynı soruyu tekrar sormuş ve aynı cevabı almıştır. Bunun üzerine Hız. Ömer bu sefer de Ebû Hureyre'ye malların hangi kaynaklardan elde edildiğini sormuştur. Ebû Hureyre şu kadarını biliyorum demiş ve getirdiği malların tamamı hakkında bilgi verememiştir. Bunun üzerine Hız. Ömer camide halkı toplayarak: "Ey İnsanlar! Bana pek çok mal geldi. Bu malları ya ölçekle ölçerek ya da sayarak size dağıtayım" demiştir. Bunun üzerine toplulukta bulunanlardan biri ayağa kalkarak Hız. Ömer'e "Ey Mü'minlerin Emiri! Ben İranlıların mal dağıtım işi için dîvân tuttuğunu ve dağıttıkları malları defterlere kaydettiklerini gördüm. Sen de onların yaptığı gibi bir dîvân kur, herkes ne aldıysa oraya kayıt edilsin ve sen de böylece kimin ne aldığını defterde görürsün" demiştir. Bu konuşma üzerine Hız. Ömer bu kişinin görüşünü uygun bulmuş ve dîvân teşkilatını kurmuştur. Belâzûrî, *Fütüh*, 662; Mâverîdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 625-626; İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/620-621; Fayda, *Büyük İslâm Tarihi*, 2/134. Ayrıca bk. Kazıcı, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, 91-92; Celal Yeniçeri, *İslâm'da Devlet Bütçesi* (İstanbul: Şamil Yayınevi, 1984), 92-95.

¹⁰²³ Mâverîdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 229-230; İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/621-623; Seyyide İsmâil Kaşif, *Mısır fî fecri'l-İslâm* (Beyrut: Dârü'r-Râidî'l-Arabiyyi, 1986), 193. Ayrıca bk. Yiğit, *Emevîler*, 146-147; Kazıcı, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, 98.

maksadıyla tesis edilen dîvân teşkilatı, Abdülmelik b. Mervân ve oğlu Velîd dönemlerinde mahallî dillerde tutulan defterlerin Arapçalaştırılması ile önemini daha da artırmıştır. Böylece defterlerin Arapça tutulmaya başlanması ile Arapça'nın yaygınlaştırılması hedeflenmiştir. Böylece Velîd b. Abdülmelik diğer konularda olduğu gibi bu hususta da başarılı olmuştur.

SONUÇ

Devlet içerisinde birlik ve beraberliği sağlayan Abdülmelik b. Mervân, Bizans, Kuzey Afrika, Horasan ve Sind bölgelerinde fetihleri başlatmıştır. İmar ve tarımsal alanlarda da önemli icraatlar gerçekleştirmiştir. İmar alanında Kubbetü's-Sahra'yı inşa etmiştir. Tarımsal alanda ise gösterdiği başarılı çalışmalar ile ürünlerin fiyatlarını düşürmüştür.

Abdülmelik b. Mervân döneminde, iktisadî ve kültürel açılardan da önemli adımlar atılmıştır. İktisadî alanda, İslâm tarihinde ilk sikkeyi bastırmıştır. Böylece Abdülmelik b. Mervân, Bizans ve İran'a karşı iktisadî bağımsızlığı elde etmiştir. Halife Abdülmelik'in yapmış olduğu kültürel alandaki en önemli faaliyet ise fetihlerin ardından mahallî dillerde tutulan dîvân defterlerinin Arapçalaştırılması olmuştur (78/697). Böylece fethi gerçekleştirilen yerlerde, dîvân defterlerinin Arapçalaştırılması ve defterlerin Arap lisanında tutulmaya başlanması ile bir taraftan Arapçanın yerel halk arasında kısa sürede yayılması, diğer taraftan da resmî dairelerde Arap memurların görev almaları hedeflenmiştir.

Abdülmelik b. Mervân, devletin sürekliliğini sağlamak ve kendisinden önceki zamanlarda yaşanan iç çekişmelerin tekrar etmemesi için sırasıyla oğulları Velîd ile Süleyman'ı birinci ve ikinci veliaht olarak atamıştır (86/705).

Babasının vefatından sonra sorunsuz bir şekilde hilafet makamına geçen Velîd b. Abdülmelik'in devlet yönetiminde başarılı olmasına katkı sağlayan iki faktör bulunmaktadır. Bunlardan biri, babası Abdülmelik'ten temelleri sağlam atılmış bir devlet sistemi teslim alması, diğeri de kendi döneminde meşhur komutanlarla farklı cephelerde verdiği mücadeleleri kazanması olmuştur. Bunların başında, babası Abdülmelik döneminde devletin farklı kademelerinde görevde bulunan ve verdiği mücadeleler ile de Emevî Devleti'ne katkı sağlayan Haccâc b. Yûsuf gelmiştir. Velîd b. Abdülmelik de babasının yolunu takip etmiş ve Haccâc'ı görevde tutarak Mâverâünnehir ile Sind bölgelerinin fetihlerini onun uhdesinde bulunan

komutanlar ile gerçekleştirmiştir. Mâverâünnehir bölgesinin fethiyle görevlendirilmiş olan Kuteybe b. Müslim, kısa sürede Buhâra, Semerkant ve Beykend gibi önemli yerleri fethetmiştir. Kuteybe, kimi yerleri barışla, kimi yerleri de savaş yoluyla ele geçirmiştir. Fethini gerçekleştirdiği yerlerde, Velîd b. Abdülmelik'in emriyle İslâm dini ile medeniyetini yaymak ve kalıcılığını sağlamak için çeşitli çalışmalar gerçekleştirmiştir.

Kuteybe'nin başta Buhâra, Semerkant ve Horasan gibi yerlerde yapmış olduğu İslâmlaştırma faaliyetleri, daha sonraları meyvelerini vermeye başlamıştır. İlk başlangıçta bu mekânlar birer irfan ve ilim yuvası olmuşlardır. Daha sonraları ise İslâm dininin yayılmasına katkıda bulunacak Müslüman-Türk Devletlerinin doğmasına zemin hazırlamışlardır.

Muhammed b. Kâsım komutanlığında (92-96/711-715), Sind bölgesinde gerçekleştirilen fetihler sonucunda, başta Deybül, Brahmanâbâd ve Mûltan gibi stratejik ve ticarî açıdan önemli yerler fethedilmiştir. Bu bölgede gerçekleştirilen fetihlerin akabinde, Halife Velîd'in emriyle dinî, askerî ve mâlî alanlarda önemli çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Dinî açıdan, Muhammed b. Kâsım, fethini gerçekleştirdiği yerlerde bir taraftan iskân politikasını uygulamış, diğer taraftan da birlik ve beraberliğin sağlanması, İslâm dininin yayılması için de cami ve mescidler inşa etmiştir. Müslüman olmayanlara karşı herhangi bir zorlamada bulunulmamış ve kendi dinlerini yaşamalarına müsaade edilmiştir. Askerî açıdan ise Sind bölgesine 6.000 asker ile gelen Muhammed b. Kâsım gerçekleştirdiği fetihler neticesinde, asker sayısını 50.000'e çıkarmıştır. Ayrıca güçlenen İslâm ordusu, Müslümanların deniz ticaretinde de üstünlük elde etmesini sağlamıştır. Böylece Muhammed b. Kâsım'ın bu bölgede gerçekleştirdiği fetihler sonucunda, mâlî olarak devlet hazinesine büyük katkı sağladığı görülmüştür.

Halife Velîd, diğer taraftan da Mûsâ b. Nusayr ile yaptığı istişare neticesinde, Endülüs'ün içinde bulunduğu taht kavgaları, dinî anlaşmazlıklar, halkın ağır vergiler altında ezilmesi gibi nedenlerle içeride yaşanan kargaşalardan faydalanmak istemiş ve (92/711) Endülüs üzerine

sefer düzenlemeye karar vermiştir. Üç sene gibi kısa bir sürede, Târik b. Ziyâd ve Mûsâ b. Nusayr komutanlığında Endülüs'ün fethi tamamlanmıştır. Endülüs'ün fethinin gerek yerel halk gerek Müslümanlar açısından önemli sonuçları olmuştur. Yerel halk açısından, yıllarca Vizigot yönetimi tarafından ağır vergiler altında ezilen köylüler ile zanaat erbabı zulümden kurtulmuş ve vergiler âdilâne bir şekle getirilmiştir. Dinî alanda ise Yahudilere ve Hristiyanlara özgürce dinî vecibelerini yerine getirme hakkı tanınmıştır. Ayrıca rahipler ile asillerin sınırsız güç ve yetkileri de ellerinden alınarak, İslâm dinine göre herkesin eşit hakka sahip olduğu ve hiçbir kimsenin diğerine üstünlüğünün olmadığı gösterilmiştir. Böylece halkına zulmeden Vizigot yönetiminin yerine, hak ve adâleti gözetken ve toplumun rızasını kazanan bir devlet sistemi oluşturulmuştur. Müslümanlar açısından ise Emevî Devleti'nin sınırları genişlemiş ve İslâm'ı yaymak için bazı çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Ayrıca Müslümanlar bir taraftan farklı kültür ve medeniyet ile tanışmışlar, diğer taraftan da Endülüs'ün İslâm medeniyeti ile tanışmasını sağlamışlardır.

Mesleme b. Abdülmelik de (88-95/707-714) Bizans (Anadolu) ve Kafkaslarda vermiş olduğu mücadele ile âdeta destanlaşmıştır. Bir taraftan Bizans'a karşı Tuvâne ve Ammûriye gibi önemli yerlerin fethini gerçekleştirmiş, diğer taraftan da Bizans Devleti'ne verdiği destek ile her zaman Müslümanları zorda bırakarak vergi ödemelerine neden olan Cerâcime halkının baskılarını etkisiz hâle getirmiştir. Böylece bölgenin güvenliğini ele geçiren Müslümanlar, bölgede rahat şekilde hareket edebilme imkânını bulmuşlardır. Ayrıca Mesleme'nin Bizans'a karşı sağlamış olduğu üstünlük neticesinde, İstanbul muhasarası için hazırlık yapılmaya başlanmış, ancak Halife Velîd'in vefatı ile bu sefer gerçekleştirilememiştir. Bu dönemde yapılan hazırlık sayesinde, Halife Velîd'in vefatından sonra onun yerine geçen kardeşi Süleyman, Mesleme b. Abdülmelik komutasında İstanbul üzerine bir sefer düzenlemiştir. Çetin geçen mücadele sırasında Halife Süleyman'ın vefat etmesi ve yerine Ömer b. Abdülazîz'in geçmesi sonucu ordu geri çağırılmıştır. Böylece Müslümanlar başarılı olamamaları da istedikleri

zaman Bizans üzerine sefer düzenleme gücüne sahip olduklarını göstermişlerdir. Ayrıca sonraki dönemler için de İstanbul'un fethine zemin hazırlamışlardır. Mesleme b. Abdülmelik tarafından Hazarlar üzerine yapılan seferlerde de kuzey Kafkas bölgesine geçiş yeri olan Derbend başta olmak üzere önemli yerler ele geçirilmiştir. Bu cephede fethedilen yerler sık sık el değiştirmiştir. Çünkü Mesleme b. Abdülmelik'in bu cephede sefer amaçlı bulunması ve farklı zamanlarda da Anadolu üzerine yönelmesi, sürekli olarak askerî gücün bu bölgede bulunmamasına sebep olmuştur. Ayrıca İslâm dininin yayılması için Mâverâünnehir bölgesinde yapılan faaliyetlerin bir benzerinin burada gerçekleştirilememesi, asıl amacının İstanbul'u fethetme arzusu olduğundan Kafkaslarda daha az kalması gibi sebepler, Halife Velîd döneminde bu cephede yapılan seferlerin kalıcı olmasını engellemiştir.

Halife Velîd dönemindeki fetihler neticesinde, devletin hazinesi zenginleşmiş ve bunun sonucunda da imar faaliyetlerine başlanmıştır. İmar işlerine değer veren Halife Velîd, başta dinî mimarî olmak üzere sivil mimarinin de gelişimine katkıda bulunmuştur. Peygamber Efendimiz (sav) döneminde, temelleri atılan ve özellikle de Hz. Ömer ile Hz. Osman zamanında geçirdiği değişiklikler ile Halife Velîd zamanına kadar gelen Mescid-i Nebvî'ye, üç yeni unsur olan minare, niş tarzı mihrap ve şerefe ilave edilerek, yeni bir mimarî tarzın oluşumuna katkı sağlanmıştır. Ayrıca Şam Ümeyye Camii'nin de inşa edilmesi, İslâm mimarisi ile sanatının oluşumu ve gelişimine zemin hazırlamıştır. Halife Velîd döneminde, farklı cephelerde fetihlerin gerçekleşmesi ile Müslümanların farklı kültür ve medeniyetler ile karşılaşmaları, karşılaştıkları kilise, antik tapınak gibi eserlerden istifade edilerek İslâm medeniyetini Bizans, Fars ve Helen sanatına karşı yüceltmek için onlarda var olan sanat üslubunu taklit etmek yerine, üzerine kendi düşünce ve dinî hislerini de katarak yeni şekil ve modeller ortaya çıkarmaya çalışmışlardır.

Halife Velîd döneminde, tarım politikasını güçlendirici önemli çalışmalar da yapılmıştır. Tarım faaliyetlerini artırmak maksadıyla, devlete ait verimsiz, çorak ve bataklık durumunda olan araziler için ıslah çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Ayrıca kurak arazilere kanallar vasıtasıyla

su ulaştırılmış ve tarım faaliyetleri başlatılmıştır. Bu alışmalar sonucunda, işsizlik nedeniyle daha önceden köylerden şehirlere olan gler durmuş, tam aksine bu sefer de şehirlerden köylere geri dönüşler başlamış ve şehirlerdeki iřsizliēin önüne de geçilmiştir.

şehirlerde planlamaya önem veren Halife Velîd, şehirlerarası yeni yolların açılması, var olan yolların yeniden gözden geçirilmesi, şehirlerin belirli yerlerine insanların su ihtiyaçlarını karşılamak için kuyular açılması, insanların yolculuk esnasında gideceēi yerleri kolay şekilde bulabilmesi için yn levhalarının konulması gibi faaliyetlerin gerçekleştirilmesi, insanların yaşamlarını kolaylařtırdıēı gibi standartlarının da yükselmesine katkıda bulunmuştur.

İmar alanında yapılan bu faaliyetlerle birlikte sosyal alanda da önemli adımlar atılmıştır. Bunlardan en önemlisi başta cüzzam hastalıēı olmak üzere, diēer hastalıkların da tedavisi için şam'da bir hastane yapılmıştır. Ayrıca bu hastanede, dönemin en iyi doktorları görevlendirilmiştir. Özellikle cüzzam hastalıēına yakalanan kişiler için hastane içinde ayrı bir yer tahsis edilmiş ve diēer hastalar ile aynı yerde kalmalarına müsaade edilmemiştir. Hasta olan kişiler, iyileşip hastaneden ayrıldıktan sonra da belirli zamanlarda devlet tarafından kontrolleri yapılmıştır. Yataēa baēlı hastalar için de kendi ihtiyaçlarını karşılamak üzere hasta bakıcılar görevlendirilmiş ve bunların maaşları da devlet hazinesinden ödenmiştir. Dilencilerin dilenmeleri devlet tarafından yasaklanmış ve ihtiyaçları devlet hazinesinden karşılanmıştır. Böylece toplumun her kesimi fetihler neticesinde, elde edilen ganimetlerden yararlanmıştır.

Din ve dinî deēerlere de önem veren Halife Velîd, bir yandan Kur'ân-ı Kerîm eēitiminin kk yaştan itibaren çocuklara ēretilmesini âlimlere tavsiye etmiş, diēer taraftan da zaman zaman bazı limleri ziyaret ederek, bu durumu yerinde incelemiş ve çocukların eēitimine ne kadar önem verdiēini göstermiştir.

Döneminde gerekleřtirdiēi fetihler, imar çalışmaları, kültürel ve sosyal faaliyetler ile adından söz ettiren Halife Velîd, babasından teslim

almış olduğu devleti gerek idarî gerek siyasî açıdan daha da güçlendirerek kardeşi Süleyman'a bırakmıştır.

KAYNAKÇA

- Abbâdî, Ahmed Muhtâr. *fi't-Târîhi'l-Abbâsî ve'l-Endelüsî*. Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, ts.
- Abduh Sââtî, Fevzî Muhammed. *İntişâru'l-İslâm fî Bilâdi's-Sind ve'l-Bencâb hattâ nihâyeti'l-asri'l-Emevî*. Mekke: yy., 1986.
- Abdülkâdir el-Ensârî, Muhammed Hasan. *İmâre ve tevsiatü'l-mescidi'n-nebeviyyi's-şerîf abre't-târîh*. Medine: Matâbiu Müesseseti'l-Medine lis-Sahâfe, 1996.
- Abdüllatîf, Abdüşşâfi Muhammed. *el-Âlemü'l-İslâmî fî'l-asri'l Ümevî*. Kâhire: Dâru's-Selâm, 2008.
- Abû'l-Farac, Gregory. *Abû'l-Farac Tarihi*. çev. Ömer Rıza Doğrul. 1 Cilt. Ankara: Tarih Kurumu Yayınları, 3. Basım, 1999.
- Adevî, İbrâhim Ahmed. *el-Ümeviyyûn ve'l-Bizantiyyûn*. Kahire: yy., ts.
- Adıgüzel, Mehmet. *Emevîler ve Abbâsîler Döneminde İstanbul Kuşatmaları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmalar Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Ağırakça, Ahmed. *Emevîler Döneminde Kıyamlar*. İstanbul: Şafak Yayınları, 1994.
- Ağırakça, Ahmed. “Konstantiniyye Fethi Hadisinin İslâm Fetih Hareketlerine Etkisi ve Oluşturduğu Motivasyon”. *I. Uluslararası İstanbul'un Fethi Konferansı*. İstanbul: Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları (Mayıs 1996), 87-96.
- Ahbâru mecmûa. thk. İbrahim el-Ebyârî. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Mısırî-Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnânî, 2. Basım, 1410/1989.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. 4 Cilt. Beyrut: yy., ts.
- Âkıl, Nebîh. *Târîhu hilâfeti Benî Ümeyye*. by., yy., 1995.

- Aksu, Ali. *Emevî Saltanatının Irak Valisi Haccâc b. Yûsuf*. İstanbul: Kitabevi, 2009.
- Aksu, Ali. “Yezîd b. Velîd’in Halifeliği ve Hayatı”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (Aralık 2000), 289-303.
- Aksu, Ali. “Emevîler Döneminde Kadının Durumu”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (Haziran 2001), 263-279.
- Aktan, Ali. *İslâm Tarihi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2003.
- Aktaş, Ömer. *Bir Arap Dâhisi Muğîre b. Şu‘be*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2019.
- Aktaş, Ömer. “Süfyânîler Dönemi Emevî Hac Emîrleri ve Uygulamaları”. *Hac Tarihi*. 33-59. Ankara: TDV Yayınları, 2021.
- Aktaş, Ömer. “Mervânîler Dönemi Emevî Hac Emirleri Ve Uygulamaları”. *İhya Uluslararası İslâm Araştırmaları Dergisi* 7/2 (2021), 860-892.
- Aktaş, Ömer. *Sakîf Kabilesi ve Hz. Peygamber’le Münasebetleri*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2021.
- Algül, Hüseyin - Çetin, Osman. *İslâm Tarihi*. 3 Cilt. İstanbul: Gonca Yayınevi, 2. Basım, 1991.
- Aliev, Saleh Muhammedoğlu. “Derbend”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/164-166. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Altınay, Ramazan. *Emevilerde Günlük Yaşam*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006.
- Altun, Ara. “Erken Dönem İslâm Mimarisi”. *İslâm Sanatları Tarihi*. ed. Muhittin Serin. 10-38. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2014.
- Apak, Adem. *Amr b. el-Âs-Hayatı-Şahsiyeti-Devlet Adamlığı*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999.
- Apak, Adem. *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi-Emevîler Dönemi*. 3. Cilt. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2008.

- Apak, Adem. “Kuzey Afrika’da İlk İslâm Fetihleri”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2008), 159- 173.
- Apak, Adem. “Emevîler Döneminde Anadolu’da Bizans-İslâm Mücadelesi”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/2 (2009), 95- 122.
- Apak, Adem. *Erken Dönem İslâm Tarihinde Asabiyet*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2022.
- Arnold, T.W. *İntişâr-ı İslâm Tarihi*. trc. Hasan Gündüzler. Ankara: Akçağ Yayınları, 1971.
- Arseven, Celal Esad. *Eski Galata ve Binaları*. İstanbul: yy., 1989.
- Arslantaş, Nuh. *Emevîler Döneminde Yahudiler*. İstanbul: Gökkubbe Yayınları, 2005.
- Arslantaş, Nuh. “Emevîlerden Haçlılara İslâmî Dönemde Kudüs”. *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*. ed. Osman Aydın. 71-90. İstanbul: İlim Yayıma Vakfı, 2. Basım, 2021.
- Aselî, Bessâm. *Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî*. Beyrut: Dâru’n-Nefâis, 6. Basım, 1985.
- Aselî, Bessâm. *Muâviye b. Ebî Süfyân*. Beyrut: Dâru’n-Nefâis, ts.
- Aselî, Bessâm. *Kâdetü fethi Mısır ve’l-Mağrib*. Beyrut: Dâru’n-Nefâis, 1433/2012.
- Aslanapa, Oktay. *Türk ve İslâm Sanatı*. 3 Cilt. İstanbul: İnkılap ve Aka Kitabevleri, 1969.
- Atçeken, İsmail Hakkı. *Hişâm b. Abdülmelik’in Şahsiyeti ve Halifeliği*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997.
- Atçeken, İsmail Hakkı. *Endülüs’ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2002.
- Ateş, İbrâhim. “Şam Ümeyye Camii ve Vakfıyesi”. *Vakıflar Dergisi* 12 (1978), 27-90.

- Ateş, İbrahim. “Mescid-i Nebvî’nin Yapıldığı Günden Bu Yana Geçirdiği Geniştirme Çabaları”. *Vakıflar Dergisi* 24 (1994), 5- 51.
- Atık, Kayhan. *Gazavât-ı Mesleme*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1990.
- Atvân, Hüseyin. *el-Ümeviyyûn ve’l-hilâfe*. Beyrut: Dâru’l-Cîl, 1986.
- Avcı, Casim. *İslâm-Bizans İlişkileri*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2003.
- Avcı, Casim. “Kudüs (Fethedilişinden Haçlı İstilâsına Kadar)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/327-329. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Ayaz, Fatih Yahya. “Dîvân Teşkilatı ve Osmanlı Dîvân-ı Hümayun’u”. *İslâm Kurumları Tarihi*. ed. Eyüp Baş. 101-120. Ankara: Grafiker Yayınları, 2013.
- Aycan, İrfan. *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyân*. Ankara: Fecr Yayınları, 1990.
- Aycan, İrfan. “Haccâc b. Yûsuf es-Sekaffî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/427-428. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Aycan, İrfan. “Musiki”. *Emevîler Dönemi, Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*. ed. İrfan Aycan. 155-203. Ankara: Otto Yayınları, 2017.
- Aycan, İrfan - Sarıçam, İbrâhim. *Emevîler*. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Aydınlı, Osman. *Fethinden Samaniler’in Yıkılışına Kadar Semerkant Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2001.
- Aydınlı, Osman. “Kudüs’ün Müslümanlar Tarafından Fethi ve Hulefâ-i Râşidîn Döneminde Kudüs”. *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*. ed. Osman Aydınlı. 61-70. İstanbul: İlim Yayma Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2021.
- Aykaç, Fettah. “Beytü’l-Makdis’in Önemli İslami Yapıları”. *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*. ed. Osman Aydınlı. 272-334. İstanbul: İlim Yayma Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2021.
- Ayvansarâyî, Hüseyin (öl. 1201/1787). *Hadîkatü’l-cevâmi‘*. 2 Cilt. İstanbul:

- Matbaa-i Âmire, 1281/1865.
- Azimli, Mehmet. “Mesleme b. Abdülmelik”. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/2 (2007), 25-39.
- Azizova, Elnure. *Kerbela Vak’ası*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- Azm, Useyme. *el-Müctema‘ fi’l-asri’l-Emevî*. Beyrut: Dâru’l-İlm li’l-Melâyîn, 1996.
- Baltacı, Ahmed. *Kuteybe b. Müslim ve Türk-Arap Münasebetleri*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995.
- Bammat, Haydar. *İslâmiyet’in Manevi ve Kültürel Değerleri*. trc. Bahadır Dülger. Ankara: Resimli Posta Matbaası, 2. Basım, 1963.
- Bammat, Haydar. *İslâm’ın Çehresi*. çev. Osman Fehmi Giritli. İstanbul: Sancak Yayınları, 1975.
- Barthold, V.V. *İslâm Medeniyeti Tarihi*. trc. M. Fuad Köprülü. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 6. Basım, 1984.
- Barthold, V.V. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. haz. Hakkı Dursun Yıldız. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990.
- Barthold, V.V. “Keş”. *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*. 6/600. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, 1997.
- Behnesî, Afîf. *el-Fennü’l-İslâmî*. Dimaşk: Dâru Talas, 1986.
- Bek, Ahmed İsa. *Târîhu’l- bîmâristân fi’l-İslâm*. Beyrut: Dâru’r-Râidi’l-Arabî, 2. Basım, 1981.
- Bekkî, Züheyr. *Mevsûâtü hulefâi’l-Müslimîn*. Beyrut: Dâru’l-Fikri’l-Arabî, 1994.
- Beksaç, A. Engin. “Emevîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/104-108. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Belâzürî, Ebü’l-Abbas Ahmed b. Yahya b. Câbir (öl. 279/892). *Fütûhu’l-büldân*. trc. Mustafa Fayda. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2. Basım, 1987.

- Belâzürî, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Yahya b. Câbir (öl. 279/892). *Ensâbü'l-eşrâf*. thk. Süheyl Zekkâr-Riyâd Ziriklî. 7-8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996.
- Belhî, Ebû Zeyd Ahmed b. Sehl (öl. 322/934). *Kitâbü'l-Bed ve't-târîh*. haz. Halîl Umrân Mansûr. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, 1997.
- Berkli, Yunus. "Dâruşşifa - Bîmâristân". *İslâm Kurumları Tarihi*. ed. Eyüp Baş. 403-411. Ankara: Grafiker Yayınları, 2013.
- Betanûnî, Muhammed Lebîb. *er-Rihletü'l-Hicâziyye*. Kahire: yy., ts.
- Beyzun, İbrâhim. *el-Hicâz ve devletü'l-İslâmiyye*. Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1995.
- Bozkurt, Nebi. "Kubbetü's-Sahre". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/304-308. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Bozkurt, Nebi. "Mescid-i Aksâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/268-271. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Bozkurt, Nebi. "Mescid-i Nebevî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/281- 290. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.
- Bozkurt, Nebi. "Mescid-i Harâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/273-277. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Brockelmann, Carl. *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*. çev. Neşet Çağatay. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2. Basım, 1964.
- Brockelmann, Carl. "Emevîler Döneminde Şam ve Irak'ta Arap Edebiyatı". çev. Selman Yeşil. *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/3 (Ocak 2014), 249-255.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâil (öl. 256/870). *et-Târîhu'l-kebîr*. thk. Hâşim en-Nedvî. 2 Cilt. Haydarâbâd: Dâru'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1991.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâil (öl. 256/870). *et-Târîhu'l-evsat*. thk. Teyşîr b. Sa'd. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1426/2005.
- Burckhardt, Titus. *İslâm Sanatı*. trc. Turan Koç. İstanbul: Klasik Yayınları, 2005.

- Cahen, Claude. *Doğuştan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar İslâmiyet*. trc. Esat Nermi Erendor. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1990.
- Câhiz, Ebû Osman (öl. 255/869). *Kitâbü't-Tâc fî ahlâki'l-mülûk*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1955.
- Can, Yılmaz. *İslâm Şehirlerinin H. I-III. (M. VII-IX) Y.Y. Fizikî Yapısı*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1991.
- Can, Yılmaz. *İslâm'ın Üç Kutsal Mabedi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2008.
- Can, Yılmaz - Gün, Recep. *Ana Hatlarıyla Türk İslâm Sanatları ve Estetiği*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2. Basım, 2006.
- Canan, İbrâhim. *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*. 15 Cilt. Ankara: Akçağ Yayınları, 1992.
- Canan, İbrahim. “Enes b. Mâlik”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/234-235. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Cebbûr, Cebrâil Süleyman. *el-Mülûku's-şuarâ*. Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 1981.
- Celaleddin Wang- Zin- Shan. “Çin’de İslâmiyet”. *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 2/2-4 (1960), 157-188.
- Cevdet Paşa, Ahmed (öl. 1312/1895). *Kıyas-ı Enbiyâ Ve Tevârih-i Hulefâ*. sad. Ali Arslan. İstanbul: Arslan Yayınları, 1402/1981.
- Ceyhan, Ertuğrul. “Çin Kaynaklarına Göre İslâmiyet’in Çin’e Girişi”. Erişim 29 Mart 2021. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/229333>
- Creswell, K.A.C - Allan, James W. *A Short Account Of Early Muslim Architecture*. by., yy., 1989.
- Çakır, Mustafa. *Müslüman Araplar'ın Anadolu'daki Fetih Hareketleri*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1993.
- Çam, Nusret. *İslâm'da Sanat-Resim ve Mimari*. Ankara: Elektronik İletişim Ajansı Tesisleri, 1994.

- Çetin, Abdurrahman. “Lahn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/55-56. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Dahlân, Ahmed b. Zeynî. *el-Fütûhâtu’l-İslâmiyye ba‘de mudiyyi’l-fütûhâti’n-nebeviyye*. 1 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- Dakdûkî, Vefik. *el-Cündiyye fî ahdi’d-devleti’l-Ümeviyye*. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1985.
- Dalkılıç, Mehmet. “Buhâra’nın İslâmlaşmasında Kuteybe bin Müslim’in Rolü”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5/23 (2012), 149-156.
- Danişmend, İsmail Hami. *İslâm Medeniyeti*. İstanbul: Yağmur Yayınları, 7. Basım, 1977.
- Demircan, Adnan. *İslâm Tarihinin İlk Asrında İktidar Mücadelesi*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1996.
- Demircan, Adnan. “Emevî Halifelerinin Evlilikleri”. *İslâm, San’at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi* 9/18 (Aralık 2011), 243-261.
- Diehl, Charl. *Bizans İmparatorluğu Tarihi*. çev. Tevfik Bıyıkoglu. İstanbul: yy., 1938.
- Diez, Ernst. “Mihrab”. *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*. 8/294-304. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, 1997.
- Dineverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd (öl. 282/895). *el-Ahbârü’t-tivâl*. çev. Nusrettin Bolelli-İbrâhim Tüfekçi. İstanbul: Hivda İletişim, 2007.
- Diyarbakrî, Hüseyin b. Muhammed b. Hasan (öl. 990/1582). *Târîhu’l-hamîs fî ahvâli enfesi nefîs*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi. ed. Hakkı Dursun Yıldız. 2-4 Cilt. İstanbul: Çağ Yayınları, 1986.
- Duman, İsmail Serdar. *Emevîler’de Sosyal Hayat*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- Durant, Will. *İslâm Medeniyeti*. çev. Orhan Bahaeddin. İstanbul: yy., ts.

- Dûrî, Abdülazîz. *İlk Dönem İslâm Tarihi*. çev. Hayrettin Yücesoy. İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991.
- Dûrî, Abdülazîz. “Dîvân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/377-381. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Dûrî, Abdülazîz. *İslâm İktisat Tarihine Giriş*. çev. Sabri Orman. İstanbul: İnsan Yayınları, 2014.
- Durmuş, İsmail. “Şiir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/144-154. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş’as b. İshak es-Sicistânî el-Ezdî (öl. 275/889). *es-Sünen*. 1 Cilt. Humus: yy., 1969.
- Ebû’l-Fidâ, İmâdüddîn İsmâil (öl. 732/1331). *Târîhu Ebî’l-Fidâ*. thk. Mahmûd Deyyûb. 1 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1417/1997.
- Ebû’l-Fidâ, İmâdüddîn İsmâil (öl. 732/1331). *Takvîmü’l-büldân*. trc. Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017.
- Eldarov, Murad. *İslâmiyet’in Hazarlar Arasında Yayılması*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Elliot, H.M. - Dowson, J. *The History of India*. 1 Cilt. Lahore: yy., 1979.
- Emanet, Celal. *Emeviler Döneminde Fetih Politikası*. Ankara: Özlenen Rehber Yayıncılık, 2017.
- Eminoğlu, Ahmed. *V. Râşid Halîfe Ömer b. Abdülazîz*. İstanbul: İnkılap Yayınları, 1984.
- Er, Rahmi. “Ömer b. Ebû Rebîa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/56-57. İstanbul: TDV Yayınları 2007.
- Ergin, Ali Şakir. “Ferezdak”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/373-375. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Erkoçoğlu, Fatih. *Başlangıçtan Emevîlerin Sonuna Kadar İmar Faaliyetleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999.

- Erkoçoğlu, Fatih. *Abdülmelik b. Mervân ve Dönemi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- Erkoçoğlu, Fatih. “Emevîler Medeniyet Tarihi”. *İslâm Tarihi el-Kitabı*. ed. Eyüp Baş. 345-397. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Erkoçoğlu, Fatih. “İmar Faaliyetleri”. *Emevîler Dönemi, Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*. ed. İrfan Aycan. 205-295. Ankara: Otto Yayınları, 2017.
- Eslem, Muhammed. “Emir Muâviye’nin Halifeliği Sırasında İstanbul’a Düzenlenen İlk Sefer”. *I. Uluslararası İstanbul’un Fethi Konferansı*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, (1997), 24-30.
- Evliya Çelebi (öl. 1095/1684). *Seyahatnâme*. çev. Tevfik Temelkuran vd. İstanbul: yy., 2006.
- Eyyûb Sabri. *Mirâtü’l-Harameyn*. 2 Cilt. İstanbul: yy., ts.
- Ezrakî, Ebû’l-Velîd Muhammed b. Abdullah (öl. 250/284). *Ahbâru Mekke*. thk. Abdülmelik b. Abdullah b. Dehîş. by., Mektebetü’l-Esedî, 1424/2003.
- Fâhurî, Abdülbâsıt. *Tuhfetü’l-enâm muhtasârı târihi’l-İslâm*. trc. Nizar Fâhurî. Beyrut: Dâru’l-Cinân, 1985.
- Fârûkî, İsmâil Râci - Luis, Lâmia el-Fârûkî. *İslâm Kültür Atlası*. çev. Mustafa Okan Kibaroglu-Zerrin Kibaroglu. İstanbul: İnkılap Yayınları, 3. Basım, 1999.
- Fayda, Mustafa. “Hz. Ömer’in Divan Teşkilâtı”. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*. ed. Hakkı Dursun Yıldız. 2/107-176. İstanbul: Çağ Yayınları, 1986.
- Fayda, Mustafa. “Ebû Bekir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/101-108. İstanbul: TDV Yayınları, 1990.
- Fayda, Mustafa. “Cerâcime”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/389-390. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Faysal, Şükrü. *Hareketü’l-fethi’l-İslâmi fi’l-karni’l-evvel*. Beyrut: Dâru’l-İlm li’l-Melâyîn, 1982.

- Ferrûh, Ömer. *Târîhu sadri 'l-İslâm ve 'd-devleti 'l- Emeviyye*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1986.
- Frye, Richard Nelson. *Ortaçağın Başarısı Buhâra*. çev. Hasan Kurt. Ankara: yy., 2005.
- Gâmidî, Sa'd Huzeyfe. *el-Fütûhâtü 'l-İslâmiyye li Bilâdi 'l-Hind ve 's-Sind*. Riyad: Merkezü'd-Dirâsât ve'l-İ'lâm, 1996.
- Gibb, H.A.R. *Orta Asya'da Arap Fetihleri*. trc. Hasan Kurt. Ankara: Çağlar Yayınları, 2005.
- Göncüoğlu, Zeliha - Kumbasar, Süleyman Faruk. *Gelenekten Geleceğe Camiler*. İstanbul: Posta Basım, 2006.
- Graber, Oleg. *İslâm Sanatının Oluşumu*. çev. Nuran Yavuz. İstanbul: Kanat Kitap Yayınları, 3. Basım, 2004.
- Günel, Fuat. "İbn Süreyc". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/366-367. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Günel, Fuat. "Ma'bed b. Vehb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/283. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Haccî, Abdurrahman Ali. *et-Târîhu 'l-Endelüsî*. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 2. Basım, 1402/1981.
- Hacıyev, Khanoglan. *Mesleme b. Abdülmelik: Hayatı-Siyasî ve Askerî Faaliyetleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Hang, T.W. "Sind". *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*. 10/676-678. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, 1997.
- Halîfe b. Hayyât (öl. 240/854). *Târîh*. thk. Ekrem Ziya Ömerî. Riyad: Dâru Tayyibe, 2. Basım, 1405/1985.
- Hamâde, Muhammed Mâhir. *Dirâse vesekıyye li't-târîhi 'l-İslâmî*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1408/1988.

- Hamevî, Yâkût (öl. 626/1229). *Mu‘cemü’l-büldân*. thk. Ferîd Abdülazîz el-Cündî. 1-2-3-4-5 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts.
- Hamîdullah, Muhammed. “Fethu’l-Endelüs fî Hilâfeti Seyyidinâ Osman Seneti 27 li’l-Hicreti”. *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 7/1-2 (1978), 221-226.
- Hamîdullah, Muhammed. *İslâm Müesseselerine Giriş*. çev. İhsan Süreyya Sırma. İstanbul: Beyan Yayınları, 1992.
- Hamîdullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. çev. Salih Tuğ. 1-2 Cilt. İstanbul: İrfan Yayıncılık, 1414/1993.
- Hammâş, Necde. *el- İdâre fî’l- asri’l- Ümevî*. Dimaşk: Dâru’l-Fikr, 1980.
- Hammâş, Necde. *eş-Şâm fî sadri’l-İslâm*. Dimaşk: Dâru Talas, 1987.
- Hammâş, Necde. *ed-Dirâsât fî’t-târîhi’l-İslâmî*. Dimaşk: Dâru Talas, 1994.
- Hasan İbrâhim Hasan. *Siyasî-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*. trc. İsmail Yiğit vd. 1-2 Cilt. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2. Basım, 1991.
- Hattâb, Mahmûd Şît. *Fethu’s-Sind ve Afganistân*. Cidde: Dâru’l-Endelüs el-Hadrâ, 1418/1998.
- Hattâb, Mahmûd Şît. “Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî”. *Mecelletü’l-mecmai’l-ilmîyyi’l-İrâkî* 12 (1384/1965), 41-72.
- Hattstein, Markus - Delius, Peter. *İslâm Sanatı ve Mimarisi*. çev. Nurettin el-Hüseyni. İstanbul: Literatür Yayıncılık, 2007.
- Hillenbrand, Robert. *İslâm Sanatı ve Mimarlığı*. çev. Çiğdem Kafescioğlu. İstanbul: Homer Kitabevi, 2005.
- Himyerî, İbn Abdülmün’im (öl. 900/1395). *er-Ravzü’l-mi’târ fî haberi’l-aktâr*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1984.
- Hitti, Philip K. *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*. trc. Salih Tuğ. 2-3 Cilt. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980.
- Hodgson, Marshall G.S. *İslâm’ın Serüveni Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*. trc. Alp Eker vd. 1 Cilt. İstanbul: İz Yayıncılık, 1993.

- Holt, Peter Malcolm vd. *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*. çev. Hamdi Aktaş vd. 1 Cilt. İstanbul: Hikmet Yayınları, 1997.
- Honigman, Ernst. *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*. trc. Fikret Işıltan. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970.
- Huart, Clement Imbault (öl. 1344/1926). *Arap ve Arap Dilinde İslâm Edebiyatı*. trc. Cemal Sezgin. Ankara: Kanaat Kitabevi, 1944.
- Hudarî Bek, Muhammed. *ed-Devletü'l- Ümeviyye*. thk. Muhammed el-Osmânî. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1406/1986.
- Irving, Thomas B. "Kurtuba". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/451-453. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Iş, Yûsuf. *ed-Devletü'l-Ümeviyye*. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 2. Basım, 1406/1985.
- Işık, Sabri. *Arap Cami ve Galata*. İstanbul: Erkam Matbaası, 2000.
- İbn Abdülhakem, Ebû'l-Kâsım (öl. 257/871). *Fütûhu Mısr ve aḥbâruḥâ*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996.
- İbn Abdürabbih, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-Endelüsî (öl. 328/940). *el-İkdü'l-ferîd*. tsh. Ahmed Emin İbrâhim el-Ebyârî. 4-5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Hüseyin ed-Dimaşkî eş-Şâfî (öl. 571/1176). *Târîhu medîneti Dimaşk*. thk. Muhibbüddîn Ebî Saîd Ömer b. Garame el-Amrî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995.
- İbn A'sem el-Kûfî, Ebû Muhammed Ahmed (öl. 314/926). *Kitâbü'l-Fütûh*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1406/1986.
- İbn Battûta, Muhammed b. Abdullah (öl. 770/1368). *Tuhfetü'n-nüzzâr fî garâ'ibi'l-emsâr ve'l-acâibi'l-esfâr*. sad. Mümin Çevik. İstanbul: yy., ts.
- İbn Cübeyr, Ebû'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed (öl. 614/1217). *Rihletü İbn Cübeyr*. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- İbn Dokmak, Sârimüddîn İbrâhim b. Muhammed b. Aydemir el-A'lâî Mısrî (öl. 809/1407). *el-Cevherü's-semîn fî siyeri'l-hulefâ ve'l-müluk ve's-selâtîn*.

- thk. Muhammed Kemâleddin İzzeddîn Ali. 1 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1405/1985.
- İbn Ebî Usaybia, Ahmed b. el-Kâsım Halîfe b. Yûnus es-Sa'dî el-Hazrecî (öl. 668/1270). *Uyûnü'l-enbâ fî tabakati'l-etıbbâ*. thk. Nizâr Rıza. Beyrut: Dâru'l-Mektebeti'l-Hayât, ts.
- İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed (öl. 808/1406). *Târîhu İbn Haldûn*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413/1992.
- İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed (öl. 808/1406). *Mukaddime*. çev. Zâkir Kadirî Ugan. 1 Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbas Şemsüddîn (öl. 681/1282). *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*. thk. İhsan Abbas. 2-4-5-6 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1397/1977.
- İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım (öl. 367/977). *Sûretü'l-arz*. trc. Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2. Basım, 2017.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik (öl. 213/828). *Sîret-i İbn Hişâm*. trc. Hasan Ege. 3 Cilt. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1994.
- İbn Hurdâzbih, Ebü'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah (öl. 300/913). *el-Mesâlik ve'l-memâlik*. çev. Murat Ağarı. İstanbul: Kitabevi, 2008.
- İbn Hüseyin, Büseyne. *Devletü'l-Ümeviyye*. Tunus: yy., 2008.
- İbn İdrîs, Abdullah Abdülazîz. *Müctemaü'l-Medîne fî ahdi'r-resûl*. Riyad: Mektebetü'l-Arabiyye es-Suûdiyye, 1402/1982.
- İbn İzârî, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed (öl. 695/1295). *el-Beyânü'l-Muğrib fî ahhâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*. thk. George Colin vd. 1-2 Cilt. Beyrut: Dâru's-Sakâfe, 3. Basım, 1983.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmâîl (öl. 774/1373). *el-Bidâye ve'n-nihâye*. 4-5-6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2. Basım, 1418/1997.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (öl. 279/889). *eş-Şi'r-ve's-şuarâ*. 1 Cilt. Beyrut: Dâru's-Sakâfe, 1964.

- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (öl. 279/889). *el-Maârif*. thk. Servet Ukkâşe. Kahire: Dâru'l-Maârif, 4. Basım, 1992.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (öl. 279/889). *Uyûnü'l-ahbâr*. thk. Muhammed İskenderâni. 1-2-3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî. 1414/1994.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (öl. 279/889). *el-İmâme ve's-siyâse*. thk. Muhammed Tâha Zeynî. 2 Cilt. Beyrut: yy., ts.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mûkerrem (öl. 711/1311). *Muhtasaru târihi Dimaşk li-İbn asâkir*. thk. Ahmed Râtıb Hammûş-Muhammed Nâcî Ömer. 26 Cilt. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1409/1989.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed (öl. 230/844). *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. 1-2-5 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- İbn Tağrıberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf el-Atâbekî (öl. 874/1470). *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kâhire*. 1 Cilt. Mısır: Vizâretü's-Sekâfe, 1383/1963.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî (öl. 597/1201). *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*. thk. Muhammed Abdülkâdir Ata-Mustafa Abdülkâdir Ata. 6-7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1412/1992.
- İbnü'd-Devâdârî, Seyfüddîn Ebû Bekr b. Abdillâh b. Aybek (öl. 732/1332). *Künzü'd-dürer ve câmiu'l-gurer*. thk. Erika Glassen-Gunhild Graf. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-Câmiyye, 1415/1994.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed (öl. 630/1232). *el-Kâmil fî't-târih*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmûrî. 2-3-4-8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 17/1997.
- İbnü'l-Fakîh, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk el-Hemedânî (öl. 289/902). *Kitâbü'l-Büldân*. thk. Yûsuf el-Hâdî. Beyrut: 1416/1996.

- İbnü'l-İbrî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Yuhannâ Mâr Grigorius b. Tâciddîn Ehrûn el-Malatî (öl. 685/1286). *Târîhu muhtasari'd-düvel*. Beyrut: Dâru'l-Şark, 3. Basım, 1412/1992.
- İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî (öl. 1089/1679). *Şezeratü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*. thk. Abdulkâdir Arnâut-Mahmud Arnâut. 1 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1406/1986.
- İbnü'l-Kûtiyye, Ebû Bekr Muhammed b. Ömer b. Abdülazîz (öl. 367/977). *Târîhu iftitâhi'l-Endelüs*. thk. Ömer Fâruk Tabbâ. Beyrut: Müessesetü'l-Maârif, 1414/1994.
- İbnü'l-Umrânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed (öl. 580/1185). *el-İnbâ fî târihi'l-hulefâ*. thk. Kâsım es-Samarrâî. Kahire: Dâru'l-Âfâki'l-Arabiyye, 1419/1999.
- İbnü'l-Verdî, Ebû Hafs Zeynüddîn Ömer b. Muzaffer b. Ömer (öl. 749/1349). *Târîhu İbni'l-Verdî*. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1996.
- İbrahimgil, Mehmet Zeki. *Sanat Tarihi*. 2 Cilt. Ankara: Koza Yayın, 2012.
- İdrisî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh eş-Şerîf (öl. 560/1165). *Nüzhetü'l-müştak fî ihtirâki'l-âfâk*. 1 Cilt. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1422/2002.
- İmâmüddin, S. Muhammed. *Endülüs Siyasi Tarihi*. trc. Yusuf Yazar. Ankara: Rehber Yayınları, 1990.
- İnân, Muhammed Abdullah. *Devletü'l-İslâm fî'l-Endelüs*. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 4. Basım, 1417/1997.
- İsfahânî, Ebü'l-Ferec Ali b. Hüseyin (öl. 356/967). *Kitâbü'l-Egânî*. thk. İhsan Abbas vd. 1-2-8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 3. Basım, 1429/2008.
- İslamoğlu, Niyazi. *Emevî Halifelerinden Velîd b. Abdülmelik ve Dönemi*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999.

- İstahrî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-Fârisî (öl. 346/957). *el-Mesâlik ve'l-memâlik*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1424/2004.
- Kalkaşendî, Ahmed b. Ali (öl. 821/1418). *Subhu'l-a'sâ fî sinâati'l-inşâ*. thk. Yusuf Ali Tuveyl. 4-5-6 Cilt. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1407/1987.
- Kalkaşendî, Ahmed b. Ali (öl. 821/1418). *Meâsiru'l-inâfe fî meâlimi'l-hilâfe*. thk. Abdüssettâr Ahmed Ferrac. 1 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, ts.
- Kandemir, M. Yaşar. "Saîd b. Müseyyeb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/563-564. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Kâşif, Seyyide İsmâil. *Mısr fî fecri'l-İslâm*. Beyrut: Dâru'r-Râidi'l-Arabiyyi, 1986.
- Kaymakcı, Salih. *Târik b. Ziyâd-Hayatı ve Şahsiyeti*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000.
- Kazancı, Ahmed Lütfi. "Haccâc b. Yûsuf es-Sekaff". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/4 (1992), 117-127.
- Kazıcı, Ziya. *İslâm Müesseseleri Tarihi*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1991.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *el-Âlemü'l-İslâmî*. 2 Cilt. Dimaşk: Matbaatü'l-Hâşimiyye, 2. Basım, 1377/1958.
- Kettânî, Muhammed Abdülhay (öl. 1382/1962). *Hız. Peygamberin Yönetimi*. çev. Ahmet Özel. İstanbul: İz Yayıncılık, 2003.
- Kılıç, Ünal. *Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi ve Valilik*. Konya: Yediveren Yayınları, 2004.
- Kılıç, Ünal. *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezîd*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2. Basım, 2013.
- Kılıç, Ünal. *Ebû Eyyûb el-Ensârî*. Ankara: TDV Yayınları, 3. Basım, 2011.
- Kılıç, Ünal. "Vali". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/492-494. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Kılıçlı, Mustafa. *Sadru'l-İslâm ve Emevîler Devrinde Gınâ*. Erzurum: yy., 1993.

- Kitapçı, Zekeriya. *Türkistan'da İslamiyet ve Türkler*. Konya: Nur Basımevi, 1988.
- Kitapçı, Zekeriya. *Türkistan'da Müslüman Olan İlk Türk Hükümdarları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1988.
- Kitapçı, Zekeriya. *Türkler Nasıl Müslüman Oldu*. Konya: Yedi Kubbe Yayınları, 2004.
- Kitapçı, Zekeriya. *Yeni İslâm Tarihi ve Türkistan*. by., yy., ts.
- Koçyiğit, Talat. *Hadis Usûlü*. Ankara: TDV Yayınları, 10. Basım, 2011.
- Koyuncu, Mevlüt. *Ömer b. Abdülazîz*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1996.
- Koyuncu, Mevlüt. *Emevîler Döneminde Saray Hayatı*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1997.
- Koyuncu, Mevlüt. *Emevî Halifesi Velîd b. Abdülmelik ve Dönemi*. Sakarya: yy., 2002.
- Koyuncu, Mevlüt. "I. Velîd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/30-31. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Kûfî, Ali b. Hâmid b. Ebî Bekr (öl. 613/1216). *Fethu's-Sind (Cecnâme)*. thk. Süheyl Zekkâr. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1992.
- Kur'an-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâlî. çev. Hayreddin Karaman vd. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Kurat, Akdes Nimet. "Kutaybe b. Müslim'in Hvârizm ve Semerkand'i Zabtı". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* 6/5 (Kasım-Aralık-1948), 385-430.
- Kurat, Akdes Nimet. *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1972.
- Kurt, Hasan. *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*. Ankara: Fecr Yayınevi, 1998.
- Kurt, Hasan. "Mesleme b. Abdülmelik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/318-319. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

- Küçükaşcı, Mustafa Sabri. *Cahiliye'den Emevîler Sonuna Kadar Haremeyn*. İstanbul: İsar Vakfı Yayınları, 2003.
- Küçükaşcı, Mustafa Sabri. "Şehir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/441-446. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Kühnel, Ernest. *el-Fennü'l-İslâmî*. trc. Ahmed Mûsâ. Beyrut: Dâru Sâdır, 1966.
- Kütübî, Ebû Abdillâh Salâhuddîn Muhammed b. Şakir b. Ahmed (öl. 764/1363). *Fevâtü'l-vefayât*. thk. İhsan Abbas. 1-2-4 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1393/1973.
- Lewis, Bernard. *Tarihte Araplar*. çev. Hakkı Dursun Yıldız. İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 5. Basım, 2009.
- Mâcid, Abdülmün'im. *Târîhu's-siyâsî li'd-devleti'l-Arabiyye*. 2 Cilt. Kahire: yy., 1982.
- Makdisî, Mutahhar b. Tâhir (öl. 355/966). *Kitâbü'l-Bed ve't-târîh*. 4-6 Cilt. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, ts.
- Makdisî, Muhammed b. Ahmed (öl. 380/1000). *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm*. Kahire: yy., ts.
- Makdisî, Mahmûd. *Nüzhetü'l-enzâr fî acâibi't-tevârîh ve'l-ahbâr*. thk. Muhammed Mahfûz-Ali Zuvârî. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1988.
- Makkarî, Ahmed b. Muhammed (öl. 1041/1633). *Nefhu't-Tîb*. thk. İhsan Abbas. 1 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1388/1968.
- Makrizî, Takıyüddîn Ahmed b. Ali (öl. 845/1442). *Kitâbü'l-Mevâiz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hıtatı ve'l-âsâr*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- Mantran, Robert. *İslâm'ın Yayılış Tarihi*. çev. İsmet Kayaoğlu. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1981.
- Mâverdî, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî (öl. 450/1058). *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*. çev. Ali Şafak. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1976.
- Mazak, Ali. *Emevîlerin Sonuna Kadar Kudüs ve Filistin*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1989.

- Menbicî, Agapius b. Kostantîn. *el-Müntehâb min târihi'l-Menbicî*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. Trablus: Dâru'l-Mansûr, 1406/1986.
- Merrâküfî, Abdülvâhid (öl. 647/1249). *Târîhu'l-Endelüs*. Kahire: Matbaatü'l-Cemâliyye, 1333/1914.
- Mes'ûdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin (öl. 346/957). *et-Tenbîh ve'l-işrâf*. Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilal, 1981.
- Mes'ûdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin (öl. 346/957). *Murûcu'z-zeheb ve meâdinu'l-cevher*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamid. 3 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1988.
- Minhâcî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Alî el-Asyûtî (öl. 889/1484). *İthâfî'l-ahissâ bi fezâili'l-Mescidi'l-Aksâ*. thk. Ahmed Ramazan Ahmed. 2 Cilt. Kahire: el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1984.
- Muhammed, Muhammed Ahmed. *Buhâra fî sadri'l-İslâm*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1413/1992.
- Muhammed Ali, Ahmed Receb. *el-Mescidü'n-nebevî bi'l-Medîneti'l-münevvera ve rusûmuhi fî'l-fenni'l-İslâmî*. Kahire: ed-Dâru'l-Mısriyyetü'l-Lübnâniyye, 1420/2000.
- Mu'nis, Hüseyin. *Fecrü'l-Endelüs*. Kahire: Dâru'r-Reşâd, 4. Basım, 1429/2008.
- Musa Abduh, Abdullah Kâmil. *el-Ümeviyyûn ve âsâruhumu'l-mi'mâriyye fî ş-Şam ve'l-Irak ve'l-Hicaz ve'l-Yemen ve Mısır ve İfrîkiye*. Kahire: Dâru'l-Âfâki'l-Arabiyye, 2003.
- Na'naî, Abdülmecîd. *el-İslâm fî Tuleytula*. Beyrut: yy., ts.
- Na'naî, Abdülmecîd. *Târîhu'd-devleti'l-Ümeviyye fî'l-Endelüs*. Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, ts.
- Narşahî, Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer (öl. 348/959). *Târîhu Buhâra*. trc. Emin Abdülmecîd Bedevî-Nasrullah Mübeşşir et-Tırâzî. Kahire: Dâru'l-Maârif, 3. Basım, 1993.
- Nasr, Seyyid Hüseyin. *İslâm ve Bilim*. çev. İlhan Kutluer. İstanbul: İnsan Yayınları, 2006.

- Neccâr, Âmir. *fî Târîhi't-tıb fî devleti'l- İslâmiyye*. Kahire: Dâru'l-Maârif, 3. Basım, 1994.
- Nemr, Abdulmunim. *Târîhu'l-İslâm fî'l-Hind*. Beyrut: el-Müessesetü'l-Câmiyye, 1401/1981.
- Nişancızâde, Muhyiddin Mehmed. *Mir'ât-ı Kâinât*. sad. A. Fâruk Meyân. 2 Cilt. İstanbul: Berekât Yayınları, 1987.
- Nüveyrî, Şehâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb (öl. 733/1333). *Nihâyetü'l-ereb fî fînûni'l-edeb*. 21 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısırî, ts.
- Odabaşı, Fatma. “Yezîd b. Mühelleb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/522-523. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Ongunyurt, Erol. *Süleyman b. Abdülmelik ve Zamanı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002.
- Orstrogorsky, Georg. *Bizans Devleti Tarihi*. trc. Fikret Işıltan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 7. Basım, 2011.
- Orta Zamanlar. 2 Cilt. İstanbul: Devlet Matbaası, 1933.
- Özaydın, Abdülkerim. “Hâlid b. Abdullah el-Kasrî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/281-282. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Özcan, Azmi. “Mültan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/548-549. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Özdemir, Mehmet. “Gırnata”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/51-57. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Özdemir, Mehmet. *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyeti*. Ankara: TDV Yayınları, 2. Basım, 2013.
- Özdemir, Mehmet. *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarihi*. Ankara: TDV Yayınları, 3. Basım, 2013.
- Özdemir, Hatice. *Ömer b. Abdülazîz'in Siyasî ve Sosyal Gruplarla İlişkileri*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

- Özel, Ahmet. “Emeviyye Camii (Sosyal Hayattaki Yeri)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/109-111. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Özgüdenli, Osman Gazi. “Mâverâünnehir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/177-180. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Özgüdenli, Osman Gazi. “Sistan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/274-276. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Özkuyumcu, Nadir. *Fethinden Emevîler’in Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1993.
- Öztürk, Levent. *On İkinci Yüzyıla Kadar İslâm Dünyasında Hastaneler*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2007.
- Öztürk, Levent. *İslâm Toplumunda Hristiyanlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012.
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. 1 Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 2. Basım, 1971.
- Palazzo, P. Benedetto. *Arap Camii veya Galata Saint Paul Kilisesi*. çev. İ. Burhan Yentürk. İstanbul: Bilge Karınca Yayınları, 2014.
- Pedersen, J. “Mescid”. *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*. 8/1-71. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, 1997.
- Provençal, E.Lévi. “Târik b. Ziyâd”. *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*. 11/769-771. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, 1997.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebü’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal (ö. 5./11. yüzyılın ilk çeyreği). *Müfredât*. çev. Yusuf Türker. İstanbul: Pınar Yayınları, 2007.
- Rakîk, Ebû İshak İbrâhim b. el-Kâsım. *Târîhu İfrîkiyye ve’l-Mağrib*. thk. Abdullah Ali Zeydân-İzzeddîn Ömer Mûsâ. Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1990.
- Resmü’l-mi’mârî*. Kahire: yy., 2010.

- Robinson, Francis. *İslâm Dünyası Tarihi*. çev. Zülal Kılıç. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005.
- Sâdâtî, Ahmed Mahmûd. *Târîhu'l-Müslimîn fî şibhi'l-kârati'l-Hindiyye ve hadâratihim*. 1 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, ts.
- Safedî, Salâhuddîn Halîl b. Aybeg b. Abdillâh (öl. 764/1363). *el-Vâfî bi'l-vefeyât*. 11 Cilt. Beyrut: yy., ts.
- Safvet, Ahmed Zeki (öl. 1381/1962). *Cemheratü resâili'l-Arab fî usûri'l-Arabiyyeti'z-zâhire*. 2 Cilt. Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, ts.
- Sağman, Ali Rıza. *Atlas Okyanusundan Çin Seddine Kadar İslâm Fütuhâtı*. by., yy., ts.
- Saîd b. Bitrîk (328/940). *et-Târîhu'l-mecmû' ale't-tahkîk ve't-tasdîk*. 2 Cilt. Beyrut: Matbaatü'l-Âbâi'l-Yesûiyyîn, 1909.
- Salih, Subhi. *İslâmî Kurumlar*. çev. İbrâhim Sarmış. Ankara: Fecr Yayınları, 2. Basım, 1999.
- Sâlim, Abdülazîz. *Târîhu'd-devleti'l-Arabiyye*. Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1986.
- Sâlim, Abdülazîz. *Târîhu'l-Müslimîn ve âsâruhum fî'l-Endelüs*. Beyrut: Dâru'l-Maârif, ts.
- Sallâbî, Ali Muhammed. *Devletü'l-Ümeviyye*. trc. Harun Ünal. 2 Cilt. İstanbul: Ravza Yayınları, 2010.
- Salman, Hüseyin. "Toharistan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/214-215. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Sâmerrâî, Halil İbrahim vd. *Târîhu'l-Arab ve hadâratuhum fî'l-Endelüs*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Cedîd el-Muttahide, 2000.
- Sarıçam, İbrâhim. *H. Muhammed ve Evrensel Mesajı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 8. Basım, 2014.
- Sarıçam, İbrâhim - Erşahin, Seyfettin. *İslâm Medeniyeti Tarihi*. Ankara: TDV Yayınları, 2. Basım, 2012.

- Sauvaget, J. *La Mosquée Omeyyade de Médine*. Paris: yy., 1957.
- Savaş, Hamdi. *İslâm Tarihi-Emevîler ve Abbâsîler*. 2 Cilt. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1993.
- Savaş, Rıza. “Asr-ı Saadet’te Kadın ve Aile Hayatı”. *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet’te İslâm*. ed. Vecdi Akyüz. 4/236-248. İstanbul: Beyan Yayınları, 1995.
- Seâlibî, Abdülazîz. *Târîhu şimâli Ifrîkiye*. thk. Ahmed b. Mîlâd-Muhammed İdrîs. Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1407/1987.
- Semhûdî, Ali b. Abdullah (öl. 911/1506). *Hulâsatü’l-vefâ bi-ahbâri dâri’l-Mustafâ*. thk. İbrâhim el-Fakîh. by., yy., 2. Basım, 1403/1983.
- Seyyid Emîr Ali (öl. 1347/1928). *Muhtasaru târîhi’l-Arab*. trc. Afîf Baalbekî. Beyrut: Dâru’l-İlm li’l-Melâyîn, 2. Basım, 1967.
- Sıddıquî, İqtıdar Husain. “Muhammed b. Kâsım es-Sekaffî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/548-549. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Sırma, İhsan Süreyya. *Emevîler Dönemi*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1991.
- Sûfî, Hâlid. *Târîhu’l-Arab fî’l-Endelüs*. Bingazi: Câmiatu Karyunus, 2. Basım, 1980.
- Sultânî, Hâlid. *el-İmâre fî’l-asri’l-Ümevî el-incâz ve’t-te’vîl*. Dımaşk: Dâru’l-Medâ, 2006.
- Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr (öl. 911/1505). *Târîhu’l-hulefâ*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd. Beyrut: Mektebetü’l-Asriyye, 1989.
- Süveydî, Ali b. Muhammed Saîd (öl. 1246/1830). *Sebâikü’z-zeheb fî ma’rifeti kabâili’l-Arab*. Beyrut: yy., ts.
- Stewart, Desmond. *Batılı Gözüyle İslâm Kültür ve Medeniyeti*. trc. Murat Özyiğit-Müjdat Kayayerli. İstanbul: Esra Yayınları, 1994.
- Şakir, Mahmûd. *İslâm Tarihi*. çev. Ferit Aydın. 4 Cilt. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1995.

- Şehrî, Muhammed Huzâ. *İmâretü'l- mescidi'n-nebevî münzü inşâihi hattâ nihâyeti'l-asri'l-Memlûkî*. Kahire: Dâru'l-Kahire li'l-Kitâb, 2001.
- Şelebî, Ahmed. *Mevsûâtü't-târîhi'l-İslâmî ve'l-hadâreti'l-İslâmiyye*. Kahire: Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısıryye, 7. Basım, 1984.
- Şerrâb, Muhammed Hasan. *el-Kudüs*. Beyrut: el-Ehliyye, 2006.
- Şeşen, Ramazan. "Buhara". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/363-367. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Şeşen, Ramazan. *İslâm Coğrafyacılara Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2017.
- Şevkî, Ebû Halil. *fi't-Târîhi'l-İslâm*. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 2. Basım, 1996.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr (öl. 310/923). *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhim. 5-6 Cilt. Kahire: Dâru'l-Maârif, 5. Basım, 1967.
- Tâhâ Hüseyin vd. *el-Mücmel fi târîhi'l-edebi'l-Arabî*. Kahire: Matbaatü'l-Emîriyye bi'l-Kahire, 1930.
- Takkûş, Muhammed Süheyl. *et-Târîhu'l-İslâmî'l-vecîz*. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2011.
- Tales, Muhammed Esad. *Târîhu'l-Arab*. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Endelüs, ts.
- Taşagıl, Ahmet. "Hazarlar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/116-120. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Taşagıl, Ahmet. "Soğd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/348-349. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Temir, Hakan. *Arap Yarımadasında Kabile Hayatı*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Temir, Hakan. *Emevîlerde Valilik Kurumu*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Terzioğlu, Arslan. "Bîmârîstan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/163-178. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

- Tırâzî, Abdullah Mübeşşir. *Mevsûatü't-târîhi'l-İslâmiyye li Bilâdi's-Sind ve'l-Bencâb fi ahdi'l-Arab*. 1 Cilt. Cidde: Âlemü'l-Ma'rife, 1403/1983.
- Togan, Zeki Velidi. *Umumi Türk Tarihine Giriş*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 3. Basım, 1981.
- Tomar, Cengiz. “Şam”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/311-315. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Toprak, Burhan. *Sanat Tarihi*. 3 Cilt. İstanbul: Güzel Sanatlar Akademisi Yayınları, 1963.
- TTK, Türk Tarih Kurumu. Erişim 1 Mayıs 2017. <https://www.ttk.gov.tr/tarih-cevirme-kilavuzu/>
- Tur, Salih. *Ahtal, Ferezdak ve Cerir'in Şiirlerinde Medih ve Hiciv*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997.
- Turani, Adnan. *Dünya Sanat Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 14. Basım, 2010.
- Tüccar, Zülfikar. “Cerîr b. Atiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/412-413. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Ubûdî, Câsim. “İşbîliye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/428-429. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Ubûdî, Câsim. “ Mûsâ b. Nusayr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/224-225. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Uçar, Şahin. *Araplar'ın Anadolu Seferleri*. İstanbul: Şule Yayınları, 2012.
- Ukaylî, Ömer b. Süleyman. *Târîhu'd-devleti'l-Ümeviyye*. Riyad: el-Cem'iyetü't-Târîhiyyeti's-Suûdiyye, 2. Basım, 2006.
- Uleymî, Mücîrüddîn el-Hanbelî (öl. 928/1522). *el-Ünsü'l-celîl bi târîhi'l-Kudüs ve'l-halîl*. thk. Adnân Yûnus Abdülmecîd Ebû Tebbâne. 1 Cilt. Amman: Mektebetü Dendîs, 1420/1999.
- Umerî, Abdülazîz İbrâhim. *Fütûhu'l-İslâmiyye abre'l-usûr*. Riyad: Dâr İşbilyâ, 3. Basım, 1997.

- Uslu, Recep. *Sind'de İslâm Fetihleri* (15-240/636-854). İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1990.
- Uyar, Gülgün. "Ümmü'l-Benîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/314-315. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Üçok, Bahriye. *İslâm Tarihi Emevîler-Abbâsîler Dönemi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1968.
- Ülken, Hilmi Ziya. *İslâm Sanatı*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları, 1948.
- Ünlü, Nuri. *İslâm Tarihi*. 1 Cilt. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1992.
- Vambéry, Arminius (öl. 1331/1913). *Târîhu Buhâra*. trc. Ahmed Mahmûd Sadâti. by., yy., ts.
- Vasıliev, A.A. *Bizans İmparatoru Tarihi*. çev. Arif Müfid Mansel. 1 Cilt. Ankara: Maarif Matbaası, 1943.
- Velî, Tâha. *Mesâcid fî'l-İslâm*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1988.
- Vida, G. Lévi Della. "Emevîler". *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*. 4/240-248. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, 1997.
- Vloten, Gerlof Van. *Emevîler Devrinde Arap Hakimiyeti, Şia ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırmalar*. trc. Mehmed Said Hatipoğlu. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1986.
- Watt, William Montgomery. *İslâm Avrupa'da*. trc. Hulusi Yavuz. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1989.
- Watt, William Montgomery. *Endülüs Tarihi*. trc. Cumhur Ersin Adıgüzel. İstanbul: Küre Yayınları, 2011.
- Wellhausen, Julius. *Arap Devleti ve Sukutu*. çev. Fikret Işıltan. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1963.
- Yâfiî, Abdullah b. Es'ad b. Ali b. Süleyman (öl. 768/1336). *Mirâtü'l-cinân ve ibretü'l-yakazân fî ma'rifeti havâdisi'z-zamân*. thk. Halîl Mansûr. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1997.

- Yahya Efendi, Bostanzâde (öl. 1049/1639). *Duru Tarih*. İstanbul: Alfa Yayınları, 2005.
- Ya'kûbî, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Ebî Ya'kûb (öl. 292/905). *Târîhu'l-Ya'kûbî*. 2 Cilt. by., yy., 1413/1993.
- Yalar, Mehmet. "Emevîler Döneminde Gazel ve Ömer b. Rebîa". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/2 (Haziran 2009), 43-73.
- Yazıcı, Nesimi. *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2013.
- Yazıcı, Talib. "Emeviyye Camii". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/108-109. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yeniçeri, Celal. *İslâm'da Devlet Bütçesi*. İstanbul: Şamil Yayınevi, 1984.
- Yeniçeri, Celal. *H. Peygamberin Tıbbı ve Tıbbın Fıkhı*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2013.
- Yenigün, Sudi. *İstanbul'un İncileri Sur Dışı Camileri*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2014.
- Yetkin, Suut Kemal. *İslâm Ülkelerinde Sanat*. İstanbul: Cem Yayınevi, 1984.
- Yıldız, Hakkı Dursun. *İslamiyet ve Türkler*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Abbâd b. Ziyâd b. Ebû Süfyân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/13. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Abbas b. Velîd b. Abdülmelik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/29. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Abdullah b. Zübeyr b. Avvâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/145-146. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Velîd I.". *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*. 13/292-296. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, 1997.

- Yıldız, Hakkı Dursun. “Yezîd b. Mühelleb”. *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*. 13/413-414. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, 1997.
- Yılmaz, Saim. *Emevîler’de Veliahtlık*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996.
- Yiğit, İsmail. *Emevîler*. Ankara: İsam Yayınları, 2016.
- Yiğit, İsmail. “Tartışma Değerlendirme Kısmı”. *I. Uluslararası İstanbul’un Fethi Konferansı*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1996, 83-86.
- Yiğit, İsmail. “Emevîler Zamanında Gerçekleştirilen İstanbul Seferleri”. *II. Uluslararası İstanbul Fethi Konferansı*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1997, 45-58.
- Yiğit, İsmail. “Kuteybe b. Müslim”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/490-491. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Yiğit, İsmail. “Ömer b. Abdülazîz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/53-55. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Yüksel, Azmi. “Ahtal”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/183-184. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Yver, G. “İfrîkiye”. *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*. 5(2)/939-940. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, 1997.
- Zebidî, Ahmed b. Ahmed (öl. 893/1488). *Sahîhi Buhâri Tecdîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*. çev. A. Naim-K. Miras. 2-3-4 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1984.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman (öl. 748/1374). *Düvelü’l-İslâm*. Beyrut: Müessesetü’l-A‘lemî li’l-Matbûât, 1405/1985.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman (öl. 748/1374). *Târîhu’l-İslâm ve vefeyâtu’l-meşâhiri ve’l-a‘lâm*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmurî. Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, 1410/1990.

Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman (öl. 748/1374). *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb Arnaut. 4-5 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1982/1402.

Zettersteen, K.V. "Kuteybe b. Müslim". *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*. 6/1051-1053. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, 1997.

Zettersteen, K.V. "Ömer b. Abdülazîz". *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*. 9/462-465. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, 1997.

Zeydân, Corcî. *İslâm Uygarlıkları Tarihi*. çev. Nejdet Gök. 1-2 Cilt. İstanbul: İletişim Yayınları, 3. Basım, 2012.

Ziriklî, Hayriddin. *el-A'lâm*. 5-6-7-8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 7. Basım, 1986.

İNTERNET KAYNAKLARI

<https://islamansiklopedisi.org.tr/emeviler#1> Erişim: 2 Mart 2022.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/harizmsahlar> Erişim: 3 Mart 2022.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/endulus> Erişim: 4 Mart 2022.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/mescid-i-nebevi> Erişim: 5 Mart 2022.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/mescid-i-aksa> Erişim: 6 Mart 2022.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/kubbetus-sahre> Erişim: 6 Mart 2022.
<https://okuryazarim.com/emevi-camii/> Erişim: 6 Mart 2022.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/emeviyye-camii> Erişim: 6 Mart 2022.
<https://www.dunyabulteni.net/zaman-mekn/tarihe-tanik-bir-mekân-sam-emeviye-camii-> Erişim: 7 Mart 2022.
<https://www.tarihlasanat.com/sam-emeviye-cami/> Erişim: 7 Mart 2022.
<https://slideplayer.biz.tr/slide/10351763/> Erişim: 8 Mart 2022.
<https://slideplayer.biz.tr/slide/10351763/> Erişim: 8 Mart 2022.
https://tr.wikipedia.org/wiki/Kusayru_Amre Erişim: 8 Mart 2022.
<https://slideplayer.biz.tr/slide/10351763/> Erişim: 8 Mart 2022.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/arap-camii> Erişim: 9 Mart 2022.
<https://yoldaolmak.com/arap-cami-galata.html> Erişim: 9 Mart 2022.
<https://yoldaolmak.com/arap-cami-galata.html> Erişim: 10 Mart 2022.
<https://yoldaolmak.com/arap-cami-galata.html> Erişim: 10 Mart 2022.

EKLER

ŞEKİLLER LİSTESİ

Ek: 1. Emevî Halifeleri Soy Kütüğü.

HARİTA LİSTESİ

Ek: 2. Emevîler Döneminde İslam'ın Yayılışı.

Ek: 3. İslâm'ın Yayılış Haritası.

Ek: 4. Endülüs Haritası.

Ek: 5. Endülüs'ün Fethi.

Ek: 6. Târik b. Ziyâd'ın Endülüs'ü Fethederken Takip Ettiği Güzergâh.

Ek: 7. Mûsâ b. Nusayr'ın Endülüs'ü Fethederken Takip Ettiği Güzergâh.

Ek: 8. Sind'de İslâm Fetihleri.

RESİMLER LİSTESİ

Ek: 9. Mescid-i Harâm'ın Genişletilmesi.

Ek: 10. Mescid-i Nebevî Genişletme Çalışmaları.

Ek: 11. Mescid-i Nebevî Planı.

Ek: 12. Mescid-i Aksâ.

Ek: 13. Kubbetü's-Sahra.

Ek: 14. Şam Ümeyye Camii Planı.

Ek: 15. Şam Ümeyye Camii Planı.

Ek: 16. Şam Ümeyye Camii Avlusu.

Ek: 17. Şam Ümeyye Camii Dış Görünüm.

- Ek: 18. Kusayru Amra Sarayı İç Görünüm.
- Ek: 19. Kusayru Amra Sarayı İç Görünüm.
- Ek: 20. Kusayru Amra Sarayı Dış Görünüm.
- Ek: 21. Kusayru Amra Sarayı Dış Görünüm.
- Ek: 22. Arap Cimmî- Minare.
- Ek: 23. Arap Camii İç Görünüm.
- Ek: 24. Arap Camii İç Görünüm.
- Ek: 25. Arap Camii İç Görünüm.

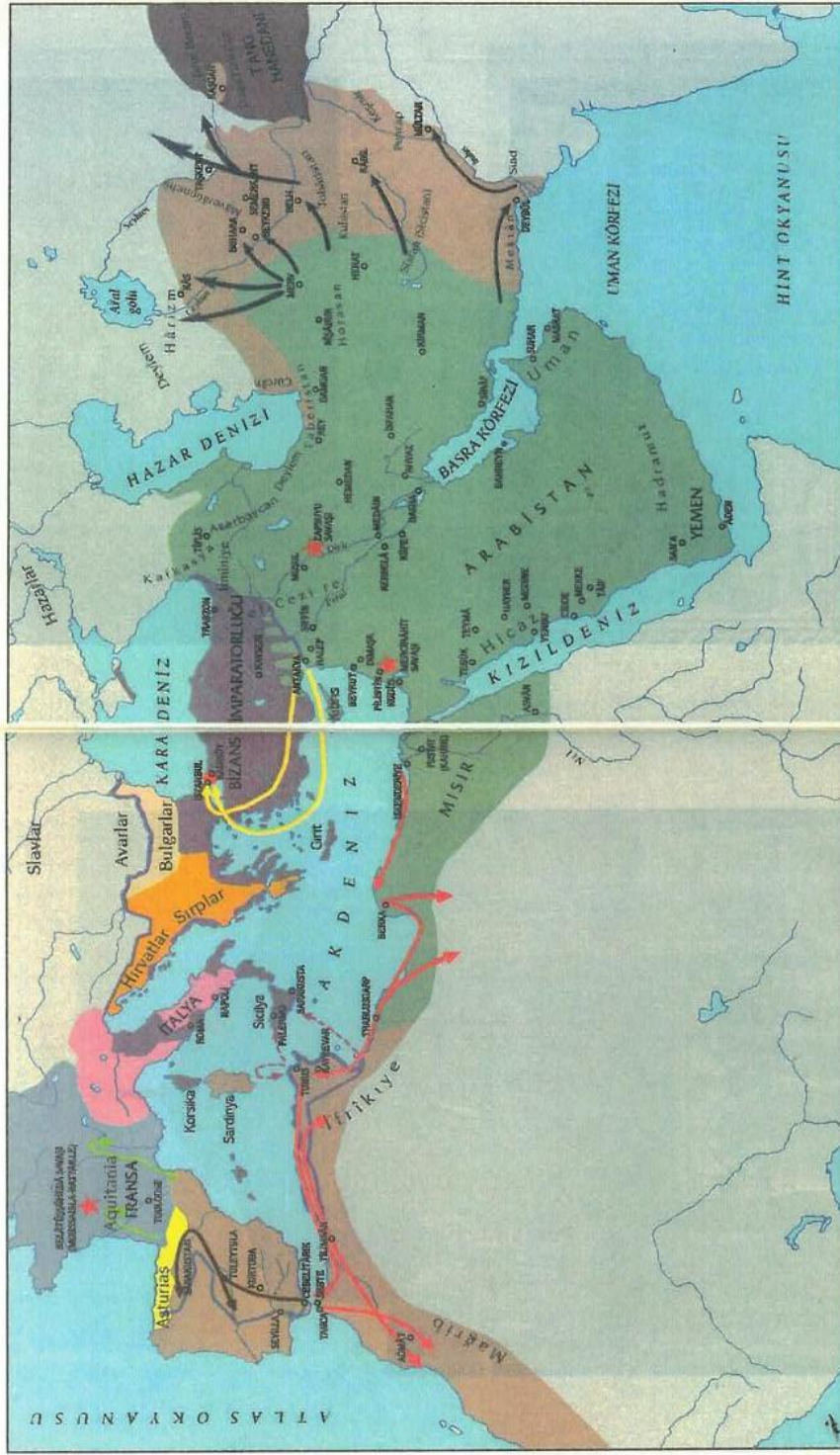

EMEVÎ HALİFELERİ	
Süfyânî Kolundan Gelen Halifeler	
I. Muâviye b. Ebû Süfyân	41/661
I. Yezîd b. Muâviye	60/680
II. Muâviye b. Yezîd	64/683
Mervânî Kolundan Gelen Halifeler	
I. Mervân b. Hakem	64/684
Abdülmelik b. Mervân	65/685
I. Velîd b. Abdülmelik	86/705
Süleyman b. Abdülmelik	96/715
Ömer b. Abdülazîz	99/717
II. Yezîd b. Abdülmelik	101/720
Hişâm b. Abdülmelik	105/724
II. Velîd b. II. Yezîd	125/743
III. Yezîd b. I. Velîd	126/744
İbrâhim b. I. Velîd	126/744
II. Mervân b. Muhammed	127-132/744-750

Ek: 1. Emevî Halifelerinin Soy Kütüğü.¹⁰²⁴

¹⁰²⁴ <https://islamansiklopedisi.org.tr/emeviler#1> (Erişim: 2 Mart 2022).

Emevîler zamanında İslâm'ın yayılışı (41-132/661-750)

- 41/661 yılında Emevî Devleti'nin sınırları
- Emevîler döneminde gerçekleştirilen fetihler
- Müslümanların doğuya doğru ilerleyişi
- Müslümanların batıya doğru ilerleyişi
- İstanbul seferleri (669, 674-678, 715-717)
- Emevîler'in İstanbul'u kuşatmaları
- Emevîler'le Bizans arasında mücadele bölgesi
- Müslümanların Sicilya ve Sardinya akınları
- İspanya Fetihleri**
- Tarik b. Ziyâd'ın takip ettiği güzergâh (711-714)
- Muâvî b. Nusayr'ın takip ettiği güzergâh (712-721)
- Emevî ordularının Fransa içlerine akınları

Ek: 2. Emevîler Zamanında İslâm'ın Yayılışı.¹⁰²⁵

¹⁰²⁵ Yiğit, *Emevîler*, 286-287.

Ek: 3. İslâm'ın Yayılış Haritası.¹⁰²⁶

¹⁰²⁶ <https://islamansiklopedisi.org.tr/harizmsahlar> (Erişim: 3 Mart 2022).

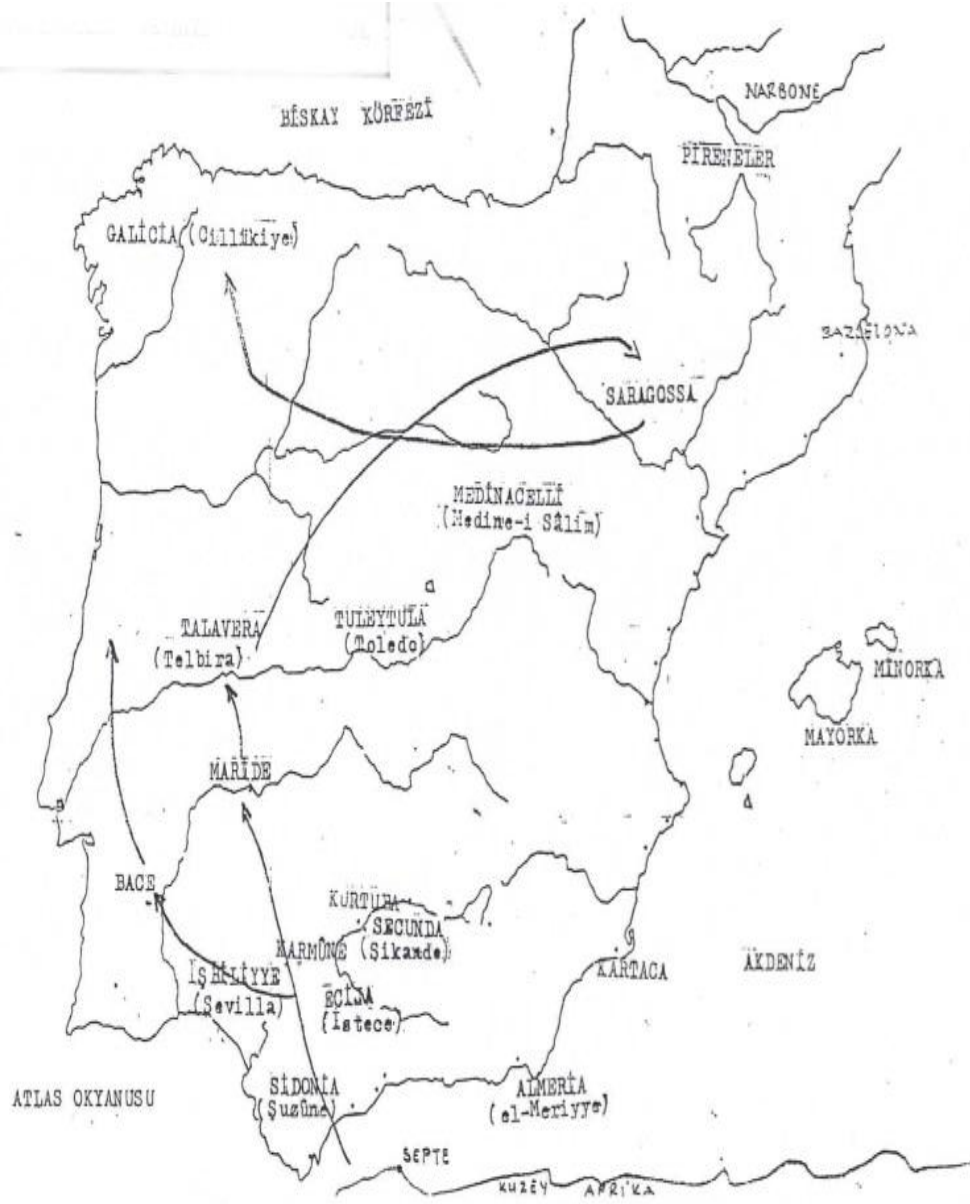
Ek: 4. Endülüs Haritası.¹⁰²⁷

¹⁰²⁷ <https://islamansiklopedisi.org.tr/endulus> (Erişim: 4 Mart 2022).

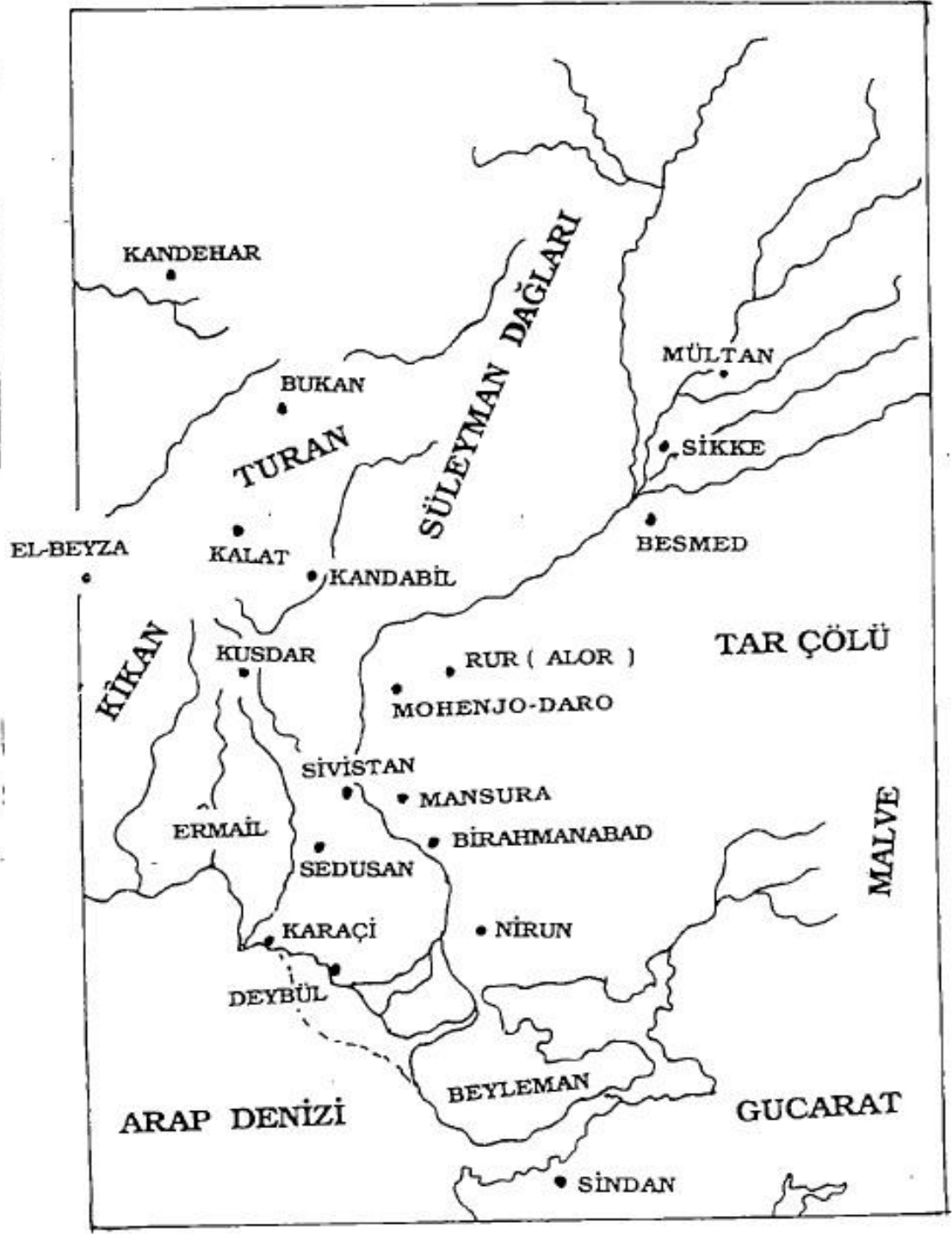
Ek: 5. Târik b. Ziyâd'ın Endülüs'ü Fethederken Takip Ettiği Yol.¹⁰²⁸

¹⁰²⁸ Kaymakçı, *Târik b. Ziyâd-Hayati ve Şahsiyeti*, 92.

Ek: 6. Mûsâ b. Nusayr'ın Endülüs'ü Fethederken Takip Ettiği Güzergâh.¹⁰²⁹

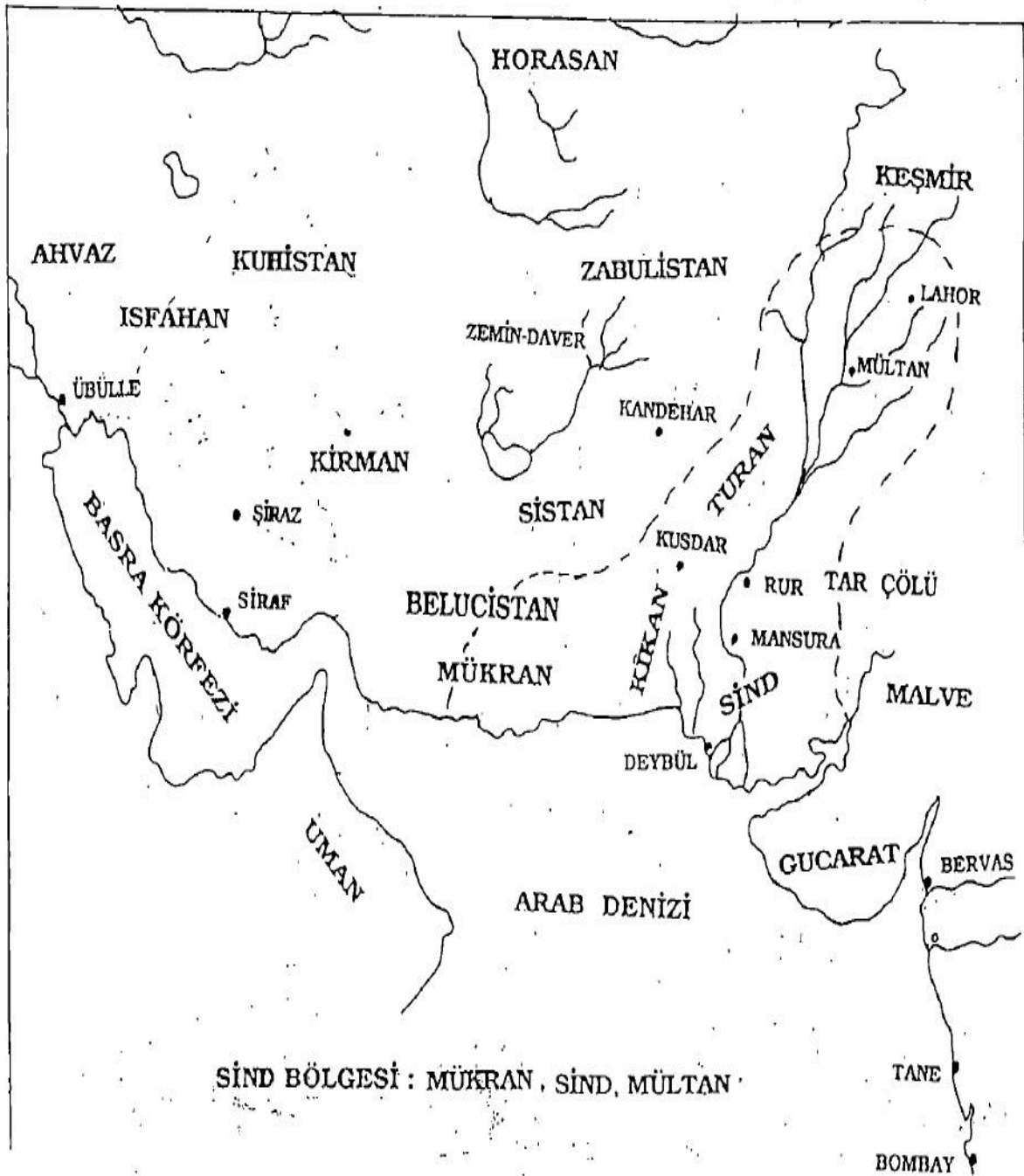
¹⁰²⁹ Kaymakcı, *Târık b. Ziyâd'ın Hayatı ve Şahsiyeti*, 93.

SIND VE MÜLTAN BÖLGESİ

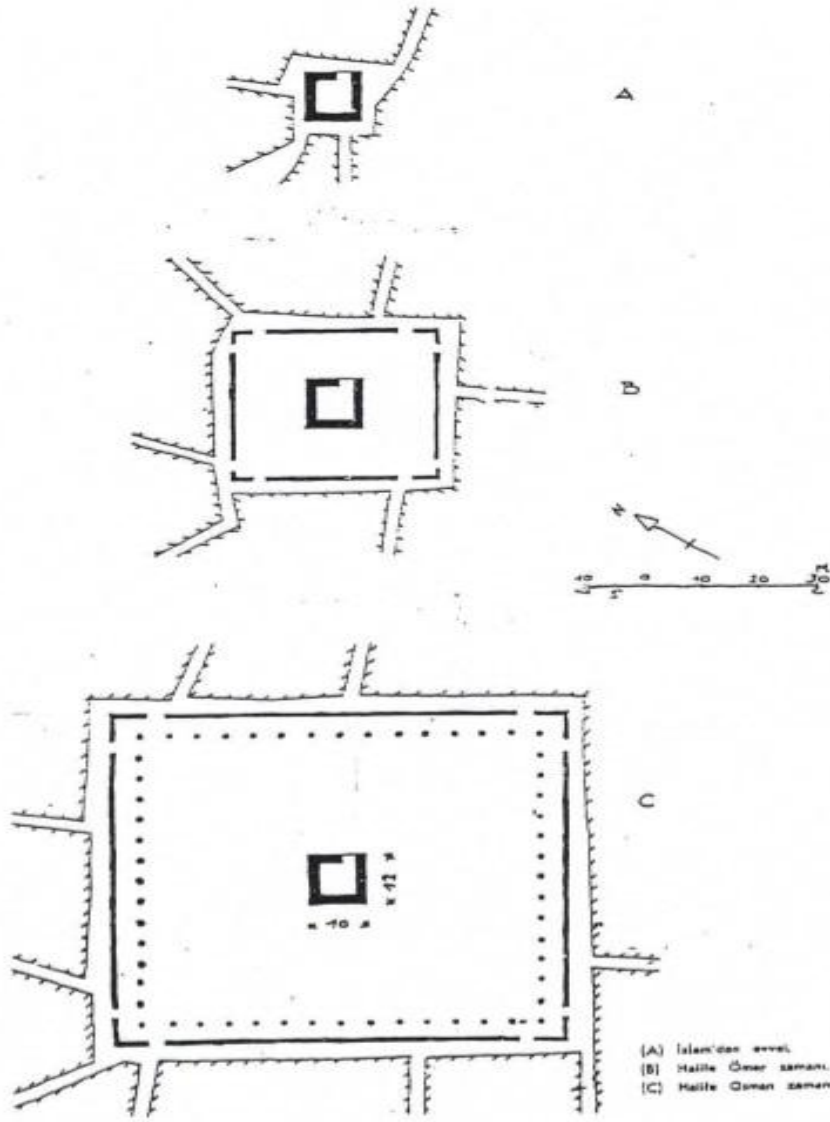
Ek: 7. Sind'de İslâm Fetihleri.¹⁰³⁰

¹⁰³⁰ Uslu, *Sind'de İslâm Fetihleri*, 160.

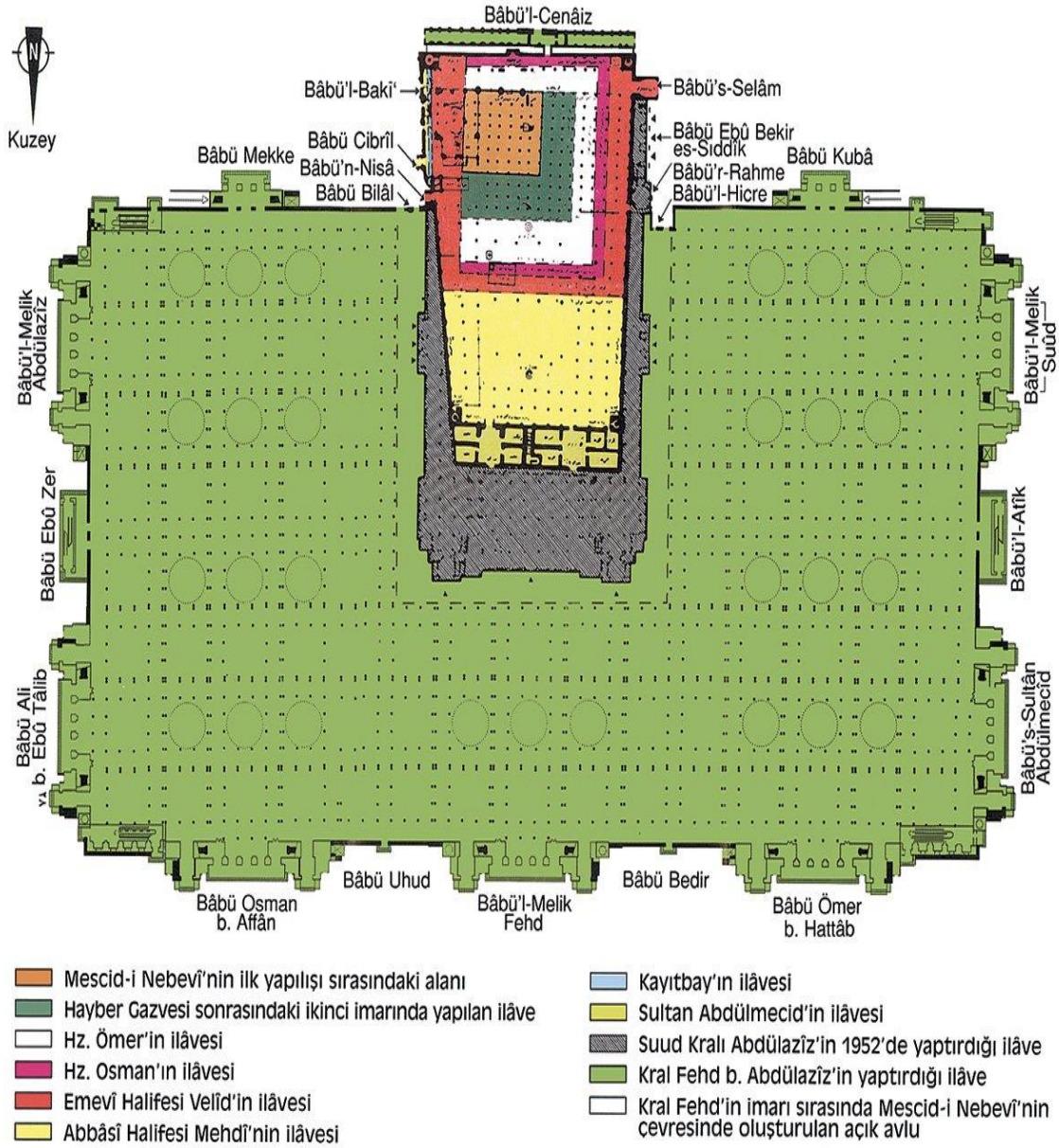
Ek: 8. Sind'de İslâm Fetihleri.¹⁰³¹

¹⁰³¹ Uslu, *Sind'de İslâm Fetihleri*, 159.

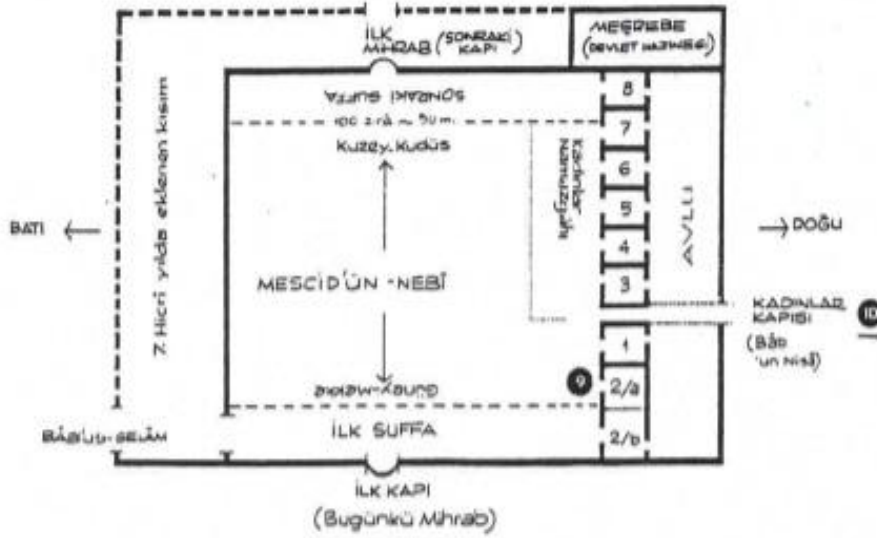
Ek: 9. Mescid-i Harâm'ın Genişletilmesi.¹⁰³²

¹⁰³² Fatih Erkoçoğlu, *Başlangıçtan Emevîlerin Sonuna Kadar İmar Faaliyetleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999).

Ek: 10. Mescid-i Nebevî Genişletme Çalışmaları ve Planı.¹⁰³³

¹⁰³³ <https://islamansiklopedisi.org.tr/mescid-i-nebevi> (Erişim: 5 Mart 2022).

Açıklamalar:

1. Sevede valdemizin kaldığı dâire
- 2/a Resûlullah'ın kızları Hz. Fâtıma ve Umm Kûlsûm'un kaldığı dâire; burası daha sonraları "resmî ağırılama salonu" olarak kullanılmıştır.
- 2/b Âyşe valdemizin kaldığı dâire; bugün Resûlullah'ın medfûn bulunduğu yer (Revza-i mutahhara)
3. Hafsa valdemizin kaldığı dâire
4. Önce Zeyneb bintu Huzeyme valdemiz, sonra Umm Seleme Hind valdemizin kaldığı dâire
5. Zeyneb bintu Cahş valdemizin kaldığı dâire
6. Cuveyriyye valdemizin kaldığı dâire
7. Umm Habîbe valdemizin kaldığı dâire
8. Meymûne valdemizin kaldığı dâire
9. Ustuvânet'ul-Vufûd; Mescid'in çatısını tutan bir hurma kütüğüdür ki Resûlullah bunun dibinde "siyâsî elçilik hey'etleri"ni kabûl edip onlarla müzâkerelerde bulunuyordu.
10. Bâb'un-Nisâ'dan çıkıldığında doğruca gidilirse, birçok sahâbînin medfûn bulunduğu Cennet'ul-Bakî'ye varılır.

Not: Mescid'in geri sol köşesinde inşa edilmiş, Meşrebe adı verilen bina, "Devlet Hazinesi" olarak kullanılmıştır.

Ek: 11. Mescid-i Nebevî.¹⁰³⁴

¹⁰³⁴ Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, 2/1056.

Ek: 12. Mescid-i Aksâ.¹⁰³⁵

Ek: 13. Kubbetü's-Sahra.¹⁰³⁶

¹⁰³⁵ <https://islamansiklopedisi.org.tr/mescid-i-aksa> (Erişim: 6 Mart 2022).
¹⁰³⁶ <https://islamansiklopedisi.org.tr/kubbetus-sahre> (Erişim: 6 Mart 2022).

Ek: 16. Şam Ümeyye Camii Avlusu.¹⁰³⁹

Ek: 17. Şam Ümeyye Camii Dış Görünüşü.¹⁰⁴⁰

¹⁰³⁹ <https://www.dunyabulteni.net/zaman-mekn/tarihe-tanik-bir-mekân-sam-emeviye-camii-> (Erişim: 7 Mart 2022).

¹⁰⁴⁰ <https://www.tarihli-sanat.com/sam-emeviye-cami/> (Erişim: 7 Mart 2022).

Ek: 18. Kusayru Amra Sarayı İç Görünüm.¹⁰⁴¹

Ek: 19. Kusayru Amra Sarayı İç Görünüm.¹⁰⁴²

Ek: 20. Kusayru Amra Sarayı Dış Görünüm.¹⁰⁴³

¹⁰⁴¹ <https://slideplayer.biz.tr/slide/10351763/> (Erişim: 8 Mart 2022).

¹⁰⁴² <https://slideplayer.biz.tr/slide/10351763/> (Erişim: 8 Mart 2022).

¹⁰⁴³ https://tr.wikipedia.org/wiki/Kusayru_Amre (Erişim: 8 Mart 2022).

Ek: 21. Kusayru Amra Sarayı Dış görünüm.¹⁰⁴⁴

Ek: 22. Arap Camii-Minare.¹⁰⁴⁵

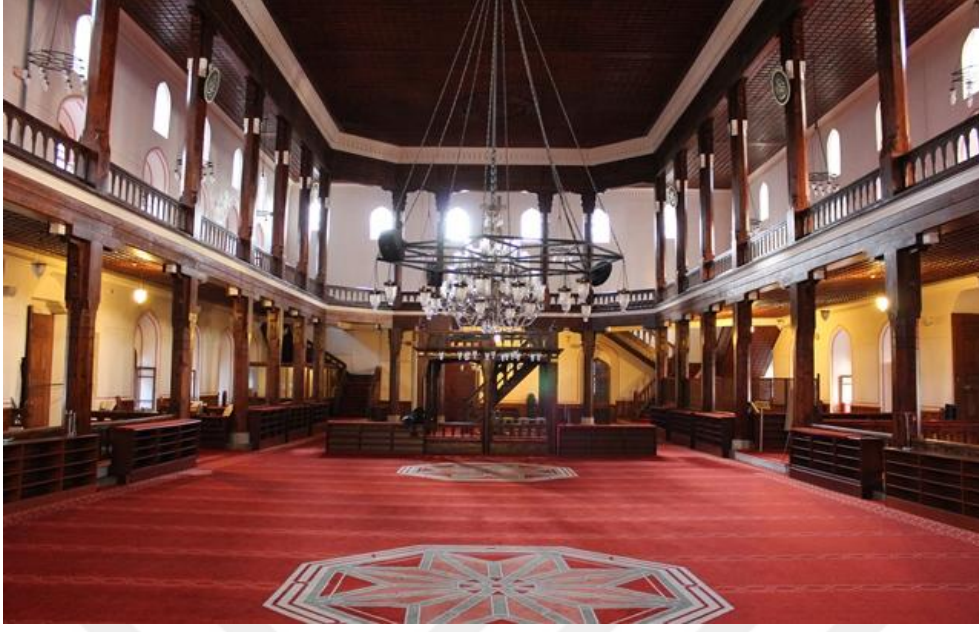
¹⁰⁴⁴ <https://slideplayer.biz.tr/slide/10351763/> (Erişim: 8 Mart 2022).

¹⁰⁴⁵ <https://islamansiklopedisi.org.tr/arap-camii> (Erişim: 9 Mart 2022).

Ek: 23. Arap Camii İç Görünüm.¹⁰⁴⁶

¹⁰⁴⁶ <https://yoldaolmak.com/arap-cami-galata.html> (Erişim: 9 Mart 2022).

Ek: 24. Arap Camii İç Görünüm.¹⁰⁴⁷

Ek: 25. Arap Camii İç Görünüm.¹⁰⁴⁸

¹⁰⁴⁷ <https://yoldaolmak.com/arap-cami-galata.html> (Erişim: 10 Mart 2022).

¹⁰⁴⁸ <https://yoldaolmak.com/arap-cami-galata.html> (Erişim: 10 Mart 2022).

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı : Erol ONGUNYURT

Uyruğu : T.C.

Doğum Tarihi ve Yeri :

e-Posta :

EĞİTİM

Derece	Kurum	Mezuniyet Yılı
Lisans	Anadolu Üniversitesi/İktisat Fakültesi/Kamu	2007
	Anadolu Üniversitesi/ İlahiyat Fakültesi	2009
Yüksek Lisans	İstanbul Üniversitesi/İlahiyat Fakültesi- Tamamlama	2011
	Marmara Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü	
	İslam Tarihi ve Sanatları	2011

İŞ TECRÜBESİ

Tarih	Kurum	Görev
1995	Özel Sektör	Yönetici
2007	Diyanet İşleri Başkanlığı	Din görevlisi ve Vaiz
2015	Gençlik ve Spor Bakanlığı	Yurt Müdürü
2021	Gençlik ve Spor Bakanlığı	Şube Müdürü

YABANCI DİLLER

Yabancı Dilin Adı KPDS (X) ÜDS () TOEFL () EILTS ()